

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Підручник

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
заслуженого працівника освіти України
О. М. Литвинова*

*Рекомендовано Вченою радою Харківського національного
університету внутрішніх справ*

Харків 2020

УДК 343.2(477)(075.8)

К82

Авторський колектив:

Харченко В. Б., д-р юрид. наук, проф. – тема 19;
Житний О. О., д-р юрид. наук, проф. – теми 3, 15;
Орлов Ю. В., д-р юрид. наук, проф. – тема 7;
Яценко А. М., д-р юрид. наук, проф. – тема 21;
Ємельянов В. П., д-р юрид. наук, проф. – теми 5, 6;
Денисов С. Ф., д-р юрид. наук, проф. – тема 1;
Денисова Т. А., д-р юрид. наук, проф. – тема 13;
Храмцов О. М., д-р юрид. наук, доц. – теми 12;
Павликівський В. І., д-р юрид. наук, доц. – тема 4;
Бандурка І. О., д-р юрид. наук – тема 6;
Васильєв А. А., канд. юрид. наук, доц. – теми 9, 20;
Кондратов Д. Ю., канд. юрид. наук, доц. – тема 11;
Фіалка М. І., канд. юрид. наук, доц. – тема 18;
Казначеева Д. С., канд. юрид. наук, доц. – тема 16;
Юртаєва К. В., канд. юрид. наук, доц. – тема 22;
Черевко К. О., канд. юрид. наук, доц. – тема 9;
Лизогуб Я. Г., канд. юрид. наук, доц. – тема 17;
Гладкова Є. О., канд. юрид. наук, старший дослідник – тема 8;
Олішевський О. В., канд. юрид. наук – тема 14;
Цвіркун Н. Ю., канд. юрид. наук – тема 14;
Шевелєв К. Є., канд. юрид. наук – тема 2;
Авдєєв О. О., канд. юрид. наук – тема 10;
Шевчук Т. А., канд. юрид. наук – тема 22;
Фоменко М. В., канд. юрид. наук – тема 10.

Рецензенти:

Джужа О. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ;
Батиргарєєва В. С., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

Рекомендовано Вченою радою

*Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 10 від 29 жовтня 2019 р.)*

ISBN 978-966-610-097-2

© Авторський колектив., 2020
© Литвинов О. М., загальне редагування, 2020

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2020

ТЕМА 1

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. *Поняття кримінального права.*
2. *Завдання, функції та принципи кримінального права.*
3. *Система кримінального права.*
4. *Кримінальне право та суміжні галузі права.*

1. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Етимологію походження назви галузі права «кримінальне» до кінця не встановлено. Однак беззаперечним є те, що вказане визначення у різних народів використовується залежно від того, яка ідея покладена у підґрунтя такої назви. Зокрема, аналіз європейського права й законодавства дозволяє виділити три основних підходи, які полягають у такому:

1) якщо у підґрунтя покладається ідея протиправного діяння (злочину), то галузь права акцентується на терміні «кримінальне», від лат. *crimen*, тобто «право про злочин»; отже, *criminal law* (англ.), *droit criminal* (франц.), *delitti perseguitati per l'atto d'accusa* (італ. злочини, що переслідуються по обвинувальному акту); *кримінальне право* (укр.) та ін.;

2) якщо на перше місце висувається ідея покарання за злочин, то, відповідно, назва визначається інакше, а саме як право про покарання, від лат. *poena* (покарання): *penal law (code)*, *droit penal*, *strafrecht*, *prawo karny*, *наказателно право* тощо (Польща, Франція, Чехія та ін.);

3) в окремих пострадянських країнах (Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Росія та ін.) галузь права має назву «*уголовное право*»; її назва зазвичай пов'язується із ранніми правовими пам'ятками Давньої Русі, коли за вчинення того чи іншого проступку людина відповідала «головою», оскільки найсуворішим покаранням була страта; витоки такої відповідальності можна знайти, наприклад, у кровній помсті; у подальшому з появою права епітет «уголовное» почав асоціюватися саме з тією галуззю права, яка встановлювала відповідальність за найбільш тяжкі посягання на суспільні відносини.

Основні положення кримінального права не лише визначають, яким чином держава має орієнтувати суспільство на коло суспільно небезпечних діянь, але й показують нам також, у яких випадках особа може й повинна бути покарана за вчинення злочину. Загалом кримінальне право є однією з галузей права, яка охоплює дві основні інституції, а саме злочин та покарання.

Таким чином, **предметом кримінального права** виступають суспільні відносини, що виникають у зв'язку з учиненням особою злочину та застосуванням до неї покарання.

Необхідно зазначити, що зазвичай виділяють три групи таких відносин. Перш за все це охоронні кримінально-правові відносини, що виникають у зв'язку з учиненням злочину між особою, яка вчинила заборонене кримінальним законом діяння, та державою. Ці правовідносини мають односторонній характер: злочинець зобов'язаний нести відповідальність за вчинене діяння, а держава має право його покарати.

До другої групи належать відносини, пов'язані з утриманням особи від злочинного посягання за допомогою загрози покаранням, що міститься в кримінально-правових нормах. Кримінальні заборони накладають на громадян обов'язок утриматися від злочину. У цьому випадку йдеться не про кримінально-правове регулювання суспільних відносин, а про правовий вплив на поведінку людей.

Третя група відносин, що входять у предмет кримінального права, виникає під час реалізації громадянами права на заподіяння шкоди у процесі захисту від суспільно небезпечних посягань під час необхідної оборони, а також у разі гострої потреби й інших обставин, що виключають злочинність діяння. Ці відносини можна назвати регулятивними кримінально-правовими відносинами (на відміну від охоронних), оскільки вони складаються на основі регулятивних норм і регламентують поведінку особи, яка є водночас і соціально допустимою.

Учасниками кримінально-правових відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з іншого – держава, яка виступає в особі уповноважених на те органів (наприклад, досудового слідства, прокуратури, суду і т. ін.).

Варто звернути увагу на те, що поняття «кримінальне право» застосовується принаймні у декількох значеннях: як галузь права, галузь законодавства, частина юридичної науки та навчальна дисципліна.

Кримінальне право як галузь права – це галузь права, яка об'єднує правові норми, що встановлюють, які діяння є злочинними та які заходи покарання й інші заходи кримінально-правового впливу повинні застосовуватись до осіб, які їх вчинили, визначають підстави

кримінальної відповідальності та звільнення від кримінальної відповідальності й покарання.

Предметом кримінального права як галузі права є норми, які регулюють суспільні відносини, що складаються у зв'язку з існуванням злочину та покарання.

Необхідно підкреслити, що кримінальне право – це самостійна, відокремлена від інших галузей права. Як і будь-яка інша галузь, воно складається з правових норм (правил поведінки, кримінально-правових заборон). Ці норми з'єднуються у певну систему, яка характеризується єдністю та взаємозв'язком її складових частин, що мають певну внутрішню структуру. Однак, незважаючи на специфічні, притаманні лише цій галузі права ознаки, кримінальне право містить у собі ознаки, притаманні й іншим галузям права, зокрема конституційному, адміністративному і т. ін.

Кримінальне право як галузь, підсистема системи права – поняття більш широке, ніж кримінальне законодавство. Кримінальне право як галузь права охоплює кримінальне законодавство й кримінально-правові відносини, пов'язані із законотворчістю та правозастосуванням.

Кримінальне право як галузь законодавства – це сукупність кримінально-правових норм, сформульованих та ухвалених Верховною Радою України як законів, що визначають підстави та принципи кримінальної відповідальності, а також те, які суспільно небезпечні діяння є злочинними, які покарання слід застосовувати до осіб, які їх вчинили, та якими є умови й підстави звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Предметом кримінального законодавства є нормативно-правовий акт, що регламентує злочин, покарання й інші заходи кримінально-правового впливу, обставини, які виключають злочинність діяння, підстави й умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Кримінальне право як наука – це система поглядів, ідей, концепцій і теорій щодо сутності злочину, покарання, їх взаємного співвідношення, чинного кримінального закону й практики його застосування, перспектив розвитку, а також історії національного кримінального права та права зарубіжних країн.

Узагальнення наукових досліджень надає можливість формувати відповідні висновки та вносити пропозиції, що використовуються у законодавчому процесі. *Предметом* цієї науки є дослідження чинного кримінального права (*de lege lata*) і практики його застосування, а також положень майбутнього кримінального закону (*de lege ferenda*).

Кримінальне право як навчальна дисципліна – це предмет, що викладається у навчальних закладах освіти, який передбачає засвоєння не лише змісту кримінального права та чинного кримінального законодавства, а й практики його застосування.

Знання кримінального закону й уміння неухильно дотримуватися норм, що містяться в ньому, є неодмінною умовою професіоналізму правника, внаслідок чого в юридичних освітніх установах незалежно від обраної спеціалізації як обов'язкова навчальна дисципліна викладається дисципліна «Кримінальне право».

Викладання кримінального права передбачає розкриття соціально-політичного сенсу та юридичного змісту кримінального закону, взаємозв'язку складових його норм та інститутів, оволодіння методами їх наукового аналізу. У процесі вивчення кримінального права студенти, слухачі й курсанти поглиблюють знання про зміст і тенденції розвитку правової системи, кримінально-правової політики України на сучасному етапі, можливості й межі кримінально-правової боротьби зі злочинністю. Викладання кримінального права має на меті формування глибоких теоретичних знань і набуття на цій основі міцних навичок і вмінь, необхідних їм для ефективного виконання завдань, покладених на різні підрозділи та служби правоохоронних органів і судів.

Кримінальне право як галузь права, наука та навчальний курс ґрунтуються на єдиній нормативній базі – чинному кримінальному законодавстві, його принципах і загальних положеннях.

Кримінальне право має специфічний *метод правового регулювання*. На відміну від інших норм права, що встановлюють дозволи, приписи та заборони, кримінально-правові приписи встановлюють майже виключно заборони, а їх суть зводиться до неухильного дотримання цих заборон. Через це кримінально-правовому регулюванню притаманний імперативно-заборонний метод.

Крім методу правового регулювання, кримінальне право характеризується й особливими методами охорони суспільних відносин: застосуванням кримінально-правових санкцій, тобто різних видів кримінального покарання, звільненням від кримінальної відповідальності та застосуванням примусових заходів медичного характеру.

Кримінальне право як система норм (законів) має такі **ознаки**: а) загальнообов'язкову нормативність; б) формальну визначеність; в) державну забезпеченість; г) предмет і метод правового регулювання¹.

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2015. С. 14.

Вищевказане дає підстави визначити, що **кримінальне право** – це система юридичних норм, установлених вищими органами державної влади, що визначають злочинність і караність діяння, підстави кримінальної відповідальності, види покарань та інших заходів кримінально-правового впливу, загальні засади й умови їх призначення, а також звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Основними джерелами кримінального права є:

- Конституція України;
- законодавство України про кримінальну відповідальність – Кримінальний кодекс України;
- міжнародні договори та міжнародні угоди;
- рішення Конституційного Суду України;
- практика Європейського суду з прав людини;
- постанови Пленуму Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (після судової реформи 2017 р. – Касаційний кримінальний суд Верховного Суду);
- нормативно-правові акти регулятивного законодавства;
- правова доктрина.

2. ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ ТА ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Предмет кримінального права значною мірою визначає **завдання кримінального права**, які визначено в статті 1 КК України, а саме: *правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля та конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання злочинам.*

Кожному із завдань відповідає функція кримінального права. У науковій літературі досить часто застосовується термін «функція». Усі суспільні явища є функціональними й характеризуються цілісністю, єдністю, узгодженістю та гармонійністю¹. У філософсько-правовій науці **функція** (від лат. *functio*) – це зовнішній прояв рис, характеристик об'єкта (виконання, здійснення, звершення) в межах певної системи, до якої вона належить². Дійсно, жодне явище не може

¹ Ли Д. А. Преступность в структуре общества : монография. М. : Рус. мир, 2000. С. 48–49.

² Керимов Д. А. Философские проблемы права. М. : Мысль, 1972. С. 190.

бути визначено достатньо повно без указівки на ті функції, які воно виконує. Такий підхід продиктовано тим, що саме функції регулюють суспільні відносини, зокрема визначають основні напрями реагування держави на вчинення особою суспільно небезпечних діянь (злочину) – від охорони, захисту суспільства й запобіжного впливу на осіб, які вчинили той чи інший злочин, покарання винних тощо, до виховання громадян у дусі поваги до закону. Саме тому через певну діяльність або види діяльності можна розкрити соціальну сутність кримінального права та його призначення в суспільстві.

Із формулювання статті 1 КК України видно, що на перше місце ставиться *охоронна функція* кримінального права, що є головним завданням, заради реалізації якого воно й існує. За своєю суттю це завдання кримінального права є традиційним і практично мало залежить від політичного устрою держави, особливостей його економіки, ідеології тощо. Кримінальне право в кінцевому рахунку для того й існує, щоб властивими йому специфічними засобами здійснювати захист суспільних відносин від злочинних посягань.

Кримінальний кодекс, визначаючи завдання кримінального права, закріпив пріоритети кримінально-правової охорони. Ієрархія цінностей, що захищаються кримінальним правом, має такий вигляд: особистість – суспільство – держава. Пріоритетність охорони особистості випливає з Конституції України й відповідає традиціям, які існують у розвинених демократичних державах.

Кримінальним правом проголошується рівна охорона всіх форм власності. Серед найважливіших об'єктів захисту названо громадський порядок і громадську безпеку. Об'єктом кримінально-правового захисту є і конституційний лад, основи якого визначено в Конституції України.

Надаючи виключно важливе значення збереженню сприятливого для людини й інших живих істот природного середовища, забезпечення екологічного правопорядку та безпеки населення, Кримінальний кодекс виділив у вигляді самостійного об'єкта охорону довкілля. Нарешті, вперше на законодавчому рівні сформульовано таке завдання кримінального права, як забезпечення миру й безпеки людства.

Поряд з охоронною в кримінальному законодавстві закріплено *регуляторну функцію*, оскільки, по-перше, норми кримінального права, забороняючи вчиняти суспільно небезпечні діяння, водночас вимагають певної правомірної поведінки; по-друге, виконуючи функцію охорони встановлених у державі суспільних відносин, норми кримінального права одночасно регулюють їх, а, по-третє, окремі

норми прямо належать до регулятивних (необхідна оборона, що виключає відповідальність у разі правомірного захисту від злочинного посягання, норми про звільнення від кримінальної відповідальності, норми про погашення та зняття судимості тощо).

Однією з пріоритетних є *запобіжна функція* кримінального права, адже серед завдань кримінального права запобігання злочинів виділено окремо. Це завдання реалізується насамперед через психологічний вплив на свідомість громадян шляхом не лише загальної превенції, але і переконання. Зміст цього впливу є неоднозначним і залежить від ставлення людей до кримінальної заборони, адже більшість не вчинює злочинів не через страх бути покараним, а завдяки своїм моральним якостям і моральним принципам. Для них кримінальне право є додатковим регулятором поведінки. Отже, кримінальне право, у першу чергу, адресовано двом категоріям осіб: 1) тим, які утримуватимуться від вчинення злочинів через боязнь відповідальності та покарання; 2) тим, які ігнорують кримінально-правову заборону та вчиняють злочини.

Проте запобіжна функція кримінального права виражається не лише в заборонних, але і в заохочувальних нормах, які спонукають особу: а) активно протидіяти злочину та злочинцю (необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, тощо); б) відмовитися від доведення до кінця розпочатого злочину або відновити порушене благо (добровільна відмова від вчинення злочину, добровільне та своєчасне повідомлення органам влади про злочин та активне сприяння в його розкритті тощо).

Кримінальному праву властива і *виховна функція*. Вона реалізується, в першу чергу, під час застосування кримінально-правових норм, адже вчинення злочину викликає негативну оцінку з боку не лише держави, а й членів суспільства.

Для реалізації поставлених перед ним завдань кримінальне право наділено відповідними специфічними засобами. Для їх здійснення в кримінальному законодавстві встановлюються підстави та принципи кримінальної відповідальності; визначається, які небезпечні діяння визнаються злочинними, закріплюються види покарань та інших заходів кримінально-правового характеру.

Загальновідомо, що злочинність потребує встановлення жорсткого соціального контролю з боку суспільства та держави, у т. ч. створення спеціальних державних структур, використання державно-владних повноважень і визначення державної політики в боротьбі з нею. Політика боротьби із злочинністю як складова частина внутрішньої політики держави характеризується сукупністю основоположних

науково обґрунтованих ідей і положень про вихідні позиції, стратегічні напрями, шляхи й засоби подолання злочинних посягань, якими керуються державні та громадські органи у своїй практичній діяльності. Її підґрунтям виступає кримінально-правова політика, під якою розуміються принципи та напрямки, форми й методи боротьби зі злочинністю, що ґрунтуються на кримінальному праві.

Таким чином, завдання кримінального права реалізуються через кримінально-правову політику, яка визначає: 1) основні принципи та положення боротьби зі злочинністю методами кримінального права; 2) коло суспільно небезпечних діянь, що визнаються злочинними; 3) перелік діянь, які підлягають декриміналізації; 4) характер караності діянь; 5) підстави й умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання; 6) напрямки правозастосовної діяльності; 7) ефективність норм та інститутів кримінального права; 8) вплив на правову свідомість і правову культуру населення.

Принципи, що лежать у підґрунті чинного кримінального права, мають важливе значення для формування та здійснення кримінально-правової політики. Необхідно підкреслити, що **принципи** – це *основоположні ідеї, які визначають зміст кримінального права в цілому та його окремих інститутів, правотворчу й правозастосовну діяльність*.

За призначенням принципи кримінального права можна поділити на загальні, міжгалузеві та галузеві.

Загальні принципи притаманні всім галузям права, оскільки вони визначаються у Конституції України, зокрема це верховенство права, законність, рівність громадян перед законом, невідворотність відповідальності, принципи справедливості, гуманізму та ін. Так, принцип законності впливає з положень Загальної декларації прав людини – ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину та покараний інакше, ніж за вироком суду й відповідно до закону¹. Це положення міститься й у пункті 22 ст. 92 Конституції України, в якому підкреслюється, що «виключно законами України визначаються... діяння, які є злочинами, та відповідальність за них». Таким чином, принцип законності виявляється в тому, що особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності й засуджена тільки за вчинене нею діяння, що містить склад злочину, передбачений кримінальним законом. Призначення покарання, звільнення від нього чи настання інших правових наслідків учинення злочину повинні бути

¹ Права человека и профессиональные стандарты в документах международных организаций. Амстердам ; Киев : Відродження, 1996. С. 162.

також сформульовані виключно в законі, зміст якого має тлумачитися у точній відповідності до його тексту.

Міжгалузеві принципи притаманні не лише кримінальному праву, але й іншим галузям права, наприклад принцип винної відповідальності, презумпція невинуватості тощо. Так, принцип вини корінням сягає положень Римського права: «*Nullum crimen, nulla poena sine culpa*» («Немає злочину, немає покарання без вини»). Оскільки невинне заподіяння шкоди характеризується відсутністю вольової ознаки, це виключає настання відповідальності. Кримінальне право України виключає так зване об'єктивне ставлення, тобто відповідальність за наслідки, що настали, без наявності вини.

Галузеві принципи (спеціальні) є найсуттєвішими для кримінального права. До таких віднесено принцип відповідальності особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин, принцип винної відповідальності особи за вчинене, особистий характер відповідальності, принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання та принцип економії кримінальної репресії.

Принцип *відповідальності особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом як злочин*, у Римському праві був втілений у відому формулу «*Nullum crimen sine lege*» («Немає злочину без вказівки на те в законі»). Саме тому в частині 1 ст. 2 «Підстава кримінальної відповідальності» КК України вказано, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Отже, якщо діяння прямо не передбачено кримінальним законом як злочин, його вчинення не може за жодних умов тягти за собою кримінальну відповідальність і покарання. Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 «Законодавство України про кримінальну відповідальність» КК України).

Принцип *винної відповідальності особи* вказує на те, що за вчинене кримінальна відповідальність настає тільки за наявності вини, тобто лише якщо особа ставить до злочину та його наслідків на вмисно чи необережно (ст. 23–25 КК України). Більш того, у статті 62 Конституції України цей принцип сформульовано через презумпцію невинуватості: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Таким чином, відповідальність особи за свої вчинки ґрунтується не лише на тому, що вона спричинила своїми діями суспільно небезпечний результат, але й на тому, що всі діяння попередньо

пройшли через її свідомість і волю в зіставленні з різними аспектами навколишньої дійсності й стали виразом її суб'єктивних намірів, бажань та інтересів.

Особистий характер відповідальності – цей принцип полягає у тому, що лише особа, яка вчинила злочин, повинна нести за нього кримінальну відповідальність і підлягати покаранню. Жодні інші особи, у тому числі близькі та родичі винуватого, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за діяння, які вони не вчиняли.

Принцип *індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання* визначає, що кримінальна відповідальність і призначене покарання були максимально конкретизовані й індивідуалізовані з огляду на конкретні обставини вчиненого злочину з урахуванням особи винного. У літературі справедливо підкреслюється, що «призначення покарання – це обрання судом на підставі положень кримінального закону і в порядку, передбаченому КПК України, виду і міри покарання, що визначається з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину та обставин, що його пом'якшують чи обтяжують, яке є необхідним і достатнім для виправлення особи та запобігання новим злочинам»¹. Таким чином, чим більш тяжким є вчинений злочин, чим більшу суспільну небезпечність становить винний, тим більш суворою мають бути кримінальна відповідальність і призначене покарання. Навпаки, в разі вчинення злочинів, що не є тяжкими, коли особа винного не вимагає суворого покарання, кримінальна відповідальність пом'якшується, й можливим є призначення менш суворого покарання. В окремих випадках, керуючись принципом індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності або покарання. До речі, характерним є те, що у статті 61 Конституції України підкреслено позицію, за якою юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Принцип економії кримінальної репресії – це практичне визначення оптимальної, найбільш відповідної рівню економічного та культурного розвитку суспільства межі для відокремлення злочину від незлочинного діяння (дії, бездіяльності), межі між криміналізацією та декриміналізацією злочинів.

Загальновідомими є негативні наслідки, пов'язані із відбуванням покарання винною особою у місцях позбавлення волі. Саме тому економія кримінальної репресії передбачає вибір судом найменш суворого покарання, достатнього для досягнення його основних

¹ Музика А. А., Горох О. П. Інститут призначення покарання: поняття і загальна характеристика. *Право України*. 2011. № 9. С. 176.

цілей. Відповідні положення містяться в законодавстві більшості країн колишнього СРСР, Польщі, США та ін. Так, у КК Білорусі застосування позбавлення волі є обмеженим, а саме передбачено, що воно може застосовуватися, лише якщо менш суворе покарання буде неефективним.

Таким чином, з метою позитивного впливу на винного до нього повинен застосовуватися мінімально необхідний захід кримінально-правового впливу, який має бути необхідним і достатнім для виправлення особи та запобігання нових злочинів. Єдиною підставою кримінальної відповідальності для осіб, які вчинили злочин, є наявність у такому діянні конкретного складу злочину. Залежно від ступеня тяжкості злочину й особи злочинця визначається міра покарання у санкції кримінально-правової норми.

3. СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У буквальному розумінні система – це ціле, що складається з певних частин. Виходячи з такого твердження, можна визначити *систему кримінального права як певний порядок розміщення законодавчих норм у Кримінальному кодексі України*.

На відміну від інших, норми кримінального права встановлюються тільки вищим законодавчим органом і мають форму закону. В Україні їх систематизовано в єдиному законодавчому акті – *Кримінальному кодексі*, у якому надається опис узагальнених ознак, що дозволяють визнавати суспільно небезпечне діяння злочином, визначати підстави й межі кримінальної відповідальності, а також умови звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Кримінальне право, як і кримінальне законодавство, складається із **Загальної й Особливої частин**.

Зміст *Загальної частини* обумовлюється трьома основними поняттями – кримінального закону, злочину та покарання. У ній законодавець визначає завдання кримінального законодавства, вказує підставу кримінальної відповідальності, визначає дію закону в часі та просторі, формулює поняття злочину й виділяє категорії злочинів, форми та види вини, називає загальні умови кримінальної відповідальності (вік, осудність), закріплює перелік обставин, що виключають злочинність діяння, дає поняття й характеристику стадій вчинення злочину та співучасті у злочині, визначає цілі покарання, встановлює систему покарань, передбачає порядок призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності й покарання, а також розкриває сутність і зміст судимості. Крім того, у Загальній

частині містяться норми, що характеризують примусові заходи медичного характеру та примусове лікування й особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Особлива частина кримінального права охоплює норми, в яких міститься опис окремих видів злочинів і визначення міри встановлених за їх вчинення покарань. Норми класифіковано й розподілено по розділах. У кожному розділі містяться норми, що описують конкретні склади злочинів: основні, кваліфіковані, особливо кваліфіковані (з обтяжуючими обставинами) та привілейовані (з пом'якшуючими обставинами) – із зазначенням видів покарань і меж, в яких вони можуть бути призначені за вчинення цих злочинів.

Необхідно наголосити на тому, що кримінальне право складається з відповідних інститутів. **Інститут кримінального права** – це система взаємопов'язаних кримінально-правових норм, що регулюють відносно самостійну сукупність схожих суспільних відносин або якісь їх компоненти.

Інститути кримінального права відрізняються один від одного за обсягом і змістом. Наприклад, одним із найбільш великих інститутів кримінального права виступає інститут покарання, меншим за обсягом є інститут співучасті і т. ін. Шляхом удосконалення окремих інститутів відбувається розвиток кримінального права як галузі права в цілому.

Загальна й Особлива частини кримінального права, будучи структурними елементами однієї системи, є органічно пов'язаними між собою та взаємообумовленими і перебувають у нерозривній єдності. Так, застосування норми Особливої частини вимагає звернення до норм Загальної частини й навпаки.

Положення Загальної частини стосуються всіх без винятку норм, що містяться в Особливій частині кримінального права, вони реалізуються через норми Особливої частини та спільно з ними. Єдність Загальної й Особливої частин кримінального права забезпечує внутрішню узгодженість його інститутів та норм і в кінцевому результаті визначає ефективність їх застосування.

4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА СУМІЖНІ ГАЛУЗІ ПРАВА

Кримінальне право як складова частина всієї системи права України, перебуває у взаємозв'язку з іншими галузями права. Незважаючи на цілісність системи права та взаємозв'язок, галузі відрізняються одна від одної. Вони є різними за своїм характером і рівнем взаємопов'язаності та взаємозумовленості, що пояснюється специфікою

предмета й методу правового регулювання. Проте, як правильно зазначають фахівці, під час здійснення охоронної функції кримінальне право опосередковано бере участь у регулюванні тих суспільних відносин, що становлять предмет інших галузей права. Більш того, кримінальне право має схожі риси з деякими іншими галузями.

Можна стверджувати, що кримінальне право є тісно пов'язаним із суміжними галузями права, найбільшою мірою з конституційним, адміністративним, кримінально-процесуальним, кримінально-виконавчим та міжнародним правом і кримінологією.

Незаперечним є зв'язок *кримінального* та *конституційного права*, оскільки кримінальне право й законодавство, в першу чергу, ґрунтуються на Конституції України. Цей взаємозв'язок та обумовленість кримінального права конституційними положеннями є багатовекторними: від сприйняття ієрархії цінностей, закріпленої в Конституції, яка визначила основне функціональне призначення кримінального закону – охорону найбільш значущих для суспільства відносин, і побудови на її основі системи Особливої частини КК до закріплення в кримінально-правових нормах приписів, що стосуються різних інститутів Загальної частини (надання права на активний захист своїх прав і законних інтересів від посягань на них, видача злочинця, невідворотність покарання та ін.), і встановлення відповідальності за конкретні посягання в нормах Особливої частини (захист від злочинних посягань людини, її життя та здоров'я, честі й гідності; забезпечення суверенітету, територіальної недоторканності та національної безпеки тощо).

Співвідношення *кримінального* та *кримінально-процесуального права* необхідно визначити як співвідношення змісту й форми, оскільки кримінальне право визначає предметну, змістовну діяльність правоохоронних органів і судів, а кримінальний процес регламентує порядок провадження у кримінальних справах / провадженнях. Через діалектичний взаємозв'язок змісту й форми (остання визначається першим) кримінальне право обумовлює багато норм та інститутів кримінального процесу, які не можуть їм суперечити, бо їх головне призначення полягає в наданні життєвості положенням кримінального права за допомогою їх реалізації в процесі діяльності з розкриття злочинів, викриття злочинців і забезпечення правильного застосування кримінального закону.

Адміністративне право покликане регулювати суспільні відносини, які виникають, розвиваються та припиняються у сфері державного управління, тобто в зв'язку з організацією та функціонуванням системи виконавчої влади. Одним із методів адміністративно-правового

регулювання, як і в разі з кримінальним правом, є заборона певних дій під загрозою застосування відповідних юридичних засобів впливу.

Межі адміністративного та кримінального права визначаються характером і спрямованістю цих заборон: адміністративно-правові норми забороняють учинення адміністративних правопорушень, а кримінально-правові – злочинів. У першому випадку за порушення заборони застосовується адміністративне стягнення, у другому – кримінальне покарання. Крім того, треба вказати, що межа між адміністративним правопорушенням і кримінально-караним діянням є дуже рухливою й динамічною через те, що суспільство не стоїть на місці й постійно розвивається. Отже, зміни соціально-економічних умов, удосконалення політичної системи та становлення громадянського суспільства можуть зумовити необхідність криміналізації адміністративних правопорушень або навпаки, відмовитися від кримінального переслідування (декриміналізувати) й перевести діяння в розряд адміністративних правопорушень.

Очевидним і міцним є взаємозв'язок *кримінального та кримінально-виконавчого права*, оскільки останнє є похідним від кримінального права. Кримінально-виконавче право регулює порядок та умови виконання й відбування покарань та інших заходів кримінально-правового впливу, визначає засоби виправлення засуджених і порядок їх застосування, порядок звільнення засуджених від відбування покарань, порядок діяльності установ та органів, що виконують покарання, участь органів державної влади та самоврядування громадян, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань та окремих громадян у виправленні засуджених. Таким чином, кримінально-виконавче законодавство впливає з норм та інститутів кримінального права, бо головним його завданням є забезпечення виконання покарань та інших заходів кримінально-правового впливу, призначених на підставі вироку суду, що набрав законної чинності. Разом із тим кримінально-виконавчі правовідносини відрізняються від кримінально-правових, зокрема за моментом їх виникнення, за суб'єктами тощо. Так, підставою виникнення кримінально-правових відносин є факт учинення діяння, передбаченого кримінальним законом, а кримінально-виконавчого – обвинувальний вирок суду; кримінально-правова відносина виникає в момент учинення суспільно небезпечного діяння, кримінально-виконавча – з моменту звернення обвинувального вироку до виконання. Суб'єктами кримінально-правових відносин є особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене Кримінальним кодексом України, і відповідні

органи держави, що вирішують питання притягнення до кримінальної відповідальності й покарання; суб'єктами кримінально-виконавчої відносини – засуджений за вчинення злочину та держава в особі установ та органів, що виконують покарання.

Безумовним є зв'язок *кримінального права з міжнародним правом*, адже Кримінальний кодекс України ґрунтується на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Такі інститути, як дія кримінального закону в просторі, екстериторіальність, видача злочинців і т. ін. є предметом обох галузей права. Окремі норми кримінального закону запроваджено на підставі міжнародних конвенцій. Наприклад, приєднання до Конвенції ООН проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведження чи покарання від 10.12.1984 р. зумовило закріплення як кримінально-правового принципу положення про те, що покарання й інші заходи правового впливу не мають на меті заподіяти фізичні страждання або приниження людської гідності.

Необхідно підкреслити, що прагнення України до міжнародних стандартів і її європейський вибір зумовили шлях, за яким кримінальне законодавство було побудоване на загальновизнаних нормах міжнародного права. У статті 9 Конституції України зазначено, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Це означає, що положення міжнародних договорів про боротьбу з окремими видами злочинів обов'язково підлягають імплементації (включенню) у кримінальне законодавство, а тому в разі вчинення такого злочину застосовується відповідна стаття Кримінального кодексу України.

Не можна не підкреслити, що *кримінологія* як галузь юриспруденції є найтісніше взаємопов'язаною з *кримінальним правом*. Саме кримінальний закон містить юридичну характеристику злочинів та осіб, які їх вчинили, що кладеться у підґрунтя вивчення злочинності, особистості злочинця, причин та умов злочинності й питань її профілактики (запобігання). У свою чергу, кримінологія надає інформацію про рівень злочинності, її структуру та динаміку, перевіряє ефективність профілактичних заходів та указує на тенденції розвитку злочинності, що дозволяє визначити ефективність дії кримінально-правових норм, скоригувати кримінально-правову політику на рівні як правотворчості, так і правозастосування. Тісний взаємозв'язок кримінології та кримінального права проявляється і в соціології кримінального права, завдання якої полягає в з'ясуванні того, наскільки часто, яким чином і чому злочинність обумовлюється соціальними чинниками.

Кримінальне право перебуває у відносинах і взаємодії з філософією, загальною теорією права, а також із такими галузями, як державне право, цивільне право, підприємницьке право, екологічне право, трудове право та ін. Крім того, необхідно відзначити взаємозв'язок і взаємозумовленість кримінального права з такими спеціально-юридичними галузями та дисциплінами, як криміналістика, оперативно-розшукова діяльність, судова статистика, адміністративна діяльність органів внутрішніх справ, судова психіатрія та судова медицина.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Охарактеризуйте походження назви галузі «кримінальне право».
2. Визначте поняття кримінального права як галузі права.
3. Дайте визначення предмету кримінального права та пояснення змісту суспільних відносин, що складаються у зв'язку з існуванням злочину та покарання.
4. Розкрийте зміст завдань кримінального права як галузі права.
5. Якими є джерела кримінального права України?
6. Якими є основні ознаки кримінального права?
7. Якими є особливості вивчення кримінального права як навчальної дисципліни?
8. Дайте характеристику функціям кримінального права.
9. Назвіть загальні принципи кримінального права України.
10. Яким є зміст галузевих принципів кримінального права?
11. Охарактеризуйте систему кримінального права України.
12. Як кримінальне право пов'язане із суміжними галузями права?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Берзін П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник : у 3 т. / П. С. Берзін. – Київ : Дакор, 2018. – Т. 1: Загальні засади. – 562 с.
2. Грищук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. / В. К. Грищук. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 88 с.
3. Дудоров О. О. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. – Київ : Ваіте, 2014. – 944 с.

4. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : монографія / М. І. Колос. – Київ : Освіта України, 2019. – 833 с.
5. Конституція України. – Київ : Преса України, 1997. – 79 с.
6. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2015. – 528 с.
7. Кримінальний кодекс України: зі змінами та доповненнями станом на 9 вересня 2019 р. (зміни, внесені Законом України № 2617-VIII від 22.11.2018 р., набувають чинності 01.01.2020 р.) / уклад. та підгот. В. І. Тютюгін. – Харків : Право, 2019. – 332 с.
8. Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України» : лекції / М. І. Панов. – Харків : Право, 2015. – 104 с.
9. Словник Загальної частини кримінального права України / авт.-упоряд. С. Ф. Денисов, М. В. Пузиревський. – Чернігів : Десна Поліграф, 2018. – 536 с.
10. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 711 с.
11. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / П. Л. Фріс. – Вид. 3-тє, допов. і перероб. – Одеса : Фенікс, 2018. – 394 с.

ТЕМА 2

ЗАКОН ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. *Поняття закону про кримінальну відповідальність.*
2. *Структура закону про кримінальну відповідальність (Кримінального кодексу України).*
3. *Тлумачення закону про кримінальну відповідальність.*

1. ПОНЯТТЯ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Закон про кримінальну відповідальність (кримінальний закон) – це ухвалений Верховною Радою України письмовий нормативно-правовий акт, який установлює підстави кримінальної відповідальності та звільнення від неї, визначає суспільно небезпечні діяння, що визнаються злочинами, встановлює покарання, які застосовуються до осіб, що їх вчинили, а також регламентує випадки звільнення від покарання та його відбування.

Норми КК повною мірою відповідають загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, тому положення статті 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, вони можуть застосовуватись лише в разі виявлення суперечності між нормами чинного КК і нормами міжнародного права. Зміни, що будуть вноситись до нового КК (а вони через певні обставини є немінучими), повинні відповідати положенням статті 3 КК України й не суперечити ні Конституції України, ні нормам міжнародного права.

Джерелами кримінального права є чинний КК, міжнародні правові акти, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України, та Конституція України. Крім того, відповідно до статті 152 Конституції України джерелами кримінального права можуть бути і рішення Конституційного Суду України про неконституційність кримінальних законів. Визнані такими закони втрачають чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Закон про кримінальну відповідальність – це нормативно-правовий акт, ухвалений Верховною Радою України, який містить взаємопов'язані юридичні норми, одні з яких, ґрунтуючись на Кон-

ституції України та загально визначених принципах і нормах міжнародного права, закріплюють підстави та принципи кримінальної відповідальності й містять загальні положення кримінального законодавства, а інші – визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, та встановлюють, які покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили, або ж називають підстави й умови звільнення їх від кримінальної відповідальності.

Характерні риси кримінального закону полягають у тому, що він:

а) ґрунтується на Конституції України та загально визначених нормах міжнародного права;

б) ухвалюється Верховною Радою України (Парламентом) – єдиним органом законодавчої влади в Україні;

в) регламентує підстави та принципи кримінальної відповідальності та звільнення від кримінальної відповідальності;

г) містить юридичні норми, які визначають принципи та загальні положення кримінального права;

ґ) визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинними та яке покарання чи інші заходи кримінально-правового характеру признаються за вчинення цих злочинів;

д) є певним засобом виховного та превентивного впливу на осіб, засуджених за вчинення злочину, а також на інших громадян.

Завдання закону про кримінальну відповідальність визначено в статті 1 КК України: 1) правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля й конституційного устрою України від злочинних посягань; 2) забезпечення миру та безпеки людства; 3) запобігання злочинам. Для здійснення цих завдань закон про кримінальну відповідальність забороняє вчиняти під загрозою покарання суспільно небезпечні діяння, визнані в ньому злочинними.

Закон про кримінальну відповідальність має загальні ознаки, притаманні будь-якому іншому закону України, а також низку специфічних ознак. *По-перше*, він ухвалюється Верховною Радою України або всенародним голосуванням (референдумом), як це передбачається пунктом 3 ч. 1 ст. 85 Конституції України. *По-друге*, він завжди є письмовим документом, опублікованим у встановленому порядку. *По-третє*, в такій галузі, як кримінальне право, закон має вищу юридичну силу (він є обов'язковим до виконання органами влади, причому жоден інший орган, окрім Парламенту, не вправі скасовувати чи змінювати закон про кримінальну відповідальність; інші нормативні акти, ухвалені з кримінально-правових питань, не можуть суперечити цьому закону, а в разі суперечності між ним та іншими нормативни-

ми актами пріоритет належить закону). *По-четверте*, йому властива нормативність (він містить норми права, тобто обов'язкові правила поведінки суб'єктів кримінально-правових відносин, розраховані на невизначену кількість випадків певного типу й на невизначене коло суб'єктів). *По-п'яте*, лише законом про кримінальну відповідальність визначається злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки.

2. СТРУКТУРА ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)

Законодавство України про кримінальну відповідальність становить *Кримінальний кодекс України*, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Закони України про кримінальну відповідальність, ухвалені після набрання чинності КК, включаються до нього після набрання ними чинності. Закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Закон про кримінальну відповідальність (Кримінальний кодекс України) складається із Загальної й Особливої частин, кожна з яких, у свою чергу, складається із розділів, а розділи – із статей.

Статті Загальної частини КК містять норми, що встановлюють принципи й загальні положення кримінального права та чинність кримінального закону в просторі й часі, визначають поняття злочину, стадії вчинення умисного злочину, ознаки суб'єкта злочину, зміст вини, поняття співучасті, види множини злочинів, обставини, що виключають злочинність діяння, підстави звільнення від кримінальної відповідальності й від покарання та його відбування, загальні засади призначення покарання тощо. Загальна частина складається з 16 розділів, кожен з яких має відповідну назву:

- Розділ I «Загальні положення»;
- Розділ II «Закон про кримінальну відповідальність»;
- Розділ III «Злочин, його види та стадії»;
- Розділ IV «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)»;
- Розділ V «Вина та її форми»;
- Розділ VI «Співучасть у злочині»;
- Розділ VII «Повторність, сукупність та рецидив злочинів»;

- Розділ VIII «Обставини, що виключають злочинність діяння»;
- Розділ IX «Звільнення від кримінальної відповідальності»;
- Розділ X «Покарання та його види»;
- Розділ XI «Призначення покарання»;
- Розділ XII «Звільнення від покарання та його відбування»;
- Розділ XIII «Судимість»;
- Розділ XIII¹ «Обмежувальні заходи»;
- Розділ XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру»;
- Розділ XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб»;
- Розділ XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Більшість статей Особливої частини КК складається з однієї або декількох частин, кожна з яких є окремою кримінально-правовою нормою, що містить самостійний склад злочину. Норми Особливої частини КК визначають, які саме суспільно небезпечні діяння є злочинами, та які покарання передбачено за їх скоєння.

Одна стаття Особливої частини КК (ст. 401 КК України) визначає поняття військового злочину, родовий об'єкт військових злочинів та осіб, які можуть нести відповідальність за їх вчинення, називає умови звільнення від кримінальної відповідальності військовослужбовця, який вчинив військовий злочин, тощо. Понад 30 статей Особливої частини мають примітки, в яких роз'яснюються окремі терміни, що вживаються у диспозиції конкретної(их) статті(ей), та розкривається зміст таких оціночних понять, як значна шкода, істотна шкода, великий та особливо великий розмір шкоди, тяжкі наслідки тощо.

У декількох статтях Особливої частини КК визначаються підстави звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили передбачені в них злочини (ч. 3 ст. 175, ч. 3 ст. 263 КК України та інші). У частині 2 ст. 385 та ч. 2 ст. 396 КК України сформульовано виняток із правила, зазначеного у попередніх частинах названих статей, згідно з яким виключається кримінальна відповідальність осіб, що вчинили передбачене в них діяння.

Особлива частина складається із 20 розділів, назва кожного з яких відображає певну групу розташованих у ньому злочинів, схожих між собою за об'єктом посягання, наприклад Розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи», Розділ VI «Злочини проти власності», Розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності», Розділ VIII «Злочини проти довкілля», Розділ XVIII. «Злочини проти правосуддя».

Загальна й Особлива частини КК є органічно взаємопов'язаними та взаємообумовленими і являють собою єдину систему кримінально-правових норм. Найбільш помітно це проявляється під час застосування закону про кримінальну відповідальність. Наприклад, для визначення вини особи, яка вчинила діяння, передбачене статтею Особливої частини КК, необхідно звернутися до статей Розділу V Загальної частини, які розкривають зміст умислу та необережності; для кваліфікації дій осіб, які вчинили злочин у співучасті, – до статей Розділу VI Загальної частини, в якому регламентується відповідальність співучасників; для визначення під час постановлення обвинувального вироку нижньої межі покарання за злочин, санкція за який указує лише верхню межу покарання, – до статті Загальної частини КК, яка розкриває зміст відповідного виду покарання та його межі; для застосування ст. 396 Особливої частини – до ст. 12 Загальної частини, в якій дається визначення тяжкого й особливо тяжкого злочинів.

Спостерігається єдність норм і всередині кожної з частин КК України. Наприклад, застосування положень Розділу IX «Звільнення від кримінальної відповідальності» Загальної частини є неможливим без використання положень ст. 12 КК України «Класифікація злочинів» із Розділу III «Злочин, його види та стадії». Для визначення повторності вимагання (ст. 189 КК України), шахрайства (ст. 190 КК України) чи привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) треба використати пункт 1 Примітки до ст. 185 Особливої частини КК. Найчастіше спостерігається єдність норм, розташованих в одній статті Особливої частини. Вона проявляється у використанні словосполучень «та сама дія», «дії, передбачені...», «ті самі дії» тощо, якими здійснюється відсилання до норми, розташованої раніше, наприклад у частині тієї ж статті Особливої частини КК.

Норми Особливої частини закону про кримінальну відповідальність поділяють на диспозицію та санкцію.

Диспозиція – це та частина норми (статті) Особливої частини КК, в якій називається конкретне злочинне діяння або описуються його ознаки. Наприклад, у статті 119 КК України диспозицією будуть слова «вбивство, вчинене через необережність», у статті 304 КК України – «втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми».

За технікою побудови та способом описування ознак конкретного виду злочину у чинному кримінальному законодавстві розрізняють чотири види диспозицій: просту, описову, бланкетну й відсилочну.

Простою вважається диспозиція, яка тільки називає злочинне діяння, не розкриваючи його змісту. Наприклад, без указівки на ознаки діяння сформульовано диспозицію частини 1 ст. 125 КК України – «умисне легке тілесне ушкодження». Проста диспозиція використовується у тих випадках, коли зміст суспільно небезпечного діяння є в загальних рисах достатньо зрозумілим і без опису його ознак у законі.

Простими, зокрема, є диспозиції частини 1 ст. 146, ст. ст. 178, 302, 335, 336 КК України.

Описовою визнається диспозиція, в якій описуються найбільш суттєві ознаки злочину. Наприклад, у частині 1 ст. 127 КК України розкривається зміст катування – умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій із метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі; у ч. 1 ст. 185 КК України дається визначення крадіжки, у ч. 1 ст. 186 КК України – грабежу, у ч. 1 ст. 187 КК України – розбою, у ч. 1 ст. 189 КК України – вимагання. Більшість статей Особливої частини КК має саме такі диспозиції.

Бланкетною є диспозиція, яка, не називаючи конкретних ознак злочину або називаючи тільки частину з них, відсилає для встановлення їх змісту до інших нормативних актів, що не є кримінальними законами (інших законів, інструкцій, статутів, положень, стандартів, правил, указівок тощо). Наприклад, бланкетною є диспозиція статті 251 КК України («порушення ветеринарних правил»), ст. 421 КК України («порушення статутних правил внутрішньої служби») тощо. Суспільно небезпечні діяння, передбачені такими диспозиціями, називають злочинами зі змішаною протиправністю.

Відсилочною є диспозиція, яка відсилає до іншої статті або іншої частини статті кримінального закону, де називається злочин, або описуються його ознаки, або ознаки, що виключають відповідальність за злочин, описаний у цій диспозиції. Наприклад, відповідальність за невиконання наказу (ст. 403 КК України) може наставати за відсутністю ознак, зазначених у статті 402 КК України; диспозиція ст. 445 КК України передбачає кримінальну відповідальність за незаконне використання символіки Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, крім випадків, передбачених цим кодексом. Не називаючи конкретну статтю, вона вимагає віднайти у КК норму, яка виключає відповідальність за описані в ній дії. Нею є незаконне використання названих видів символіки та зловживання ними (ст. 435 КК України). Найчастіше відсилочні диспозиції вживаються для того, щоб уникнути

повторень. Для цього законодавець використовує словосполучення «та сама дія», «дії, передбачені...», «ті самі дії», «ті самі діяння», «те саме діяння», «діяння, передбачені...», «вчинене особами, зазначеними в частинах першій або другій цієї статті», «один із злочинів, передбачених статтями...» тощо, якими здійснюється відсилання до норми, розташованої раніше, наприклад у частині 1 тієї ж статті, або діянь, опис яких розташовано в інших статтях Особливої частини КК. Іноді замість цих слів називається злочин, суть якого розкрито в іншій статті або частині 1 відповідної статті. Наприклад, частина 1 ст. 115 розкриває поняття вбивства, а в ч. 2 та статтях 116, 117, 118 і 119 КК України воно тільки називається; в частинах перших статей 185, 186 та 187 КК України розкривається зміст крадіжки, грабежу та розбою, наступні ж частини названих статей починаються відповідно словами «крадіжка», «грабіж», «розбій», а далі йде перелік кваліфікуючих ознак.

Санкція – це частина статті Особливої частини КК, яка встановлює вид і розмір покарання за злочин, указаний у диспозиції.

Теорія кримінального права знає, а законодавча практика різних років розрізняла п'ять видів санкцій: неконкретизовані, абсолютно визначені, відсильні, відносно визначені й альтернативні санкції. Так, після Жовтневої революції 1917 р. й до ухвалення у 1922 р. першого КК нашої держави кримінальному законодавству була відома така неконкретизована санкція, як «покарати по всій суворості законів», яка, виходячи із її змісту, не називала ні вид покарання, ні його розмір. Абсолютно визначені санкції містились у кримінальних кодексах 1922, 1927 та 1960 років. Вони були двох видів. Санкції першого виду встановлювали один певний вид покарання та (за необхідності) його точний розмір. Наприклад, за самовільне залишення поля бою під час бою або відмову під час бою діяти зброєю була передбачена вища міра покарання – розстріл (ст. 206 КК 1927 р.); за самовільне повернення висланих у місцевість, де їм проживати заборонено, передбачалась заміна висилки засланням на невідбутий строк (ст. 185 КК 1960 р.). Санкції другого виду передбачали два альтернативних абсолютно визначених покарання. Наприклад, санкція ст. 258 КК 1960 р. за добровільну здачу в полон передбачала смертну кару або позбавлення волі строком на 15 років. Неконкретизовані (невизначені) санкції допускали свавілля у їх застосуванні, а абсолютно визначені звужували можливості щодо індивідуалізації покарання. Відсильна санкція відсилала до санкції іншої статті КК, де визначалися вид і розмір покарання за певні види злочинів. Наприклад, санкції статей 92 КК України («Злочини проти державної або громадської власності інших

соціалістичних країн») та 146 («Злочини проти власності об'єднань, що не є соціалістичними організаціями») КК 1960 р. відсилали до санкцій відповідних статей глави II та глави IV названого Кодексу.

Чинне кримінальне законодавство використовує два види санкцій – відносно визначену й альтернативну.

Відносно визначена санкція передбачає покарання певного (лише одного) виду у певних межах, указуючи або не вказуючи текстуально його нижчу межу, але обов'язково вказуючи його вищу межу. Наприклад, незаконне введення у будь-який спосіб наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в організм іншої особи проти її волі (ч. 1 ст. 314 КК України) карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років. Якщо текстуально нижчу межу покарання певного виду не вказано, вона встановлюється на підставі відповідної статті Загальної частини КК. Наприклад, за ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу (ст. 335 КК України) передбачено покарання у вигляді обмеження волі на строк до трьох років. Це означає, що для визначення нижчої межі названого виду покарання треба звернутися до частини 2 ст. 61 КК України («Обмеження волі»), в якій встановлено мінімальний розмір цього покарання – один рік.

Альтернативна санкція передбачає не один, а два й більше видів основних покарань, із яких суд може призначити тільки одне. У формулюванні такої санкції присутній сполучник «або», який стоїть між назвами основних видів покарань.

Альтернативні санкції залежно від визначення видів і міри покарання мають такі різновиди:

а) санкція, в якій з кожного виду покарання вказано його верхню та нижню межі (остання може припускатися), тобто два або більше відносно визначених види покарання; наприклад, санкція ч. 1 ст. 120 КК України («Доведення до самогубства») передбачає покарання у вигляді обмеження волі строком до трьох років або позбавлення волі на той самий строк;

б) санкція, в якій вказано відносно визначений та абсолютно визначений види покарання; наприклад, санкція ст. 112 КК України («Посягання на життя державного чи громадського діяча») передбачає основне покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавлення волі;

в) санкція, в якій вказано два абсолютно визначених види покарання; такі санкції були відомі кримінальному законодавству до ухвалення нині чинного КК, наприклад санкція ст. 258 КК 1960 р., про яку вже йшлося вище, та аналогічна їй санкція ст. 257 (самовільне

залишення поля бою або відмова діяти зброєю) того ж кодексу – смертна кара або позбавлення волі строком на п'ятнадцять років.

У відносно визначених та альтернативних санкціях може міститися вказівка на одне або кілька додаткових покарань, які можуть бути застосовані як додаток до основного (одного з основних) видів покарання. Додаткове покарання може бути обов'язковим або факультативним. Санкції з додатковими видами покарання в юридичній літературі називають кумулятивними або такими, що підсумовують.

3. ТЛУМАЧЕННЯ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Тлумачення закону про кримінальну відповідальність – це з'ясування та/або всебічне розкриття смислу та змісту цього закону для точного його застосування щодо конкретного випадку. Тлумачення потрібне для визначення того змісту, який вклав законодавець у конкретні норми закону про кримінальну відповідальність. Воно завжди супроводжує процес його застосування. Тлумачення не створює нової кримінально-правової норми.

Необхідність тлумачення закону про кримінальну відповідальність викликано, перш за все, тим, що кримінально-правові норми, закріплені ним, мають загальний характер, їх викладено в абстрактній формі, а ситуації, в яких вимагається реалізувати ці норми, завжди є конкретними та характеризуються індивідуальними ознаками й особливостями. Крім того, ці норми створено з використанням своєрідної юридичної техніки, що має враховуватись під час їх інтерпретації.

Розрізняють такі **види** тлумачення закону про кримінальну відповідальність.

- за суб'єктом, який тлумачить закон про кримінальну відповідальність;
- за прийомами (засобами) тлумачення;
- за обсягом тлумачення.

1. За **суб'єктом, який тлумачить закон про кримінальну відповідальність**, виділяють такі види тлумачення.

Легальне тлумачення здійснюється органом влади, спеціально уповноваженим на тлумачення законів, тобто Конституційним Судом України.

Судове тлумачення надають суди (будь-якої інстанції) під час розгляду конкретного кримінального провадження.

Окремим різновидом судового тлумачення є роз'яснення, які дає Пленум Верховного Суду України у відповідних постановках. Крім того, неоднакове застосування судом касаційної інстанції тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо схожих суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень, є підставою для перегляду судових рішень Верховним Судом України, які набрали законної чинності. Такі рішення Верховного Суду України є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України.

Наукове (доктринальне) тлумачення дається фахівцями в галузі кримінального права у монографіях, статтях, навчальних посібниках, науково-практичних коментарях та інших публікаціях.

2. За прийомами (засобами) виділяють такі види тлумачення. *Грамотичне (філологічне) тлумачення* здійснюється шляхом аналізу тексту правової норми з використанням законів граматики, синтаксису, морфології та пунктуації. *Систематичне тлумачення* полягає у з'ясуванні змісту норми закону про кримінальну відповідальність шляхом установлення її зв'язків з іншими положеннями цього закону або інших нормативно-правових актів. *Історичне тлумачення* закону передбачає з'ясування причин його створення, обстановки, яка зумовила його ухвалення, та порівняння його із законами, які діяли до набрання ним чинності.

3. За обсягом тлумачення виділяють такі його види. *Буквальне (адекватне) тлумачення* передбачає роз'яснення закону в суворій відповідності до його тексту, словесного викладу («букви»). У разі *розширеного тлумачення* закону надається більш широкий зміст порівняно з його буквальним текстом. *Обмежувальне тлумачення* надає закону вужчого, більш обмеженого змісту, ніж це впливає з його тексту.

У кожному конкретному випадку тлумачення закону виражається одночасно у кількох його видах (наприклад, судове обмежувальне систематичне тлумачення).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Якими є завдання закону про кримінальну відповідальність?
2. Якими є ознаки закону про кримінальну відповідальність?
3. Якою є структура закону про кримінальну відповідальність?

4. Дайте характеристику джерел закону про кримінальну відповідальність.
5. Якою є структура норм закону про кримінальну відповідальність?
6. Які ви знаєте види диспозицій і санкцій закону про кримінальну відповідальність?
7. Яким є сенс тлумачення закону про кримінальну відповідальність?
8. Дайте характеристику видів тлумачення закону про кримінальну відповідальність за прийомами (засобами).
9. Дайте характеристику видів судового тлумачення закону про кримінальну відповідальність.
10. Дайте характеристику видів тлумачення закону про кримінальну відповідальність за обсягом.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін. – Київ : Атіка, 2004. – 296 с.
2. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини / В. К. Грищук. – Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління і права, 2012. – 736 с.
3. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз / І. В. Красницький. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 232 с.
4. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. Харків : Одиссей, 2013. – 262 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2010. – 608 с.
6. Литвинов О. М. Концептуальна модель механізму реалізації кримінальної відповідальності: монографія / О. М. Литвинов, І. І. Митрофанов. – Харків : Золота миля, 2017. – 180 с.
7. Митрофанов И. И. Механизм реализации уголовной ответственности / И. И. Митрофанов. – Кременчуг : Изд. ЧП Щербатых А. В., 2011. – 616 с.
8. Савченко А. В. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини (у схематичних діаграмах) : навч. посіб. / А. В. Савченко, Ю. Л. Шуляк. – Київ : Центр учб. літ., 2015. – 312 с.

ТЕМА 3

ЧИННІСТЬ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЧАСІ ТА ПРОСТОРИ

1. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі.
2. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі.

1. ЧИННІСТЬ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЧАСІ

Основний принцип чинності закону про кримінальну відповідальність у часі (т. зв. «принцип ультраактивності» – ч. 2 ст. 4 КК України) полягає в тому, що *злочинність і караність, а також інші кримінально-правові наслідки діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час учинення цього діяння*. Діяння в цьому випадку слід розуміти як дію або бездіяльність, що входить до складу відповідного злочину (закінченого чи незакінченого), а також як суспільно небезпечну поведінку особи, що не містить ознак злочину та його складу (наприклад, неосудної особи чи такої, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність).

Згідно із частиною 3 ст. 4 КК України **часом вчинення злочину** визнається *день вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності* (незалежно від моменту настання суспільно небезпечних наслідків). У разі вчинення продовжуваного злочину часом його вчинення є день учинення останнього з діянь, які утворюють цей злочин, а у разі вчинення триваючого злочину – день, коли його фактично припинено. У разі вчинення злочину у співучасті часом його вчинення конкретною особою є період виконання нею відповідної ролі у межах спільної умисної злочинної діяльності.

Таким, що *діяв на час учинення діяння*, вважається закон, який набрав чинності й не втратив її до дня (до початку доби) вчинення дії або бездіяльності. Закон *набирає чинності* через десять діб (фактично – з початку одинадцятої доби) із дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено ним самим. *Інший час* набрання чинності може бути визначений Парламентом у самому законі. Нерідко

Верховна Рада України вказує у прикінцевих положеннях нового закону момент набрання ним чинності з часу його опублікування, а в деяких випадках називає в ньому дату, коли він набирає чинності. Водночас цей час не може передувати дню офіційного оприлюднення нового закону – *опублікування* його у друкованих офіційних виданнях: газетах «Голос України» чи «Урядовий кур'єр», журналах «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України» або «Офіційний вісник Президента України».

Закон про кримінальну відповідальність *втрачає чинність*, як правило, після його скасування або заміни його іншим законом про кримінальну відповідальність. Він може втратити чинність і у зв'язку з визнанням його неконституційним (так, Рішенням Конституційного Суду України від 26.02.2019 р. № 1-р/2019 було визнано такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) статтю 368² КК України).

Як виняток із зазначеного в частині 2 ст. 4 КК України правила діяти й застосовуватися щодо вчиненого особою діяння може й закон, який ще не набрав чинності на час учинення дії чи бездіяльності (принцип *ретроактивності* закону).

Поширення закону про кримінальну відповідальність на осіб, які вчинили відповідні діяння до набрання таким законом чинності, у тому числі на осіб, які відбувають або відбули покарання, але мають судимість, – це **зворотна дія закону про кримінальну відповідальність у часі** (ч. 1 ст. 5 КК України).

Зворотню дію у часі *має* новий закон про кримінальну відповідальність, якщо в ньому було здійснено будь-яку з таких змін:

1) він скасовує злочинність діяння – це означає, що після набрання чинності новим законом діяння декриміналізується, вилучається з переліку кримінально караних шляхом змін у Загальній чи Особливій частині КК України. Наприклад, у новій редакції статті Особливої частини КК України з її диспозиції вилучено вказівку на певне діяння чи збільшено розмір матеріальної шкоди, заподіяння якої є необхідним для наявності складу певного злочину, або вводяться додаткові умови для настання кримінальної відповідальності за певний злочин тощо;

2) він пом'якшує кримінальну відповідальність – найчастіше це означає зміни в санкції статті Особливої (частини статті) Особливої частини КК України (наприклад, у новій редакції санкції нижня межа покарання стає нижчою, аніж це передбачалося попереднім законом, або в новому законі із санкції виключено додаткове покарання тощо), водночас такі зміни можуть стосуватись і інших елементів

кримінальної відповідальності, наприклад, якщо новий закон встановлює менш суворі вимоги до зняття судимості;

3) він іншим чином поліпшує становище особи, тобто надає їй у кримінально-правових відносинах нові права або позбавляє її обмежень кримінально-правового характеру (наприклад, вводить новий вид звільнення від кримінальної відповідальності).

Не має зворотної дії в часі закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи (ч. 2 ст. 5 КК України).

Закон про кримінальну відповідальність, що частково пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи, а частково посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, має зворотну дію у часі лише в тій частині, що пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи (ч. 3 ст. 5 КК України).

Якщо після вчинення особою діяння, передбаченого КК України, закон про кримінальну відповідальність змінювався кілька разів, зворотну дію в часі має та його редакція, яка скасовує злочинність діяння, пом'якшує кримінальну відповідальність або іншим чином поліпшує становище особи.

2. ЧИННІСТЬ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ПРОСТОРИ

Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі визначає можливість застосування КК України в межах певної території та щодо певного кола осіб. Зміст принципів чинності закону України про кримінальну відповідальність у просторі ґрунтується на низці вказівок і правил, закріплених у нормах національного кримінального права, Конституції України й нормах міжнародного права. Наразі існує чотири такі принципи: *територіальний принцип, принцип громадянства, універсальний принцип та реальний принцип*. При цьому перший визначає чинність і дію вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність щодо злочинів, учинених на території України, три інших – щодо злочинів, учинених за межами цієї території.

Згідно з *територіальним принципом* чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі (ч. 1 ст. 6 КК України) всі особи, які вчинили злочини на території України, підлягають відповідальності

на підставі КК України. Саме за цим принципом закони України про кримінальну відповідальність застосовуються найчастіше.

Злочин визнається вчиненим на території України у будь-якому з таких випадків: 1) злочин було почато на її території; 2) злочин було продовжено на її території; 3) злочин було закінчено на її території; 4) злочин було припинено на її території; 5) його виконавець діяв на території України; 6) хоча б один зі співучасників злочину діяв на території України (чч. 2, 3 ст. 6 КК України). При цьому не має значення, де (в якій державі) особу було затримано чи віддано до суду у зв'язку з учиненням цього посягання.

Межі території України й об'єкти, які визнаються її територією, визначаються національним і міжнародним правом. Існує кілька груп об'єктів, на які поширюється законодавство України про кримінальну відповідальність.

1. *Державна територія України.* Це частина земної поверхні, яка перебуває під суверенітетом України й зовнішні межі якої позначає її державний кордон. Згідно зі статтею 1 Закону України від 04.11.1991 р. № 1777-ХІІ «Про державний кордон України» державний кордон – це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України (суші, вод, надр, повітряного простору). Територією охоплюється суходіл (у т. ч. острови у відкритому морі, що належать Україні); внутрішні води, тобто визначені відповідними лініями або такі, що історично належать Україні, морські води, води портів, бухт, заток, губ і лиманів, гаваней і рейдів та інші водойми, частини вод річок, озер та інших водойм; надра в межах кордонів України, у т. ч. надра під територіальним морем (на глибину, доступну для їх геологічного освоєння); повітряний простір над суходолом і водним простором, у т. ч. над територіальним морем (на висоту до 100–110 км над рівнем моря); смуга прибережних морських вод завширшки до 12 морських миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки (територіальне море).

2. *Простори, природні та штучні об'єкти, що постійно перебувають за межами, позначеними державним кордоном України;* до них належать континентальний шельф (дно і надра під територіальним морем), виключна (морська) економічна зона України шириною 200 морських миль, підводні кабелі і трубопроводи, що належать Україні та проходять по дну за межами територіальних вод будь-якої держави); вони прилягають до території України, але їй не належать, а юрисдикція України поширюється на них лише у випадках і межах, визначених нормами міжнародного права;

3. *Штучні об'єкти*, які внаслідок своєї мобільності можуть перебувати в будь-якому місці за межами України, але прирівнюються до неї й згідно із міжнародно-правовою практикою перебувають під кримінально-правовою юрисдикцією держави, під прапором чи знаком якої вони перебувають. Це військові кораблі чи шлюпки, що ходять під прапором України, незалежно від того, перебувають вони у відкритому морі, в територіальних водах іншої держави чи іноземному порту; військові повітряні транспортні засоби й апарати, які перебувають у будь-якому місці за межами повітряного простору України; невійськові кораблі чи шлюпки, приписані до портів на території України, що ходять під прапором України у відкритому морі; невійськові повітряні об'єкти, зареєстровані в Україні, які перебувають у відкритому повітряному просторі, запущені в космос Україною апарати.

Отже, територіальний принцип чинності кримінального закону України в просторі «прив'язує» національну кримінально-правову юрисдикцію як до місць, що фактично є державною територією України (територією держави в буквальному розумінні), так і до просторів, які лише умовно (згідно з наявними міжнародними домовленостями), визнаються такими, що перебувають під юрисдикцією України.

Згідно із Законом України від 15.04.2014 р. № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» Україною офіційно визнано АР Крим територією, тимчасово окупованою Російською Федерацією. У зв'язку із цим під час вирішення питання про чинність законодавства України про кримінальну відповідальність на цій території слід керуватись положеннями Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р., згідно з частиною 1 ст. 64 якої кримінальне законодавство окупованої території залишається чинним, за винятком випадків, коли дія його скасовується або призупиняється окупаційною державою, якщо це законодавство становить загрозу безпеці окупаційної держави або є перешкодою виконання цієї Конвенції. У зв'язку із цим щодо злочинів, учинених на тимчасово окупованій території України, є чинним і діє КК України.

Територіальний принцип передбачає поширення встановлених законами України про кримінальну відповідальність заборон і дозволів на всіх осіб (громадян України, апатридів, іноземців), які порушили ці закони, перебуваючи на території України. Водночас норми міжнародного права передбачають у засадах повної кримінально-правової юрисдикції держави певні винятки, що визначаються категорією «дипломатична недоторканність» («дипломатичний імунітет»).

Іноземні громадяни, які користуються такою недоторканістю, не перебувають під кримінально-правовою юрисдикцією України на її території. Питання щодо їх кримінальної відповідальності вирішується дипломатичним шляхом відповідно до міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ч. 4 ст. 6 КК України). За міжнародним правом (Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р., Віденська конвенція про представництво держав у їх зносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. тощо) недоторканність цих суб'єктів зумовлюється їхніми особистими імунітетами та привілеями, які надаються для створення найбільш сприятливих умов для здійснення ними своїх функцій.

Повним дипломатичним імунітетом користуються глава дипломатичного представництва (посол, посланник, повірений у справах), члени дипломатичного персоналу дипломатичного представництва, які мають дипломатичний ранг (наприклад, радники, торгові представники, військові аташе) та члени їхніх сімей, якщо вони не є громадянами України. У випадку вчинення злочину такі особи підлягають кримінальній відповідальності в Україні лише у разі чітко висловленої згоди на це держави, яка їх акредитує. *Обмеженим дипломатичним імунітетом* користуються консульські посадові особи та консульські службовці, члени адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу дипломатичних представництв, а також представники і посадові особи міжнародних організацій і члени парламентських та урядових делегацій. Вони не підлягають кримінальній відповідальності в Україні лише щодо злочинів, учинених під час виконання своїх службових обов'язків.

Принцип громадянства виражається формулою: *громадяни України, які вчинили злочини за її межами, підлягають кримінальній відповідальності за КК України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ч. 1 ст. 7 КК України)*. Перебування за кордоном не позбавляє громадянина України обов'язку додержуватись її законів. Це правило поширюється й на осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, адже вони значною мірою (за деякими винятками, які стосуються окремих прав та обов'язків) є наближеними за своїм статусом до громадян України.

Громадянин України – це особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України. *Особа без громадянства* – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Злочин вважається *вчиненим за межами України*, якщо його почато, продовжено та/або закінчено (у разі вчинення незакінченого злочину – припинено) не на території України, й на цій території не виконував свою роль жоден зі співучасників цього злочину.

Умовою застосування закону про кримінальну відповідальність згідно з принципом громадянства є визнання вчиненого діяння злочином у КК України. При цьому не має значення, чи визнається воно злочином у країні, на території якої його було вчинено.

Згідно із частиною 1 ст. 61 Конституції України та ч. 2 ст. 7 КК в Україні *виключається повторна кримінальна відповідальність за те ж саме діяння*. Якщо за злочин, вчинений за межами України, особа вже зазнала кримінального покарання в іншій державі, вона не може бути притягнена в Україні до кримінальної відповідальності за це ж діяння. Наявний у таких випадках вирок суду іноземної держави може бути врахований, якщо особа знову вчиняє злочин на території України. Рецидив злочинів, невідбуте покарання або інші правові наслідки вироку суду іноземної держави враховуються під час кваліфікації нового злочину, призначення покарання та звільнення від кримінальної відповідальності або покарання (ст. 9 КК України).

Злочинність, караність та інші кримінально-правові наслідки злочинів, учинених за межами України суб'єктами, які не є її громадянами чи особами без громадянства, що постійно проживають в Україні, можуть визначатись за КК України на підставі **універсального (космополітичного)** принципу чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі. Він означає, що *іноземці або особи без громадянства, які не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, підлягають в Україні відповідальності у випадках, передбачених міжнародними договорами (ч. 1 ст. 8 КК України)*.

Універсальний принцип виражає ідею спільності інтересів держав у боротьбі з окремими видами злочинів, що зумовлює їх об'єднання у протидії міжнародним злочинам і злочинам міжнародного характеру.

Міжнародні злочини – це найбільш тяжкі суспільно небезпечні протиправні діяння, які порушують основоположні норми міжнародного права, завдають шкоди життєво важливим (базовим) інтересам усього міжнародного співтовариства як єдиного цілого, посягають на міжнародний правопорядок у цілому, міжнародний мир і безпеку людства. Суттєво на формування концепції міжнародних злочинів вплинули Статут і вирок Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу (1945 р.), Статут Токійського міжнародного воєнного трибуналу (1946 р.), результати діяльності створених під егідою ООН

Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (1993 р.), Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди (1994 р.) та Статут Міжнародного кримінального суду (1998 р.). Міжнародними злочинами традиційно визнаються агресія, воєнні злочини, злочин геноциду та злочини проти людяності (людства). У кримінальному законодавстві України норми про кримінальну відповідальність за міжнародні злочини сконцентровано у розділі ХХ Особливої частини КК України.

Злочини міжнародного характеру (їх називають також «конвенційні злочини») – це передбачені КК суспільно небезпечні винні діяння, норми про відповідальність за вчинення яких були включені у національне законодавство у зв'язку з виконанням зобов'язань України по міжнародних договорах, що були нею ратифіковані, та договорах, укладених до набуття Україною незалежності (підписаних від імені СРСР, УРСР), які держава виконує внаслідок правонаступництва. Конвенційні злочини хоч і здатні заподіювати шкоду нормальним відносинам між державами, однак мають безпосередніми об'єктами не загальнолюдські цінності (це є ознакою міжнародних злочинів), а елементи внутрішньодержавного національного правопорядку – суспільні відносини, які традиційно захищаються нормами національного права (відносини у сфері власності, громадської безпеки, здоров'я населення тощо), важливість охорони яких визнано міжнародним співтовариством. До конвенційних належать, наприклад, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини, захоплення заручників, виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання чи ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, «корупційні» злочини, піратство та деякі інші.

Можливість застосування національного кримінального закону до злочину, вчиненого за межами України, в таких випадках прямо передбачається чинними міжнародними договорами України, на підставі яких до законодавства України про кримінальну відповідальність було внесено норми, що передбачають цю відповідальність за такі злочини. Такими договорами є, наприклад, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом.

Універсальний принцип визначає повноваження вітчизняних правоохоронних і судових органів на застосування КК України за вчинений за її межами злочин до особи, яка не є громадянином України чи

апатридом, який постійно у ній проживає. Такі повноваження існують за сукупності певних умов: 1) установлення в Україні кримінальної відповідальності за злочин, що відповідає її зобов'язанням за чинним міжнародним договором; 2) міжнародний договір містить положення, які уповноважують державу-учасницю вирішувати питання відповідальності за такий злочин за власним кримінальним законом; 3) особа, яка вчинила такий злочин, перебуває на території України, й остання не видає таку особу іншій державі для притягнення до кримінальної відповідальності.

Реальний принцип (його також закріплено у ч. 1 ст. 8 КК України) визначає кримінальну відповідальність іноземців та осіб без громадянства, що не проживають постійно в Україні, за вчинені за межами нашої держави але передбачені вітчизняним КК України тяжкі або особливо тяжкі злочини проти прав і свобод громадян України або інтересів України.

Тяжким є злочин, за який санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК України передбачається основне покарання у вигляді штрафу в розмірі більше десяти тисяч але не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк більше п'яти й не більше десяти років. **Особливо тяжким** є злочин, за який передбачається основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі (чч. 4, 5 ст. 12 КК України).

Злочин визнається *вчиненим проти прав і свобод громадян України*, якщо він заподіяв (містить реальну загрозу заподіяння) шкоду передбаченим законодавством України або нормами міжнародного права правам і свободам хоча б одного громадянина нашої держави (праву на життя, на здоров'я, праву власності, політичним, трудовим та іншим особистим правам) незалежно від того, чи передбачено такі права та свободи законодавством держави (держав), що є місцем вчинення злочину. **Обов'язкова ознака** такого злочину – наявність потерпілого, що на момент вчинення посягання є громадянином України. *Вчиненим проти інтересів України* є злочин, який порушує як інтереси України (політичні, економічні, військові тощо), так і охоронювані законом інтереси інших суб'єктів, які представляють Україну – великих суспільних груп, державних підприємств, установ чи організацій.

Іноземці або особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, також підлягають в нашій державі відповідальності згідно

з КК України, якщо вони за межами України вчинили у співучасті із службовими особами, які є громадянами України, будь-який із злочинів, передбачених у статтях 368, 368³, 368⁴, 369 і 369² КК України, або якщо вони пропонували, обіцяли чи надали неправомірну вигоду таким службовим особам, або прийняли пропозицію чи обіцянку неправомірної вигоди або одержали від них таку вигоду.

У статті 8 КК України прямо не заборонено повторне притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин за межами України. Водночас згідно із загально визначеними принципами міжнародного права та Конституцією України іноземці й особи без громадянства, що не проживають постійно в Україні, які вчинили злочини за її межами, не можуть бути повторно притягнуті в Україні до кримінальної відповідальності.

Якщо іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України, підлягають кримінальній відповідальності за вчинений ними за межами України злочин, до них може бути застосовано вітчизняний закон про кримінальну відповідальність (якщо це допускається будь-яким із принципів чинності цього закону у просторі) або здійснено їх видачу (екстрадицію).

Особи, які вчинили злочини, й особи, які були засуджені та відбувають покарання в одній державі, в передбачених внутрішнім законодавством і міжнародними угодами випадках *можуть бути видані або передані відповідним органам влади іншої держави* (громадянином якого є особа, яка вчинила злочин, або на території якої було вчинено цей злочин) для притягнення до кримінальної відповідальності, віддання до суду або виконання вироку. Така видача або передання (*екстрадиція*) – право держави, а не її обов'язок. Порядок екстрадиції регламентується Кримінальним процесуальним кодексом України та міжнародними договорами – багатосторонніми (наприклад, Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р.) або двосторонніми (наприклад, Договір про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах з Республікою Польща 1993 р.).

Згідно із частиною 2 ст. 25, ч. 2 ст. 26 Конституції України та ч. 1 ст. 10 КК України, *не підлягають переданню або видачі* іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду: 1) громадяни України; 2) іноземці й особи без громадянства, яким в Україні було надано притулок у порядку, встановленому законом. Законом передбачено також і інші підстави відмови у видачі особи іноземній державі (ст. 589 КПК України).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Якими принципами визначається чинність закону про кримінальну відповідальність у часі?
2. Який період вважається часом вчинення злочину?
3. З якого часу набуває чинності закон про кримінальну відповідальність?
4. З якого часу втрачає чинність закон про кримінальну відповідальність?
5. Що таке офіційне оприлюднення закону про кримінальну відповідальність?
6. Що таке зворотна дія закону про кримінальну відповідальність в часі?
7. За яких умов закон про кримінальну відповідальність має зворотну дію?
8. Які закони про кримінальну відповідальність не мають зворотної дії в часі?
9. Що таке чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі?
10. Як принципи чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі пов'язуються з положеннями Конституції України та принципами й нормами міжнародного права?
11. Яким є зміст територіального принципу чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі?
12. Що таке територія України та які об'єкти нею охоплюються?
13. У яких випадках злочин вважається вчиненим на території України?
14. У яких випадках злочин вважається вчиненим за межами України?
15. Яке значення для чинності закону про кримінальну відповідальність має дипломатичний імунітет (дипломатична недоторканість) особи?
16. Яким є зміст принципу громадянства чинності закону про кримінальну відповідальність?
17. Яким є зміст реального принципу чинності закону про кримінальну відповідальність?
18. Яким є зміст універсального принципу чинності закону про кримінальну відповідальність?
19. Що таке міжнародний злочин і злочин міжнародного характеру?
20. Що таке екстрадиція?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисов В. І. Законодавство про кримінальну відповідальність та його чинність у часі / В. І. Борисов // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2003. – № 8. – С. 23–32.
2. Володарський В. Чинність кримінального законодавства України у просторі: деякі теоретичні та практичні аспекти / В. Володарський // Право України. – 2001. – № 4. – С. 91–93.
3. Житний О. О. Деякі проблеми юрисдикції законодавства України про кримінальну відповідальність (з огляду на його співвідношення з нормами міжнародного права) / О. О. Житний // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2011. – Вип. 945. – С. 220–225.
4. Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія / О. О. Житний. – Харків : Одиссей, 2013. – 376 с.
5. Моїсєєв О. І. Коло осіб, на яких поширюється кримінальна юрисдикція України відповідно до принципу громадянства / О. І. Моїсєєв // Життя і право. – 2005. – № 2. – С. 60–64.
6. Пономаренко Ю. А. Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія / Ю. А. Пономаренко. – Київ : Атіка, 2005. – 288 с.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) : від 9 лют. 1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – Ст. 255.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) : від 19 квіт. 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 39. – Ст. 1662.
9. Тилле А. А. Время, пространство, закон: действие советского закона во времени и в пространстве / А. А. Тилле. – М. : Юрид. лит., 1965. – 203 с.

ТЕМА 4

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВИ

- 1. Поняття кримінальної відповідальності.*
- 2. Підстава кримінальної відповідальності.*

1. ПОНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Чинний КК України, на відміну від поняття кримінального покарання, не розкриває змісту поняття кримінальної відповідальності, хоча у статтях, назвах статей і навіть у самостійних розділах зазначений термін вживається досить часто (наприклад, ст. 2 КК України «Підстава кримінальної відповідальності», ст. 16 КК України «Кримінальна відповідальність за готування до злочину», Розділ IV Загальної частини КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності»). На сьогодні розробка цього поняття належить до сфери науки кримінального права і, на жаль, не відрізняється єдністю підходів до його розуміння.

По-перше, кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності як складової соціальної відповідальності¹. Її особливістю порівняно з іншими видами соціальної відповідальності є те, що вона будується на нормативних вимогах, які забезпечуються у необхідних випадках державним примусом.

По-друге, кримінальна відповідальність є найсуворішим видом юридичної відповідальності порівняно з іншими видами, зокрема адміністративною, дисциплінарною та цивільно-правовою відповідальністю, і реалізується в межах специфічних кримінально-правових відносин між державою та правопорушником.

По-третє, в теорії кримінального права кримінальна відповідальність традиційно розглядається як відповідальність ретроспективна, тобто як відповідна реакція держави на вчинене в минулому

¹ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол.: В. Я. Тацій та ін. ; Нац. акад. прав. наук ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. С. 85.

кримінальне правопорушення. На сьогодні тривають дискусії щодо позитивної відповідальності у кримінальному праві. На відміну від ретроспективної, юридична позитивна відповідальність стосується обов'язку особи не вчиняти правопорушення, розуміння нею правових заборон та наслідків їх порушення. У цьому контексті позитивна кримінальна відповідальність зводиться до попереджувального значення кримінального закону та стосується осіб, які дотримуються встановлених у державі заборон.

У теорії кримінального права існує значна кількість концепцій щодо визначення поняття кримінальної відповідальності¹. Однією з перших, яка виникла ще на початку створення перших кримінальних законів, сформувалася теорія, що ототожнювала кримінальну відповідальність і покарання (прихильники Н. І. Загородніков, М. М. Каплін, О. Є. Лейст, С. В. Познишев, І. С. Самощенко, М. С. Таганцев, М. Х. Фарукшин). Із розвитком кримінального законодавства ця теорія втратила своє значення, і на сьогодні безпосередньо в самому законі законодавець відрізняє поняття кримінальної відповідальності та покарання, зокрема під час формування інститутів звільнення від кримінальної відповідальності та кримінального покарання (розділи IX та XII Загальної частини КК України).

Подальше вивчення особливостей кримінальної відповідальності дозволило сформувати нові погляди щодо сутті та змісту вказаного правового явища. Окремі вчені визнають кримінальну відповідальність обов'язком особи відповідати згідно із законом за вчинений злочин і зазнавати певних обмежень примусового характеру (Я. М. Брайнін, І. М. Даньшин, М. П. Карпушин, В. І. Курляндський, М. Й. Коржанський, П. С. Матишевський, А. О. Пінаєв, П. Л. Фріс). Головним зауваженням до такого трактування кримінальної відповідальності є потенційно можливий характер кримінальної відповідальності, на відміну від реальної взаємодії суду й особи, що вчинила кримінальне правопорушення. Наявність обов'язку не завжди пов'язується з його реалізацією.

Інший погляд ототожнює кримінальну відповідальність із будь-якими обмеженнями (в тому числі заходами кримінально-процесуального характеру) прав і свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (А. В. Наумов, М. О. Огурцов). Однак запобіжні заходи, передбачені кримінальним процесуальним законодавством (у тому числі домашній арешт, тримання під вартою та ін.), мають іншу

¹ Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. С. 8-9.

мету застосування й пов'язуються із забезпеченням кримінального провадження та встановленням істини у справі. До того ж указані заходи застосовуються до осіб, ще не визнаних судом винними у кримінальному правопорушенні, які лише підозрюються у його вчиненні.

Звучать і інші пропозиції щодо визначення кримінальної відповідальності, зокрема як судового накладення на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, обмежень прав і свобод, передбачених кримінальним законом (покарання або заходи, що застосовуються замість покарання); заходи державного осуду та примусу або стану караності, що виникає з моменту вчинення злочину. В інших випадках трапляється ототожнення кримінальної відповідальності з кримінально-правовими відносинами (Л. В. Багрій-Шахматов, П. С. Дягель, Н. А. Стручков, І. І. Чугников). Як бачимо, різні визначення надають кримінальній відповідальності різне змістове забарвлення, не змінюючи при цьому її суть.

Для точного та правильного з'ясування змісту кримінальної відповідальності слід пам'ятати, що остання є різновидом юридичної, а тому їй притаманні такі характерні **ознаки**:

- кримінальна відповідальність являє собою реальну взаємодію спеціальних органів держави й особи, визнаної винуватою у здійсненні кримінального правопорушення (кримінального проступку або злочину), внаслідок чого така особа піддається певним обмеженням;

- кримінальна відповідальність – це вид державного примусу, який відображається насамперед в осуді злочинця та його діяння обвинувальним вироком суду, що набрав законної чинності, а також у накладенні на винну особу додаткових позбавлень та обмежень;

- вид і міра обмежень особистого, майнового й іншого характеру встановлюються виключно законом про кримінальну відповідальність;

- зазначення таких обмежень завжди має вимушений, а не добровільний характер, оскільки їх застосування є обов'язком спеціально уповноважених органів держави;

- кримінальна відповідальність може застосовуватись лише в разі здійснення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною КК України, та є основою такої відповідальності;

- кримінально-процесуальним законом передбачено спеціальний порядок накладення кримінальної відповідальності;

- кримінальна відповідальність має особистий характер, тобто накладається лише на фізичну осудну особу, яка здійснила кримінальне

правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

– кримінальна відповідальність має власний механізм реалізації, який складається з певних елементів і в роботі якого беруть участь норми кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства¹.

Таким чином, під **кримінальною відповідальністю** слід розуміти *вид юридичної відповідальності, що полягає у вимушеному зазнаванні особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, державного осуду, а також передбачених КК обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду й покладаються на винного спеціальними органами держави.*

В інституті кримінальної відповідальності залишається відкритим питання моменту виникнення та припинення кримінальної відповідальності. Так, деякі вчені пов'язують початок кримінальної відповідальності з моментом набуття законної чинності обвинувального вироку суду; другі – з моментом винесення судом обвинувального вироку; треті – з моментом повідомлення про підозру. Також існують теорії, які пов'язують початок кримінальної відповідальності з відкриттям кримінального провадження, моментом обрання запобіжних заходів або моментом скоєння кримінального правопорушення (злочину чи кримінального проступку). У багатьох випадках різниця в зазначених поглядах обумовлюється відмінностями у розумінні змісту кримінальної відповідальності, її властивостей і характерних ознак. Визначаючи кримінальну відповідальність реальним вимушеним зазнаванням особою державного осуду та певних обмежень особистого, майнового або іншого характеру, слід указати на явні невідповідності окремих теорій цьому визначенню. Так, запобіжні заходи дійсно обмежують права підозрюваного ще на стадії кримінального провадження, однак застосовуються лише до підозрюваної, а не винної особи, а також мають на меті не обмежити особу в правах, а забезпечити повне та всебічне встановлення істини у справі. Обґрунтованою є критика визнання моментом виникнення кримінальної відповідальності часу вчинення злочинного посягання. Кримінальна відповідальність є реальним вимушеним зазнаванням особою відповідних обмежень, а тому на момент вчинення злочину виникає лише потенційний обов'язок винного зазнати негативного впливу внаслідок скоєного злочину (який може і не реалізуватись), а не сама кримінальна

¹ Митрофанов И. И. Механизм реализации уголовной ответственности. Кременчуг : Изд. ЧП Щербатых А. В., 2011. С. 47–48.

відповідальність. Визначення моментом виникнення кримінальної відповідальності проголошення вироку або висунення підозри говорить про надмірну увагу до процесуальних аспектів кримінальної відповідальності, що залишає в тіні змістовні (матеріальні) характеристики кримінальної відповідальності.

Погляд на кримінальну відповідальність як на реальне вимушене зазнавання особою певних обмежень підтримується і судовою практикою. У пункті 1 рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27.10.1999 р. № 9-рп/99 зазначається, що кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної чинності обвинувальним вироком суду¹. Підтверджується сказане і статтями 62 Конституції України та 2 КК України, в яких проголошується невинуватість особи до того моменту, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду.

Стосовно моменту припинення кримінальної відповідальності погляди науковців мають більш узгоджений характер, хоча і в цьому випадку визначаються різні моменти її завершення: момент припинення кримінально-правових відносин, відбуття покарання, погашення або зняття судимості. Однак якщо під кримінальною відповідальністю розуміти зазнавання засудженим обмежень своїх прав і свобод, покладених на нього спеціальними органами держави, то очевидно, що кримінальна відповідальність діє не лише протягом часу відбування призначеного судом покарання, але й перебування особою в статусі того, хто має судимість. Зазначимо, що певні особливості погашення судимості за скоєння кримінальних проступків передбачено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 р. На підставі зазначеного закону, впровадження якого заплановано на 1 січня 2020 р., вирізняються два види кримінальних правопорушень: кримінальні проступки та злочини. Відповідно до пункту 2¹

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) : від 27.10.1999 № 9-рп/99 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99> (дата звернення: 01.12.2019).

ч. 1 ст. 89 КК України погашення судимості за кримінальні проступки (на відміну від злочину) здійснюється з моменту відбуття покарання, що в цілому впливатиме й на момент припинення кримінальної відповідальності за цей вид кримінальних правопорушень.

Таким чином, *моментом виникнення кримінальної відповідальності* слід визнавати набуття законної чинності обвинувальним вироком суду, а *припинення* – погашення або зняття судимості.

Ураховуючи наявність у кримінальній відповідальності двох самотійних взаємопов'язаних елементів (державного осуду й обмежень прав і свобод засудженого), а також особливості реалізації покарання за скоєне кримінальне правопорушення в теорії кримінального права виділяють три самотійні *форми реалізації* кримінальної відповідальності¹.

Перша, найбільш типова форма реалізації кримінальної відповідальності полягає в засудженні особи з призначенням їй покарання з його реальним відбуванням. У цьому разі до змісту конкретизованої та реальної кримінальної відповідальності належать два основних елементи кримінальної відповідальності: державний осуд та призначення покарання, а також його реальне відбування, після якого особа певний час має судимість (за винятком скоєння кримінального проступку). Відповідно до частини 1 ст. 88 КК України особа визнається такою, що має судимість, із дня набрання обвинувальним вироком суду законної чинності протягом усього строку відбування покарання та ще, як правило, певний час після його відбуття – до моменту погашення або зняття судимості.

Друга форма реалізації кримінальної відповідальності полягає в засудженні особи з призначенням їй покарання, від реального відбування якого вона звільняється з можливістю застосування інших заходів кримінально-правового впливу. Відповідно до частини 1 ст. 75 КК України, якщо суд під час призначення покарання у вигляді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, ураховуючи тяжкість злочину, особу винного й інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може ухвалити рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням. Відповідно до частини 2 тієї ж

¹ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. С. 345–346; Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 152.

статті, суд також ухвалює рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у випадку затвердження угоди про примирення або про визнання вини, якщо сторонами угоди узгоджено таке ж покарання, як назване вище, а також узгоджено звільнення від його відбування з випробуванням. У цих випадках суд постановляє звільнити засудженого від відбування призначеного покарання, якщо він протягом визначеного іспитового строку не вчинить нового злочину й виконає покладені на нього обов'язки, передбачені ст. 76 КК України. У цьому разі конкретизована кримінальна відповідальність особи, крім осуду, передбачає як покарання, так і заходи, що застосовуються замість нього в разі умовного звільнення від покарання. Реальна ж кримінальна відповідальність особи в оптимальному для неї варіанті (ч. 1 ст. 78 КК України) охоплює виключно заходи, що застосовуються замість покарання (ст. 76 КК України), а також судимість (пункти 1 і 2 ст. 89 КК України). Однак якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення та свідчать про його небажання стати на шлях виправлення, суд направляє його для відбування призначеного покарання (ч. 2 ст. 78 КК України). У цьому разі реальна кримінальна відповідальність особи доповнюється покаранням і фактично містить у собі всі заходи.

Останнім часом українське законодавство, переймаючи досвід найкращих європейських практик, розширює сферу застосування кримінальної відповідальності з можливістю заміни кримінального покарання іншими заходами кримінально-правового впливу. Водночас слід відрізнити зазначені заходи від інших заходів кримінально-правового впливу, що реалізуються поза межами кримінальної відповідальності (тобто є заходами, які можуть застосовуватися у зв'язку з учиненням кримінального правопорушення, але не за його вчинення), зокрема застосування примусових заходів медичного характеру до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння у стані неосудності (п. 1 ст. 93 КК України), примусове лікування (ст. 96 КК України), спеціальна конфіскація (ч. 3 ст. 96² КК України) й обмежувальні заходи (ст. 91¹ КК України).

Третя форма полягає в осуді особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, без призначення їй покарання. Така форма реалізації кримінальної відповідальності передбачається, зокрема, частиною 4 ст. 74 КК України, відповідно до якої «Особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде

визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною». Крім того, відповідно до частини 5 тієї ж статті: «Особа також може бути за вироком суду звільнена від покарання на підставах, передбачених статтею 49 цього Кодексу».

Таким само чином реалізується кримінальна відповідальність у разі вчинення злочину неповнолітнім, якщо суд дійде висновку про недоцільність застосування покарання (ч. 1 ст. 105 КК України). У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру. До зазначеної форми реалізації кримінальної відповідальності не належить головний її правообмежувальний захід – покарання. Кримінальну відповідальність у такій формі її реалізації представлено лише одним заходом – осудом, однак і він з'являється й одночасно втрачає своє кримінально-правове значення в момент набрання вироком законної чинності.

2. ПІДСТАВА КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проблема підстав кримінальної відповідальності – одна з центральних та чи не найбільш складних і дискусійних у науці кримінального права, що має не лише юридичне, а й політичне значення. Через призму її вирішення визначаються характер кримінальної політики держави, рівень законності, правове становище особи в суспільстві тощо.

Визначити підставу (підстави) кримінальної відповідальності означає відповісти на питання, за що й чому особа має підлягати такій відповідальності. Чому в державі виникає право на осуд особи, можливість застосувати передбачені кримінальним законом заходи примусу?

Традиційно виділяють філософсько-етичне, фактичне та юридичне **обґрунтування підстав кримінальної відповідальності**.

Філософсько-етичний підхід до вирішення проблеми підстав кримінальної відповідальності намагається дати відповідь на питання, чому держава та суспільство мають право докоряти людині, яка вчинила злочин, і на чому засновано такий докір.

Існують різні концепції щодо ролі причинності у природі та суспільстві, головними з яких є механістичний детермінізм, індетермінізм і діалектичний детермінізм.

Механістичний детермінізм пояснює поведінку (в тому числі злочинну) тим, що людина подібна до машини, яка лише адекватно

реагує на зовнішні та внутрішні подразники, тому прояв злочинної волі пов'язується із зовнішніми обставинами, на які особа вплинути не може й об'єктивно відповідає лише за суспільно небезпечний результат своїх дій.

Індетермінізм виключає зовнішній вплив на поведінку особи, пояснюючи скоєння злочину злою волею самої людини. Тільки людина, користуючись свободою волі, обирає модель своєї поведінки й повинна за цю свободу нести відповідальність, тому обґрунтування засудження особи за вчинений злочин полягає в порочності цієї злої вільної волі злочинця.

Діалектичний детермінізм поєднує в собі внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на поведінку особи, пов'язуючи скоєння злочину як зі свідомістю злочинця, так і з оточуючою його об'єктивною дійсністю. Тільки наявність свободи вибору вчинити злочин або відмовитися від цього дають підстави державі та суспільству поставити у провину протиправну поведінку людини, а зовнішні обставини є фактором, що впливають на поведінку та кримінальну відповідальність особи. Саме такий підхід проглядається в кримінальному законодавстві України. Зокрема, стаття 40 КК України виключає кримінальну відповідальність особи, якщо заподіяна шкода є наслідком дії непереборної сили, а ст. 66 КК України передбачає пом'якшення кримінального покарання у випадку вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин.

Відповідно до частини 1 ст. 2 КК підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим кодексом. У цьому положенні міститься вказівка на фактичну та юридичну підстави кримінальної відповідальності.

Безумовно, притягатись до кримінальної відповідальності особа може лише у зв'язку із вчиненням нею реального, фактичного суспільно небезпечного діяння, а тому *фактичною підставою кримінальної відповідальності* виступає скоєння у реальній дійсності кримінального правопорушення.

Однак не кожне суспільно небезпечне діяння визнається кримінальним правопорушенням, а лише таке, що містить всі ознаки, описані в кримінальному законі, тому, ***єдиною та достатньою юридичною підставою кримінальної відповідальності*** визнається наявність у суспільно небезпечному діянні особи ознак конкретного складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення поняття кримінальної відповідальності.
2. Якими є момент виникнення кримінальної відповідальності та його обґрунтування?
3. Якими є момент припинення кримінальної відповідальності та його обґрунтування?
4. Якими є форми реалізації кримінальної відповідальності?
5. Дайте визначення понять інших заходів кримінально-правового характеру та їх значення в реалізації кримінальної відповідальності.
6. Якими є підстави кримінальної відповідальності (юридична та фактична)?
7. Яке дається філософське обґрунтування підстав кримінальної відповідальності?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – Київ : Атіка, 2004. – 296 с.
2. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В. М. Бурдін. – Київ : Атіка, 2004. – 240 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т./ редкол.: В. Я. Тацій та ін. ; Нац. акад. прав. наук ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2017. – Т. 17: Кримінальне право. – 1064 с.
4. Грищук В. К. Кримінальна відповідальність юридичних осіб : порівняльно-правове дослідження : монографія / В. К. Грищук, О. Ф. Пасека. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 248 с.
5. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини / В. К. Грищук. – Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління і права, 2012. – 736 с.
6. Козлов А. П. Уголовная ответственность: понятие и формы реализации / А. П. Козлов. – Красноярск : Красноярск. гос. аграрн. ун-т, 2013. – 620 с.
7. Коржанський М. Й. Презумпція невинуватості і презумпція вини : монографія / М. Й. Коржанський. – Київ : Атіка, 2004. – 216 с.
8. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз / І. В. Красницький. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 232 с.

9. Литвинов О. М. Концептуальна модель механізму реалізації кримінальної відповідальності : монографія / О. М. Литвинов, І. І. Митрофанов. – Харків : Золота миля, 2017. – 178 с.

10. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія / В. О. Меркулова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. – 225 с.

11. Навроцький В. О. Теоретичні питання кримінально-правової кваліфікації / В. О. Навроцький. – Київ : Атіка, 1999. – 464 с.

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) : від 27 жовт. 1999 р. № 9-рп/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99>.

13. Строган А. Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності : навч. посіб. / А. Ю. Строган. – Київ : Атіка, 2007. – 424 с.

14. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія / А. М. Яценко. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2014. – 387 с.

ТЕМА 5

ЗЛОЧИН ТА ЙОГО ВИДИ

1. *Поняття злочину.*
2. *Ознаки й елементи злочину як вольового вчинку людини.*
3. *Загальне визначення злочину в законі про кримінальну відповідальність.*
4. *Відмежування злочинів від інших правопорушень та аморальної поведінки.*
5. *Класифікація злочинів.*
6. *Кримінально-правове значення правомірного вчинку (правомірної поведінки).*

1. ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ

Злочин – це соціальне та правове явище, тому категорія «злочин» має два значення: 1) як вчинюване в реальній дійсності суспільно небезпечне діяння, тобто як вольовий вчинок людини; 2) як загальне визначення злочину, що існує в законі про кримінальну відповідальність.

Злочин як будь-яке вчинюване в реальній дійсності суспільно небезпечне діяння є завжди вольовим вчинком людини, якому притаманні об'єктивні та суб'єктивні властивості. Об'єктивно злочин завжди на щось посягає шляхом вчинення дії або бездіяльності та спричиняє істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі. Суб'єктивно злочин є проявом свідомості й волі, мотивації та цілеспрямованості поведінки людини, здатної нести кримінальну відповідальність. За своєю суттю реально вчинюваний злочин – це фактична сторона матеріального аспекту єдиної підстави кримінальної відповідальності, тому в науковій літературі злочином визнається конкретний акт вольової суспільно небезпечної поведінки людини, вчинений під контролем її свідомості¹.

¹ Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харьков : Вища шк., 1982. С. 5; Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., перероб. і допов. Харків :

У зв'язку з цим досить продуктивним може бути використання в науці кримінального права визначеного О. М. Костенком так званого принципу соціального натуралізму, згідно з яким злочин має розглядатись як феномен соціальної реальності, що суперечить законам природи та є виявом комплексу сваволі й ілюзій особи, яка вчиняє протиприродне й тому небезпечне діяння. Тобто, відповідно до принципу соціального натуралізму, злочин – це явище реальне, але протиприродне, як і, наприклад, хвороба¹.

Загальне визначення злочину – це його визначення, надане в частині 1 ст. 11 КК України: «злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». За своєю суттю – це наукова абстракція, яка дає загальну характеристику злочину в законі про кримінальну відповідальність.

Отже, співвідношення між реально вчинюваним злочином і його загальним визначенням у КК України можна уявити собі, образно кажучи, наприклад, як співвідношення між реально існуючим будинком чи реальним захворюванням і загальним визначенням понять «будинок» чи «хвороба», поданим у Великому тлумачному словнику сучасної української мови².

2. ОЗНАКИ Й ЕЛЕМЕНТИ ЗЛОЧИНУ ЯК ВОЛЬОВОГО ВЧИНКУ ЛЮДИНИ

Злочин як вчинюване в реальній дійсності діяння, як вольовий вчинок людини має свої ознаки й елементи.

До **ознак злочину** належать такі: суспільна небезпечність, винність, протиправність, караність. При цьому суспільну небезпечність і винність зазвичай називають сутнісними ознаками, а протиправність і караність – формальними ознаками злочину.

Суспільна небезпечність визначається в кримінально-правовій науці як об'єктивна, сутнісна, стрижнева властивість злочину, яка існує в реальній дійсності незалежно від бажання законодавця,

Право, 2015. С. 71; Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, О. О. Володіна, І. О. Зінченко та ін. ; за ред. М. І. Панова. Харків : Право, 2016. С. 10.

¹ Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу : монографія. Київ : Атіка, 2008. С. 231–232.

² Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. С. 53–61.

у зв'язку з чим завдання останнього полягає в тому, щоб правильно оцінити умови життя суспільства й ухвалити рішення про віднесення того чи іншого суспільно небезпечного діяння до злочинів. Суспільна небезпечність об'єктивно притаманна діянню, що й обумовлює його криміналізацію, тобто суспільна небезпечність означає, що лише те діяння може бути криміналізовано, суспільна небезпечність якого є достатньо високою.

У науці виділяють характер і ступінь суспільної небезпечності.

Характер суспільної небезпечності злочину – це якісний показник, що визначається властивостями та значущістю тих чи інших охоронюваних кримінальним законом явищ реальної дійсності, на які посягає злочин. Зокрема, за характером суспільної небезпечності відрізняються, наприклад, злочини проти життя, здоров'я, довкілля, громадської безпеки тощо.

Ступінь суспільної небезпечності злочину – це кількісний показник, що визначається порівняльною небезпечністю тієї ж самої групи злочинів залежно від форми вини, мотиву та мети, способу посягання, тяжкості наслідків та інших обставин, за яких було вчинено злочин. Наприклад, однакові за характером суспільної небезпечності крадіжки залежно від ступеня суспільної небезпечності кваліфікуюватимуться за різними частинами статті 185 КК України.

Винність як сутнісна ознака злочину характеризує його внутрішній психологічний зміст, вона розкриває психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків. У цій ознаці відбивається найважливіший принцип кримінального права – принцип суб'єктивного ставлення у провину, тобто відповідальності тільки за наявності вини. Лише таке діяння, яке було вчинене винно, може бути визнано злочином, тому одним із компонентів винності є також здатність особи до ставлення у провину. Крім того, певний вплив на винність мають також поведінка потерпілого й обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання. Тобто, винність може бути визначена як сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин під кутом зору того, як вони відображаються у свідомості та волі особи, що вчинила передбачене кримінальним законом діяння.

Протиправність як формальна ознака злочину означає, що злочином визнається лише таке діяння, яке передбачається Кримінальним кодексом України. У цій ознаці відбивається такий найважливіший принцип кримінального права, як принцип законності, тобто принцип, відповідно до якого кримінальній відповідальності та покаранню підлягає лише та особа, що вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене законом як злочин.

Караність як формальна ознака злочину означає передбачення за злочин покарання, що міститься в санкціях статей Особливої частини КК України. Тобто, караність слід розуміти не лише як реальне застосування покарання, але і як загрозу, можливість його застосування у разі вчинення передбаченого кодексом діяння. Той факт, що особа, яка вчинила злочин, може бути згідно з кримінальним законом звільнена не лише від покарання, а й від кримінальної відповідальності, є лише обґрунтованою на законі індивідуалізацією кримінальної відповідальності чи покарання й не відмінє визнання караності однією з ознак злочину.

Елементи злочину як вольового вчинку людини відображають складові компоненти вчинюваного в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння. До таких компонентів належать об'єкт злочину, об'єктивна сторона злочину, суб'єкт злочину та суб'єктивна сторона злочину.

Об'єкт злочину – це те, на що злочинне діяння посягає та чому спричиняє істотну шкоду або створює загрозу заподіяння такої шкоди. Приблизний перелік об'єктів злочинів передбачено у частині 1 ст. 1 КК України, більш детально ознаки об'єктів тих чи інших злочинів визначаються у статтях Особливої частини.

Об'єктивна сторона злочину – це зовнішній прояв злочинного діяння. Об'єктивну сторону злочину складають суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням та наслідками, місце, час, спосіб, обстановка та засоби вчинення злочину.

Суб'єкт злочину – це фізична осудна особа, яка вчинила злочинне діяння у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішній зміст злочину, тобто його психологічний бік, що відображає в психіці суб'єкта об'єктивні властивості вчиненого діяння. Суб'єктивну сторону злочину складають вина у формі умислу або необережності, мотив і мета вчинення злочину, а також емоційний стан, потреби й інтереси, наявні під час учинення злочину.

3. ЗАГАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИНУ В ЗАКОНІ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Загальне визначення злочину подано у частині 1 ст. 11 КК України, яка вказує: «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину».

В історії кримінального законодавства та сучасних кримінальних кодексах зарубіжних країн загальні визначення злочину є неоднаковими. Залежно від того, чому надається перевага – правовій чи соціальній характеристиці злочину, виділяють три типи загального визначення поняття злочину, так звані «формальне», «матеріальне» та «формально-матеріальне» визначення. Використання у цьому випадку словосполучення «так звані» та взяття в лапки самих назв видів загального визначення злочину пояснюється тим, що за своєю суттю будь-яке визначення якогось явища реальної дійсності є не матеріальною субстанцією, а науковою абстракцією, тому всі визначення за своєю суттю є формальними, а всі ті явища, що ними визначаються, є матеріальними, оскільки реально існують у матеріальному світі.

«Формальне» визначення віддає перевагу правовій характеристиці злочину й відображає лише його юридичні (формальні) ознаки. Відповідно до формального визначення злочином визнається діяння, заборонене законом під загрозою покарання. Таке визначення міститься в кримінальному законодавстві більшості європейських держав.

«Матеріальне» визначення віддає перевагу соціальній характеристиці злочину й указує лише на його суспільну небезпечність і суперечність певним визнаним у суспільстві соціальним цінностям. Відповідно до матеріального визначення злочином визнається суспільно небезпечне діяння, яке спричиняє шкоду певним соціальним цінностям. Таке визначення допускає аналогію закону й передбачалося у перших радянських кримінальних кодексах (в Україні це кодекси 1922 і 1927 років).

«Формально-матеріальне» визначення поєднує в собі правову та соціальну характеристики злочину й указує як на передбачення його кримінальним законом, так і на його суспільну небезпечність. Таке визначення міститься у кримінальних кодексах більшості пострадянських держав, у тому числі в КК України (ч. 1 ст. 11 КК України), і воно не допускає не лише аналогії закону, але й притягнення до кримінальної відповідальності лише за формальними ознаками. Більш того, у розвиток такого визначення злочину в частині 2 ст. 11 КК України містяться положення про *малозначне діяння*, яке не визнається злочином.

Зокрема, в частині 2 ст. 11 КК України вказується: «Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заповдіяла і не могла заповдіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі».

Як видно зі змісту частини 2 ст. 11 КК України, для застосування вказаних положень до конкретного випадку необхідно мати наявність трьох взаємопов'язаних умов: 1) діяння формально підпадає під ознаки будь-якого діяння, передбаченого кодексом; 2) діяння не заподіяло істотної шкоди, тобто фактично воно не є суспільно небезпечним у кримінально-правовому розумінні; 3) діяння за своєю суттю і не могло заподіяти істотної шкоди, оскільки особа бажала вчинити саме таке малозначне діяння, а не будь-яке інше. Якщо ж особа, яка фактично вчинила малозначне діяння, бажала при цьому вчинити будь-яке інше суспільно небезпечне діяння, то її діяння не буде розцінюватись як малозначне, а залежно від обставин справи визнаватиметься або готуванням до того злочину, або замахом на той злочин, який особа бажала вчинити.

4. ВІДМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ВІД ІНШИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ТА АМОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

У судовій практиці нерідко виникає питання щодо відмежування злочинів, особливо нетяжких, від правопорушень, що не тягнуть кримінальної відповідальності (адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових тощо), й аморальної поведінки.

Відмежування злочинів від некримінальних правопорушень у літературі проводять за такими критеріями: 1) об'єктом посягання, 2) суспільною небезпечністю, 3) видом протиправності.

Загальний перелік *об'єктів* кримінально-правової охорони міститься у частині 1 ст. 1 КК України, зокрема це права та свободи людини та громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства. Однак частина зазначених об'єктів, на які посягає злочин, в інших галузях права не згадується через їх особливу соціальну значущість. Будь-яке посягання на такі об'єкти переслідуються лише у кримінально-правовому порядку (наприклад, об'єкти злочинів проти основ національної безпеки України або проти миру та безпеки людства).

Другій критерій відмежування – *суспільна небезпечність*. Вона є головною ознакою злочину й виступає основним критерієм криміналізації того чи іншого діяння. Інші правопорушення також мають певний ступінь суспільної небезпечності, однак він є значно нижчим порівняно із таким у разі злочину. Саме *ступінь суспільної небезпечності* дозволяє відмежовувати кримінально каране діяння від інших правопорушень. У злочинному посяганні шкода суспільним інтересам

є настільки значною, що дозволяє законодавцю ухвалити рішення про криміналізацію такого суспільно небезпечного діяння.

Третій критерій відмежування – *вид протиправності* та пов'язаний із ним вид санкцій. Злочин завжди забороняється кримінальним законом під загрозою застосування кримінального покарання. Після відбуття покарання особа має судимість. Адміністративні, дисциплінарні, цивільні й інші правопорушення регулюються адміністративним, трудовим, цивільним та іншим законодавством, яким передбачається відповідальність за скоєне, однак такі покарання є значно менш суворими, ніж кримінальні.

Певне співвідношення існує також між кримінально караним діянням та аморальною поведінкою. Хоча будь-який злочин є аморальною поведінкою, однак не будь-яка аморальна поведінка є злочином. Вони відрізняються за об'єктом порушення, суспільною небезпечністю та протиправністю.

Поняття об'єктів аморальної поведінки є набагато ширшим, ніж поняття об'єктів злочинів. Є такі сфери життєдіяльності людей, які регулюються виключно моральністю, наприклад дружба, кохання й інші міжособистісні стосунки.

Злочин завжди є діянням, тоді як аморальними можуть бути не лише діяння, але й помисли та висловлювання. Аморальна поведінка завжди є менш антисоціальною, ніж злочин, її суспільна небезпечність порівняно зі злочином є незначною. Така поведінка переважно проявляється у міжособистісних стосунках, у яких держава бере найменшу участь.

Чітке розмежування злочину й аморальної поведінки здійснюється за ознакою протиправності. Якщо злочини передбачаються кримінальним законом, то аморальна поведінка взагалі не передбачається правовими нормами. Водночас неприйнятність тієї чи іншої аморальної поведінки для суспільства може бути в подальшому підставою її заборони у правових нормах, у тому числі кримінально-правових.

5. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ

Класифікація злочинів означає поділ їх на види (групи, категорії) залежно від того чи іншого критерію.

Стаття 12 КК України, яка так і називається «Класифікація злочинів», здійснює поділ злочинів за таким критерієм, як ступінь тяжкості. Залежно від цього критерію злочини поділяються на чотири категорії.

Злочином *невеликої тяжкості* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Злочином *середньої тяжкості* є злочин, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Тяжким злочином є злочин, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років.

Особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі.

Залежно від особливостей зв'язку структурних елементів злочинів вони поділяються на прості та складні (ускладнені).

Прості злочини, у свою чергу, поділяються на дві категорії:

1) злочин, який складається з однієї дії чи бездіяльності й одного наслідку, наприклад убивство через необережність (ст. 119 КК України), крадіжка (ст. 185 КК України);

2) злочин, який складається з однієї дії чи бездіяльності та двох або більше наслідків, наприклад такий злочин, як умисне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 194 КК України).

Складні (ускладнені) злочини поділяються на три категорії: триваючі, продовжувані та складені злочини.

Триваючий злочин – це такий злочин, який, розпочавшись дією або бездіяльністю, надалі здійснюється безперервно протягом певного тривалого часу, наприклад незаконне позбавлення людини волі (ст. 146 КК України), участь у банді (ст. 257 КК України), недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264 КК України).

Продовжуваний злочин – це такий злочин, який складається з декількох тотожних злочинних діянь, що прагнуть до загальної мети й утворюють у цілому єдиний злочин, наприклад одержання або давання обумовленої суми неправомірної вигоди частинами, крадіжка в кілька прийомів частин певного механізму.

Складений злочин – це такий злочин, який складається з двох або більше злочинних діянь, які утворюють один злочин, наприклад

захоплення заручників, що складається з насильства над особою та певних вимог до відповідних осіб, зацікавлених у звільненні заручників (ст. 147 КК України), або хуліганство, пов'язане з опором представникові влади, що складається з власне хуліганства й опору (ч. 3 ст. 296 КК України).

У літературі злочини класифікують також за іншими критеріями. Так, залежно від форми вини їх поділяють на умисні та необережні, залежно від ступеня завершеності – на закінчені та незакінчені, залежно від мотивації – на корисливі й некорисливі тощо.

6. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАВОМІРНОГО ВЧИНКУ (ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ)

У кримінально-правовій науці та правозастосовній практиці переважна увага, безумовно, приділяється визначенню та характеристичності злочину на підставі положень кримінального закону, тому діяння частіше за все оцінюється як таке, що полягає у порушенні положень КК України. Разом із тим, як слушно зазначає В. О. Навроцький, відоме ставлення до КК України як до «кодексу свободи», оскільки він передбачає як злочинні, так і незлочинні діяння¹, інакше кажучи, як неправомірні, так і правомірні вчинки, або, виходячи з визначеного О. М. Костенком принципу соціального натуралізму, – як проти-природні, так і природні явища. Останні можуть розцінюватися згідно з кримінальним законом як соціально корисні або допустимі й мати відповідні позитивні кримінально-правові наслідки як певні варіанти реалізації позитивного аспекту кримінальної відповідальності (позитивної кримінальної відповідальності).

На підставі низки сучасних наукових поглядів і положень чинного кримінального законодавства можна виокремити такі *види правомірного вчинку*:

1) звичайна законслухняна поведінка, не пов'язана зі спричиненням будь-якої шкоди охоронюваним кримінальним законом об'єктам;

2) правомірна поведінка, пов'язана зі спричиненням певної шкоди, яка, у свою чергу, поділяється на такі: а) правомірну поведінку, яка виключає можливість застосування кримінальної відповідальності; б) позитивну посткримінальну поведінку.

¹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 7.

Характеризуючи звичайну законослухняну поведінку, не пов'язану зі спричиненням будь-якої шкоди охоронюваним кримінальним законом об'єктам, слід зазначити, що відповідно до частини 1 ст. 1 КК України саме стимулювання такої поведінки є одним із завдань кодексу, яке досягається за допомогою виконання кримінальним законом запобіжної функції.

Правомірна поведінка, пов'язана зі спричиненням певної шкоди, охоплює такі види поведінки:

1) поведінка в умовах обставин, що виключають злочинність діяння, тобто необхідна оборона, у тому числі уявна оборона; затримання особи, що вчинила злочин; крайня необхідність; фізичний або психічний примус; виконання наказу або розпорядження; діяння, пов'язане з ризиком; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації; вчинення діяння за умови добровільної та правомірної згоди на це «потерпілого»; вчинення діяння за обставин, відсутність яких тягне відповідальність за відповідними статтями Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 135, ст. 283, ч. 1 ст. 433 КК України);

2) поведінка, пов'язана з добровільною відмовою в разі незакінченого злочину (ст. 17 КК України) та добровільною відмовою співучасників (ст. 31 КК України);

3) поведінка особи в умовах, передбачених ч. 2 ст. 385 і ч. 2 ст. 386 КК України.

Позитивна посткримінальна поведінка враховується під час вирішення питань щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання чи його відбування або пом'якшення покарання.

Усі види обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності, можуть розцінюватися як правомірна поведінка (правомірний вчинок). Навряд чи можна віднести до такої поведінки вчинення малозначного діяння (ч. 2 ст. 11 КК України), вчинення готування до злочину невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 14 КК України), вчинення суспільно небезпечного діяння неосудною особою (ч. 2 ст. 19 КК України), вчинення злочинного діяння особою, яка має дипломатичний імунітет (ч. 4 ст. 6 КК України), а також те, що особа за вчинений злочин уже зазнала кримінального покарання за межами України (ч. 2 ст. 7 КК України), бо хоча така поведінка й виключає кримінальну відповідальність, але на підставі інших умов, а не тому, що вона є правомірною чи позитивною.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Якими є соціальне та правове розуміння злочину?
2. Дайте загальну характеристику злочину як вольового вчинку людини.
3. Якими є ознаки злочину?
4. Які ви знаєте елементи злочину?
5. Назвіть види визначення злочину у кримінальному законі.
6. Малозначне діяння: поняття й ознаки.
7. Відмежування злочинів від інших правопорушень та аморальної поведінки.
8. Яким є зміст класифікації злочинів?
9. Яким є кримінально-правове значення правомірного вчинку (правомірної поведінки)?
10. Які ви знаєте законодавчі новели щодо визначення та класифікації кримінально караних діянь?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. / В. П. Ємельянов. – Харків : Право, 2018. – 142 с.
2. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу : монографія / О. М. Костенко. – Київ : Атіка, 2008. – 352 с.
3. Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у кримінальному кодексі України / Л. М. Кривоченко. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 120 с.
4. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 43 с.
5. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография / Н. И. Панов. – Харьков : Вища шк., 1982. – 161 с.

ТЕМА 6

СКЛАД ЗЛОЧИНУ

1. *Поняття складу злочину.*
2. *Ознаки складу злочину.*
3. *Види складів злочинів.*
4. *Співвідношення елементів злочину й ознак складу злочину.*
5. *Поняття складу правомірного вчинку (правомірної поведінки) й інших діянь, вчинюваних за обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.*
6. *Кваліфікація злочинів.*

1. ПОНЯТТЯ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Якщо вчинений у реальній дійсності злочин є фактичною стороною єдиної підстави кримінальної відповідальності, то склад злочину відповідно до положень частини 1 ст. 2 КК України є юридичною (правовою) стороною цієї підстави.

У науковій та навчальній літературі склад злочину визначається як сукупність установлених у законі про кримінальну відповідальність ознак, що характеризують суспільно небезпечне діяння як злочинне. За своєю суттю склад злочину – це наукова абстракція, законодавча модель злочинів певного виду, яка містить у собі всі найсуттєвіші, найнеобхідніші й типові ознаки конкретних діянь, визнаних злочинами. Тобто, склад злочину охоплює всю сукупність ознак, які у відповідності до кримінального закону є достатніми для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Визнання того чи іншого діяння злочином відповідно до пункту 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України є виключним правом Верховної Ради України, тобто законодавця. Тільки за такі суспільно небезпечні діяння, які законодавцем визнано злочинами, особу може бути притягнуто до кримінальної відповідальності, оскільки у Кримінальному кодексі України встановлено вичерпний перелік складів злочинів. Це підкреслюється положенням частини 4 ст. 3 КК України, згідно з яким застосовувати закон про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено.

Отже, склад злочину слід відрізняти від злочину. Це хоча близькі, але не тотожні категорії. Злочин – це конкретний акт вольової поведінки людини, це явище об'єктивної дійсності, яке реально вчиняється в житті людей. Склад злочину – це правова характеристика діянь такого виду, яка надається у кримінальному законодавстві. Злочин – це конкретне суспільно небезпечне діяння (крадіжка, грабіж, розбій, вбивство, хуліганство тощо), вчинене у певній обстановці за певних обставинах, а склад злочину – це сукупність ознак, установлених у відповідних статтях КК України, які характеризують той чи інший вид суспільно небезпечних діянь. Таким чином, співвідношення між реально вчинюваним злочином і складом злочину можна уявити собі, образно кажучи, наприклад як співвідношення між реально існуючим будинком і типовим проектом будинків такого виду, між реальною хворобою й інформацією про неї у медичному довіднику¹.

2. ОЗНАКИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Для того щоб проаналізувати кримінально-правову норму та встановити в ній ті ознаки, які у своїй сукупності створюють конкретний склад злочину, необхідно їх згрупувати. У науці визнано, що оптимальною буде класифікація ознак складу злочину у відповідності до елементів злочину. За цим критерієм всі ознаки складу злочину поділяються на такі чотири групи: 1) ознаки, які характеризують об'єкт злочину; 2) ознаки, які характеризують об'єктивну сторону злочину; 3) ознаки, які характеризують суб'єкта злочину; 4) ознаки, які характеризують суб'єктивну сторону злочину.

Усі ознаки складу злочину є взаємопов'язаними й у разі вчинення злочину повинні бути встановлені у повному обсязі. Відсутність у діянні будь-якої ознаки певного конкретного складу злочину свідчить про відсутність у ньому ознак складу злочину в цілому, тобто про неможливість притягнення до кримінальної відповідальності за цим складом злочину або взагалі за будь-яким складом злочину.

Ознаки складу злочину, які характеризують елементи злочину, в літературі нерідко називають «елементи складу». Однак такий термін вважається неточним, оскільки терміном «елемент» доцільно користуватися, коли йдеться про реалії життя, а терміном «ознаки» – коли йдеться про їх теоретичне визначення чи правову характеристику,

¹ Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. С. 62–76.

використання ж в обох випадках одного терміну «елемент» призводить до плутанини в розумінні того, про що ж тут йдеться: про злочин або про склад злочину, про реальну подію або про її кримінально-правову характеристику в законі, тому, коли йдеться про вчинюваний у реальному житті злочин, доцільно використовувати терміни «елемент» чи «елементи» злочину, а коли йдеться про передбачений кримінальним законом склад злочину – «ознаки» чи «сукупність ознак» складу злочину.

Ознаки складів злочинів традиційно поділяють на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових ознак належать ті, які законодавець включає до всіх складів злочинів, до факультативних – ті, які він передбачає лише в окремих складах злочинів. Наприклад, у всіх складах злочинів передбачається така ознака об'єктивної сторони складу злочину, як діяння (дія чи бездіяльність), і така ознака суб'єктивної сторони складу злочину, як вина, а всі інші ознаки об'єктивної сторони (наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками, час, місце, спосіб, обстановка й засоби вчинення злочину) та суб'єктивної сторони (мотив, мета, емоційний стан, потреби, інтереси) можуть передбачатися лише в окремих складах злочинів. При цьому слід мати на увазі, що поділ ознак складів злочинів на обов'язкові та факультативні може здійснюватись лише на рівні загального складу злочину, тобто виходячи з наявності всіх складів злочинів, які містяться в КК України. На рівні ж конкретного складу злочину всі передбачені у цьому складі злочину ознаки є обов'язковими. Тим більш, зазначені обставини неможливо поділити на обов'язкові та факультативні, коли йдеться про злочин як вольовий вчинок людини, оскільки у реальному житті будь-яке винне діяння завжди вчиняється у певний час, у певному місці, в певний спосіб, у певній обстановці, з певною мотивацією, цілеспрямованістю, емоційним станом тощо – і всі ті обставини обов'язково встановлюються слідчими органами та судом незалежно від того, чи передбачаються вони відповідним складом злочину, чи ні. Тобто, на рівні вчиненого в реальній дійсності злочину всі фактичні обставини, що складають зміст елементів злочину, є також обов'язковими, і на це вже зверталась увага в науковій літературі¹.

Ознаки складів злочинів поділяють також на постійні та перемінні. До постійних належать такі, зміст яких не змінюється протягом дії закону. Перемінними називають такі, що можуть змінюватись

¹ Панов Н. И. Преступление: методологические аспекты исследования и отражения в уголовном праве. *Проблемы законности*. 1995. Вып. 30. С. 121–129.

протягом дії закону. Так, зміст ознак бланкетних норм стане певним чином іншим, якщо будуть змінені ті правила, з порушенням яких пов'язано встановлення кримінальної відповідальності. Прикладом перемінних ознак є також розмір заподіяної злочином шкоди (у значному, великому чи особливо великому розмірі), які розраховуються на підставі неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що перебуває у прямому зв'язку з податковим законодавством. Зокрема, згідно з пунктом 5 Розділу XX («Перехідні положення») Податкового кодексу України «якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум доходів громадян, то для цілей їх застосування використовується сума у розмірі 17 гривень, крім норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації злочинів або правопорушень, для яких сума неоподаткованого мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 Розділу IV цього Кодексу для відповідного року». Указаним підпунктом податкова соціальна пільга визначається у розмірі, що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), установленому законом на 1 січня звітного податкового року. Виходячи з цих положень, сума неоподаткованого мінімуму доходів громадян, на підставі якої визначається розмір заподіяної шкоди з метою здійснення кваліфікації злочину, була встановлена у 2012 р. як 508,5 грн, у 2013 р. – 554 грн, у 2014 р. – 588 грн, у 2015 р. – 609 грн, у 2016 р. – 689 грн, у 2017 р. – 800 грн, у 2018 р. – 881 грн, а з початку 2019 р. – 960,5 грн. Цей розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян обраховується на день вчинення злочину. Водночас постійним залишається всі роки неоподатковуваний мінімум доходів громадян (у розмірі 17 гривень) для розрахунку розміру штрафу, передбаченого в санкціях статей КК України.

З урахуванням того, що у переважній більшості статей Особливої частини КК України одна частина статті (як правило, перша) містить основні ознаки складу злочину, а наступні частини передбачають обтяжуючі обставини вчинення цього злочину, ознаки складів злочинів поділяються на основні та кваліфікуючі. При цьому слід зауважити, що термін «кваліфікуючі ознаки» використовується у двох розуміннях – широкому та вузькому. У широкому розумінні це всі кваліфікуючі й особливо кваліфікуючі ознаки, що містяться у певній статті Особливої частини КК України. У вузькому розумінні це лише ті кваліфікуючі ознаки, що передбачаються частинами статей, розташованих після визначення основних ознак складу злочину, а щодо

кваліфікуючих ознак, які містяться у наступних частинах статей закону, використовується дещо інша термінологія.

З урахуванням тих чи інших кваліфікуючих ознак (обтяжуючих обставин) можна виділити такі види кваліфікованих складів злочинів: 1) склади злочинів зі звичайними обтяжуючими ознаками (кваліфіковані склади злочинів, наприклад ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 262, ч. 2 ст. 289, ч. 2 ст. 308 КК України); 2) склади злочинів з особливо обтяжуючими обставинами (особливо кваліфіковані склади злочинів, наприклад ч. 3 ст. 186, ч. 3 ст. 262, ч. 3 ст. 289, ч. 3 ст. 308 КК України); 3) склади злочинів з винятково обтяжуючими ознаками (винятково кваліфіковані склади злочинів, наприклад ч. 4 ст. 185, ч. 4 ст. 186, ч. 4 ст. 187, ч. 4 ст. 190 КК України); 4) склади злочинів з надзвичайно обтяжуючими обставинами (надзвичайно кваліфіковані склади злочинів, наприклад ч. 5 ст. 185, ч. 5 ст. 186 КК України)¹.

У зв'язку з цим одразу ж виникає питання, а як будемо називати обтяжуючі обставини, якщо стаття складатиметься більш ніж із п'ятьох частин. Крім того, звертає на себе увагу і те, що ті ж самі обтяжуючі обставини (кваліфікуючі ознаки) у різних статтях закону можуть передбачатися у зовсім різних частинах статей, тобто однаковим кваліфікуючим ознакам у різних статтях може надаватися зовсім неоднаковий ступінь кваліфікованості. Це свідчить лише про недосконалість чинного кримінального законодавства в цій частині, тому, мабуть, було б краще під час конструювання статей закону не виходити за межі традиційних кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак і передбачати лише такі статті, які містять не більше трьох частин. Також вважаємо за доцільне чітко визначитись із тим, які ознаки повинні визнаватися кваліфікуючими, а які – особливо кваліфікуючими, й не змішувати їх значення у частинах статей.

3. Види складів злочинів

Склади злочинів як сукупність ознак злочинів певного виду поділяють на відповідні групи та різновиди.

Залежно від ступеня узагальненості ознак складів злочинів їх поділяють на такі основні категорії як конкретний, родовий та загальний склад злочину.

Конкретний склад злочину – це правова характеристика злочинів певного виду. Ознаки конкретного складу злочину концентруються

¹ Гришук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 2006. С. 157.

відповідно до окремих статей Особливої частини КК України, наприклад склад крадіжки (ст. 185 КК України), склад грабежу (ст. 186 КК України), склад терористичного акту (ст. 258 КК України), склад хуліганства (ст. 296 КК України) тощо.

Родовий склад (родове поняття складу злочину) – це певна група складів злочинів, схожих за своїм змістом. Така група складів злочинів може бути як формально (офіційно) визначеною, так і науково обґрунтованою.

Прикладом *формального (офіційного) визначення родових складів злочинів* є поділ Особливої частини КК України на розділи. Кожний розділ тут є родовим складом злочинів, схожих за своїм змістом, наприклад родовий склад злочинів проти основ національної безпеки (Розділ I), родовий склад злочинів проти власності (Розділ VI), родовий склад злочинів у сфері господарської діяльності (Розділ VII), родовий склад військових злочинів (Розділ XIX).

Крім того, в науковій літературі звертають увагу також на *«родові склади наскрізного характеру»*, які визначаються шляхом зведення в одну групу складів злочинів, розташованих у різних розділах Особливої частини КК, але схожих за своїм змістом. У зв'язку з цим у науці кримінального права визначають, наприклад, такі родові склади наскрізного характеру, як родовий склад терористичних злочинів¹, родовий склад викрадення², родовий склад хуліганських злочинів³ тощо. При цьому певним прикладом формального (офіційного) визначення родового складу наскрізного характеру може бути визначення корупційних злочинів, що міститься у примітці до статті 45 КК України.

У багатьох випадках у межах родового складу виділяють також **видові склади злочинів**, тобто групи складів злочинів, найбільш схожі за своїм змістом. Такий поділ родового складу на видові також може мати в своєму підґрунті як формальне (офіційне) визначення, так і доктринальне обґрунтування. Прикладом формального (офіційного)

¹ Ємельянов В. П., Новікова Л. В., Семикін М. В. Терористичні злочини: кримінально-правова характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства : монографія / за заг. ред. В. П. Ємельянова. Харків : Кроссруд, 2007. С. 21.

² Вознесенська О. В. Співвідношення понять «викрадення», «розкрадання», «грабіж». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1 (65). С. 297–304.

³ Івахненко О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та склади злочинів : монографія / за заг. ред. В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2016. С. 82–83, 90.

визначення видових складів злочинів є згадування про них уже в назвах окремих розділів Особливої частини КК, наприклад «Злочини проти життя та здоров'я людини» (Розділ II), «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» (Розділ V), «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» (Розділ XX). Крім того, в навчальній і науковій літературі склади злочинів, віднесені до того чи іншого розділу Особливої частини КК України, зазвичай поділяють на певні групи (види), тобто на видові склади злочинів.

Загальний склад (загальне поняття складу злочину) – це сукупність усіх складів злочинів, що містяться в Кримінальному кодексі України, й теоретичне узагальнення найбільш важливих і типових ознак усіх складів злочинів, передбачених законом про кримінальну відповідальність.

Конкретні склади злочинів, у свою чергу, також поділяються на певні групи (види) залежно від того чи іншого критерію.

Залежно від того, є настання суспільно небезпечного наслідку такою ознакою, що безпосередньо передбачається у певному складі злочину чи ні, склади злочинів можна поділити на такі:

- 1) склади з ознаками наслідків діяння;
- 2) склади без ознак наслідків діяння.

У літературі їх зазвичай називають «матеріальні» та «формальні» склади. Однак така термінологія не відповідає самій суті складу злочину, який не є матеріальною субстанцією, а є науковою абстракцією, сформульованою в законі, тому за своєю суттю всі склади злочинів є формальними, бо дають формальне визначення злочинів, а всі злочини є матеріальними, оскільки вчиняються у матеріальному світі.

У складах злочинів з ознаками наслідків діяння момент закінчення злочину пов'язується з настанням указаних у законі наслідків (наприклад, у статтях 115, 136, 145, 185 КК України). У складах без ознак наслідків діяння злочин вважається закінченим на момент вчинення вказаного в законі діяння (наприклад, у статтях 111, 114, 164, 408 КК України). Різновидом складів злочинів без ознак наслідків діяння є так звані «усічені» склади, в яких момент закінчення злочину переноситься або на момент замаху на злочин (наприклад, у статтях 112, 187, 189, 348 КК України), або навіть на момент готування до злочину (наприклад, у статтях 255, 257, 258³, 260 КК України).

За ступенем суспільної небезпечності передбачених злочинних діянь склади злочинів поділяються на три види: основний, кваліфікований і так званий «привілейований».

Основний – це склад певного виду злочину без обтяжуючих чи пом'якшуючих обставин. Такі склади, як правило, сформульовано в частинах перших статей Особливої частини КК (наприклад, ч. 1 ст. 115, ч. 1 ст. 185 КК України).

Кваліфікований склад злочину – це склад з обтяжуючими обставинами (кваліфікуючими ознаками). Такі склади зазвичай сформульовано у частинах других відповідних статей КК (наприклад, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 185). Різновидом кваліфікованого складу злочину є *особливо кваліфікований склад*. Це склад з так званими особливо обтяжуючими обставинами (особливо кваліфікуючими ознаками), які передбачаються зазвичай у відповідних частинах статей після частин других цих статей (наприклад, ч. 3, 4 і 5 ст. 185, ч. 3, 4 і 5 ст. 186 КК України).

Привілейований склад злочину – це склад із пом'якшуючими обставинами, тобто обставинами, які значною мірою зменшують суспільну небезпечність указанного в цьому складі діяння (наприклад, статті 116, 117, 118 КК України).

Залежно від того, яка за своїм значенням кримінально-правова норма (загальна чи спеціальна) міститься у статті закону, склади злочинів також можуть бути *загальними (базовими)* та *спеціальними*. Так, склад умисного вбивства (ст. 115 КК України) є загальним (базовим) складом, а склади злочинів, що передбачають відповідальність за посягання на життя певних осіб (статті 112, 348, 348¹, 379, 400, 443, ч. 5 ст. 404 КК України), є спеціальними складами злочинів; склади крадіжки (ст. 185 КК України), грабежу (ст. 186 КК України), розбою (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), шахрайства (ст. 190 КК України), привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) є загальними (базовими) складами щодо тих спеціальних складів злочинів, які встановлюють відповідальність за ті ж самі дії, але щодо вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв чи радіоактивних матеріалів (ст. 262 КК України), наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 308 КК України), прекурсорів (ст. 312 КК України), обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 313 КК України), документів, штампів чи печаток (ст. 357 КК України), зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна (ст. 410 КК України) тощо.

За особливістю передбачення ознак складу злочину в законі вони поділяються на прості та складні.

Простий склад злочину містить характеристику одного діяння, що посягає на один об'єкт, вчиняється однією дією чи бездіяльністю з однією формою вини (наприклад, ст. 119 КК України – вбивство через необережність, ст. 185 КК України – крадіжка).

До **складних складів злочинів** належать такі: 1) склади з ознаками альтернативно визначених діянь; 2) склади з ознаками двох і більше об'єктів; 3) склади з ознаками двох форм вини.

Склади з ознаками альтернативно визначених діянь охоплюють своїм змістом ознаки різних діянь, і для того щоб притягти до кримінальної відповідальності за цим складом злочину, достатньо вчинення хоча б одного з указаних у цьому складі діянь. Це, наприклад, такі склади, що передбачаються статтями 257, 262, 263, 300, 301 КК України.

Склади з ознаками двох і більше об'єктів охоплюють своїми ознаками випадки, коли однією дією здійснюється посягання на різні об'єкти. Це, наприклад, склади злочинів, що передбачаються статтями 147, 187, 258, 296 КК України.

Склади з ознаками двох форм вини охоплюють своїми ознаками діяння, яким притаманні умисна форма вини щодо дії й необережна форма вини щодо її наслідків, наприклад склад умисного тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України).

Прості та складні склади злочинів необхідно відрізнити від простих і складних злочинів і не лише тому, що злочин – це вольовий вчинок людини, а склад злочину – це його правова характеристика, але й у зв'язку з тим, що не завжди простому злочину відповідає і простий склад злочину, а складному злочину – складний склад.

Наприклад, крадіжка, вчинена за кілька діянь, спрямованих на досягнення єдиного результату, являє собою складний продовжуваний злочин, а склад злочину, що містить ознаки крадіжки, є простим (ст. 185 КК України).

З іншого боку, простий злочин, який складається з однієї дії й одного наслідку, наприклад викрадення вогнепальної зброї, передбачено складним складом злочину з ознаками альтернативно визначених діянь (ст. 262 КК України), або ж простий злочин, який складається з однієї дії та кількох наслідків, наприклад умисне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки, передбачається складним складом злочину з ознаками двох і більше об'єктів та ознаками двох форм вини (ч. 2 ст. 194 КК України).

4. СПІВВІДНОШЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ЗЛОЧИНУ Й ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Необхідність мати уявлення про співвідношення елементів злочину та ознак складу злочину обумовлюється не лише тим, що елементи злочину – це складові компоненти вчинюваного в реальній дійсності суспільно небезпечного діяння, а ознаки складу злочину – це відповідна характеристика цих елементів у кримінальному законодавстві, але й тим, що у певних випадках ознаки одного складу злочину можуть містити елементи кількох злочинів і навпаки, елементи одного злочину можуть охоплюватися ознаками кількох складів злочинів. Це значною мірою залежить від особливостей національного законотворення, а також від досконалості чи недосконалості кримінально-правових норм.

Так, прикладом охоплення ознаками одного складу злочину елементів кількох злочинів є передбачення у Кримінальному кодексі України складних складів злочинів з ознаками альтернативно визначених діянь (наприклад, статті 262, 263, 263¹, 265, 307, 308, 309, 357 КК України), а прикладом охоплення елементів одного злочину ознаками кількох складів злочинів є випадки так званої ідеальної сукупності складів злочинів, тобто такі випадки, коли елементи вчиненого злочину неможливо повністю охопити ознаками жодного складу злочину, тому вчинений злочин кваліфікується за двома чи більше статтями чи частинами статей (наприклад, вчинене в процесі хуліганських дій вбивство кваліфікуватиметься за відповідною частиною статті 296 і п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України). При цьому слід зауважити, що протягом розвитку українського кримінального законодавства зміст ознак складу хуліганства неодноразово змінювався, що певним чином впливало на неоднаковість кваліфікації вчинених у реальній дійсності однакових діянь.

Зокрема, хуліганство як окремий склад злочину вперше було передбачене у статті 176 КК УСРР 1922 р., яка мала такий зміст: «Хуліганство, тобто бешкетні, безцільні, поєднані з явним проявом неповаги до окремих громадян чи суспільства в цілому дії». Із цього моменту ця так звана в науковій літературі «багатостраждальна» стаття зазнала великої кількості різних змін, що торкнулися як її місця в системі Особливої частини КК, так і особливостей її конструкції¹.

¹ Івахненко О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та складі злочинів : монографія / за заг. ред. В. П. Ємельянова. Харків : Право, 2016. С. 6–34.

Перша редакція статті 176 КК УСРР 1922 р. була істотно змінена після ухвалення Постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 25.08.1926 р. «Про посилення боротьби з хуліганством», а нова редакція була відновлена також у ст. 70 КК УСРР 1927 р., відповідно до якої складом хуліганства як кваліфікуючі ознаки почали охоплюватися також «ті самі дії, якщо вони поєднані з убивством, зґвалтуванням, тяжким тілесним ушкодженням чи підпалом», тоді як попередня редакція ст. 176 КК УСРР 1922 р. своїми ознаками такі діяння не охоплювала й потребувала у випадку їх вчинення додаткової кваліфікації за відповідними статтями КК.

Стаття 206 КК УРСР 1960 р., що передбачала відповідальність за хуліганство, також не містила зазначених кваліфікуючих ознак, тому хуліганство, поєднане з указаними діяннями, потребувало додаткової кваліфікації за відповідними статтями КК. Водночас протягом чинності КК 1960 р. до нього були введені нові склади злочинів, ознаками яких почали охоплюватися діяння, які раніше традиційно належали до різновидів хуліганства. Уже з моменту ухвалення кодексу в ньому містилася ст. 212 КК, яка встановлювала відповідальність за глум над могилою. У подальшому до КК 1960 р. були введені такі склади злочинів: 18.11.1963 р. – стаття 217¹ КК, яка передбачала відповідальність за самовільну, без нагальної потреби зупинку поїзда, 09.11.1966 р. – ст. 187² КК, яка містила ознаки глуми над державною символікою, 29.04.1988 р. – ст. 207¹ КК, яка передбачала ознаки жорстокого поводження з тваринами, а Законом України від 26.01.1993 р. в Кримінальний кодекс була введена ст. 206² КК, яка в окремому складі встановлювала відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності. До ухвалення цих спеціальних складів злочинів усі передбачені ними діяння кваліфікувалися як хуліганство.

Така ситуація існує і в КК України 2001 р. Положення статей 206, 212, 217¹, 187², 207¹ та 206² КК 1960 р. відбилися, відповідно, у статтях 296, 297, 283, 338, 299 і 259 КК 2001 р.

Неоднаковим виявляється відображення однакових елементів злочину також у складах злочинів, що містяться в кодексах різних держав. Наприклад, такий злочин, як відкрите викрадення чужого майна, вчинене без насильства або з насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого або з погрозою застосування такого насильства, в чинному КК України охоплюється ознаками складу грабежу (ст. 186 КК України). Водночас у літературі зазначається, що у кодексах низки держав, наприклад Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Польщі, Федеративної Республіки Німеччина,

Швейцарії та Японії тощо, викрадення майна поділяють на крадіжку та розбій. При цьому під крадіжкою в цих кодексах розуміється таємне або відкрите викрадення чужого майна, вчинене без насильства, а розбій визначається як викрадення чужого майна, поєднане з насильством або з погрозою застосуванням насильства. Тобто, звична для нас юридична категорія «грабіж», так би мовити, зникає та «розривається» між крадіжкою та розбоєм. Отже, елементи злочину залишаються такими ж, як і в Україні, а його ознаки передбачаються зовсім іншим чином у відповідних складах злочинів.

5. ПОНЯТТЯ СКЛАДУ ПРАВОМІРНОГО ВЧИНКУ (ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ) ТА ІНШИХ ДІЯНЬ, ВЧИНЮВАНИХ ЗА ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ МОЖЛИВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У сучасній кримінально-правовій літературі поряд із взаємопов'язаними категоріями «злочин» і «не-злочин» починають визначати й такі категорії, що їм відповідають, як «склад злочину» та «склад незлочину». Під останнім розуміють склад правомірного вчинку (правомірної поведінки), а також інших діянь, вчинюваних за обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

Так, виокремлюючи склад правомірного вчинку, пов'язаного зі спричиненням шкоди за згодою «потерпілого», Ю. В. Баулін указує, що цей склад можна визначити як систему ознак вчинку – суб'єкта, об'єкта, об'єктивної й суб'єктивної сторони, що характеризують його суспільно корисний чи соціально прийнятний (допустимий) зміст¹. Отже, склади не-злочинів, як і склади злочинів, залежно від ступеня узагальненості ознак, можливо поділяти на такі основні категорії, як конкретний, видовий, родовий і загальний склад не-злочину.

Отже, у загальному складі не-злочину, можна виокремити родовий склад правомірного вчинку (правомірної поведінки) та родовий склад інших діянь, вчинених за обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

У родовому складі правомірного вчинку (правомірної поведінки) можна визначити видові склади діянь, які вчиняються: 1) за обставин,

¹ Баулін Ю. В. Причинение вреда с согласия «потерпевшего» как обстоятельство, исключающее преступность деяния. Харьков : Кроссруд, 2007. С. 44–50.

що виключають злочинність діяння; 2) за обставин, що свідчать про добровільну відмову в разі незакінченого злочину (статті 17, 31 КК України); 3) за обставин, пов'язаних з реалізацією конституційних прав певної особи (ч. 2 ст. 385, ч. 2 ст. 396 КК України); 4) за обставин, що свідчать про позитивну посткримінальну поведінку особи. До цієї підгрупи належать також конкретні склади правомірного вчинку, наприклад склади необхідної оборони, крайньої необхідності, добровільної відмови співучасників, відмови особи давати показання в суді стосовно діянь близького родича, дійового каяття тощо.

У родовому складі інших діянь, вчинюваних за обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності, можна визначити видові склади не-злочинів, які вчиняються: 1) за обставинами, що виключають злочинність діяння (ч. 2 ст. 11, ч. 2 ст. 14 КК України); 2) за іншими обставинами, які виключають можливість застосування кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 6, ч. 2 ст. 7, ч. 2 ст. 19 КК України). До цієї підгрупи належать також конкретні склади не-злочинів, наприклад склади малозначного діяння, готування до злочину невеликої тяжкості, вчинення суспільно небезпечного діяння неосудною особою, вчинення злочину дипломатичним представником іноземної держави тощо.

6. КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ

Як уже зазначалося, вчинений злочин і його правова характеристика у кримінальному законодавстві є близькими, але зовсім не тотожними категоріями. Їх постійне порівняння та знаходження відповідності між ними складають сутність кваліфікації злочинів. Таким чином, **кваліфікація злочину** – це встановлення відповідності між елементами вчиненого в реальній дійсності злочину та передбаченими законом про кримінальну відповідальність ознаками складу злочину. Тобто, кваліфікація злочину означає, що вчинене винною особою діяння підпадає під ознаки відповідної статті, частини статті або відповідного пункту певної частини статті Особливої частини КК України. Наприклад, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини буде кваліфікуватися саме за статтею 117 КК України, оскільки ця стаття не поділяється на частини, тоді як крадіжка, вчинена повторно або за попередньою змовою групою осіб, кваліфікуватиметься за частиною 2 ст. 185 КК України; крадіжка, вчинена в особливо великих розмірах або організованою групою, – за ч. 5 ст. 185 КК України, а умисне вбивство, вчинене з хуліганських мотивів, – за п. 7

ч. 2 ст. 115 КК України, бо якщо стаття закону поділяється на частини, то кваліфікація злочину у цьому випадку потребує чіткої вказівки саме на ту частину статті, під ознаки якої цей злочин підпадає, а якщо частина статті поділяється на пункти, то необхідно під час кваліфікації діяння чітко вказувати на відповідні пункти цієї частини статті.

У юридичній літературі розрізняють також **види кваліфікації злочинів**.

Залежно від тих осіб, що здійснюють кваліфікацію злочинів, її поділяють на: 1) офіційну (легальну); 2) неофіційну (доктринальну).

Офіційна (легальна) кваліфікація – це кваліфікація злочинів, що здійснюється особами, спеціально на те уповноваженими від імені держави: слідчими, прокурорами та суддями.

Неофіційна (доктринальна) – це певна оцінка злочинного діяння, яку дають наукові працівники, автори підручників, монографій, науково-практичних коментарів, наукових статей, наукових докладів, експертних оцінок тощо.

За стадією, якої досягло злочинне посягання, виділяють такі види: 1) кваліфікація закінченого злочину; 2) кваліфікація готування до злочину; 3) кваліфікація замаху на злочин.

Залежно від кількості осіб, що вчинили злочин визначають такі види: 1) кваліфікація злочину, вчиненого одноосібно; 2) кваліфікація злочину, вчиненого у співучасті.

Виходячи з кількості злочинів, які підлягають кваліфікації, виділяють: 1) кваліфікацію одиничного злочину; 2) кваліфікацію множинності злочинів.

Залежно від конкретної групи складів злочинів, передбачених відповідним розділом Особливої частини КК України, виокремлюють, наприклад, кваліфікацію злочинів проти життя та здоров'я особи, кваліфікацію злочинів проти власності, кваліфікацію злочинів проти громадської безпеки, кваліфікацію злочинів проти громадського порядку, кваліфікацію злочинів проти правосуддя тощо.

В юридичній науці особлива увага приділяється і такій категорії, як «*підстави кваліфікації злочинів*». Підстава – це те, що лежить у підґрунті кваліфікації злочинів, те, виходячи з чого, здійснюється кримінально-правове оцінювання суспільно небезпечного діяння.

Підстави кваліфікації злочинів є тісно пов'язаними з положеннями про підставу кримінальної відповідальності, що містяться у частині 1 ст. 2 КК України, за якими підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України.

З урахуванням того, що в межах єдиної підстави кримінальної відповідальності виокремлюють фактичну (вчинення злочину) та юридичну (склад злочину) сторони, підстави кваліфікації злочинів також поділяють на фактичну та юридичну.

Під **фактичною підставою** кваліфікації злочинів здебільшого розуміють вчинене діяння, фактичні обставини, які підлягають правовому оцінюванню. Але в літературі у зв'язку з цим звертається увага на те, що фактичною підставою кваліфікації тут насправді виступає не власне діяння, а інформація про нього, яка стала відомою відповідним органам і здобута у законному порядку, тому велике значення для кваліфікації злочинів має встановлення фактичних обставин справи, виділення з них тих, ознаки яких передбачено у відповідних складах злочинів.

Юридична підстава кваліфікації злочинів, у свою чергу, поділяється на нормативну та ненормативну.

Під **нормативною юридичною підставою** кваліфікації злочинів зазвичай розуміють *склад злочину*, передбачений відповідною статтею Особливої частини КК України. Дійсно, склад злочину є *основною* нормативною юридичною підставою кваліфікації злочинів. Однак у конкретній статті закону законодавець часто не може передбачити виключно всі ознаки складу злочину, тому іноді ознак, що містяться безпосередньо у конкретній статті кримінального закону, може бути недостатньо для точної кваліфікації вчиненого злочинного діяння. У таких випадках застосовуються *додаткові* нормативні юридичні підстави кваліфікації злочинів.

Такими додатковими нормативними підставами можуть служити, насамперед, *інші кримінально-правові норми* Загальної й Особливої частини. Так, ознаки суб'єкта злочину за багатьма складами злочинів виявляються за рахунок звернення до відповідних положень Загальної частини КК стосовно визначення суб'єкта злочину (статті 18, 19, 22 КК України). До інших норм Особливої частини КК виникає необхідність звертатися принаймні у двох випадках: 1) якщо на неї прямо вказує відсилна диспозиція статті (наприклад, ч. 1 ст. 192, ч. 1 ст. 222, ч. 1 ст. 355 КК України); 2) якщо в іншій статті витлумачено зміст поняття, що використовуються у статті, за якою кваліфікується діяння (так, поняття «шпигунство», що міститься у ст. 111 КК України як різновид державної зради, з'ясовують шляхом звернення до ст. 114 КК України, де дається визначення цього поняття).

Додатковими нормативними підставами кваліфікації злочинів часто виступають *нормативні акти інших галузей права*, до яких відсилають бланкетні диспозиції статей Особливої частини КК, наприклад

статті, що встановлюють відповідальність за порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України), порушення встановлених законодавством правил пожежної безпеки (ст. 270 КК України), порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України), тощо.

Додатковими нормативними підставами кваліфікації злочинів іноді виступають також *норми моралі, звичаї та загальні уявлення про право*. Вони використовуються для з'ясування змісту оціночних понять, що містяться у певних статтях кримінального закону. До таких понять, наприклад, належать поняття «особлива зухвалість» і «винятковий цинізм», що містяться у частині 1 ст. 296 КК України, яка передбачає відповідальність за хуліганство.

До *ненормативних юридичних підстав* кваліфікації злочинів відносять такі: 1) рішення Конституційного Суду України, в яких надаються тлумачення певних положень кримінального законодавства; 2) акти вищих спеціалізованих судів України та Верховного Суду України; 3) постанови Пленуму Верховного Суду України.

У сучасній кримінально-правовій доктрині, коли йдеться про кваліфікацію діянь, перш за все, мається на увазі кваліфікація злочинів.

Водночас у низці наукових праць кваліфікація злочинів розглядається як різновид більш широкої категорії – кримінально-правової кваліфікації, оскільки чинний КК України встановлює нормативні підстави як для кваліфікації злочинів, так і для кваліфікації «не-злочинів»¹, тому фактичні та юридичні підстави кваліфікації останніх діянь є такими ж само, що і підстави кваліфікації злочинів. Тобто, *фактичною підставою* кваліфікації «не-злочинів» є реальне вчинення особою такого діяння та встановлення відповідними органами фактичних обставин справи й виділення з них тих, ознаки яких передбачаються у відповідних правових положеннях. *Юридичною підставою* кваліфікації таких діянь є відповідні нормативно-правові акти як кримінального, так і іншого законодавства, а також певні акти ненормативного характеру.

Необхідність у кваліфікації таких діянь виникає у випадку заподіяння чи можливості завдання певної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, тому види кваліфікації «не-злочинів» можна уявити таким чином:

¹ Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. С 11.

- 1) кваліфікація правомірних вчинків (правомірної поведінки);
- 2) кваліфікація інших діянь, вчинених за обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності.

Кваліфікація *правомірної поведінки*, охоплює такі її види:

- 1) кваліфікація поведінки, вчиненої в умовах обставин, що виключають злочинність діяння, яка поділяється на такі її різновиди як: а) кваліфікація на підставі положень, передбачених у статтях 36–43 КК України; б) кваліфікація діяння, вчиненого за умови правомірної згоди на це «потерпілого»; в) кваліфікація діяння, вчиненого за обставин, відсутність яких тягне відповідальність за відповідними статтями Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 135, ст. 283, ч. 1 ст. 433 КК України);

- 2) кваліфікація поведінки, пов'язаної з добровільною відмовою в разі незакінченого злочину (ст. 17 КК України) та добровільною відмовою співучасників (ст. 31 КК України);

- 3) кваліфікація поведінки, вчиненої особою в умовах, що передбачаються у ч. 2 ст. 385 і ч. 2 ст. 386 КК України.

- 4) кваліфікація позитивної посткримінальної поведінки, яка поділяється на такі різновиди:

- а) кваліфікація діянь, що заслуговують на звільнення особи від кримінальної відповідальності;

- б) кваліфікація діянь, що заслуговують на звільнення особи від покарання чи його відбування або пом'якшення покарання.

Кваліфікація *інших діянь*, вчинених за обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності, охоплює такі її види:

- 1) кваліфікація малозначного діяння (ч. 2 ст. 11 КК України);
- 2) кваліфікація готування до злочину невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 14 КК України);

- 3) кваліфікація суспільно небезпечного діяння, вчиненого неосудною особою (ч. 2 ст. 19 КК України);

- 4) кваліфікація діяння, вчиненого особою, яка має дипломатичний імунітет (ч. 4 ст. 6 КК);

- 5) установлення тих обставин, що особа за вчинене діяння вже зазнала кримінального покарання за межами України (ч. 2 ст. 7 КК України)¹.

¹ Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. Харків : Право, 2018. С. 77–87.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте поняття складу злочину.
2. Яким є співвідношення злочину та складу злочину?
3. Ознаки складу злочину: поняття та види.
4. Якими є види складів злочинів?
5. Яким є співвідношення елементів злочину й ознак складу злочину?
6. Поняття та види складів правомірного вчинку (правомірної поведінки).
7. Поняття та види кваліфікації злочинів.
8. Якими є підстави кваліфікації злочинів?
9. Яким є вплив законодавчих новел на визначення поняття та видів складів кримінально караних діянь і видів їх кваліфікації?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баулин Ю. В. Причинение вреда с согласия «потерпевшего» как обстоятельство, исключяющее преступность деяния / Ю. В. Баулин. – Харьков : Кроссруд, 2007. – 93 с.
2. Ємельянов В. П. Кримінальне право України. Загальна частина. Основні питання вчення про злочин : наук.-практ. посіб. / В. П. Ємельянов. – Харків : Право, 2018. – 142 с.
3. Івахненко О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та склади злочинів : монографія / О. А. Івахненко ; за заг. ред. В. П. Ємельянова. – Харків : Право, 2016. – 182 с.
4. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, О. О. Володіна, І. О. Зінченко та ін. ; за ред. М. І. Панова. – Харків : Право, 2016. – 356 с.
5. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. – Харків : Константа, 2017. – 448 с.
6. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 43 с.

ТЕМА 7

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

1. *Об'єкт злочину: поняття та кримінально-правове значення.*
2. *Предмет злочину та потерпілий від злочину.*
3. *Класифікація об'єктів злочинів.*

1. ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ: ПОНЯТТЯ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

Об'єкт злочину є базовим елементом складу злочину й виражає антисуспільну спрямованість злочинної поведінки та характер її суспільної небезпечності. Заведено вважати, що об'єктом злочину є те, на що посягає злочин і чому він завдає шкоди (для злочинів із матеріальним складом) або створює загрозу її заподіяння (у випадку формального й усіченого складів). Втім, така характеристика об'єкта злочину є радше процедурною, аніж змістовною, адже з неї не випливають сутнісні його ознаки, тому, вочевидь, вона є недостатньою для з'ясування соціального змісту акту злочинної поведінки. Розуміння цієї обставини в різні часи спонукало вчених до активного пошуку відповідей на питання про природу злочину, про те, що ж насправді страждає від його вчинення. Але й сьогодні на ці питання немає одностайної відповіді, щодо них тривають дискусії.

Принагідно зауважимо, що будь-які наукові позиції й ідеї завжди формуються та розвиваються у певному історико-політичному, правовому й філософському контекстах і безпосередньо пов'язуються із загальноцивілізаційними закономірностями епохи своєї появи. Вітчизняна кримінально-правова думка розвивалася у контексті та в унісон (хоча й із власною специфікою) з основними етапами європейської гуманітарної науки, тому в ній відобразились основні періоди розвитку останньої: від злету, ренесансу античних ідей, середньовічної рецесії, гуманістичного споглядання в епохи Просвітництва (XVII – сер. XIX ст.ст. – класична школа кримінального права), через модерн і позитивізм (сер. XIX – сер. XX ст.ст.) до сучасних синтетичних теорій, часто фрагментарних, еkleктичних поєднань різних підходів, властивих постмодерному методологічному різноманіттю. Проектуючи їх на площину вітчизняної історико-правничої періодизації у галузі кримінального права взагалі й у питаннях пізнання

об'єкта злочину зокрема, можна виділити три відповідні етапи становлення його концепції: дореволюційний (до 1917 р.), радянський та пострадянський (сучасний).

Для дореволюційного етапу (XIX ст. – 1917 р.) було характерним поширення на кримінальне право спочатку просвітницьких антропоцентричних настанов, гуманістичних інтенцій, а згодом – ідей юридичного та соціологічного позитивізму. Таким чином, в зазначений проміжок часу сформувалося декілька напрямів розуміння об'єкта злочину.

1. *Юридико-позитивістський (нормативістський) напрям*, прихильники якого бачили в об'єкті злочину норми права. У ранніх працях Н. С. Таганцев зазначав, що спричинення шкоди носію реального права є лише засобом, а не сутністю злочину. Воно відіграє в кримінальному праві другорядну роль, оскільки сутністю злочину є виражена в такий спосіб рішучість, прагнення волі порушити вимоги держави про недоторканість юридичного порядку, а тому і страждає від злочину завжди право, держава. Будь-яке правопорушення завжди спрямовано проти права¹. Аналогічні позиції мали і В. Д. Спасович, А. Ф. Кістяківський, Н. Д. Сергієвський, В. М. Хвостов та ін. У більш пізній період у роботах Н. С. Таганцева, Г. Є. Колоколова та інших науковців таке бачення об'єкта злочину трансформувалося в *концепцію правового блага*, за якою сутність об'єкта злочину розкривалася через призму механізму дії права, тобто норми права у її реальному бутті.

2. *Соціолого-позитивістський підхід*, який став результуючою адаптацією марксистської політекономічної теорії до юридичної сфери мислення. Він виходив із розуміння примату загальноісторичного процесу формаційних трансформацій, закладених у природних закономірностях суспільного розвитку, що становлять загальносоціальне благо, цінність. Отже, злочином заподіюється шкода суспільних благам, колу життєвих інтересів індивідуумів, що формуються в умовах та ритмі формаційного поступу. У цьому контексті примітним, наприклад, є те, що Л. С. Белогриць-Котляревський вважав об'єктом злочину життєві інтереси та блага². У суспільно-юридичному томі XI Народної енциклопедії 1911 р. давалося таке визначення об'єкта злочину: «Об'єктом, на який спрямовано злочин, є ті чи інші життєві

¹ Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. Кн. 1. Учение о преступлении. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1874. С. 175.

² Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части. Киев : Южно-рус. кн-во Ф. А. Йогансона, 1903. С. 161.

блага; що коли порушено якесь життєве благо – то і є злочин»¹. Схожу точку зору висловлювали і В. С. Познишев, П. Д. Калмиков, Д. А. Дриль та деякі інші науковці, у працях яких об'єктом злочину визнавалися сім'я, держава, соціальне благо тощо.

3. *Природно-правовий (юснатуралістичний) підхід* змістив фокус уваги з права як зовнішнього по відношенню до суб'єкта блага (тобто права в об'єктивному розумінні) на особистісний вимір права (право у суб'єктивному розумінні). Беручи свій початок від праць Г. Гроція («Про право війни та миру», 1625 р.), Дж. Локка («Два трактати про правління», 1689 р.), Ш.-Л. Монтеск'є («Загальний трактат про обов'язки» (1725 р.), «Про дух законів» (1748 р.) та ін.) та Б. Спінози («Політичний трактат», 1677 р.), природно-права концепція виходила з розуміння виключно олюдненої сутності права; «поза людиною права не існує». Постулювалися по-справжньому цілісні, органічні, властиві бароко образ та ідея права: у своєму дусі, у своїй квінтесенції, право починається й закінчується в людині, черпаючи з неї всі можливі свої похідні джерела й форми (закони, прецеденти, доктрини тощо); право є окремим виміром самої людини. Саме на підставі цього право, як і людина, є передусім творенням природи, тому воно має розвиватися за природними закономірностями. Порушення ж цих закономірностей, що відображається безпосередньо у спричиненні шкоди людині, являє світу злочин. Таким чином, згідно з юснатуралістичним підходом, ознаки останнього не обов'язково мають бути зафіксовані в законі. Ба більше: і сам закон може бути неправовим, злочинним. Саме така логіка міркування, до речі, надала Нюрнберзькому трибуналу можливість засудити нацистських злочинців, які у своїх зlodіяннях керувалися дискримінаційними (неправовими) законами Третього Рейху.

Певна річ, такі прогресивні на ті часи та, власне, й в умовах сучасного ліберально-гуманістичного, пострадянського транзиту українського суспільства ідеї не могли не знайти своєї проекції й у площині вітчизняного науково-юридичного інтересу. Їх утілення розлого репрезентовано працями таких дореволюційних вчених як А. Ф. Кістяківський, М. О. Михайловський, Н. Д. Сергієвський, В. Д. Спасович, В. М. Хвостов та ін. Плеяда цих видатних мислителів-правників схилялась до концепції об'єкта злочину як соціального блага. У своїх роботах вони визначали цю категорію як суб'єктивне право, міру можливого та справедливого. Тож, злочином, відповідно до цієї по-

¹ Народная энциклопедия. Т. XI. Общественно-юридический. Полут. 1 / предисл.: А. Н. Фатеев. М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. С. 70.

зичії, порушується саме міра можливого, а сама кримінальна поведінка постає актом сваволі, несправедливості.

Радянський період розвитку кримінального права визначається догматичною своєрідністю. Відомо, що за часів СРСР сфера державно-ідеологічної гегемонії поширювалась як на світоглядні позиції громадян, так і на сферу наукових інтересів. Отже, у радянській державі було сформовано єдине визнане на ті часи та досить поширене на сьогодні бачення *об'єкта злочину як суспільних відносин*, що ґрунтується на вихідних положеннях матеріалістичної діалектики у дослідженні особливостей соціальної взаємодії та ролі права у її регулюванні. Прихильниками такого розуміння об'єкта злочину були такі видатні науковці, як А. В. Дроздова, М. Й. Коржанський, В. М. Кудрявцев, Б. С. Нікіфоров, А. А. Піонтковський, А. Н. Трайнін та ін.

Сучасний етап розвитку вчення про об'єкт злочину характеризується розмаїттям поглядів, що викликано ідеологічним і методологічним плюралізмом у науці, відкритим, нецензурованим доступом до напрацювань зарубіжних дослідників, прагненням здійснити на цьому тлі наукову ревізію окремих положень кримінально-правової доктрини у руслі ліберально-гуманістичних засад розвитку українського суспільства. Більшість варіантів розуміння об'єкта злочину, тією чи іншою мірою репрезентованих та аргументованих у наукових працях сучасних учених, можна об'єднати у 10 груп: 1) охоронювані кримінальним законом *суспільні відносини* (М. І. Бажанов, Н. О. Гуторова, М. Й. Коржанський, В. О. Навроцький, А. В. Савченко, Є. Л. Стрельцов та ін.); 2) охоронюваний кримінальним законом *порядок суспільних відносин* (П. П. Андрушко, О. М. Костенко, А. В. Ландіна та ін.); 3) *соціальні цінності*, що охороняються кримінальним законом (С. Б. Гавриш, П. С. Матишевський, Є. В. Фесенко та ін.); 4) *частина соціальної дійсності*, яка має певні матеріальні або нематеріальні форми, межі, стани, закономірності існування та цінність (А. Е. Жалінський); 5) *людина* (В. М. Кудрявцев, Г. П. Новосолов та ін.); 6) *окремі особи та соціальні групи* (І. Я. Козаченко, З. А. Незнамова та ін.); 7) охоронювані кримінальним законом *соціально значимі інтереси та блага* (А. В. Наумов, А. В. Пашковська та ін.); 8) *правовідносини* (Ю. М. Жмур, С. Я. Лихова, Г. В. Чеботарьова та ін.); 9) *соціальна оболонка* як первинний рівень складного об'єкта (В. М. Трубников); 10) *сфера життєдіяльності* (В. П. Ємельянов).

Ясна річ, у наукових статтях, дисертаціях, окремих підручниках і навчальних посібниках раз у раз зустрічаються відмінні від зазначених способи бачення змісту об'єкта злочину. Втім, під час наближеного їх аналізу виявляється, що відмінності ці здебільшого є термінологіч-

ними, змістовно ж вони тяжіють до одного з десяти згаданих вище підходів. Також зауважимо, що кожен з останніх певною мірою залишається уразливим до критики. Мусимо визнати й те, що на сьогодні наукою не сформовано одностайного, загальновизнаного бачення об'єкта злочину, яке б задовольняло вимогам усіх без винятку можливих методологічних систем і підходів, які розглядаються і як компліментарні, і як паритетно конкуруючі в українській юриспруденції (юридичний позитивізм, юснатуралізм, діалектичний матеріалізм, екзистенціалізм, синергетична парадигма тощо). Водночас заведено вважати, що найбільш виваженою й апробованою практикою кримінально-правових досліджень залишається концепція *суспільних відносин* як об'єкта злочину.

Суспільні відносини – це система різноманітних усталених взаємозалежностей, що виникають між окремими індивідами, їх групами, організаціями і спільнотами, а також всередині останніх у процесі їх економічної, політичної, культурної тощо діяльності. Разом із тим діяльність людей є змістовним виразом історичного процесу, а суспільні відносини – лише соціальна форма цього процесу. У структурі ж суспільних відносин виділяють три базові складові: суб'єкти, предмет і зміст.

Суб'єктами суспільних відносин постають будь-які соціальні актори – фізичні та юридичні особи, держава, соціальні групи чи суспільство в цілому. Останнє, наприклад, страждає від злочинів проти довілля, проти моральності, проти основ національної безпеки тощо. Отже, до суб'єктів суспільних відносин як об'єкта злочину, з одного боку, завжди належить злочинець, а з іншого – потерпілий як соціальний суб'єкт і вторинна обов'язкова ознака будь-якого злочину (але не складу злочину), що є похідною від його суспільної небезпечності.

Предмет суспільних відносин – конкретне соціальне благо, яким є не лише загальнозначимі для певної соціальної групи цінності (явища, процеси, стани тощо), а й суто особисті, такі як життя, здоров'я, статеві свобода та недоторканість тощо У розумінні зв'язку особистого (приватного) та загального, загальносоціального слід виходити з усвідомлення діалектичної єдності цих двох вимірів людського буття. Філософія лібералізму, на яку спирається устрій будь-якої соціальної, демократичної, правової держави, визнає саме *вільну й відповідальну* людину сенсоутворюючим началом публічного адміністрування, тому загальне благо залежить від особистого, але водночас є його функціональною гарантією, чим і встановлюється їх нерозривна єдність.

Змістом суспільних відносин є, по-перше, взаємні права й обов'язки суб'єктів, обумовлені ними соціальні, в тому числі й правові статуси та модуси (статичний компонент змісту), а, по-друге, їх безпосередня діяльність (динамічний компонент змісту). При цьому умови реалізації вказаної діяльності та перебіг суспільних відносин не є ними самими, тобто не можуть розглядатися як їх складові.

Вчиняючи злочин, суб'єкт суспільних відносин руйнує як статичні, так і динамічні їх компоненти через знищення, пошкодження, неправомірне вилучення з володіння предмета вказаних відносин або інше зниження його якісних показників, що прямо (як-то у злочинах проти життя та здоров'я, проти власності тощо) чи побічно (в разі вчинення злочинів у сфері господарської діяльності, службових відносин тощо) заподіює шкоду кореспондуючому суб'єкта або ж формує відповідний загрозливий стан настання відповідних наслідків, у зв'язку з чим законодавець переносить юридичний момент закінчення злочину на більш ранні його стадії (формальний, усичений склади злочинів). Таким чином, **об'єкт злочину** – це поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність суспільні відносини, яким у результаті вчинення злочину спричинюється істотна шкода або створюється загроза її спричинення.

Виділяють чотири основні типи суспільних відносин як об'єкта злочину:

1) між окремими фізичними особами або ж фізичною та юридичною особою, наприклад вбивство (ст. 115 КК України), розбій (ст. 187 КК України), крадіжка (ст. 185 КК України), привласнення або розтрата майна юридичної особи (ст. 191 КК України), перешкоджання діяльності політичної партії (ст. 170 КК України) тощо;

2) між фізичними особами та державою, наприклад державна зрада (ст. 111 КК України), шпигунство (ст. 114 КК України), диверсія (ст. 113 КК України), розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України) тощо;

3) між фізичними особами та груповими соціальними суб'єктами, що не мають визначеної організаційно-правової форми, статусу юридичної особи; такі суспільні відносини страждають у разі вчинення, наприклад, злочинного порушення порядку охорони або використання надр (ст. 240 КК України; в цьому випадку кореспондуючим суб'єктом є народ України як власник надр), виготовлення, розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК України) чи предметів, що пропагують культ насильства та жорстокості (ст. 300 КК України), де кореспондуючим суб'єктом є суспільство загалом;

4) змішані (комбіновані) суспільні відносини, що формуються одночасно між кількома групами суб'єктів, наприклад у разі вчинен-

ня терористичного акту (ст. 258 КК України), в результаті якого може спричинитися шкода життю та здоров'ю окремих фізичних осіб чи створюватись загроза громадській безпеці (як благау невизначеного кола осіб, суспільства в цілому) та нормальному функціонуванню органів державної влади й держави взагалі, провокуючи міжнародні ускладнення, тощо.

Значення об'єкта злочину проявляється у трьох аспектах – аксіологічному, соціально-орієнтовному та правозастосовному. *Аксіологічний аспект* виражає ціннісне ядро державної кримінально-правової політики, формує уявлення про ієрархію публічно визнаних і поставлених під охорону в конкретному суспільстві цінностей. *Соціально-орієнтуючий аспект* характеризує здатність через правове інформування про об'єкти злочинів сприяти впорядкуванню соціальної поведінки, визначенню меж і міри дозволеного, прийнятного, забороненого та недопустимого під страхом покарання. *Правозастосовне значення* об'єкта злочину проявляється через використання знань про нього під час: 1) кваліфікації злочину, визначення характеру й ступеню його суспільної небезпечності (розділи Особливої частини КК України виділено саме за родовим об'єктом злочинів); 2) відмежування злочину від адміністративних, цивільних та інших правопорушень; 3) розмежування суміжних складів злочинів.

Від об'єкта злочину варто відрізнити суміжні, співзвучні категорії, а саме об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт кримінально-правового захисту, об'єкт кримінально-правового регулювання й об'єкт кримінальних правовідносин. Кожна із них не належить до елементів складу злочину, а розглядаються вони в контексті вчення про кримінально-правовий вплив і регулювання. Перша з них, тобто **об'єкт кримінально-правової охорони**, відображає *суспільні відносини, поставлені під охорону кримінальним законодавством, але такі, яким ще не спричинено шкоду злочином чи не створено відповідної загрози*. Такі суспільні відносини піддаються кримінально-правовому впливу через реалізацію інформаційної функції права (у найбільш широкому її спектрі – від правового інформування й до правового виховання, соціального орієнтування) й пов'язаної з неї функції загальної превенції. Отже, охоронна функція кримінального права постає, по суті, бінарним комплексом соціально-орієнтуючого (інформаційно-конвенційного) та ранньопревентивного (стримуючого, профілактичного) напрямів правового впливу.

Варто погодитись, що об'єктом кримінально-правової охорони слід вважати ті суспільні відносини, які охороняються можливостями кримінального законодавства, а об'єктом злочину виступають суспільні відносини, які порушуються в результаті вчинення суспільно

небезпечних діянь. Доки немає злочину, суспільні відносини, поставлені під охорону кримінального законодавства, виступають об'єктом кримінально-правової охорони, а вже після вчинення злочину вони виступають об'єктом злочину¹.

Водночас важливо усвідомити й те, що не тільки й не стільки подія злочину відрізняє об'єкт кримінально-правової охорони від об'єкта злочину, скільки телеологічні підстави, тобто цільові установки діяльності щодо відповідних суспільних відносин із боку держави чи з боку особи, яка вчиняє злочин. Інакше кажучи, об'єкт кримінально-правової охорони існує виключно для держави та громадян, які діють позитивно, утримуючись від злочину або ж перешкоджаючи його вчиненню, а об'єкт злочину формується у системі суб'єктів суспільних відносин, яким злочином спричиняється шкода чи створюється відповідна загроза. Це два різні виміри аналізу дотичних, багато в чому спільних, але повністю не тотожних суспільних відносин, які співіснують практично незалежно одні від одних, тому з моменту вчинення злочину об'єкт кримінально-правової охорони трансформується не в об'єкт злочину, а в **об'єкт кримінально-правового захисту** – суспільні відносини, що зазнали істотної шкоди від учинення злочину або ж були поставлені у ризикований стан, зумовлений наявною та справжньою загрозою спричинення їм такої шкоди.

Об'єктом кримінально-правового регулювання є суспільні відносини, які виникли в результаті вчинення злочину або діяння з ознаками злочину чи за обставин, що виключають його злочинність відповідно до закону про кримінальну відповідальність. Звідси випливає, що, по-перше, ці відносини виникають під час учинення не лише злочину, а й інших діянь з ознаками злочину, тобто особою, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, або особою у стані неосудності. По-друге, до складу цих відносин слід включити й ті, що виникають у зв'язку з правомірним заподіянням шкоди за наявності обставин, що виключають злочинність діяння (Розділ VIII Загальної частини КК України). По-третє, вони формуються на двох рівнях, що впливають зі структури механізму правового регулювання – правотворчому та правореалізаційному. Перший із них виражається процесом та результатом криміналізації суспільно небезпечних діянь, другий – застосуванням норм кримінального закону у конкретних життєвих ситуаціях. Останній рівень органічно

¹ Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. Харків : Одиссей, 2009. С. 77–78.

поєднує в собі механізми кримінально-правового та кримінального процесуального, в окремих випадках і цивільно-правового (коли йдеться про відшкодування заподіяної злочином шкоди в межах розгляду кримінального провадження у порядку, встановленому КПК України) регулювання.

Що стосується об'єкта кримінальних правовідносин, то у його розумінні слід виходити з того, що він виділяється зі структури конкретних суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються у зв'язку з учиненням злочину, через що він не є самими цими відносинами. Якщо ж зважати на загальнотеоретичне розуміння цього поняття, можна дійти висновку, що **об'єктом кримінальних правовідносин є той обсяг правообмежень, які держава повноважна покласти на особу, що вчинила злочин, а ця особа зобов'язана їх зазнати**¹, тобто реалізувати й, відповідно, понести кримінальну відповідальність.

2. ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ ТА ПОТЕРПІЛИЙ ВІД ЗЛОЧИНУ

Предмет злочину є складовим елементом суспільних відносин як об'єкта злочину. Під ним слід розуміти *речі матеріального світу, посягаючи на які вчиняється злочин або з особливими властивостями яких пов'язується суспільна небезпечність діяння щодо неконтрольованого поведіння з ними, а також у визначених кримінальним законом випадках – інформація*. Вище була описана структура суспільних відносин як об'єкт злочину. У цій структурі поряд із суб'єктом і змістом виділяється і предмет – конкретне соціальне благо, з приводу якого суспільні відносини виникають, існують, змінюються та припиняються. У низці випадків (але не в усіх) ознаки такого предмету набувають відносно самостійної юридичної значущості та у зв'язку з цим закріплюються в диспозиції статті Особливої частини КК України як ознака складу злочину.

Отже, предмет злочину за загальним правилом є *факультативною ознакою складу злочину*. Ця ознака набуває значення обов'язкової лише в тих випадках, коли прямо передбачається у диспозиції статті Особливої частини КК. Наприклад, згідно з частиною 1 ст. 185 КК України крадіжкою є таємне викрадення чужого майна. Об'єктом цього злочину є суспільні відносини власності, а предметом – лише

¹ Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія. Харків : Право, 2012. С. 45.

окремий їх матеріалізований компонент – майно. Якщо посягають на нього, неправомірно вилучають його з володіння власника (чи іншого законного володільця), то вчиняється відповідний злочин. У низці випадків майно може бути також знищене або пошкоджене, як це передбачено статтею 198 КК України (умисне знищення або пошкодження чужого майна).

При цьому важливо розуміти, що не кожна річ матеріального світу як предмет злочину відповідає юридичній категорії «майно». Так, наприклад, не є майном дерева на корені, водні живі біоресурси (риба, ракоподібні тощо) у їх природному середовищі, представники тваринного світу у дикій природі, корисні копалини загальнодержавного значення як складові надр. Однак ці предмети матеріального світу є предметами таких злочинів, як незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання та збут лісу (ст. 246 КК України), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249 КК України), незаконне полювання (ст. 248 КК України), порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України), відповідно.

Водночас не завжди предметом злочину є майно чи інші речі матеріального світу, на які злочинець посягає (незаконно заволодіває, викрадає, знищує, пошкоджує). Як впливає зі згаданого вище визначення предмету злочину, ним можуть бути і такі речі матеріального світу, з особливими властивостями яких пов'язується суспільна небезпечність діяння щодо неконтрольованого поводження з ними. До цієї категорії предмету злочину належать вогнепальна зброя, боеприпаси, холодна зброя (у передбачених законом випадках), радіоактивні матеріали, наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги, прекурсори тощо. Не потребує додаткової аргументації теза про те, що неконтрольований обіг цих предметів створює істотні загрози громадській безпеці та здоров'ю населення. Із цих причин державою встановлюються особливі порядки їх обігу, які передбачають спеціальні дозвільні процедури на їх виготовлення, виробництво, носіння, зберігання, перенесення, перевезення, транспортування, утилізацію тощо. Порушення цих процедур тягне за собою неправомірність, злочинність поводження з указаними предметами (наприклад, ст.ст. 263–265, 305–318, 320 КК України).

Таким чином, у результаті вчинення злочину його предмет (зокрема, майно) може не лише зазнавати деструкції, а й зберігати свої властивості чи навіть поліпшуватись під час подальшої його експлуатації злочинцем або іншою особою, яка придбала таке майно. Ба більше: в окремих випадках майно як предмет злочину може створюватись, як-

то в разі незаконного виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст.ст. 307, 309 КК України), вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310 КК України).

Окрім речей матеріального світу, зокрема майна, в деяких випадках законодавець указує на спрямованість діянь винного на отримання права на майно (ст.ст. 189, 190 КК України), а також на дії майнового характеру (ст. 189 КК України). Із цього приводу слід зауважити, що категорія «право на майно» не може визнаватися предметом злочину, адже: 1) суперечить сутності розуміння предмету злочину, перш за все, як речей матеріального світу; 2) у результаті вчинення злочину особа не може заволодіти правом, оскільки такі дії визнаються недійсними правочинами й не тягнуть за собою юридичних наслідків у вигляді суб'єктивного права, *в тому числі й на отримання майна. Права за неправу не виникає.* Хоча і слід визнати, що заволодіння винним відповідним документом надає *фактичну* можливість отримати майно, в юридичному ж значенні таке отримання слід вважати незаконним, адже відповідно до статті 236 ЦК України недійсні правочини (в тому числі й такі, що вчиняються за допомогою злочинних способів – насильства, обману тощо) є недійсними з моменту вчинення, а тому подальше поводження з цими документами та майном також є незаконним і неправовим. Отже, в цілому застосування поняття «право на майно» в тексті закону про кримінальну відповідальність слід розуміти як особливий юридико-технічний прийом, який відсилає до реального предмету, яким є нерухоме майно. Втім, з метою спрощення процесу розслідування й доведення вини цілком допустимо користуватися вказаною законодавчою категорією.

Усупереч поширеній думці, не можуть також бути предметом злочину і дії майнового характеру (ст. 189 КК України), оскільки сама по собі діяльність людини не визначає зміст предмету відповідних суспільних відносин власності, на які посягає винний. Таким предметом є грошовий еквівалент наданих потерпілим послуг у вигляді тих чи інших робіт (дій майнового характеру), який унаслідок вчинення злочину винний отримує як результат таких робіт, що постає у вигляді певного майна, утвореного внаслідок робіт, або ж обсягу невитрачених грошей (майна) на відповідну їх оплату. Отже, категорія «дії майнового характеру», так само як і «право на майно» в разі поглибленого її аналізу відсилає до справжнього предмету таких злочинів – майна, що прямо впливає з розуміння конструкції відносин власності, їх предмету.

До категорії «майно» у кримінально-правовому значенні прирівнюються також і безготівкові гроші. Із зазначеного можна зробити

проміжний висновок, що категорія «право на майно» не може визнаватися предметом злочину, адже: 1) вона суперечить сутності розуміння предмету злочину, перш за все, як речей матеріального світу; 2) у результаті вчинення злочину особа не може заволодіти правом, оскільки такі дії визнаються недійсними правочинами й не тягнуть за собою юридичних наслідків у вигляді суб'єктивного права, *в тому числі й на отримання майна*, хоча і слід визнати, що заволодіння винним відповідним документом надає *фактичну* можливість отримати майно. В юридичному значенні таке отримання слід вважати незаконним, адже відповідно до статті 236 ЦК України недійсні правочини (в тому числі й такі, що вчиняються за допомогою злочинних способів – насильства, обману тощо) є недійсними з моменту вчинення, а тому подальше поводження з цими документами та майном також є незаконним і неправовим, тому в цілому, на нашу думку, застосовується поняття «право на майно»¹.

Окремим різновидом предмету злочину є інформація, з особливими властивостями якої законодавець у низці випадків пов'язує наявність складу злочину, наприклад інформація (відомості), визнана у встановленому порядку державною таємницею, є предметом злочину, передбаченого ст. 328 КК України (розголошення державної таємниці), а лікарська таємниця є предметом злочину, передбаченого ст. 145 КК України (незаконне розголошення лікарської таємниці).

Поряд із предметом злочину факультативною ознакою його складу, що безпосередньо впливає зі структури об'єкта, є потерпілий. У низці випадків предмет суспільних відносин чи певне соціальне благо є суто особистим, невідчужуваним від людини. Такими, наприклад, є життя, здоров'я людини, її статевая свобода та статевая недоторканість. У цих випадках, наприклад у разі вбивства (ст. 115 КК України) чи зґвалтування (ст. 152 КК України), потерпілий стає обов'язковою ознакою складу злочину. У кримінальному праві, на відміну від кримінального процесуального права, ним може бути визнана лише фізична особа, якій злочином завдано відповідну шкоду. При цьому в диспозиціях статей Особливої частини КК України можуть указуватися спеціальні ознаки потерпілих, як-от: вік – неповнолітній чи малолітній (чч. 3, 4 ст. 152 КК України), фізіологічні особливості (перебування у стані вагітності – п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України, хворобливий стан – ст.ст. 139, 140 КК України, новонароджений

¹ Ефимова Л. Г. Банковские сделки: право и практика. М. : Норма, 2001. С. 203–206.

стан дитини – ст. 117 КК України тощо), професійний чи інший особливий соціальний статус: працівник правоохоронного органу (ст.ст. 345, 349 КК України), журналіст (ст. 345¹ КК України), державний чи громадський діяч (ст. 112 КК України) тощо. Наголосимо, що лише в тих випадках, коли потерпілого прямо вказано у диспозиції статті Особливої частини КК України, він набуває значення обов'язкової об'єктивної ознаки складу злочину. В інших випадках ця ознака є факультативною.

3. КЛАСИФІКАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ ЗЛОЧИНІВ

Об'єкти злочинів класифікують у два основних способи: по вертикалі та по горизонталі. *Вертикальну* видову диференціацію побудовано на логічному підпорядкуванні та діалектичному співвідношенні загального, особливого й окремого. На цій підставі в теорії кримінального права виділяються загальний, родовий і безпосередній об'єкти злочинів.

Під загальним об'єктом слід розуміти всі суспільні відносини, поставлені під охорону КК України, яким під час учинення злочинів заподіюється шкода чи створюється загроза її заподіяння. Уявлення про зміст цього об'єкта можна сформулювати, звернувшись до статті 1 КК України, відповідно до якої Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля й конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру та безпеки людства, а також запобігання злочинам. У цій нормі можна виявити обрис тих суспільних відносин, що становлять загальний об'єкт злочину: вони виходять із необхідності охорони фундаментальних особистих, політичних (у тому числі й опосередкованих через інститути держави, політичних партій, громадських, релігійних організацій тощо), соціально-економічних та культурних прав і свобод людини та громадянина, а також колективних прав на мир і безпеку людства та безпечне довілля.

Конкретизується загальний об'єкт злочину через каскад родових, що формують його структуру й певним чином репрезентують відображену у системі Особливої частини КК України ієрархію соціальних цінностей. Отже, **родовий об'єкт злочину** – група однорідних суспільних відносин, яким злочином спричиняється істотна шкода або створюється загроза її спричинення. Родові об'єкти злочинів логічно виводяться з розділів Особливої частини КК, їх назв і змісту норм.

Оскільки вказана частина закону про кримінальну відповідальність містить двадцять розділів, то, відповідно, можна виділити стільки ж і родових об'єктів, починаючи від суспільних відносин у сфері забезпечення національної безпеки, права на життя та здоров'я, волю, честь і гідність особи, її статеву свободу й статеву недоторканість тощо й завершуючи відносинами у сфері забезпечення миру та безпеки людства.

З огляду на видове розмаїття суспільних відносин, навіть умовно однорідних, згрупованих в одному розділі Особливої частини КК України, обґрунтованою є позиція щодо виділення *видових об'єктів злочинів* у структурі родового. Вони виявляють більші дрібні за обсягом і специфічні за змістом групи суспільних відносин. Наприклад, у межах родового об'єкта Розділу II Особливої частини КК України «Злочини проти життя та здоров'я особи» видовими є два об'єкти: з одного боку, суспільні відносини у сфері забезпечення права людини на життя (на них посягають усі загальні види вбивств (ст.ст. 115–119 КК України), а також доведення до самогубства (ст. 120 КК України), заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що потягли смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України) й деякі інші, з іншого ж – відносини у сфері забезпечення права на здоров'я й особисту тілесну недоторканість (усі види тілесних ушкоджень, побої, катування тощо).

Безпосередній об'єкт злочину – конкретні суспільні відносини, яким спричиняється шкода або створюється загроза її спричинення окремим злочином. Цей об'єкт виявляється в кожному окремому випадку вчинення злочину. У ньому відображаються ознаки як загального, так і родового (в низці випадків і видового) об'єктів злочинів, які специфікуються до визначеного акту злочинної поведінки, юридичні ознаки якого зафіксовано в окремій статті Особливої частини КК України. Наприклад, безпосереднім об'єктом умисного перешкодження законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій або їх органів (ст. 170 КК України) є суспільні відносини, що виражаються в актуальному взаємозв'язку між соціальними суб'єктами на підставі права професійних спілок, політичних партій і громадських організацій на вільну діяльність. Ці відносини включено до більш узагальненої родової групи – відносини у сфері реалізації виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (Розділ V Особливої частини КК України).

На рівні безпосереднього об'єкта злочину здійснюється класифікація об'єктів за *горизонталлю*. Виділяються такі види безпосереднього об'єкта злочину: основний, додатковий обов'язковий та додатковий факультативний.

Основний безпосередній об'єкт злочину – суспільні відносини, яким безпосередньо спричинюється злочинам шкода або створюється загроза такого спричинення. Заради охорони й захисту цих відносин законодавець конструює відповідну кримінально-правову норму. Саме основний безпосередній об'єкт злочину визначає суспільну небезпечність відповідного злочину й місце кримінально-правової норми в системі Особливої частини кримінального закону. Він присутній у кожному злочині без винятку, а його визначення дозволяє встановити кримінально-правову норму, за якою необхідно кваліфікувати суспільно небезпечне діяння¹.

Додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт злочину – суспільні відносини, яким обов'язково спричиняється злочином істотна шкода (або створюється загроза спричинення такої шкоди) попутно з основним безпосереднім. Ці відносини не є основними, такими, що виражають характер і зміст суспільної небезпечності злочину. Однак через те, що заподіяти шкоду основному безпосередньому об'єкту без заподіяння шкоди й додатковому неможливо, останні також ставляться законом про кримінальну відповідальність під охорону в межах тієї ж самої кримінально-правової норми. Наприклад, у разі вчинення розбою (ч.1 ст.187 КК України) основним безпосереднім об'єктом є відносини власності, а додатковим обов'язковим – здоров'я потерпілого. Неможливо, вочевидь, учинити розбій, тобто напад із метою заволодіння чужим майном без насильства, небезпечного для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або без погрози застосування такого насильства. Насильницький характер суспільно небезпечного прямо впливає із законодавчої конструкції відповідного складу злочину, однак не виражає його сутність як злочину проти власності. Втім, якщо насильства не буде або його характер не буде небезпечним для життя та здоров'я потерпілого, то і складу злочину розбою також не буде. Таким чином, однією кримінально-правовою нормою законодавець одночасно поставив під охорону два об'єкти. Такі й подібні до нього злочини називаються дво- та багатооб'єктними.

Додатковий факультативний безпосередній об'єкт злочину – суспільні відносини, яким під час посягання на основний об'єкт шкода може завдатися лише факультативно, тобто не обов'язково. Такий об'єкт в одних випадках вчинення злочину може страждати, а в інших – ні. Саме тому він не є конструктивною ознакою складу відпові-

¹ Словник основних кримінально-правових термінів / авт.-уклад.: І. О. Кисельов, В. В. Шаблюстий, В. О. Лисенко та ін. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 40.

дного злочину, проте його встановлення має значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності та призначення покарання. Наприклад, основним безпосереднім об'єктом погрози або насильства щодо працівника правоохоронних органів (ст. 345 КК України) є суспільні відносини, що забезпечують авторитет правоохоронних органів, додатковим обов'язковим – здоров'я працівника правоохоронного органу, а додатковим факультативним об'єктом – його честь і гідність, які залежно від конкретних семантичних і стилістичних форм та засобів висловлення погроз можуть страждати, а можуть і ні.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які основні історичні етапи еволюції правничої думки щодо розуміння об'єкта злочину можна виділити?
2. Які основні концепції об'єкта злочину використовуються у сучасній кримінально-правовій науці?
3. Що таке об'єкт злочину й об'єкт кримінального проступку?
4. Охарактеризуйте структуру суспільних відносин як об'єкта злочину.
5. Що таке предмет злочину?
6. Класифікуйте об'єкти злочинів за вертикаллю та горизонталлю.
7. Що таке родовий і безпосередній об'єкти злочинів?
8. Що слід розуміти під основним безпосереднім об'єктом злочину?
9. Що таке додатковий основний і факультативний безпосередній об'єкт злочину?
10. Розмежуйте об'єкт злочину й об'єкт кримінального проступку.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / В. К. Глистин. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979. – 129 с.
2. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. – 248 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2015. – 528 с.

4. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Харків : Одиссей, 2009. – 328 с.
5. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб. / О. М. Литвинов, О. О. Житний, М. М. Клемпарський та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. – 328 с.
6. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія / О. В. Наден. – Харків : Право, 2012. – 272 с.
7. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 232 с.
8. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г. П. Новоселов. – М. : Норма, 2001. – 208 с.
9. Словник основних кримінально-правових термінів / авт.-уклад.: І. О. Кисельов, В. В. Шаблистий, В. О. Лисенко та ін. – Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. – 388 с.
10. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія / В. Я. Тацій. – Харків : Право, 2016. – 256 с.

ТЕМА 8

ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

1. *Поняття та значення об'єктивної сторони злочину.*
2. *Суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність).*
3. *Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види, значення.*
4. *Причинний зв'язок між діянням (дією чи бездіяльністю) та суспільно небезпечними наслідками.*
5. *Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину.*

1. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ

Злочин, як і будь-який інший вид поведінки людини, є складною, динамічною системою взаємодії особистості та середовища. Маючи в своїй основі комплекс психофізичної активності й діяльності, злочинна поведінка, таким чином, є синтезом ситуативної, проте в цілому закономірної генези внутрішнього, суб'єктивного, психічного, з одного боку, та зовнішнього, об'єктивного – з іншого. Із цього, власне, і виходить вчення про склад злочину, репрезентуючи абстраговано-схематичний поділ явища дійсності (злочину) на два його сегменти: суб'єктивний та об'єктивний. Якщо перший фокусується довкола персони злочинця, особи винного (відповідно, виділяються суб'єкт та суб'єктивна сторона складу злочину), то другий фіксує зовнішні прояви, проекцію особистих станів на онтологічну площину, у світ об'єктивної реальності, однак не всі, а лише ті, які виявляють свою юридичну значущість і передбачаються законом про кримінальну відповідальність, себто у диспозиції відповідної статті Особливої частини КК України.

Таким чином, **об'єктивна сторона злочину (складу злочину)** – це система передбачених законом про кримінальну відповідальність зовнішніх ознак злочинного посягання, а також об'єктивних умов його здійснення. Отже, саме в об'єктивній стороні складу злочину виявляється основний соціально деструктивний функціонал кримінальної активності, що визначає суспільну небезпечність злочину, його об'єктивну уражальну здатність – здатність спричиняти

шкоду поставленим під охорону кримінальним законом суспільним відносинам або створювати загрозу її спричинення.

Об'єктивна сторона складу злочину характеризується низкою ознак. Єдиною обов'язковою з них є суспільно небезпечне діяння. Жодного злочину без діяння вчинити неможливо. У сучасному ліберальному, демократичному суспільстві думки й наміри, навіть висловлені, але які не знайшли свого певного зовнішнього, діяльнісного виразу, як-то публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ч. 2 ст. 109 КК України), різні суспільно небезпечні погрози (наприклад, убивством – ст. 129 КК України) тощо, не вважаються злочинними.

У цьому ж контексті не зайвим буде вказати й на те, що концепція суб'єктивного ставлення в вину передбачає індивідуальність кримінальної відповідальності та покарання, тому не вважаються злочинними самі лише відносини з винним, які не супроводжуються конкретними суспільно небезпечними діями. Проте так було не завжди. Історія знає чимало прикладів зворотного підходу, так званого об'єктивного ставлення в вину. Зокрема, за низку так званих військово-політичних злочинів у період Другої Світової війни на території СРСР санкції застосовувались не лише до винних, а й до їх близьких родичів. Наприклад, пункт 1 Наказу Ставки Верховного Головнокомандувача № 270 від 16.08.1941 р. установлював таку норму: «Командирів і політробітників, що здаються із себе під час бою знаки розрізнення й дезертирують у тил або здаються у полон ворогу, вважати злісними дезертирами, родини яких підлягають арешту як родини тих, що порушили присягу й зрадили свою Батьківщину, дезертирів»¹.

Факультативними ознаками об'єктивної сторони складу злочину є суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок (обидві ознаки вважаються обов'язковими лише для матеріального складу злочину), місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину. Ці ознаки набувають значення обов'язкових лише в тих випадках, коли прямо передбачаються в диспозиції статті Особливої частини КК України або з необхідністю впливають із неї, враховуючи семантику й техніко-юридичний спосіб опису умов учинення суспільно небезпечного діяння.

Значення об'єктивної сторони складу злочину проявляється передусім у тому, що, використовуючи законодавчий опис її ознак, у системі з об'єктом, а також суб'єктивною стороною й суб'єктом злочину стає

¹ Приказы народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. М.: Терра, 1997. Т. 13 (2–2). С. 58–60.

можливо здійснити правильну юридичну кваліфікацію. Аналіз об'єктивної сторони дозволяє встановити, в чому саме полягає злочин, у чому він виражається, в яких умовах вчиняється, що, які наслідки (якщо такі передбачено законом), зрештою, спричиняє. Окремо варто наголосити на тому, що ознакам об'єктивної сторони належить особлива роль у розмежуванні складів злочинів, що закладається ще на етапі нормотворення в процесі диференціації кримінальної чи юридичної відповідальності за посягання на певний об'єкт кримінально-правової охорони¹. Для ознак об'єктивної сторони в цілому характерним є високий ступінь інформативності. Саме тому вони найбільш часто знаходять своє відображення у диспозиції кримінально-правової норми².

2. СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНЕ ДІЯННЯ (ДІЯ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЬ)

Суспільно небезпечне діяння – усвідомлена, вольова поведінка людини, що спричиняє істотну шкоду охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам або створює загрозу її спричинення. У кримінально-правовому значенні суспільно небезпечне діяння є, з одного боку, ознакою злочину, що прямо впливає з його законодавчого визначення (ч. 1 ст. 11 КК України), з іншого ж – єдиною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Як в першому, так і в другому випадках ця ознака є конститутивною, тобто такою, що виражає природу явища злочину як не лише соціального конструкту (щодо оцінки суспільної небезпечності, яка є результируючою відповідних соціальних конвенцій, забезпечених політичною волею у конкретний історичний період розвитку держави), а і як цілком онтологічного феномену, що має свій прояв у реальній, об'єктивній дійсності.

Суспільно небезпечне діяння має *дві форми*: дію та бездіяльність. **Суспільно небезпечна дія** – це усвідомлена, вольова, активна поведінка людини, що спричиняє істотну шкоду охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам або створює загрозу її спричинення. Ознаками дії є такі:

1) фізичність, що означає прояв дії у певних просторі й часі (у філософському значенні дія є процесом, а не станом), у конкретних

¹ Брич Л. В. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 414.

² Тарарухин С. А. Кваліфікація преступлений в судебной и следственной практике. Киев : Юринком, 1995. С. 91.

рухах тіла людини або її вербальній, інформаційно-акустичній активності; останнє, зокрема, існує у випадках вчинення злочинів через заклики (наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади – ч. 2 ст. 109 КК України), а також шляхом застосування психічного насильства, погроз, як-то погроза вбивством (ст. 129 КК України), погроза знищенням майна (ст. 195 КК України), погроза щодо працівника правоохоронного органу (ст. 345 КК України) тощо;

2) усвідомленість, що надає поведінці певне суб'єктивне значення, осмисленість; ця ознака є суттєвою передумовою винності як іманентної ознаки злочину: лише та поведінка може вважатися злочинною, яка охоплювалась усвідомленням особи, тобто якщо така особа усвідомлювала характер і ступінь її суспільної небезпечності та можливість заподіяння передбаченої законом про кримінальну відповідальність шкоди (для злочинів із матеріальним складом); виняток становлять випадки злочинної недбалості (вид необережності як форми вини), коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК України); більше детально вказана форма вини буде розглянута у темі «Суб'єктивна сторона складу злочину» цього посібника;

3) вольовий характер, що означає підконтрольність дій особи власній волі; вона повинна мати змогу керувати ними; тож, не можуть вважатися злочинними дії людини, яка з тих чи інших причин не могла ними керувати, наприклад у разі непереборної сили (сили природи, стихійні лиха) чи фізичного примусу, який повністю придушує волю особи; у цьому контексті варто мати на увазі, що кримінальний закон прямо вказує, що не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками (ч. 1 ст. 40 КК України); до такого впливу належить, наприклад, зв'язування, застосування насильства, через яке особа втрачає свідомість, тощо;

4) суспільна небезпечність – здатність заподіювати істотну шкоду суспільним відносинам, поставленим під охорону закону про кримінальну відповідальність;

5) активність, що означає ступінь умовної ініціативності суб'єкта злочину у порушенні відповідних кримінально-правових заборон; особа сама створює та/або підшукує відповідні сприятливі умови для вчинення злочину й ініціативно спрямовує свої зусилля на спричинення шкоди охоронюваним кримінальним законом суспільні відносини.

Суспільно небезпечні дії є вельми варіативними, їх можна *класифікувати*:

1) за характером опису юридичних ознак: а) прості дії – одиничні акти поведінки певної спрямованості й соціально деструктивної властивості; як правило, вони посягають на один об'єкт, наприклад крадіжка – таємне викрадення чужого майна (ч. 1 ст. 185 КК України), де дією є викрадення, а таємність способом; б) складні дії, які характеризуються множинністю проявів, спрямованістю на декілька об'єктів, наприклад вимагання – вимога передання чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильством над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодженням чи знищенням їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці (ч. 1 ст. 189 КК України); у цьому злочині суспільно небезпечна дія виражається, по-перше, у вимозі, тобто вербальній (як правило) дій, спрямованій проти власності, а по-друге, у відповідній погрозі, спрямованій альтернативно проти здоров'я особи, її власності, гідності й інших особистих прав і свобод; до складних дій також належать і властиві продовжуваним злочинам (кілька тотожних актів поведінки, об'єднаних єдиним умислом), а також триваючим, що проявляються у перманентних діяльнісних станах (зберігання, носіння тощо);

– за характером прояву: а) фізичні (енергетичні) дії, як-то тілесні ушкодження, викрадення тощо; б) інформаційні, виражені, як правило, у словесній формі (усні погрози, заклики, вимоги), рідше письмово (погрози у письмовій формі).

Суспільно небезпечна бездіяльність – це усвідомлена, вольова, пасивна поведінка людини, що спричиняє істотну шкоду охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам або створює загрозу її спричинення. Практично всі ознаки бездіяльності є ідентичними тим, що властиві й для дії. Виняток становить лише пасивний характер діяння. Пасивність, втім, виражає не стільки фізичний її вимір, скільки юридичний. Особа проявляє пасивність щодо юридичних обов'язків, які має виконати в конкретній життєвій ситуації, однак свідомо (усвідомлено) ухиляється від їх виконання. Ухиляється усвідомлено та проявляючи до того свою волю. Останнє, тобто вольовий характер бездіяльності, є принципово важливим, він виходить із концепції вини, що передбачає, крім усвідомлення особою характеру й значення своїх діянь, також і можливість керувати своїми діями.

Таким чином, **умовами кримінальної відповідальності за бездіяльність** є такі: а) наявність в особи юридичного обов'язку в конкретній ситуації діяти певним чином; б) наявність у неї об'єктивної можливості виконати свій обов'язок. Ці умови є не альтернативними, а взаємодоповнюваними. Відсутність однієї з них виключає відповідальність за бездіяльність.

Джерелами таких юридичних обов'язків можуть бути:

1) цивільно-правові чи трудові договори, дотичні до них посадові інструкції (як, наприклад, у випадку невиконання або неналежного виконання особою, якій доручено зберігання чи охорону чужого майна, своїх обов'язків, якщо це спричинило тяжкі наслідки для власника майна – ст. 197 КК України);

2) положення закону, що, як правило, формують базовий обсяг службових обов'язків як однієї з умов кримінальної відповідальності службової недбалості (ст. 367 КК України), а також визначають майнові та немайнові обов'язки членів сім'ї, що мають значення для визначення бездіяльності у вигляді ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України), ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК України) тощо;

3) предикатна (попередня) діяльність особи, що потягла за собою суспільно небезпечні наслідки, наприклад завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані й позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження, якщо той, хто цю особу залишив, сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан (ч. 1 ст. 135 КК України);

4) особливі правові статуси, як-то: медичний працівник (ненадання допомоги хворому медичним працівником – ст. 139 КК України), фармацевтичний працівник (неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником – ст. 140 КК України) тощо;

5) норми суспільної моралі, що в низці випадків визначають імперативи доброзичливого ставлення одне до одного, обов'язки дбати про свого ближнього; з такого морального імперативу, зокрема, виходить і кримінальна заборона бездіяльності, що виражається у ненаданні допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані (ст. 136 КК України).

3. СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНІ НАСЛІДКИ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ЗНАЧЕННЯ

Суспільно небезпечні наслідки – істотна шкода, що заподіюється охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам у результаті вчинення злочину. Суспільно небезпечні наслідки є факультативною ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Втім, у матеріальних складах злочинів вони є обов'язковою ознакою. У тексті закону ці наслідки можуть фіксуватися в два способи:

1) *прескриптивно* – прямо, з використанням відповідних семантичних засобів вказуються, описуються у диспозиції статті Особливої частини КК України, наприклад вбивство – умисне протиправне спричинення смерті іншій людині (ч. 1 ст. 115 КК України), суспільно небезпечний наслідок у цьому разі – смерть іншої людини; у випадку зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження законодавець визначає, що його наслідком є втрата будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічна хвороба або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя; перелічені суспільно небезпечні наслідки безпосередньо зафіксовано у ч. 1 ст. 121 КК України;

2) *дескриптивно* – побічно, неявно, без безпосередньої вказівки у законі, контекстуально, але таким чином, що суспільно небезпечні наслідки з необхідністю випливають із тексту диспозиції статті Особливої частини КК України під час її тлумачення, наприклад відповідно до частини 1 ст. 186 КК України грабіж визначається як відкрите викрадення чужого майна – як можна побачити, в тексті закону суспільно небезпечні наслідки прямо не вказуються й не описуються, однак навіть побіжний аналіз складу цього злочину надає можливість виявити, що термін «викрадення» використано на позначення як суспільно небезпечної дії, так і наслідку, під викраденням узвичаєно розуміти протиправне, всупереч волі, або поза волею власника (чи законного володільця) вилучення майна з його володіння, обернення його на свою користь чи користь інших осіб, неважко здогадатися, що протиправне вилучення майна тягне за собою порушення права власності за нього, що виражається у позбавленні законного власника можливості володіти, користуватися та розпоряджатися ним, у цьому й полягають суспільно небезпечні наслідки викрадення взагалі та грабежу зокрема, саме тому грабіж, як і крадіжка, вважаються закінченими злочинами не з моменту протиправного заволодіння

майном, а з моменту появи реальної можливості ним розпоряджати-ся, що свідчить про обернення його на свою користь та остаточне порушення права власності на нього.

Таким чином, щоб зрозуміти, ознаки якого складу злочину закріплено в диспозиції статті Особливої частини КК України (матеріального, формального чи усіченого), чи передбачено законом суспільно небезпечні наслідки як обов'язкову ознаку відповідного складу злочину або їх виведено за його межі, варто звертатися як до граматичного, так і до логіко-семантичного аналізу (буквального та розширеного тлумачення норми права) тексту статті, з'ясовувати зміст і прескриптивні та можливих дескриптивні ознаки складу злочину.

Види суспільно небезпечних наслідків

1. *Матеріальні*, що виражаються через соціально негативні зміни в об'єктах матеріального світу. У свою чергу, матеріальні наслідки поділяються на такі види:

1) фізичні: а) тілесно-антропологічні, як-от смерть людини, тілесні ушкодження тощо; б) екологічні, які виражаються у шкоді, спричинюваній злочином довікілью та лише опосередковано, через відповідні системи спеціальних такс можуть бути переведені у грошовий вимір, наприклад забруднення моря (ст. 243 КК України), знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245 КК України), тяжкі наслідки від незаконної порубки лісу (ч. 4 ст. 246 КК України), істотна шкода для водної фауни (ст. 249 КК України) тощо;

2) майнові наслідки (майнова шкода), що проявляються в разі пошкодження або знищенні майна, його викрадення тощо.

2. *Нематеріальні наслідки* – такі наслідки, що не мають матеріального прояву, а проявляються виключно у світі соціальному, через деконструкцію чи редукцію ціннісно-нормативних засад суспільного розвитку. Вони є вельми різноманітними та можуть бути згруповані, виходячи із системно-структурного й інституційного аналізу соціальних практик, і поділяються на такі:

1) неперсоніфіковані:

а) політичні наслідки: шкода державним і громадським інтересам (ч. 3 ст. 382 КК України); анексія території держави як різновид тяжких наслідків під час посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ч. 3 ст. 110 КК України); порушення виборчого права, яке проявилось у неможливості встановлення підсумків голосування на виборчій дільниці, у відповідному виборчому окрузі чи визнання голосування на виборчій дільниці недійсним унаслідок суспільно небезпечного діяння, передбаченого ч. 4 ст. 158 КК України; політична дестабілізація, що має широкий спектр різних проявів-наслідків;

б) управлінські наслідки (суттєве порушення роботи транспорту, підприємства, установи чи організації як наслідок групового порушення громадського порядку – ст. 293 КК України);

в) морально-психологічні, що яскраво проявляються в разі втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність (ст. 304 КК України);

г) культурно-історичні, що існують, наприклад, у разі знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ч. 2 ст. 298 КК України); ясна річ, що суспільна небезпечність цього злочину визначається не майновою цінністю знищених чи пошкоджених предметів матеріального світу, а саме їх культурно-історичним значенням;

г) соціально-безпекові, як-то перешкоджання запобіганню злочину чи затриманню особи, яка його вчинила, як наслідок втручання в діяльність працівника правоохоронного органу або судових органів (ч. 2 ст. 343 або ч. 2 ст. 376 КК України) тощо;

2) *персоніфіковані*, що виражаються у злочинній шкоді людській честі й гідності; такі наслідки, зокрема, передбачаються ч. 3 ст. 387 КК України: розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, якщо розголошені дані ганьблять людину, принижують її честь і гідність, у цьому випадку суспільно небезпечні наслідки виражаються у вигляді соціально негативного, персоніфікованого результату суспільно небезпечного діяння щодо розголошення відповідних відомостей – приниження честі й гідності, відчуття людиною стану ганьби, тобто йдеться не про властивість діяння (здатність ганьбити та принижувати), а про наслідок його вчинення, реалізацію цієї властивості, виведення її з потенційного в актуально-предметний стан.

У низці випадків закон передбачає *комбіновані суспільно небезпечні наслідки*, що поєднують у собі ознаки кількох із зазначених вище їх видів. Наприклад, у разі насильницького грабежу, який супроводжувався заподіянням легких тілесних ушкоджень, що не спричинили короткострокового розладу здоров'я (ч. 2 ст. 186 КК України), суспільно небезпечні наслідки виражаються у заподіянні шкоди і відносинам власності, і здоров'ю потерпілого.

Значення суспільно небезпечних наслідків суттєво залежить від того, чи визнано їх у диспозиції статті кримінального закону. У випадку конкретизації суспільно небезпечних наслідків їх установлення є обов'язковим як для констатації складу злочину як підстави кримінальної відповідальності, так і для правильної кваліфікації злочину, його розмежування із суміжними. Якщо суспільно небезпечні наслідки, передбачені кримінально-правовою нормою як обов'язкова ознака

відповідного складу злочину, в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння не настали, то вчинене слід кваліфікувати або як незакінчений злочин (а саме замах на злочин за наявності до того також і інших підстав, передбачених законом), або як інше, некримінальне правопорушення.

4. ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК МІЖ ДІЯННЯМ (ДІЄЮ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНІСТЮ) ТА СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИМИ НАСЛІДКАМИ

Цілком зрозуміло, що не кожен об'єктивний прояв деструкції охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин може становити елемент складу конкретного складу злочину. Про злочин може взагалі не йтися, якщо, скажімо, шкода настала в результаті дії сил природи, тварин абощо. Тобто, лише ті суспільно небезпечні наслідки є ознакою об'єктивної сторони складу злочину, які причинно пов'язуються із суспільно небезпечним діянням.

Принагідно зауважимо, що причинний зв'язок є одним із різновидів діалектичних зв'язків між явищами та процесами. У науці загалом виділяють більше тридцяти видів діалектичних зв'язків: обумовлюючий, статистичний, кореляційний, функціональний, зв'язок станів та ін. Водночас лише причинний зв'язок є ознакою об'єктивної сторони складу злочину: для матеріального – обов'язковою, для формального й усіченого – факультативною.

Під причинним зв'язком у кримінальному праві розуміють такий зв'язок між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками, за якого наслідки з об'єктивною необхідністю породжуються діянням. Такий зв'язок ще називають генетичним, або зв'язком породження. При цьому, вочевидь, слід усвідомлювати те, що вказаний зв'язок, як, власне, і будь-який інший, виявляється лише мисленнево. Ба більше: він є результатом осмислення й спеціальної правничої категоризації філософського принципу причинності. Причинність же є однією з апіорних синтетичних форм психіки й водночас одним із методів, за допомогою якого розум організовує та осмислює світ¹. Таким чином, пов'язування суспільно небезпечного діяння із суспільно небезпечним наслідком певним видом зв'язку, його ідентифікація саме як причинного є мисленневою схемою,

¹ Убальдо Н. Иллюстрированный философский словарь / пер. с итал. Т. Н. Григорьевой, Л. А. Подпятниковой. М. : БММ АО, 2006. С. 378.

актом людського пізнання. В об'єктивній дійсності причинність себе не проявляє, не формалізується (більш того, сучасними теоріями квантової фізики та синергетики причинність як універсальний принцип організації взаємодії у всесвіті частково спростовується); вона опосередковується, аналітично виводиться виключно суб'єктом сприйняття.

У фокусі кримінально-правової проблематики потреба такого аналізу й предметної специфікації загальнофілософської категорії виводиться з принципу винної відповідальності, який передбачає охоплення усвідомленням, передбаченням людиною наслідків своїх діянь і бажанням (чи допущенням) їх настання. Таке усвідомлення й передбачення з необхідністю передбачають наявність зв'язку між діянням і наслідками, його врахування (в тому числі й на рівні дії апіорних синтетичних форм психіки*) як функціональної основи суб'єктивного передбачення. Саме ця обставина зумовила появу декількох теорій причинного зв'язку у кримінальному праві, основні з яких є такими:

1) *теорія необхідної умови* (з лат. – *condition sine qua non* – умова, без якої немає наслідку), відповідно до якої розуміння змісту причинного зв'язку розширюється до комбінації дії всіх необхідних умов, таким чином, допускається, що суспільно небезпечне діяння не обов'язково має бути причиною наслідку у буквальному значенні терміну «причина», а може розглядатися і як суттєва умова для відповідних суспільно небезпечних наслідків, суттєвість такої умови визначається її еквівалентністю (рівнозначністю) з іншими, вмонтованими в структуру причинного зв'язку умовами, які лише у своїй комбінації (а не відокремлено) формують причину;

2) *теорія адекватної причини*, що ґрунтується на одноманітних закономірностях появи наслідку від дії типових (адекватних) причин; за наявності усталених закономірностей такого типу констатується причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечним наслідком;

3) *теорія безпосереднього спричинення* (відома також і як теорія найближчої причини), згідно з якою причинний зв'язок між діянням і наслідком існуватиме лише в тому випадку, коли діяння є найближчим до наслідку фактором, який безпосередньо його породжує;

* Апіорні синтетичні форми психіки виражаються у властивостях сприйняття, пізнання цілісностей, поєднання розрізнених фактів та обставин зовнішнього світу. Ця властивість психіки є апіорною (*a priori* – те, що існує до й незалежно від досвіду; *a posteriori* – зумовлене досвідом), тобто такою, що сформувалася до досвіду й не залежить від нього.

4) *теорія необхідного спричинення, яка є на сьогодні найбільш обґрунтованою та найменш вразливою до критики*; вона виходить із того, що суспільно небезпечні наслідки мають обов'язково передувати у часі діянню, останнє повинно з необхідністю, закономірно породжувати наслідок, що означає: а) за відсутності діяння наслідок не настав би; б) у кожному разі вчинення такого діяння відповідний наслідок обов'язково настає; у зв'язку з цим не може вважатися ознакою об'єктивної сторони складу злочину випадковий зв'язок, який не є закономірним і виявляється лише в окремих випадках.

Таким чином, відповідно до теорії необхідного спричинення варто розрізнати два види причинного зв'язку: *необхідний* (об'єктивний, закономірний) і *випадковий*. Перший є ознакою об'єктивної сторони матеріального складу злочину, другий – ні.

Необхідний причинний зв'язок, у свою чергу, поділяється на два види:

1) *необхідний безпосередній зв'язок*, що трапляється в тих випадках, коли діяння безпосередньо породжує наслідок, не опосередковуючись дією проміжних факторів: наприклад, нанесення рукою удару в обличчя спричиняє відповідного ступеню тяжкості тілесні ушкодження;

2) *необхідний опосередкований зв'язок*, в структурі якого вплив суспільно небезпечного діяння опосередковується проміжними ланками (чинниками), наявність яких є обов'язковим для настання наслідку; такими ланками можуть бути механізми (наприклад, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження – ст. 286 КК України) або окремі знаряддя, зокрема вибухові пристрої, що задіюються (опосередковуються) злочинцем для забезпечення настання бажаних для нього суспільно небезпечних наслідків.

Особливими видами необхідного опосередкованого причинного зв'язку є такі:

1) *причинний зв'язок у разі співучасті*, в структуру якого вмонтовано діяння кожного зі співучасників; лише їх спільні зусилля складають причину суспільно небезпечного наслідку;

2) *причинний зв'язок за наявності особливих умов на боці потерпілого*, який полягає в такому: у низці випадків на характер, інтенсивність розвитку причинного зв'язку й, відповідно, суспільно небезпечних наслідків впливають особливі стани потерпілого, наприклад хвороби серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату тощо, траплялися випадки, що навіть незначний вплив на таких осіб здатен спричинити тяжкі наслідки, аж до настання смерті, наприклад від

незначного удару головою об тверду поверхню або від переляку, що викликають гіпертонічний криз; у таких випадках для встановлення винності особи, для визначення того, чи є між її діяннями та наслідками юридично значущий, необхідний причинний зв'язок, слід обов'язково визначати, чи усвідомлювала вона наявність відповідних особливих умов на боці потерпілого; якщо, виходячи з умов конкретної ситуація, особа достеменно знала про наявність таких особливих умов або ж допускала їх наявність (ураховуючи об'єктивні обставини, як-то: зовнішній вигляд потерпілого, особисте знайомство, спілкування, в тому числі й зокрема про особливі умови, хвороби потерпілого), є всі підстави констатувати наявність необхідного опосередкованого причинного зв'язку; за відсутності ж такого усвідомлення і пов'язаного з ним передбачення вина особи виключається;

– *причинний зв'язок у разі бездіяльності*, розгортання якого передбачає опосередкованість діяння особи тими обставинами (факторами), виникнення яких зумовлює актуалізацію відповідного юридичного обов'язку, невиконання якого в конкретній ситуації і визначає зміст бездіяльності, наприклад незалежне від волі винного травмування особи, що викликає небезпечний для її життя стан (в контексті злочину, передбаченого ст. 136 КК України), або ж поява чи загострення хвороби особи з незалежних від волі медичного працівника причин у випадку вчинення шляхом бездіяльності злочину, передбаченого ст. 139 КК України тощо.

Отже, під час вирішення питання про наявність причинного зв'язку в кожному конкретному випадку кваліфікації злочину з матеріальним складом слід зважати на те, що причина завжди передує у часі наслідку. Отже, суспільно небезпечне діяння має з об'єктивною необхідністю породжувати суспільно небезпечні наслідки.

5. МІСЦЕ, ЧАС, ОБСТАНОВКА, СПОСІБ, ЗНАРЯДДЯ ТА ЗАСОБИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину є факультативними ознаками об'єктивної сторони складу злочину, які набувають обов'язкового, криміноутворюючого значення виключно у тих випадках, коли прямо передбачаються в диспозиції статті Особливої частини КК України.

Під *місцем вчинення злочину* розуміють ознаку об'єктивної сторони складу злочину, яка, будучи закріпленою у диспозиції статті Особливої частини КК України, визначає певну територію або інше

місце як такі, де вчиняються передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння.

Здебільшого в тексті кримінального закону місце вчинення злочину описується саме як територія суходолу. Так, наприклад, відповідно до частини 2 ст. 197¹ КК України місце вчинення злочину має вельми розлогий опис, хоча й відсилає до інших нормативно-правових актів для з'ясування значення, правового статусу окремих її частин, а саме: ділянки особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах санітарної охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель. Інші приклади: 1) ввезення на територію України чи транзит через її територію відходів або вторинної сировини без належного дозволу (ч. 1 ст. 268 КК України) – юридично значущим місцем вчинення злочину в цьому випадку є територія України; 2) заповідники, території й об'єкти природно-заповідного фонду – у разі незаконного полювання (ст. 248 КК України); 3) викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство – ст. 432 КК України), де місцем вчинення злочину є поле бою, яке, в свою чергу, має деталізуватися у своїй характеристиці через додатковий опис супутніх ознак із прив'язкою до конкретної території й обстановки бою, що відбувся чи продовжує відбуватися; це ж саме стосується і такого місця злочину, як район бойових дій (ст. 433 КК України).

В окремих випадках місце вчинення злочину визначається не територіально, а в інший спосіб: наприклад, у разі незаконного підняття Державного Прапора України на морському та річковому судні (ст. 339 КК України) вказані судна слід визнавати місцем вчинення злочину.

Час учинення злочину – конкретний проміжок часу, протягом якого вчиняються передбачені диспозицією статті Особливої частини КК України суспільно небезпечні діяння. Способи вказування на час учинення злочину в законі можуть бути різними – як прямими (прескриптивними з використанням відповідних семантичних засобів), так і дескриптивними. Наприклад, прямо вказується на час учинення злочину у диспозиції ст. 117 КК України: вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини *під час* пологів або одразу після пологів. Поза межами вказаного часового проміжку таке вбивство кваліфікуватиметься як просте або залежно від обставин – кваліфіковане, передбачене частинами 1 або 2 ст. 115 КК України. Натомість дескриптивно, неявно вказівка на час присутня у конструкції складів низки злочинів проти виборчих прав громадян. Цілком очевидно, що перешкодження здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157 КК України), незаконне знищення

виборчої документації або документів референдуму (ст. 158² КК України), підкуп виборця, учасника референдуму (ст. 160 КК України) тощо можна вчинити виключно під час виборчого процесу. Часові ж межі останнього встановлюються через аналіз виборчого законодавства, чим серед іншого підтверджуються системно-правові зв'язки кримінального права з іншими галузями права.

Незважаючи на те, що час за загальним правилом є факультативною ознакою вчинення злочину, його встановлення в кожному випадку розслідування є обов'язковим. Цей процесуальний імператив виходить із матеріально-правових питань чинності закону про кримінальну відповідальність у часі. Вітчизняне кримінальне законодавство є вельми динамічним і швидкозмінним. Редакції кримінально-правовим норм часто піддаються коригуванню, змінам і доповненням. Отже, від установа часу вчинення злочину залежить і те, який кримінальний закон (у якій редакції) підлягатиме застосуванню.

Обстановка вчинення злочину – це передбачена диспозицією статті Особливої частини КК України сукупність об'єктивних обставин та умов, у яких вчиняється суспільно небезпечне діяння. Ці умови можуть бути різноманітними. Вони можуть бути віднесені до супутніх факторів, специфічного соціально-правового тла самого діяння, що надає йому ознак суспільної небезпечності, як-то вчинення військового злочину в бойовій обстановці чи публічні заклики до вчинення теракту (ст. 258² КК України), що передбачає обстановку «публічності», або ж характеризувати обставини, в яких опинився потерпілий і з огляду на який винний мав діяти певним чином. Прикладом останнього може бути залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані й не має можливості вжити заходів до самозбереження (ст. 135 КК України), при чому на обстановку злочинної бездіяльності в цьому випадку вказує не небезпечний для життя стан потерпілого (це характеристика самого потерпілого), а відсутність у нього у певних обставинах можливості вжити заходів до самозбереження.

Спосіб вчинення злочину – конкретні прийоми, що використовуються винним для вчинення суспільно небезпечного діяння. У науці заведено вважати, що спосіб вчинення злочину співвідноситься із суспільно небезпечною дією як форма та зміст, тобто є певною організаційною ланкою цілеспрямованої поведінки людини й може змінюватись залежно від конкретних умов¹.

¹ Словник основних кримінально-правових термінів / авт.-уклад.: І. О. Кисельов, В. В. Шаблюстий, В. О. Лисенко та ін. Дніпро : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 316–317.

У кримінальному законі вказівка на особливий спосіб вчинення злочину завжди зумовлюється тим, що його використання підвищує суспільну небезпечність самого злочину, наприклад умисне вбивство, вчинене в спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України). Цей склад злочину є особливо кваліфікованим, виділяється з-поміж інших складів убивств саме за такою кваліфікуючою ознакою, як спосіб його вчинення.

У низці випадків спосіб вчинення злочину є конститутивною ознакою його основного складу, наприклад у разі крадіжки (ст. 185 КК України) таємне викрадення є способом вчинення злочину, а у разі грабежу (ст. 186 КК України) способом є відкрите викрадення. Урахування способу вчинення злочину в таких випадках має важливе значення для розмежування суміжних складів злочинів.

Знаряддя вчинення злочину – конкретні речі матеріального світу, що безпосередньо використовуються для вчинення передбаченого законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечного діяння. Поряд із місцем, часом, обстановкою та способом знаряддя вчинення злочину також є факультативною ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Указівка на неї у кримінальному законі зустрічається нечасто і акцентує виключно відповідну кваліфікуючу ознаку, наприклад хуліганство, вчинене із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень (ч. 4 ст. 296 КК України).

Засоби вчинення злочину – речі матеріального світу, які сприяють учиненню суспільно небезпечного діяння (полегшують, спрощують його). При цьому вони, на відміну від знарядь злочину, не визначають характер і спрямованість цього діяння й не використовуються для безпосереднього впливу на охоронювані об'єкт і предмет. Такими є, скажімо, снадійне для охоронця складського приміщення, звідки після його застосування вчиняється крадіжка (ч. 3 ст. 185 КК України), або ж транспортний засіб, що використовується для полегшення переміщення територією заповідника, переслідування тварин під час незаконного полювання (ч. 2 ст. 248 КК України). Тобто, такі речі та предмети не становлять окремого компоненту форми суспільно небезпечного діяння, а лише опосередковано сприяють його вчиненню.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке об'єктивна сторона злочину та якими є її ознаки?
2. У чому полягає кримінально-правове значення об'єктивної сторони злочину?
3. Що таке суспільно небезпечне діяння? Які його форми існують?
4. Які ви знаєте умови кримінальної відповідальності за суспільно небезпечну бездіяльність?
5. Що таке суспільно небезпечні наслідки та яке кримінально-правове значення вони мають?
6. Класифікуйте суспільно небезпечні наслідки.
7. Що таке причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину?
8. Які існують види причинного зв'язку як ознаки об'єктивної сторони складу злочину?
9. Що слід розуміти під місцем, часом, обстановкою, способом, знаряддям і засобами вчинення злочину?
10. У чому полягають особливості ознак об'єктивної сторони кримінального проступку порівняно зі складом злочину?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко А. И. Преступное бездействие / А. И. Бойко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 320 с.
2. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях): навч. посіб. / О. М. Литвинов, О. О. Житний, М. М. Клемпарський та ін.; за заг. ред. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. – 328 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2015. – 677 с.
4. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Харків: Одиссей, 2009. – 328 с.
5. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
6. Словник основних кримінально-правових термінів / авт.-уклад.: І. О. Кисельов, В. В. Шаблистий, В. О. Лисенко та ін. Дніпро: Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ, 2017. – 388 с.
7. Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка; упоряд. О. М. Джу́жа, О. М. Литвинов. –

Харків : Нац. акад. внутр. справ ; Київ : Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримін. асоц. України ; Золота миля, 2017. – 804 с.

8. Ярьмш Н. Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики) / Н. Н. Ярьмш. – Харьков : Основа, 1999. – 84 с.

9. Ярьмш Н. Н. Теоретические проблемы причинной связи в уголовном праве в уголовном праве (философско-правовой анализ) : монография / Н. Н. Ярьмш. – Харьков : Право, 2003. – 512 с.

ТЕМА 9

СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

1. *Поняття, ознаки та види суб'єктів злочину.*
2. *Осудність та обмежена осудність: поняття та критерії.*
3. *Неосудність: поняття та критерії.*
4. *Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.*
5. *Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння.*
6. *Спеціальний суб'єкт та його ознаки.*

1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ СУБ'ЄКТІВ ЗЛОЧИНУ

Суб'єкт злочину – один з чотирьох обов'язкових елементів складу злочину. Відсутність ознак суб'єкта злочину свідчить про відсутність складу злочину і, відповідно, підстав кримінальної відповідальності. Саме у зв'язку з цим у випадках вчинення діяння неосудним або особою, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ознаки суб'єкта), йдеться не про злочин, а про суспільно небезпечне діяння.

Особу, яка вчинила злочин, характеризує велика кількість ознак і властивостей, однак законом закріплено лише ті з них, що обумовлюють здатність особи усвідомлювати свої суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і керувати ними, а отже – нести кримінальну відповідальність за вчинений злочин. Зазначені ознаки закріплено у частині 1 ст. 18 («Суб'єкт злочину») КК України, де вказано, що «Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність».

Указаний суб'єкт злочину в теорії кримінального права отримав назву **«загальний суб'єкт злочину»**. Загальний суб'єкт злочину характеризується такими **обов'язковими ознаками**:

- *фізичність* (кримінальній відповідальності підлягає лише людина – фізична особа);
- *осудність* – такий психічний стан особи, що характеризується здатністю особи під час учинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ч. 1 ст. 19 КК України);

– досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність: з 16-ти років настає загальний вік (ч. 1 ст. 22 КК України), з 14-ти років – знижений вік (ч. 2 ст. 22 КК України), а у деяких випадках кримінальна відповідальність може наставати лише за умови досягнення 18-ти років – *підвищений вік* (наприклад, за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України), ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу (ст. 335 КК України) тощо.

Зміст поняття «*суб'єкт злочину*» (кримінально-правова категорія) досить часто порівнюють або розглядають разом із поняттям «*особа (особистість) злочинця*» (кримінологічна категорія). Тут варто пояснити, що вказані поняття не є тотожними, адже суб'єкту злочину властиві лише ознаки, необхідні для наявності складу злочину (вік, осудність, досягнення віку), тоді як в особі (особистості) злочинця інтегруються соціально значимі властивості осіб, які вчинили злочин (соціально-демографічні, кримінально-правові, економічні, соціально-психологічні та інші характеристики винного).

Щодо визнання суб'єктом злочину лише фізичної особи слід указати, що чинне кримінальне законодавство України вважає таким лише людину, тоді як історії кримінального права відомі й інші підходи. Так, суб'єктом злочину могли бути визнані предмети, тварини, комахи тощо, а також юридичні особи.

За часів давніх Афін судом розбиралися справи про смертельні випадки, заподіяні предметами, після чого особливі жерці викидали ці предмети за межі полісу. За грецькими законами бик, який вбив людину, підлягав страті через забиття камінням, а його м'ясо вважалося «нечистим». Літописи свідчать, що відповідно до середньовічного законодавства деяких європейських держав досить часто велися процеси проти комах і тварин як джерел природних лих (наприклад, за винищення посівів чи розповсюдження хвороб). Такі справи, як правило, розглядалися судами духовенства.

Як указують дослідники, останні процеси над тваринами відбулися у Франції: у 1710 р. судили пацюків і мишей за заподіяння значного збитку хлібним полям, а у 1740 р. – корову. Притягнення до кримінальної відповідальності речей, тварин і комах, а також їх покарання слід визнати формою об'єктивного ставлення в вину. Покарання тих часів мало на меті лише відплату за небезпечні та шкідливі дії незалежно від їх джерела.

Юридична особа визнається суб'єктом злочину в низці окремих зарубіжних країн. Наприклад, відповідно до статті 30 КК КНР за діяння, що заподіяло шкоду суспільству, вчинене компанією, підприємством,

невиробничою одиницею, органом чи організацією, яке розглядається положеннями закону як корпоративний злочин, повинна наставати кримінальна відповідальність. На підставі КК КНР організація, яка вчинила корпоративний злочин, карається штрафом, а одночасно з організацією притягаються до кримінальної відповідальності й фізичні особи, відповідальні за діяльність цієї організації.

Згідно зі статтею 121² КК Франції, юридичні особи (за винятком держави) несуть кримінальну відповідальність у випадках, передбачених законом або постановою, за злочинні діяння, вчинені на їх користь їх органами або представниками. Суб'єктом злочину за кримінальним законодавством Швейцарії може бути тільки фізична особа, однак окремим законодавством (фіскальним, господарським тощо) передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб за злочинні діяння їх органів.

За підкуп у бізнесі передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб за КК Фінляндії (Секція 13 Глави 30 КК Фінляндії).

Що стосується **питання кримінальної відповідальності юридичних осіб** (і визнання їх суб'єктом злочину) відповідно до чинного КК України, то наявність у КК України Розділу XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» не створює додаткових або виключних підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб. У цьому розділі йдеться саме про додаткові або допоміжні заходи, спрямовані на створення цілісної системи заходів протидії найбільш небезпечним формам злочинності.

Підставою для застосування примусових заходів кримінально-правового характеру до юридичної особи є вчинення її уповноваженою особою (фізичною особою) від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених окремими статтями Особливої частини КК України (ст. 96³ КК України)». Більш детальну характеристику заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, підстав їх застосування та видів буде подано далі.

2. ОСУДНІСТЬ ТА ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА КРИТЕРІЇ

Нести за свої вчинки відповідальність, зокрема кримінальну, може тільки особа, що адекватно сприймає реальність – усвідомлює свої вчинки й керує своєю поведінкою, що знаходить своє відображення в характеристиці її психічного стану – осудності. Осудність – одна з обов'язкових ознак суб'єкта злочину.

У частині 1 ст. 19 КК України вказано, що **осудною** визнається особа, яка під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Осудність – характеристика психічного стану особи, що передбачає здатність особи під час учинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. У контексті цього стану здатність під час учинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) полягає у здатності усвідомлювати фактичну сторону (об'єкт, суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, у загальному вигляді – розвиток причинного зв'язку, обстановку тощо) та суспільну небезпечність діяння (здатність діяння заподіяти шкоду). Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) є нерозривно пов'язаною зі здатністю керувати ними – можливість у разі необхідності за своєю волею утриматися від вчинення дії чи навпаки, вчинити її.

Формула осудності будується на підставі двох критеріїв – юридичного (психологічного або психофізіологічного) та медичного (біологічного). Така формула отримала в науці кримінального права назву «*змішана формула*», адже у ній поєднано як юридичні, так і медичні ознаки, що характеризують психічний стан особи.

Юридичний (психологічний або психофізіологічний) критерій осудності характеризує зміст осудності як здатності людини усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність діяння, а також здатність керувати ним під час його вчинення.

Юридичний (психологічний або психофізіологічний) критерій осудності характеризується двома ознаками – інтелектуальною та вольовою.

Інтелектуальна ознака психологічного критерію осудності відображає здатність особи під час учинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) та їх наслідків.

Вольова ознака психологічного критерію осудності – здатність особи під час учинення злочину керувати своїми діями (бездіяльністю).

Медичний (біологічний) критерій осудності характеризує психічне здоров'я суб'єкта під час учинення ним злочину, рівень розвитку його психічних функцій, що обумовлюють здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. У цьому випадку психічне здоров'я є відносним, адже, по-перше, існує ціла гамма проміжних станів, що вказують на різні форми психічних аномалій, які не виходять за межі осудності, по-друге, злочин може бути вчинений, коли хвороба особи перебуває у стані ремісії (період перебігу хвороби, що характеризується ослабленням або зникненням її ознак). Така

особа під час учинення злочину може усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними, хоча така здатність може бути обмеженою (наприклад, тенденцію до прогресування чи ремісії мають хронічні психічні захворювання).

Питання про визнання особи осудною виникає **лише і тільки у зв'язку із вчиненням злочину**, тоді надається юридична характеристика стану стосовно часу (протягом часу) вчинення злочину.

Здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними – це типовий стан психіки, що ґрунтується на здатностях особи, що досягла певного віку. За загальним правилом вважається, що будь-якій особі притаманне психічне здоров'я (ст. 3 «Презумпція психічного здоров'я» Закону України «Про психіатричну допомогу»), а у випадку наявності сумнівів у цій здатності (сумнівів у психічному стані), наприклад у разі неадекватної поведінки під час слідства чи жорстокості способу вчинення злочину, уповноважена особа зобов'язана ухвалити рішення про проведення судово-психіатричної експертизи для встановлення психічного стану особи, винної у вчиненні злочину.

З осудністю як здатністю особи під час учинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними тісно пов'язується і здатність особи розуміти сенс осуду. Лише особа, здатна усвідомлювати фактичну сторону та суспільну небезпечність діяння та контролювати свою поведінку, спроможна зрозуміти сенс осуду й мету призначеного покарання.

У частині 1 ст. 20 КК України вказано, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом **обмежено осудною**, тобто така, яка під час учинення злочину через наявний у неї психічний розлад не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними. Обмежена осудність є формою (видом) осудності, адже здатності особи не втрачаються, а лише обмежуються (у тому числі у значному ступені).

Обмежена осудність – характеристика психічного стану особи, що передбачає нездатність особи під час учинення злочину повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними.

Формула обмеженої осудності, як і у випадку осудності, будується на підставі двох критеріїв – юридичного (психологічного або психофізіологічного) та медичного (біологічного).

Юридичний (психологічний або психофізіологічний) критерій характеризує такий вплив психічного розладу на здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними, який істотно обмежує здатність усвідомлювати фактичну сторону (об'єкт,

суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, у загальному вигляді – розвиток причинного зв'язку, обстановку тощо) та суспільну небезпечність діяння (здатність діяння заподіяти шкоду).

Медичний (біологічний) критерій обмеженої осудності сформульовано у законі як наявність «психічного розладу». Це вказує на наявність певного розладу психічної діяльності або психічної хвороби, що виступає причиною істотного обмеження здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними. До таких психічних розладів і хвороб можуть бути віднесені органічний розлад особистості внаслідок епілепсії, шизофренія в стані ремісії, легка розумова відсталість і деякі інші.

На відміну від формули осудності, у формулі обмеженої осудності здатність до усвідомленої й вольової поведінки об'єднано сполучниками «та/або», що вказує на можливість впливу психічного розладу або на сферу усвідомлення дії (бездіяльності), або на вольову сферу (керування своїми діями) окремо, або одночасно на обидві – сполучник «та». Тут слід зазначити, що психіатри у своїй більшості дотримуються думки про те, що вплив завжди здійснюється на обидві сфери (інтелектуальну й вольову), однак його глибина може різнитися.

Визнання особи обмежено осудною враховується судом під час призначення покарання й може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

3. НЕОСУДНІСТЬ: ПОНЯТТЯ ТА КРИТЕРІЇ

Не може нести кримінальну відповідальність за свої вчинки особа, що неадекватно чи викривлено сприймає реальність або не може керувати своїми вчинками – не усвідомлює свої вчинки або не керує своєю поведінкою, що знаходить своє відображення в такій характеристиці її психічного стану, як *неосудність*.

У частині 2 ст. 19 КК України вказано, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час учинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані **неосудності**, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

Неосудність – характеристика психічного стану особи, що передбачає нездатність особи під час учинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК України, усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або

керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

Формула неосудності будується на підставі двох критеріїв – юридичного (психологічного або патопсихологічного) та медичного (біологічного).

Юридичний (психологічний або патопсихологічний) критерій неосудності виражається в нездатності особи під час учинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

Юридичний критерій неосудності охоплює відсутність в особи здатності усвідомлювати свої дії (інтелектуальна ознака) або керувати ними (вольова ознака).

Інтелектуальна ознака юридичного критерію неосудності знаходить свій вияв у тому, що особа, вчиняючи те чи інше діяння, небезпечне для суспільства, не усвідомлює фактичну сторону своїх дій або не може розуміти їх суспільний зміст, а тому не може розуміти того, що чинить, і суспільну небезпечність свого діяння. Наприклад, особа, яка страждає на шизофренію (у стадії загострення), може позбавити життя іншу особу, будучи переконаною в тому, що потерпілий стежить за нею та бажає заподіяти смерть (уявна оборона, викликана хворобою). Уявлення про небезпечність для життя може існувати цілком і виключно в уяві хворого, а окремі прояви уваги до його особи (неодноразові зустрічі, що можуть свідчити про стеження), наявність у потерпілого предметів, схожих на зброю (садовий інвентар), можуть створювати підстави для хворобливої інтерпретації реальності.

Вольова ознака юридичного критерію неосудності свідчить про такий ступінь руйнування психічною хворобою вольової сфери людини, коли вона не може керувати своїми діями (бездіяльністю). Наприклад, у разі kleptomанії людина краде абсолютно не потрібні їй речі, її цікавить (задовольняє) лише сам процес крадіжки, але не її предмет. Розуміючи фактичну сторону та суспільно небезпечний характер крадіжки, kleptomан через розлад стримуючих центрів головного мозку не в змозі протистояти таким потягам. До таких випадків також належать і потяг до підпалів (піроманія), прагнення до безцільних подорожей (дромоманія), прагнення вчинити вбивство або самогубство (гоміцидоманія, суїцидоманія) та ін.

У формулі неосудності здатність до усвідомленої й вольової поведінки об'єднано сполучниками «або», що вказує на можливість істотного впливу психічного захворювання чи розладу або на сферу

усвідомлення дії (бездіяльності), або на вольову сферу (керування своїми діями).

Медичний (біологічний) критерій неосудності передбачає наявність в особи одного з чотирьох видів психічних захворювань:

- а) хронічна психічна хвороба;
- б) тимчасовий розлад психічної діяльності;
- в) недоумство;
- г) інший хворобливий стан психіки.

Хронічна психічна хвороба – психічне захворювання, що характеризується тривалим перебігом і тенденцією до наростання хворобливих явищ. В окремих випадках у хворих спостерігаються періоди тимчасового покращення стану (так звані ремісії), але такі стани не означають повного видужання.

Тимчасовим розладом психічної діяльності визнається гостре психічне захворювання, що характеризується стрімким розвитком, триває короткий період часу та закінчується повним видужанням. До таких розладів, як правило, відносять гострі психози під час загальних інфекційних захворювань (наприклад, у разі дизентерії, тифу, холери тощо), реактивні стани (тимчасові розлади психічної діяльності під впливом тяжких душевних потрясінь) і виключні стани, що викликають запаморочення свідомості на короткий строк (патологічне сп'яніння, патологічні просоночні стани, патологічний афект тощо).

Недоумство (слабоумство) – найтяжче психічне захворювання (психічне каліцтво). Цим терміном охоплено групу психічних захворювань, які характеризуються неповноцінністю розумової діяльності, що виражається в нездатності або вкрай обмеженій здатності до аналітичної й особливо синтетичної розумової діяльності, різке переважання конкретного мислення над абстрактним. Виділяють слабоумство вроджене або набуте у ранньому віці (до 2–3 років) – олігофренія та набуте внаслідок перебігу психічного захворювання – деменція. Олігофренія залежно від тяжкості або глибини ураження розумової діяльності умовно поділяється на три групи (ступеня): ідіотія (найбільш тяжкий ступінь олігофренії), імбецильність (середній) та дебільність (найбільш легкий ступінь). Як правило, перші два ступеня вказаного захворювання істотно впливають на інтелектуальну та/або вольову сферу людини, і вона за наявності інших необхідних умов може визнаватися неосудною, остання ж група – дебільність – лише в окремих випадках (за наявності супутніх явищ чи розладів) є підставою для визнання особи обмежено осудною.

Під *іншим хворобливим станом психіки* розуміють такі хворобливі розлади психіки, що не охоплюються раніше названими трьома

видами психічних захворювань. До них належать тяжкі форми психастенії, явища абстиненції у разі наркоманії (наркотичне голодування) та ін.

Наявність медичного критерію є лише підставою для встановлення критерію юридичного, який остаточно визначає стан неосудності.

Особа, визнана судом неосудною, не підлягає кримінальній відповідальності, тому до неї за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (ч. 2 ст. 19 КК України).

Окремі уваги потребують положення частини 3 ст. 19 КК України, де вказано, що «Не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню». Йдеться про нездатність особи до постановлення вироку (у тому числі під час його постановлення) сприймати сенс осуду (внаслідок психічної хвороби особа не здатна розуміти, за що саме її карають), що зводить нанівець реалізацію мети покарання. У таких випадках передбачено застосування до особи примусових заходів медичного характеру, спрямованих на відновлення психічного здоров'я, та подальше призначення (після одужання) цій особі покарання на загальних засадах (ч. 4 ст. 95 КК України).

Більш детальну характеристику примусових заходів медичного характеру, підстав їх застосування, видів і порядку їх продовження, зміни та припинення буде подано далі.

4. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

Невід'ємною ознакою суб'єкта злочину є вік осудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Теорія кримінального права та кримінальне законодавство різних правових систем, зокрема і України, пов'язують настання кримінальної відповідальності саме з віком суб'єкта злочину.

У частині 1 ст. 22 КК України передбачено настання кримінальної відповідальності за загальним правилом з віку 16 років, а у ч. 2 – за злочини, що становлять підвищену суспільну небезпечність, – з 14 років. Сам же КК України не містить спеціальної норми, що передбачає поняття віку, він тільки вказує на вікові межі настання кримінальної

відповідальності, якщо особа вчинила будь-який злочин. Отже, з положень КК України випливає, що особа, яка не досягла встановленого законом віку та вчинила суспільно небезпечне діяння, не може бути притягнута до кримінальної відповідальності й, таким чином, не є суб'єктом злочину.

Питання віку настання кримінальної відповідальності в нашій державі й у багатьох країнах світу є досить проблематичним та динамічним. Така обставина пояснюється, в першу чергу, волею законодавця, що виходить з відповідних історичних умов розвитку суспільства та кримінальної політики держави по боротьбі зі злочинністю на певних етапах його розвитку. При цьому законодавець, встановлюючи вік кримінальної відповідальності, враховує дані медицини, психології, педагогіки та інших наук, а також виходить із типових для більшості підлітків умов їх розвитку і формування на різних стадіях життєвого шляху.

У літературі можна зустріти неоднакові судження про вік особи і здатність нести кримінальну відповідальність у зв'язку з учиненим злочином, та й саме по собі поняття віку тлумачиться по-різному.

Якщо говорити про вік, з яким законодавець пов'язує здатність особи, яка вчинила злочин, нести кримінальну відповідальність, то ця ознака суб'єкта злочину завжди вимагала більш повного вивчення, дослідження й осмислення з позиції не лише науки кримінального права, а й тісної її взаємодії з медициною, психологією, педагогікою та іншими науками. Вік завжди характеризується і супроводжується усвідомленою, вольовою поведінкою або діянням, а в момент вчинення злочину – заподіянням шкоди. У зв'язку з цим слід погодитися з Н. Ф. Кузнецовою, яка визначила поняття загальних ознак суб'єкта злочину, таких як вік та осудність, пов'язаних з характеристикою інтелектуально-вольового ставлення до діяння та наслідків.

Отже, розглядаючи вік із різних точок зору, необхідно на перший план висунути волю особи вчинити злочин, яка лежить у підґрунті усвідомлення нею протиправної поведінки й має особливе значення для психологічного та кримінально-правового дослідження віку кримінальної відповідальності суб'єкта злочину.

У підґрунті визначення віку, **як правило**, лежить рівень розвитку свідомості неповнолітнього, тобто здатність неповнолітньої особи адекватно усвідомлювати те, що відбувається в об'єктивному світі, й відповідно до цього осмислено та цілеспрямовано вчинювати ті чи інші дії.

Далі слід зауважити, що чинний КК України встановив кримінальну відповідальність за низку злочинів щодо неповнолітніх у віці

14 років, адже вони в цьому віці вже здатні контролювати свою волю й поведінку ще на перших стадіях вчинення суспільно небезпечного діяння. Так, особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (статті 115–117), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 і 349), зґвалтування (стаття 152), сексуальне насильство (стаття 153), крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (статті 186, 262, 308), розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308), вимагання (статті 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина 2 статей 194, 347, 352, 378, частини 2 та 3 статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (стаття 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини 2 і 3 статті 289), хуліганство (стаття 296).

Визначаючи межі та критерії кримінальної відповідальності, необхідно враховувати поряд з біологічними та психологічними особливостями неповнолітніх злочинців їх інтелектуальний, а також освітній рівень на різних етапах життєвого шляху в їх зв'язку з вчиненням ними різних злочинів.

Однак визначення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинений злочин, – це досить складна проблема, і з нею стикаються законодавці всіх країн протягом тривалого часу. Викликає вона певні труднощі і досі. У цьому випадку йдеться про встановлення як нижньої, так і верхньої вікових меж кримінальної відповідальності. Звідси і спроби законодавців майже всіх країн світу ще з XVII–XVIII ст. встановити вікові межі притягнення до кримінальної відповідальності і виключити застосування кримінального покарання щодо дітей та підлітків. При цьому в багатьох зарубіжних державах наприкінці XVIII – початку XIX століття нижні межі настання

кримінальної відповідальності були передбачені різні, що різко різнилися між собою. На цю обставину звертав увагу в своїх дослідженнях ще в дореволюційний період С. А. Гуревич, який писав, що в тоді, коли одні держави встановлюють межу кримінальної відповідальності у віці 9 років (Італія, Іспанія), інші підвищують її до 10 років (Австрія, Болгарія, Голландія, Данія, Росія), до 13 років (Туреччина) чи до 16 років (Норвегія). У свою чергу, якщо брати сучасний період часу, то вік кримінальної відповідальності суб'єкта злочину в кожній конкретній країні законодавцем визначається і встановлюється також по-різному. Так, досить низькі межі, що допускають кримінальну відповідальність у віці 7 років, встановлено в Єгипті, Іраку, Лівані, Йемені, Ірландії й низці інших держав. У деяких державах мінімальний вік кримінальної відповідальності, коли йдеться про вчинення підлітками злочинів, що становлять підвищену суспільну небезпечність, встановлено у межах 13 років (у низці штатів США, Франції, Узбекистані та ін.) або 14 років (у Болгарії, КНДР, Норвегії, Румунії, ФРН, Японії), тоді як у Данії, Фінляндії, Швеції та інших державах вік кримінальної відповідальності передбачено з 15 років. Однак у законодавствах переважної більшості країн кримінальна відповідальність особи, яка вчинила злочин, передбачається з 16 років. Таким чином, вік як невід'ємна й важлива ознака суб'єкта злочину по-різному встановлюється в кримінальному праві іноземних держав на різних історичних етапах їх становлення.

Конвенція з прав дитини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 р., закликає держави сприяти встановленню мінімального віку, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство. Аналогічне положення міститься в Мінімальних стандартних правилах ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила 1985 р.), які передбачають, що в правових системах, у яких визнається поняття віку кримінальної відповідальності для неповнолітніх, нижня межа такого віку не повинна встановлюватися на занадто низькому віковому рівні, враховуючи аспекти емоційної, духовної й інтелектуальної зрілості.

В українському кримінальному законодавстві питання про вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, теж вирішувалося по-різному. Дореволюційне законодавство вважало мінімальним віком, з якого може наставати кримінальна відповідальність, 10 років.

У післяреволюційний період першим декретом радянської влади про кримінальну відповідальність неповнолітніх був декрет РНК від 14.01.1918 р. «Про комісії для неповнолітніх», в якому зазначалось,

що суди та тюремне ув'язнення для неповнолітніх скасовуються, а неповнолітніми вважаються особи, які на момент вчинення суспільно небезпечного діяння не досягли 17-річного віку. Такі справи були підвідомчі комісіям для неповнолітніх.

Керівні начала кримінального права РРФСР від 12.12.1919 р. в п. 13 вказували, що особи віком до 14 років не підлягають суду та покаранню. До них застосовуються лише виховні заходи (приспосовання), а до «відносно неповнолітніх» віком від 14 до 18 років такі заходи застосовуються лише в тому випадку, коли було встановлено, що вони діяли «без розуміння».

Інші Декрети УРСР, які визначали особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, були більш ліберальними порівняно з декретами РРФСР і Керівними началами, оскільки передбачали більшу кількість можливостей передання неповнолітнього комісіям для неповнолітніх щодо застосування до них медико-педагогічних заходів.

КК УРСР 1922 р. посилював кримінальну відповідальність неповнолітніх порівняно з тими декретами, вказуючи, що покарання не застосовується до малолітніх віком до 14 років, а неповнолітні віком від 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності факультативно, якщо комісія для неповнолітніх вирішить не обмежуватися заходами медико-педагогічного характеру. Вік, з якого за загальним правилом особа підлягає кримінальній відповідальності, становив 16 років.

Постановою ВЦВК від 03.01.1923 р. до КК УРСР 1922 р. були внесені зміни, згідно з якими не комісія, а вже суд повинен був вирішувати питання про можливість застосування медико-педагогічних заходів.

31.10.1924 р. були ухвалені Основні начала кримінального законодавства СРСР і союзних республік, які встановлювали лише загальні положення про кримінальну відповідальність неповнолітніх. Разом із ними набули чинності КК УРСР 1927 р. та КК РРФСР 1926 р., згідно з якими до малолітніх віком до 14 років, що вчинили суспільно небезпечні діяння, обов'язково застосовувались заходи медико-педагогічного характеру, а до неповнолітніх віком від 14 до 16 років (ст. 11) заходи судово-виправного характеру застосовувались лише в тих випадках, коли комісія про неповнолітніх визнавала неможливим застосування до них заходів медико-педагогічного характеру.

Особливої уваги потребує розгляд Постанови ЦВК та РНК СРСР від 07.04.1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх». У ній було встановлено, що неповнолітні, починаючи з 12-річного віку, звинувачені у вчиненні крадіжок, заподіянні насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, вбивств або спробах вбивства, притягаються до

кримінальної відповідальності із застосуванням усіх заходів кримінального покарання. Президією Верховної Ради СРСР було роз'яснено, що неповнолітні підлягають кримінальній відповідальності у випадках вчинення ними злочину як умисно, так і з необережності.

Перелік злочинів, відповідальність за які настає з 12-річного віку, було доповнено указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.12.1940 р. «Про кримінальну відповідальність за дії, які можуть викликати аварію поїздів», за яким «неповнолітні, які розкручують рейки, підкладають на рейки предмети і т. ін., що може викликати аварію поїздів» мали притягатись до кримінальної відповідальності із застосуванням всіх заходів кримінального покарання.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31.05.1941 р. було встановлено загальний для всіх союзних республік вік кримінальної відповідальності неповнолітніх. У ньому було передбачено, що неповнолітні за злочини, не вказані в указах від 07.04.1935 р. та від 10.12.1940 р., мають притягатись до відповідальності, починаючи з 14-річного віку.

Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, ухвалені Верховною Радою СРСР 25.12.1958 р. та КК УРСР 1960 р., підвищили вік кримінальної відповідальності. Суб'єктом злочину визнавалися особи, яким на момент вчинення злочину виповнилося 16 років. Лише за деякі злочини, безпосередньо передбачені у законі, встановлювалася відповідальність з 14 років. Такі самі положення було закріплено у чинному КК України 2001 р.

У підґрунтя зниження віку кримінальної відповідальності покладено такі *критерії*:

– рівень розумового розвитку свідомості неповнолітнього (він свідчить про можливість уже в 14 років усвідомлювати суспільну небезпечність і протиправність злочинів, перерахованих у ч. 2 ст. 22 КК України);

– значна поширеність більшості з цих злочинів серед підлітків;

– значна суспільна небезпечність (вага) більшості з цих злочинів.

Однак тут виникають деякі проблеми, оскільки кожна людина є унікальною у своєму розвитку. Зупинитися саме на цьому віці вирішили тільки через гуманність, більш правильним було б знизити вік настання кримінальної відповідальності за злочин на кілька років, оскільки у нас у країні спостерігається зростання «малолітньої злочинності», а ефективних заходів застосувати не можна – закон не дозволяє.

Обчислення віку здійснюється у такий спосіб: якщо людина в день свого народження вчиняє злочин, а вона, наприклад, народилася о 14 годині, а вчинила злочин о 23 годині, то притягнути її до

кримінальної відповідальності не можна, оскільки юридично 14 років настають тільки о 0:01 наступного дня. Це відбувається через те, що у свідоцтві про народження не вказується час народження. Рік додається тільки з наступного дня після дня народження, тут виявляється один із принципів кримінального права – усі сумніви тлумачаться на користь обвинувачуваного.

Такою ж є ситуація з днем, місяцем і роком, якщо не відома точна дата народження. Приблизний рік народження й місяць визначаються судово-медичною експертизою.

Хоча загальний вік кримінальної відповідальності дорівнює 16 рокам, суб'єктом низки злочинів може бути тільки особа, яка досягла 18 років, а іноді і більшого віку, що обумовлено особливостями об'єкта злочину або специфікою діяння. У таких випадках можна говорити про спеціальний вік кримінальної відповідальності. Так, відповідальність за злочин, передбачений ст. 212 КК України «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)» може наставати тільки по досягненню віку, з якого особа стає платником податків.

Говорячи про верхню межу віку кримінальної відповідальності, слід відзначити, що довічне позбавлення волі не призначається особам, у віці до 18 років і тим, які досягли 65-річного віку на момент винесення вироку. Виправні роботи й обмеження волі не призначаються жінкам і чоловікам, що досягли пенсійного віку.

5. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ У СТАНІ СП'ЯНІННЯ

Для дослідження суб'єкта злочину в кримінальному праві велике теоретичне та практичне значення має вивчення питань кримінальної відповідальності осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння в стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин. Норма про відповідальність за злочин, вчинений у стані сп'яніння, майже не зазнала змін порівняно з колишнім законодавством. Стаття 21 КК України вказує: «Особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності».

Отже, будь-який вид сп'яніння за чинним законодавством не звільняє особу, яка вчинила злочин, від кримінальної відповідальності й покарання. Це положення, яке в подальшому буде розглянуто докладно, в принципі не викликає особливих заперечень як у теорії кримінального права, так і на практиці, хоча, безсумнівно, вимагає і

подальшого вивчення й дослідження, оскільки має прямий стосунок до проблеми суб'єкта злочину та різних кримінально-правових інститутів.

Серед різноманітних видів антигромадської (девіантної) поведінки найбільш поширеним і досить живучим є пияцтво, що виражається у зловживанні спиртними напоями, яке особливо останніми роками набуло широких масштабів і яке, як правило, закінчується хворобливим станом – алкоголізмом, як зловживання наркотичними засобами – наркоманією, а одурманюючими речовинами – токсикоманією. Отже, вчинення злочину в стані будь-якого сп'яніння становить серйозну небезпеку як для всього суспільства, так і для громадян. Не випадково цим соціально негативним явищам (пияцтву, наркотизму, токсикології) і хворобливим станам (алкоголізму, наркоманії, токсикоманії) присвячено численні наукові праці, кримінологічні та соціологічні дослідження.

У першу чергу слід розкрити зміст, вкладений законодавцем у поняття «алкогольне сп'яніння», оскільки саме в цьому стані особи найчастіше скоюють найрізноманітніші суспільно небезпечні діяння, що має принципове значення не лише для притягнення суб'єкта злочину до кримінальної відповідальності, але і тоді, коли вона відсутня, якщо йдеться про патологічне сп'яніння, яке необхідно відрізнити від фізіологічного (простого) сп'яніння.

Вирішуючи питання кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані *алкогольного сп'яніння*, необхідно виходити з впливу алкогольних напоїв на загальний стан і психіку особи. Алкоголь, впливаючи на організм людини, уражає її свідомість і волю тим сильніше, чим тяжчим є ступінь сп'яніння. Не випадково деякі особи, які вчинили злочини в стані алкогольного сп'яніння, часто посилаються на те, що вони в цей момент нічого не розуміли й не усвідомлювали того, що сталося. Фізіологічне (просте) сп'яніння, зрозуміло, не може служити підставою для твердження, що суб'єкт злочину не усвідомлював своїх протиправних дій і настання шкідливих наслідків. Зазвичай фізіологічне сп'яніння настає поступово, а особа, яка вживає алкогольні напої, усвідомлює й розуміє, що, вживаючи їх за своєю волею, за відсутності насильницького примусу, приводить себе в такий стан. У тих випадках, коли злочин скоює п'яний, не виключається його осудність, оскільки в стані сп'яніння, як правило, є об'єктивні та суб'єктивні підстави для кримінальної відповідальності, яка за жодних умов не може бути виключена у разі звичайного сп'яніння.

Разом із тим під час вирішення питання про кримінальну відповідальність, коли сп'яніння алкогольне, а також наркотичне або токсичне настало у результаті насильницького, тобто фізичного примусу, що

стався проти волі особи, то в деяких випадках за відсутності умислу в її діях може відбуватись звільнення від кримінальної відповідальності.

У стані фізіологічного сп'яніння сприйняття навколишнього світу й об'єктивної реальності повністю не спотворюється, оскільки відбувається лише деяке тимчасове порушення психічної діяльності, що прямо протилежно патологічному сп'янінню. Отже, хоча в разі фізіологічного сп'яніння і послаблюється функціонування гальмівних процесів, що відбуваються в організмі, і втрачається контроль над своєю поведінкою, однак у сп'янілого суб'єкта зберігається безпосередній контакт із навколишнім середовищем.

У судово-психіатричній практиці зазвичай заведено розрізняти просте алкогольне сп'яніння умовно поділяється на ступені сп'яніння: 1) легкий; 2) середній; 3) тяжкий. Під час фізіологічного (простого) сп'яніння хоча і з'являються деякі порушення психіки залежно від його ступеня, однак вони не тягнуть, як було відзначено, втрати здатності розуміти вчинені дії й керувати ними не лише в повсякденній поведінці під час вживання алкоголю, але і в момент скоєння злочину, що не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Для легкого ступеня сп'яніння, як описується в літературі, є характерними зниження сприйняття навколишнього середовища, порушення інтелектуальної сфери діяльності, розлад уваги, сповільненість реакції та процесу мислення, а також нестійкість настрою й інші порушення. У разі середнього ступеня сп'яніння, як правило, швидко порушується увагу, відсутня чіткість сприйняття і сповільнюється розумовий процес. Особи в цьому ступені сп'яніння досить часто бувають злими й агресивними, що призводить до бійок, скандалів і скоєння різних злочинів. У разі тяжкого ступеня сп'яніння вникають більш серйозні порушення функцій головного мозку. У цьому стані п'яна людина втрачає здатність до розумних вчинків і міркувань, з'являється схильність до агресивних руйнівних дій. Тяжкий ступінь сп'яніння найчастіше виражається клінічною картиною з подальшим глибоким сном сп'янілого (засинає в найрізноманітніших місцях). Спогади про сп'яніння, як правило, мають уривчастий характер.

Отже, особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані фізіологічного сп'яніння будь-якого ступеня, є суб'єктом злочину і не звільняється від кримінальної відповідальності, оскільки в її діях відсутні як медичний, так і юридичний критерії неосудності, хоча у неї і порушуються психічні процеси, які не є хворобливим станом, як у разі патологічного сп'яніння. При цьому особа, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння, може вчинити найрізноманітніші правопорушення, аж до тяжкого й особливо тяжкого злочину.

Наркотичне сп'яніння – це стан, що виникає після вживання наркотичного засобу, що проявляється як у суб'єктивних, так і в об'єктивних симптомах. Об'єктивні симптоми обумовлюються фізіологічною реакцією організму на введений препарат і можуть істотно відрізнятися залежно від речовини, що викликала наркотичне сп'яніння. Судова практика свідчить про те, що особи, які споживають наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги, вчиняють значну кількість корисно-насильницьких злочинів з метою придбання наркотиків.

Токсикологічне сп'яніння пов'язується з інтоксикацією організму іншими, крім наркотиків та алкоголю, одурманюючими речовинами, до яких належать сильнодіючі речовини та препарати побутової хімії (наприклад, ацетон, бензин, синтетичні клеї тощо). Дослідження фахівців у галузі наркології свідчать про те, що зловживання токсичними речовинами призводить до дратівливості, конфліктності, коливань настрою від безпричинно веселого до похмурого та злобного, крім того, з'являється прагнення до скандалів і бійок; паралельно розвивається зниження інтелекту.

Стан простого (фізіологічного) сп'яніння слід відрізнити від психічних розладів, пов'язаних зі сп'янінням, або таких, що виникають на тлі сп'яніння. Одним із таких розладів є *патологічне сп'яніння*. Це не просто тяжкий ступінь сп'яніння, а якісно відмінний від простого (фізіологічного) сп'яніння хворобливий стан, що виникає у зв'язку з уживанням алкоголю.

Патологічне сп'яніння на противагу простому алкогольному сп'янінню належить до групи гострих, короткочасно минаючих психічних розладів, передбачених медичним критерієм неосудності. Воно розглядається як сутінковий стан психіки, тимчасове потьмарення свідомості, що триває від декількох хвилин до декількох годин.

Причиною виникнення патологічного сп'яніння зазвичай є прийом алкоголю й одночасний вплив різних шкідливих факторів, що послаблюють організм (перевтома, перегрівання, астеничні стани після перенесених захворювань тощо). Патологічне сп'яніння може розвинути через деякий час після прийому алкоголю й незалежно від його кількості та є таким досить короткий час. Сп'янілий раптом зненацька стає тривожним, розгубленим, відстороненим від реального світу, рухи його стають чіткими, швидкими, висловлення набувають уривчастого характеру. Контакт із реальністю порушується. Закінчується патологічне сп'яніння найчастіше так само раптово, як і починається, нерідко воно переходить у глибокий сон, після якого відзначається повна амнезія (прогалина у спогадах) або нечіткий спогад про пережите.

Стан сп'яніння не може служити підставою для звільнення від кримінальної відповідальності. Обґрунтування кримінальної відповідальності за дії, вчинені в стані сп'яніння, наука кримінального права бачить у відсутності як медичного, так і юридичного критеріїв неосудності.

Відсутність медичного критерію неосудності проявляється в тому, що в особи немає хворобливого стану психіки, що обумовлює неосудність.

У підґрунті сприйняття ситуації сп'янілою людиною завжди лежать справжні факти реальної дійсності, а не хворобливі, маревні переживання, як у психічно хворого, особа має можливість орієнтуватися в просторі й часі, усвідомлює свою особистість, зберігає мовний контакт із навколишнім середовищем. Хоча сп'яніння і викликає порушення психічної діяльності, але не є хворобливим станом психіки.

Відсутність юридичного критерію неосудності проявляється в тому, що навіть у сп'янінні тяжкого ступеня порушення психічних процесів не призводить до повного усунення контролю свідомості і можливості керувати своїми діями. Юридичний критерій відсутній, оскільки суб'єкт повністю не втрачає зв'язок з дійсністю, усвідомлює свої вчинки і може певною мірою коригувати їх. У низці випадків під час учинення злочину в стані простого сп'яніння здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними лише послабляється.

На ґрунті систематичного вживання алкоголю можуть розвинути-ся й інші хворобливі розлади психіки: алкогольний делірій (біла гарячка), алкогольний галюциноз, алкогольний параноїд тощо. Учине-ння суспільно небезпечних діянь за наявності цих розладів виклю-чає відповідальність внаслідок присутності обох критеріїв неосудно-сті (ч. 2 ст. 19 КК України). Систематичне зловживання алкоголем може привести людини до захворювання на хронічний алкоголізм.

6. СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Спеціальний суб'єкт, крім обов'язкових ознак (фізична, осудна осо-ба, що досягла певного віку), має додаткові (спеціальні, особливі) озна-ки, передбачені в конкретній статті Особливої частини КК, тому спеціа-льним суб'єктом може бути тільки виконавець учинення злочину.

У частині 2 ст. 18 КК України вказано, що **спеціальним суб'єк-том злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа.**

Формами закріплення додаткових ознак спеціального суб'єкта у КК України є такі:

1) додаткові ознаки спеціального суб'єкта злочину в разі їх законодавчого закріплення у диспозиції статті (в основному складі) стають конструктивними частинами або обов'язковими ознаками складу злочину, а їх відсутність буде свідчити про відсутність суб'єкта та, відповідно, про відсутність складу злочину; наприклад, суб'єктом службового підроблення (ст. 366 КК України) може бути лише службова особа – спеціальний суб'єкт, а суб'єктом підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів (ст. 358 КК України) – загальний суб'єкт;

2) додаткові ознаки спеціального суб'єкта злочину можуть бути вказані як кваліфікуючі ознаки в деяких статтях Особливої частини КК України; наявність певних прав і повноважень у спеціального суб'єкта або його можливості можуть свідчити про більш високий ступінь суспільної небезпечності злочину, наприклад незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, вчинені службовою особою, кваліфікуються за ч. 2 ст. 162 КК України;

3) у разі відсутності додаткових ознак спеціального суб'єкта злочину в основному або кваліфікованому складі злочину вони можуть ураховуватися під час призначення покарання як обтяжуючі (винний перебуває чи перебував у сімейних або близьких відносинах з потерпілою особою – п. 6¹ ч. 1 ст. 67 КК України) або пом'якшуючих обставин (вчинення злочину неповнолітнім – п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України).

Спеціальними ознаками можуть бути, наприклад, родинні стосунки – біологічна матір новонародженої дитини (ст. 117 КК України), фах – медичний працівник (ст. 139 КК України), певна діяльність – керівник підприємства або підприємець (ст. 175 КК України) тощо.

Поняття службової особи як спеціального суб'єкта визначено частиною 3 ст. 18 КК України, де вказано, що **службовими особами** є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління

із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Якими є обов'язкові ознаки суб'єкта злочину?
2. Сформулюйте поняття та формулу осудності.
3. Якими є критерії неосудності та їх загальна характеристика?
4. Особливості кримінальної відповідальності та покарання осіб, визнаних обмежено осудними.
5. Якими є критерії обмеженої осудності?
6. Вік кримінальної відповідальності: поняття та види.
7. Особливості кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин.
8. Поняття спеціального суб'єкта злочину.
9. Додаткові ознаки, що характеризують спеціального суб'єкта злочину.
10. Класифікація спеціальних суб'єктів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В. М. Бурдін. – Київ : Атіка, 2004. – 240 с.
2. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) : монографія / В. М. Бурдін. Львів : Львів. нац. ун-т, 2010. – 780 с.
3. Зайцев О. В. Обмежена осудність у кримінальному праві України : монографія / О. В. Зайцев. – Харків : Майдан, 2007. – 240 с.
4. Лень В. В. Осудність у кримінальному праві і законодавстві : монографія / В. В. Лень. – Дніпропетровськ : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. – 180 с.
5. Лень В. В. Примусові заходи медичного характеру: цілі і підстави застосування / В. В. Лень, М. М. Книга. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2011. – 92 с.
6. Максимович Р. Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України : монографія / Р. Л. Максимович. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 304 с.
7. Малиновский А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права / А. А. Малиновский. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 376 с.
8. Первомайский В. Б. Невменяемость / В. Б. Первомайский. – Киев : [б. и.], 2000. – 320 с.

ТЕМА 10

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

1. *Поняття та значення суб'єктивної сторони злочину.*
2. *Поняття та значення вини.*
3. *Умисел та його види.*
4. *Необережність та її види.*
5. *Змішана форма вини.*
6. *Мотив і мета злочину.*
7. *Помилка, її види та значення для кримінальної відповідальності.*

1. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ

Суб'єктивна сторона злочину традиційно належить до розряду найбільш значимих і разом з тим найбільш складних гносеологічних категорій, адже являє собою надскладний комплекс нейрофізіологічних, психоемоційних та інтелектуальних характеристик людської діяльності, які, врешті-решт, у динамічному зрізі формують соціально-правові ознаки поведінки як злочинної.

У суб'єктивній стороні злочину знаходить своє відображення та розвиток один із основоположних принципів кримінального права – принцип вини (принцип відповідальності лише за наявності вини, принцип винності, або винуватості). Своє нормативне закріплення він отримав у частині 2 ст. 2 КК України: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». З точки зору принципу вини людина може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише тоді, коли суспільно небезпечне діяння було не лише «справою її рук», але й продуктом її свідомості та волі.

Кримінальний закон не містить роз'яснення поняття «суб'єктивна сторона злочину». Використовує і дає його визначення наука кримінального права. Однак уже протягом багатьох років питання про суб'єктивну сторону злочину залишається дискусійним. Так, на думку одних учених (П. С. Дагель та ін.) воно є тотожним поняттю вини. Така позиція обґрунтовується тією обставиною, що реальний

умисел або реальна необережність особи виникають на підставі певного мотиву й полягають у діянні, спрямованому на досягнення певної мети. Тобто, мотив, мета й емоції – необхідні компоненти психічного ставлення, які складають вину. З урахуванням цього і робиться висновок, що якщо суб'єктивною стороною злочину виступає вина, то ознаками складу злочину, які її характеризують, можуть бути, поряд з умислом і необережністю, мотив, мета, афект, завідомість тощо¹.

Більш обґрунтованою є точка зору, що **суб'єктивна сторона злочину** – це його внутрішня сторона, тобто психічна діяльність особи, що характеризує ставлення її свідомості й волі до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та до його наслідків. Вина, мотив і мета – елементи суб'єктивної сторони злочину, які хоча і є тісно пов'язаними між собою, однак мають самостійне юридичне значення. Вина – це обов'язкова ознака будь-якого злочину, відсутність якої виключає кримінальну відповідальність. До факультативних ознак складу злочину належать *мотив* і *мета*, які в передбачених законом випадках можуть виступати ознаками основного або кваліфікованого складів, а також впливати на кримінальну відповідальність як обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання.

Певне місце в суб'єктивній стороні злочину посідають *емоції* особи, тобто її переживання, які супроводжують вчинення злочину. У деяких випадках емоційний стан особи безпосередньо передбачається у складі злочину (наприклад, умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання) або впливає зі змісту норми (наприклад, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини). У більшості випадків емоції (емоційні стани) змістовно не визначають психічного ставлення до чогось, хоча, безумовно, і впливають на його перебіг, реалізацію складових вини, таких її особистих детермінант, як інтелект та воля, тому, визнаючи юридичне значення емоцій (емоційних станів) у певних складах злочинів, їх варто розглядати як складові вини, а не окрему, нехай і факультативну, ознаку суб'єктивної сторони складу злочину. Ця ж думка опосередковано підтверджується і відомим широкому загалу вченням про структуру особистості (за К. Платоновим), згідно з яким воля, емоції й інтелект складають єдину, цілісну особистісну підструктуру, яка інтенгративно впливає на розгортання психофізичної активності індивідуума.

Суб'єктивна сторона злочину є найбільш проблемним елементом складу злочину, встановлення якого викликає численні помилки

¹ Ворошилин В. В., Кригер Г. А. Суб'єктивная сторона преступления : учеб. пособие. М. : Изд-во МГУ, 1987. С. 38–42.

в правозастосовній діяльності. В. М. Кудрявцев зазначав, що «більшість помилок у кваліфікації злочинів відбувається або через нерозуміння суб'єктивних ознак складів, або з причини неглибокого їх з'ясування на попередньому слідстві або в суді»¹. Суб'єктивна сторона злочину являє собою відбиття психічних процесів, що відбуваються у свідомості особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, характеризують її волю й детермінують поведінку. Значна кількість помилок обумовлюється тим, що процес установлення та доведення ознак суб'єктивної сторони злочину, як правило, є більш складним, ніж установлення об'єктивних ознак злочину. Також це пояснюється відсутністю чіткої юридичної характеристики суб'єктивної сторони в законодавчому описі злочину, що сприяє неоднозначному та неоднаковому розумінню внутрішньої сторони діяння.

Значення суб'єктивної сторони полягає насамперед у тому, що вона підлягає обов'язковому доведенню в кримінальному провадженні (входить до предмету доказування) й обов'язково встановлюється під час кваліфікації злочину. Крім того, суб'єктивна сторона допомагає індивідуалізації кримінальної відповідальності, впливає безпосередньо на характер і ступінь суспільної небезпечності злочину: тотожні за своїми об'єктивними ознаками дії, що посягають на той самий об'єкт, мають різну небезпечність виключно внаслідок суб'єктивних відмінностей. Її значення також полягає в тому, що вона суттєво впливає на кваліфікацію вчиненого, зокрема під час розмежування суміжних за об'єктивною стороною складів злочинів.

2. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ВИНИ

У частині 1 ст. 62 Конституції України закріплено важливий принцип, відповідно до якого кримінальна відповідальність настає лише тоді, коли буде доведено вину особи у вчиненні злочину. Це положення відтворено у частині 2 ст. 2 КК України, де зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду.

Згідно зі статтею 23 КК України **вина** – це «психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності». Таке

¹ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. М. : Юрид. лит., 1972. С. 171–172.

законодавче визначення поняття вини являє собою результат багаторічних досліджень науки кримінального права. Більш того, принцип суб'єктивного ставлення в вину, тобто відповідальності особи лише за наявності у неї вини, є одним з основних у вітчизняному кримінальному праві. Вина як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони складу злочину неподільно пов'язується з його об'єктивними ознаками – об'єктом, предметом та об'єктивною стороною й, відповідно, не може бути абстрактно відірвана від суспільно небезпечного діяння. Саме діяння становить предметний зміст вини, її матеріальне наповнення. Цей елемент складу злочину відображає зв'язок свідомості та волі особи з вчиненим нею суспільно небезпечним діянням.

Вина може бути охарактеризована таким категоріями, як зміст, форма, сутність і ступінь.

Оскільки вина – це психічне ставлення суб'єкта, виражене в певному злочині, *зміст вини* являє собою сукупність психічних елементів (свідомості, волі, емоцій, мотиву, мети), які складають це психічне ставлення. Зміст конкретної форми вини – це зміст умислу або необережності в конкретному злочині, які визначаються конструкцією конкретного складу злочину. Сам же зміст вини обумовлюється сукупністю свідомості (інтелектуальний момент), волі (вольовий момент) та їх співвідношенням. Усвідомлення обставин вчинення злочину суб'єктом може бути неоднаковим, одні обставини можуть бути усвідомлені більш повно, а інші – лише приблизно. Слід зауважити, що певні обставини можуть відобразитися у свідомості адекватно, а інші – неадекватно та хибно. Так, неповнолітні схильні здебільшого неправильно сприймати обставини через емоційне зараження, притаманне підліткам у молодому віці, під час учинення групових злочинів над однолітками. У такій ситуації особа намагається самоствердитися серед свого оточення та некритично ставиться до своїх вчинків. *Вольовий момент* змісту вини відображає усвідомлене спрямування розумових і фізичних зусиль особи на досягнення мети. Вольовими ознаками умисного психічного ставлення особи згідно з чинним кримінальним законодавством є бажання завдати шкоди певним суспільним відносинам через учинення дії чи бездіяльності у разі прямого умислу та свідоме допущення завдання такої шкоди у разі непрямого умислу.

Категорія *форми вини* виражає внутрішній зв'язок і спосіб організації взаємодії елементів і процесів як між собою, так і із зовнішніми умовами. Форма вини визначається співвідношенням психічних елементів, що складають зміст вини, та їх повнотою. Формою вини визнається встановлене законодавцем певне сполучення інтелектуальних і

вольових ознак, які свідчать про ставлення винної особи до вчинюваного нею діяння (дії чи бездіяльності) та його наслідків. Чинне кримінальне законодавство передбачає умисну та необережну форми вини у статтях 24 і 25 КК України.

Форма вини – це своєрідна суб'єктивна межа, яка відмежовує злочинну поведінку від незлочинної, а також визначає кваліфікацію злочину у випадках, коли на її підставі здійснюється диференціація кримінальної відповідальності, і є підставою для індивідуалізації покарання за діяння, які можуть бути вчинені як умисно, так і з необережності.

Сутність вини визначає соціальну природу вини, оскільки вина проявляється в злочинному діянні. Соціальна сутність вини проявляється в негативному або зневажливому ставленні особи до суспільних відносин, соціальних цінностей і благ, що охороняються законом про кримінальну відповідальність.

Ступінь вини – це її оціночна, кількісна категорія. Вона багато в чому визначає тяжкість вчиненого діяння і небезпечність особи винного. Ступінь вини має практичне значення, тому що реалізація кримінальної відповідальності та призначення конкретного покарання багато в чому залежать від того, з прямим чи непрямим умислом вчинено злочин, яким був вид умислу – заздалегідь обдуманим чи таким, що виник раптово, який вид необережності допустила особа, і в чому це проявилось.

Значення вини полягає в такому: 1) вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину, її наявність виступає підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності; 2) установлення вини дозволяє відмежувати злочинне діяння від незлочинного; відсутність вини означає відсутність суб'єктивної сторони й, отже, складу злочину, кримінальної відповідальності та покарання; 3) установлення вини дозволяє відмежувати суміжні злочини; 4) вина враховується під час звільнення від кримінальної відповідальності та призначення покарання. Нарешті, деякі інститути кримінального права розраховано лише на злочини, суб'єктивна сторона яких містить певну форму вини – так, звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 46 КК за злочин середньої тяжкості стає можливим, лише якщо він є необережним, а стадії вчинення злочину (готування, замах, добровільна відмова), рецидив злочинів, співучасть у злочині та перевищення меж необхідної оборони поєднуються лише з умисною виною.

3. УМИСЕЛ ТА ЙОГО ВИДИ

Чинним КК України виділено два види умислу: прямий і непрямий (ч. 1 ст. 24 КК України). Вид умислу визначається особливостями поєднання інтелектуальних та вольових ознак (психічних процесів, які відбуваються у свідомості особи під час учинення злочину), що характеризують психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків.

***Прямий умисел** – таке психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, коли вона усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх настання* (ч. 2 ст. 24 КК України).

Інтелектуальні ознаки прямого умислу полягають у такому:

1) у усвідомленні суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності): під час учинення злочину особа розуміє фактичний зміст діяння – наявність посягання та фактичні обставини його вчинення (місце, час, спосіб, обстановку тощо) та суспільну значущість – здатність посягання спричинити шкоду об'єктам, які поставлено під охорону чинним КК України;

2) у передбаченні його суспільно небезпечних наслідків (під час учинення злочину особа передбачає як неминучість, так і реальну можливість настання суспільно небезпечних наслідків).

Вольова ознака прямого умислу – бажання настання наслідків своєї дії чи бездіяльності (під час учинення злочину особа прагне досягти конкретного результату своєї злочинної діяльності, при цьому наслідки можуть бути як кінцевим результатом, так і засобом полегшення вчинення іншого злочину чи похідним елементом діяння).

***Непрямий умисел** – таке психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, коли особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й хоча не бажала, але свідомо допускала їх настання* (ч. 3 ст. 24 КК України).

Інтелектуальні ознаки непрямиго умислу полягають у такому:

1) у усвідомленні суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності): під час учинення злочину особа розуміє фактичний зміст діяння – наявність посягання та фактичні обставини його вчинення (місце, час, спосіб обстановку тощо) та суспільну значущість – здатність посягання спричинити шкоду об'єктам, поставленим під охорону чинним КК України;

2) у передбаченні його суспільно небезпечних наслідків (під час учинення злочину особа передбачає реальну можливість настання суспільно небезпечних наслідків).

Вольова ознака прямого умислу – небажання, але свідоме припущення настання наслідків своєї дії чи бездіяльності (під час учинення злочину особа не бажає настання суспільно небезпечних наслідків, при цьому з високим ступенем імовірності вона допускає їх настання або ставиться до них байдуже).

У теорії кримінального права виділяють також і конкретні види умислу, що мають значення для кваліфікації вчиненого. Їм притаманні додаткові ознаки: час виникнення умислу, конкретизація бажаного результату (наслідку) тощо. Залежно від часу виникнення розрізняють заздалегідь обміркований умисел та умисел, що виникає раптово.

Для заздалегідь обміркованого умислу момент його виникнення та безпосередня реалізація відокремлюються один від одного певним проміжком часу. Протягом цього часу винний розробляє план вчинення злочину, підшукує співучасників, визначає час і місце вчинення злочину тощо.

Для умислу, що виникає раптово, характерним є його раптова поява, поєднана з негайною реалізацією. Формування умислу поєднується з важкими переживаннями, приниженнями тощо. Прикладом наявності такого виду умислу є умисне вбивство у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України): умисел на вбивство потерпілого в цьому випадку є реакцією на протиправне насильство, систематичне знущання або тяжку образу з його боку.

Залежно від конкретизації бажаного результату (наслідку) розрізняють конкретизований умисел і неконкретизований умисел.

Для конкретизованого умислу є характерною чітка конкретизація результату діяння під час передбачення суб'єктом його наслідків. Винний передбачає конкретні наслідки й бажає їх настання або свідомо допускає. Для невизначеного умислу характерним є те, що винний під час передбачення можливості настання шкідливих наслідків не надає їм індивідуальної визначеності. У суб'єкта відсутнє чітке уявлення про розмір шкоди, характер і тяжкість наслідків тощо.

Злочин у таких випадках кваліфікується за фактично заподіяними наслідками.

Відмежування прямого умислу від непрямого слід здійснювати за такими ознаками:

1) за інтелектуальною – за характером передбачення наслідків: у разі прямого умислу винна особа передбачає як можливе, так і

неминуче настання наслідків як результату свого суспільно небезпечного діяння, а в разі непрямого умислу вона передбачає тільки можливість настання таких наслідків;

2) за вольовою – у разі прямого умислу особа бажає настання суспільно небезпечного наслідку як основного або проміжного результату свого суспільно небезпечного діяння, а в разі непрямого умислу вона його не бажає, але свідомо допускає настання наслідку (наслідків).

Хоча іноді в тексті кримінального закону (у назвах чи у диспозиціях статей Особливої частини КК) законодавець вказує на форму вини (наприклад, «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження», «Умисне знищення або пошкодження військового майна»), але в законодавчих описах багатьох злочинів інформація про ознаки їх суб'єктивної сторони відсутня. На умисний характер злочину можуть указувати певні способи опису злочину в законі: 1) пряма вказівка на форму вини; 2) вказівка на спеціальну мету діяння; 3) вказівка на мотив злочину; 4) вказівка на завідомість; 5) опис характерного способу дії; 6) вказівка на злісність діяння; 7) вказівка на незаконний характер дій; 8) вказівка на самовільний характер діяння в злочинах з формальним складом; 9) характеристика бездіяльності як ухилення від виконання обов'язків; 10) невиконання спеціальних обов'язків; 11) специфічний характер дій¹.

4. НЕОБЕРЕЖНІСТЬ ТА ЇЇ ВИДИ

Необережність поряд з умислом є однією з форм вини. Відповідно до частини 1 ст. 25 КК України необережність поділяється на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. Виходячи із закріпленого у законі визначення видів необережності, законодавець у статті 25 КК України сформулював психічне ставлення особи тільки до наслідків свого діяння.

Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК України).

Злочинна самовпевненість характеризується двома ознаками (моментами) – інтелектуальною та вольовою.

Інтелектуальну ознаку відображено в законі вказівкою на передбачення особою можливості настання суспільно небезпечних

¹ Рапог А. И. Вина в советском уголовном праве. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. С. 51.

наслідків. Як видно з тексту норми, усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру свого діяння не вимагається, оскільки цю складову інтелектуального моменту законодавець вивів за її межі. Водночас у теорії кримінального права враховується той факт, що у разі самовпевненості особа усвідомлює суспільно небезпечний характер діяння, але це усвідомлення нейтралізується її розрахунком на конкретні обставини, що не допускають настання шкідливих наслідків. Інтелектуальна ознака у разі самовпевненості містить у собі:

- а) передбачення фактичних ознак вчиненого особою діяння;
- б) передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків;
- в) передбачення розвитку причинного зв'язку.

Для передбачення у разі самовпевненості важливим є те, що воно має абстрактний характер – це загальне передбачення. Інакше кажучи, абстрактність передбачення означає, що особа, діючи певним чином, розуміє, що від такого штибу дій можуть настати суспільно небезпечні наслідки, однак у цьому конкретному випадку ці наслідки не настануть. Особа діє з упевненістю, що в цих умовах їх вдасться уникнути. Так, водій, перевищуючи швидкість, не допускає, що від його дій можуть настати шкідливі наслідки, вважаючи себе професіоналом, але розуміючи, що взагалі від таких дій такі наслідки можуть наставати.

Вольова ознака характеризується легковажним розрахунком на відвернення наслідків. Особа, діючи самовпевнено, спирається на певні обставини, що, з її погляду, не допускають, відвернуть можливі наслідки. Ці обставини (на які сподівається винний) бувають дуже різноманітними; вони можуть мати суб'єктивний характер (знання, досвід людини, уміння мати справу з певними предметами, наявність певної кваліфікації тощо), можуть бути обставинами об'єктивного характеру (розумне поводження потенційного потерпілого, відповідна обстановка, безвідомна робота механізмів тощо). У тому ж прикладі водій розраховує, що зуміє застосувати гальма й запобігти небажаним наслідкам.

Відмежування злочинної самовпевненості від непрямого умислу:

- 1) за інтелектуальною ознакою (за характером передбачення) – у разі самовпевненості передбачення має абстрактний (загальний) характер, а у разі непрямого умислу він завжди конкретний;
- 2) за вольовою ознакою – у разі самовпевненості розрахунок особи на відвернення наслідків є конкретним, він спирається на певні обставини або групу обставин, а в разі непрямого умислу особа

свідомо допускає настання наслідків, у цьому разі в неї відсутній такий розрахунок, або якщо вона і сподівається на ненастання наслідків, то така надія є невизначеною, на «може».

Необережність є **злочинною недбалістю**, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК України).

Як і злочинна самовпевненість, злочинна недбалість містить у собі дві ознаки (моменти) – інтелектуальну й вольову.

Інтелектуальна ознака (момент) злочинної недбалості в законі чітко не сформульовано, але її наявність передбачається:

1) у свідомому недотриманні правил обережності, у свідомій зневазі до існуючих установлених (писаних чи неписаних) правил обережності;

2) у неусвідомленому чи в недостатньо усвідомленому порушенні правил обережності.

Ці порушення правил не досягають можливості передбачення наслідків (вони доходять, так би мовити, до меж, за якими особа не передбачає можливості настання наслідків свого діяння). Так, суб'єкт чистить зброю, не переконавшись у тому, що вона не заряджена, й у результаті такої безтурботності пострілом позбавляється життя присутній під час цього сусід.

У разі недбалості відсутнє будь-яке передбачення наслідків – як конкретне, так і абстрактне, тому що особа діє без належної уважності, передбачливості й обережності, при чому завжди йдеться про наслідки тільки можливі. Сама ж діяльність може мати корисний характер.

Вольову ознаку (момент) недбалості виражено у законі теж своєрідно. Вона полягає в тому, що особа не напружує своєї волі, не конкретизує свою увагу на вчиненому діянні. Інакше кажучи, вольовий момент складається у відсутності певної поведінки, спрямованої на організацію своїх дій.

У законі поняття вольового моменту злочинної недбалості сформульовано за допомогою критеріїв недбалості. У цих критеріях і складаються ті вимоги, що висуваються до винної особи.

Об'єктивний критерій злочинної недбалості виражено у законі в словах «повинна була їх передбачити». Обов'язок бути уважним і завбачливим під час виконання відповідних дій, передбачати можливість настання суспільно небезпечних наслідків указує на наявність нормативної вимоги і може виходити із закону, спеціальних норм (інструкцій, положень), що регулюють ту чи іншу сферу службової або професійної діяльності людини. Цей критерій іменується

об'єктивним – насамперед тому, що його можна установити без серйозного вивчення особистості винної особи: це та сума вимог передбачливості, яку можна вимагати від будь-якої особи, що обіймає певну посаду, займається певною професійною діяльністю чи має певний життєвий досвід. Наприклад, від будь-якого водія можна вимагати знання правил дорожнього руху й експлуатації транспорту.

Суб'єктивний критерій указує на наявність фактичної, реальної можливості передбачити настання наслідків свого діяння. Установлення можливості передбачає з'ясування того, чи здатна та чи інша особа взагалі інтелектуально й фізично передбачити настання суспільно небезпечних наслідків, тому таку можливість необхідно розглядати невідривно, по-перше, від особистих особливостей, здібностей, професійних якостей тощо, по-друге, від конкретних умов, в яких діяла особа. Тобто, йдеться про реальну можливість передбачення, тобто таку, що ґрунтується на певних факторах, що можуть розцінюватися як умови реалізації передбачення.

Від злочинної недбалості треба відрізнити «випадок» («казус»), який виключає кримінальну відповідальність за відсутністю вини. «Випадок» трапляється тоді, коли наслідки, що настали, хоча і перебувають у причинному зв'язку з діянням особи, однак вона не лише не передбачала можливості їх настання, але й не могла їх передбачити.

5. ЗМІШАНА ФОРМА ВИНИ

У доктрині кримінального права відсутнє універсальне визначення «змішаної» форми вини, що насамперед пов'язано з відсутністю її законодавчого визначення. Ще її називають «складна», «подвійна» або «комбінована». Йдеться про таке поєднання елементів свідомості й волі особи, що характеризують різне психічне ставлення винного до діяння та наслідків.

У літературі виділяють *два різновиди злочинів із складною (змішаною) формою вини:*

1) злочини, в яких діяння саме по собі є адміністративним чи дисциплінарним правопорушенням, і лише настання суспільно небезпечних наслідків робить все вчинене злочином; як правило, це стосується порушення певних правил (порушення безпеки дорожнього руху, ветеринарних правил); у таких злочинах психічне ставлення до діяння може бути як умисним, так і необережним, але до наслідків – тільки необережним; у цілому злочин вважається необережним.

2) злочини, які передбачають умисну форму вини щодо діяння та першого (найближчого) наслідку, а щодо другого наслідку – психічне

ставлення особи виражається в необережності; загалом такі злочини вважаються умисними, наприклад, у разі спричинення умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України), – щодо діяння та першого наслідку у вигляді тяжкого тілесного ушкодження – винний діє умисно, а психічне ставлення до смерті виражається тільки в необережності; інакше кажучи, за відсутності необережної форми вини щодо заподіяння смерті злочин вважається умисним і підлягає кваліфікації як умисне вбивство.

Значення складної («змішаної») форми вини полягає в тому, що її встановлення дозволяє здійснити розмежування суміжних складів злочинів, правильну кваліфікацію вчиненого й забезпечити індивідуалізацію покарання.

6. МОТИВ І МЕТА ЗЛОЧИНУ

На відміну від вини, без установлення якої немає складу злочину, мотив і мета злочину зазначаються не в усіх статтях Особливої частини КК України, а тому є факультативними (самостійними) категоріями суб'єктивної сторони. Водночас, коли мотив і мета прямо передбачаються в конкретному складі злочину або впливають із його змісту, вони підлягають обов'язковому встановленню, тому що виступають його конструктивними ознаками. В інших випадках вони можуть виступати як обставини, що враховуються судом під час призначення покарання.

У теорії кримінального права загально визнаним є положення про те, що **мета злочину** – це уявний бажаний кінцевий результат, до якого прагне особа, вчиняючи злочин, **мотив злочину** – це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку. Мотив і мета є тісно пов'язаними між собою. Формування мотиву означає постановку певної мети. Мотив відповідає на питання, чому особа вчинила злочин, а мета – до чого вона прагнула. Як правильно зазначається в літературі, мотив і мета є характерними для будь-якої свідомої та вольової поведінки людини.

Мета – це ознака лише умисних злочинів. Мета є обов'язковою ознакою таких складів злочину, як диверсія (ст. 113 КК України), катування (ст. 127 КК України), втручання в діяльність судових органів (ст. 376 КК України) та ін. Певна мета може виступати кваліфікуючою ознакою, наприклад умисне вбивство з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення є кваліфікованим складом убивства (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України).

Мета залежно від результату, якого намагається досягти винний, може бути первинною, проміжною та кінцевою. Так, первинною метою необхідної оборони виступає спричинення шкоди особі, яка на щось посягає. Проміжною метою є відвернення або припинення посягання, а кінцевою – захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, суспільства та держави.

Мотив як самостійна ознака суб'єктивної сторони також притаманний тільки умисним злочинам. У необережних злочинах можна говорити про мотиви, які штовхнули особу на певну поведінку, але не на злочин, оскільки злочинного результату свідомість винуватого не допускає. За своєю природою мотиви можуть бути різними: мотиви низького характеру (корисливість, хуліганські та садистські мотиви) й позбавлені цього моменту (неправильно сприйняті інтереси держави, суспільства, окремих фізичних чи юридичних осіб, вчинення злочину з мотивів наявності тяжких особистих, сімейних чи інших обставин тощо). Як конструктивна ознака мотив передбачається у складах таких злочинів, як хуліганство (ст. 296 КК України), грубе порушення законодавства про працю (ст. 172 КК України), підміна дитини (ст. 148 КК України) тощо. Інколи мотив хоч і не зазначається прямо в диспозиції відповідної статті, але впливає із сутності самого злочину. Так, немає крадіжки (ст. 185 КК України) або шахрайства (ст. 190 КК України) без мотиву корисливості. У деяких випадках вказівка на мотив свідчить про наявність кваліфікованого складу злочину. Так, корисливі та хуліганські мотиви роблять умисне вбивство кваліфікованим (пп. 6,7 ч. 2 ст. 115 КК України).

До інших компонентів психічної діяльності суб'єкта злочину окремі дослідники відносять також і **емоційний стан (емоції)** суб'єкта злочину, який характеризується певними психічними переживаннями, за наявності яких особа вчиняє злочин. У правовій літературі емоційний стан, як правило, обмежується питаннями сильного душевного хвилювання й афекту. Злочин, вчинений під впливом таких обставин, вважається привілейованим. За КК України вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання, викликаного аморальними або неправомірними діями потерпілого, є обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України). Втім, варто погодитись, що емоції не є самостійним елементом психічного ставлення особи до суспільно небезпечного діяння, а означають психічні переживання, які можуть вникати до, під час та після вчинення злочину¹.

¹ Рагог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. С. 61.

Слід, таким чином, визнати, що емоції (емоційні стани) змістовно не визначають психічного ставлення до чогось, хоча, безумовно, і впливають на його перебіг, реалізацію складових вини, таких її особистісних детермінант, як інтелект та воля, тому, визнаючи юридичне значення емоцій (емоційних станів) у певних складах злочинів, їх варто розглядати як складові вини, а не окрему, нехай і факультативну, ознаку суб'єктивної сторони складу злочину.

7. ПОМИЛКА, ЇЇ ВИДИ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглядаючи це питання, варто мати на увазі насамперед те, що йдеться не про судові помилки, не про помилку слідчого, прокурора чи судді, допущену під час кваліфікації діяння або винесення вироку, а про те помилкове уявлення про обставини вчиненого, яке є в особи, коли вона вчиняє злочин.

Помилка в кримінальному праві – це неправильне уявлення винного щодо юридичних і фактичних ознак діяння та його наслідків (або неправильне уявлення винного щодо приписів закону й фактичних ознак діяння та його наслідків).

Класифікація помилок:

1) за причинами й умовами виникнення – пробачні та непробачні помилки;

2) за характером – хибне уявлення про наявність ознак, що фактично відсутні, або про відсутність ознак, що фактично є в наявності;

3) за предметом помилки – юридичні та фактичні.

Більш прийнятною для кримінального права в практичному значенні є класифікація помилок, відповідно до якої неправильне уявлення суб'єкта може стосуватися юридичних приписів права й фактичних обставин злочину, тобто з поділом на юридичні та фактичні помилки.

Юридична помилка (помилка в праві) – це неправильне уявлення особи щодо юридичного характеру суспільно небезпечного діяння та його наслідків (або щодо положень закону).

Помилка цього виду більшою мірою стосується законодавчої врегульованості кримінально-правових відносин і їх сприйняття громадянами, що зобов'язані дотримуватись законів України, у тому числі і про кримінальну відповідальність. За наявності юридичної помилки в особи складається перекохане уявлення про законність і незаконність вчинених нею дій, і неадекватно сприймаються приписи закону та положення, що у них містяться.

Виділяють такі *підвиди юридичної помилки*:

- 1) помилка в злочинності діяння (суб'єкт вважає своє діяння злочином, хоча воно не закріплено як такий у кримінальному законі);
- 2) помилка в незлочинності діяння (суб'єкт вважає своє діяння правомірним, тоді як закон відносить його до злочинів);
- 3) помилка у виді й розмірі покарання;
- 4) помилка в кваліфікації діяння.

Щодо так званого *уявного злочину* можна сказати, що діяння є суспільно небезпечним, протиправним тільки у свідомості окремої людини. У законодавстві воно не є таким, тому здійснення цієї дії чи бездіяльності не може бути підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності. У кримінальному праві діє принцип, відповідно до якого немає злочину без згадки про те у законі.

У випадку, коли суб'єкт вважає свої дії правомірними, а закон містить згадку про них як про злочинні, діє принцип, відповідно до якого незнання закону не звільняє від кримінальної відповідальності. Але саме під час розгляду цього підвиду юридичної помилки, як про це говорилося вище, і може бути застосований виняток зі згаданого правила. На боці особи повинні бути виняткові обставини об'єктивного характеру, що унеможливили ознайомлення людини із законом (перебування в лікарні у тяжкому стані, перебування в місцях, у яких немає доступу до засобів масової інформації, фізіологічні особливості стану людини). У цьому випадку, як свідчить світова практика законотворчості, ця обставина може враховуватися судом як пом'якшуюча вину або як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності. При цьому важко уявити, що особа не знає про злочинність таких діянь, як убивство, розбій, хуліганство чи державна зрада.

Юридична помилка щодо виду й розміру покарання не може вплинути на кваліфікацію діяння. Кримінальна відповідальність і покарання визначаються відповідно до санкції відповідної статті КК України і на підставі загальних засад призначення покарання.

Не впливає на притягнення винного до кримінальної відповідальності і помилка в кваліфікації діяння. Злочин кваліфікується з використанням установлених законом і наукою кримінального права правил кваліфікації.

Фактична помилка (помилка у факті) – це неправильне уявлення особи щодо фактичних ознак суспільно небезпечного діяння та його наслідків.

Фактична помилка поділяється на такі *підвиди*:

- 1) помилка в об'єкті;
- 2) помилка в особі потерпілого;

- 3) помилка в предметі;
- 4) помилка у кваліфікуючих ознаках;
- 5) помилка в наслідках;
- 6) помилка у розвитку причинного зв'язку.

Помилка в об'єкті. У теорії кримінального права розглядаються випадки, коли в особи складається неправильне уявлення щодо об'єкта посягання. Суб'єкт, маючи намір на посягання на конкретно визначений ним об'єкт (суспільні відносини), насправді заподіює шкоду іншому, не усвідомлюючи цього факту. Помилка в об'єкті може бути, наприклад, коли відбувається спроба замаху на життя представника іноземної держави, але в результаті помилки гине пересічна людина. Діяння кваліфікується як замах на життя представника іноземної держави та вбивство з необережності іншої людини, помилково прийнятої за іноземного представника.

Помилка в особі потерпілого. До помилки в об'єкті примикає так звана помилка в особі потерпілого, що іноді не точно називається помилкою в об'єкті. Не можна ототожнювати з помилкою в об'єкті помилку в особі потерпілого, за якій шкода заподіюється не наміченій жертві, а іншій людині.

У таких ситуаціях особа несе відповідальність за ту шкоду, що фактично була заподіяна потерпілому, тому що для кримінального права не має значення, кому конкретно була заподіяна шкода. Об'єктом убивства є життя будь-якої іншої людини. Тому, якщо життя була позбавлена людина (навіть і не та особа, якій хотів заподіяти шкоду винний), винна особа все одно відповідає за умисний закінчений злочин, у цьому прикладі – за вбивство.

Помилка в предметі. З помилкою в об'єкті є тісно пов'язаною помилка в предметі, за якої суб'єкт має неправильне уявлення про предмет злочину (майно, документи тощо). Помилка в предметі може, наприклад, бути тоді, коли особа, маючи умисел на заволодіння певним майном, помилково вилучає інше, але і те, і це майно стосується об'єкта, охоронюваного кримінальним законом. Ця помилка може ставатись тільки в предметних злочинах. Суб'єкт злочину може помилятися щодо властивостей предмета, його приналежності та правової значимості.

Наприклад, злочинець має умисел вчинити крадіжку коштовної картини з музею, але замість неї викрав копію, виставлену разом з оригіналом. Через це реально заподіяна шкода є меншою порівняно з тим, що охоплювалося свідомістю винного, тому діяння в цьому випадку має бути кваліфіковано не як закінчений злочин, а як замах на крадіжку в особливо великих розмірах.

Помилка в кваліфікуючих ознаках. Кваліфікуючі ознаки є ознакою складу злочину і свідчать про більш високий рівень суспільної небезпечності порівняно з тією, яку виражено ознаками основного складу. При цьому варто звернути увагу на те, що у суб'єкта було неправильне уявлення не про об'єкт посягання, а щодо суб'єктивної юридичної оцінки злочинцем тих обставин, що роблять об'єкт більш охоронюваним кримінальним законом.

Причиною підвищеної захищеності цих об'єктів виступає уразливість і недостатня здатність протистояти злочинному посягання з боку злочинців. Особлива увага законодавцем приділяється кримінально-правовому захисту дітей, підлітків і службових осіб. У підґрунті кваліфікуючих ознак лежить особливий стан жінки (вагітність), вік підлітка (згвалтування малолітньої дитини чи неповнолітньої, залучення неповнолітніх у злочинну діяльність), а також особливості правового статусу судді й інших представників влади. Тому якщо злочинець згвалтував жертву і при цьому не знав з об'єктивних причин, що та не досягла повноліття, ця кваліфікуюча ознака в вину йому не ставиться.

Помилка в наслідках трапляється тоді, коли злочинець ставить перед собою ціль досягти певного результату, але з тих чи інших причин не досягає її, тому що наслідки якісно чи кількісно відрізняються від намічених. До якісної належить помилка, за якої злочинець, маючи намір заподіяти потерпілому лише побої, насправді досягає іншого результату – його смерті. Кількісна ж помилка трапляється тоді, коли злочин спрямовано на заволодіння певною сумою грошей чи певними матеріальними цінностями, але в результаті умисел суб'єкта не був доведений до кінця з незалежних від його волі причин (гроші були вилучені в меншій кількості, цінності були переміщені в інше місце, і винна особа заволоділа іншим майном).

Щодо помилки в наслідках слід відзначити таке. Якісна помилка в наслідках може як пом'якшити кримінальну відповідальність особи, так і обтяжувати її. Якщо злочинець розраховував викрасти із сейфа велику суму грошей, а фактичний збиток виявився порівняно невеликим порівняно із задуманим, то його дії кваліфікуються як замахи на крадіжку у великих розмірах. Водночас може бути ситуація, коли помилка в наслідках пом'якшує відповідальність винного. Так, у разі викрадення речі, фактичну вартість або цінність якої суб'єкт не усвідомлює, у вину йому ставиться тільки простий склад, а не кваліфікований.

Помилка в причинному зв'язку – це неправильне уявлення особи про розвиток причинно-наслідкових зв'язків, унаслідок якого

бажаний результат досягається злочинцем, але він настає не від тієї дії, на яку розраховував сам суб'єкт, а від іншої, що не охоплювалась його свідомістю (наприклад, особа з метою вбивства передає потерпілому замість ліків отруту, однак смерть настає внаслідок інших причин). У цьому випадку особа підлягає відповідальності лише за замах на вбивство.

Відхилення дії розглядається в теорії кримінального права як помилка не завжди. Це відхилення злочину в його наслідках від передбачуваної особою мети, наприклад, особа, бажаючи вбити потерпілого, стріляє в нього, однак промахується (намічена жертва нагнулася за сигаретою, що впала) і вбиває людину, що стоїть поруч чи раптово з'являється. Тут немає помилки в особі, немає і помилки в об'єктивній стороні – відхиляється лише сама дія, що призводить до результату (наслідку), до якого винний не прагнув.

Відповідальність у цих випадках настає за правилами ідеальної сукупності, а саме особа несе відповідальність за замах на злочин стосовно наміченого потерпілого (виходячи зі спрямованості його наміру), а щодо іншого – це або непрямий умисел, або необережність, або навіть казус (залежно від оцінки сформованих конкретних обставин: чи передбачав, чи міг передбачати можливі наслідки тощо).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Визначте поняття, назвіть ознаки та значення суб'єктивної сторони злочину.
2. Які ви знаєте факультативні ознаки суб'єктивної сторони злочину?
3. Види умислу. Якими є критерії розмежування прямого та непрямого умислу?
4. Якими є спеціальні види умислу?
5. Якими є види необережної форми вини?
6. У чому полягає відмінність злочинної самовпевненості від непрямого умислу?
7. Дайте визначення змішаної форми вини. Які ви знаєте види злочинів із складною формою вини?
8. Яким чином емоційний стан особи може впливати на кваліфікацію злочину та на призначення покарання?
9. Що означає термін «помилка» у теорії кримінального права? Види помилок та їх значення для кваліфікації дій винного.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вереша Р. В. Випадок та помилка у кримінальному праві : наук.-практ. посіб. / Р. В. Вереша. – Київ : Правова єдність, 2016. – 50 с.
2. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. / Р. В. Вереша. – Київ : Правова єдність ; Алерта, 2015. – 88 с.
3. Постанови Пленуму Верховного Суду України у справах кримінальної спеціалізації / упоряд.: О. М. Литвинов, А. М. Яценко. – Харків : Константа, 2018. – 320 с.
4. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам / А. И. Рарог. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 304 с.
5. Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокуренька ; упоряд. О. М. Джужа, О. М. Литвинов. – Київ : Нац. акад. внутр. справ ; Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримін. асоц. України ; Золота миля, 2017. – 804 с.

ТЕМА 11

СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

1. *Поняття та види стадій злочину.*
2. *Поняття закінченого злочину, його характеристика.*
3. *Незакінчений злочин та його види.*
4. *Готування до злочину.*
5. *Замах на злочин.*
6. *Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин.*
7. *Добровільна відмова в разі незакінченого злочину.*

1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СТАДІЙ ЗЛОЧИНУ

Як і будь-яка інша діяльність людини, процес учинення злочину триває у часі, а тому може лишитись недоведеним винною особою до кінця. У таких випадках постає питання про певну стадію, на якій було припинено злочинну діяльність.

У перекладі з грецької мови «стадія» – це певний період, ступінь, етап або фаза розвитку чого-небудь.

Стадії вчинення злочину – це передбачені КК України суспільно небезпечні етапи підготовки та безпосереднього вчинення умисного злочину, які різняться між собою характером вчинюваних діянь (дії чи бездіяльності) та моментом припинення (закінчення) злочинної діяльності, а також ступенем реалізації винним злочинного умислу, а через це і ступенем тяжкості вчиненого особою діяння.

Стадії вчинення злочину характеризуються такими **ознаками**:

– у зв'язку з тим, що злочином є **тільки діяння** (дія або бездіяльність), кожна стадія вчинення умисного злочину повинна являти собою саме **діяння**; не визнаються стадіями вчинення злочину той або інший стан свідомості особи, її думки й такі прояви намірів, які не підкріплено конкретними суспільно небезпечними діяннями; лише конкретні суспільно небезпечні діяння можуть бути заборонені законом про кримінальну відповідальність, лише вони можуть розглядатися як стадії вчинення злочину, наприклад погроза вбивством (ст. 129 КК України) або погроза знищенням майна (ст. 195 КК України) тощо;

– стадії вчинення злочину є лише в злочинах, вчинених з **прямим умислом**; така діяльність виражається в усвідомлених діях, спрямованих на заподіяння шкоди суспільним відносинам, що охороняються законом про кримінальну відповідальність; у необережних посяганнях воля особи не спрямовується на вчинення конкретного злочину, тому стадії в необережних діяннях виключаються;

– стадії різняться між собою **характером вчинюваних діянь**, а також за **ступенем реалізації умислу**: чим більше реалізовано умисел, тим більшою мірою вчинено злочин (виконано його об'єктивну сторону), а тому і більшу шкоду може заподіяти чи вже заподіює винний;

– стадії вчинення злочину розрізняються **за моментом припинення злочинної діяльності**, тобто говорити про стадії можна лише тоді, коли злочинні діяння вже були припинені або перервані.

Залежно від моменту закінчення всі злочини поділяються на **два види**:

- 1) закінчений злочин (ч. 1 ст. 13 КК України);
- 2) незакінчений злочин (ч. 2 ст. 13 КК України).

Якщо особа повністю реалізувала злочинний умисел і вчинила закінчений злочин, то необхідності виділяти будь-які етапи (стадії) злочинної діяльності немає. Вона виникає у разі недоведення задуманого злочину до його логічного завершення.

Злочин може бути не доведено до кінця з двох причин, які виключають одна одну:

- 1) за волею особи, в поведінці якої вбачається добровільна відмова в разі незакінченого злочину (ст. 17 КК України);
- 2) усупереч волі особи, винної у вчиненні незакінченого злочину, – готування до злочину (ст. 14 КК України) або замаху на злочин (ст. 15 КК України).

Отже, закон про кримінальну відповідальність визнає злочинними та караними **три стадії вчинення злочину**:

- 1) готування до злочину;
- 2) замах на злочин;
- 3) закінчений злочин.

Перші дві стадії, тобто готування та замах, є різновидами незакінченого злочину. У теорії кримінального права їх також називають **стадіями попередньої злочинної діяльності**. Ознаки готування до злочину та замаху на злочин передбачаються, відповідно, у статтях 14 та 15 КК України, а закінчених злочинів – у диспозиціях статей Особливої частини КК.

Проте злочинна діяльність не завжди охоплює всі три стадії. У більшості випадків умисел на вчинення злочину реалізується

безпосередньо у закінченому злочині. Якщо злочин закінчено, то він поглинає всі попередні стадії його вчинення, вони не мають самостійного значення та не впливають на його кваліфікацію. Питання про відповідальність за незакінчену злочинну діяльність виникає лише тоді, коли злочин було припинено (перервано) на стадії готування або замаху й не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

Установлення стадій злочину є необхідним для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності та призначення покарання особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що не має ознак закінченого злочину.

Значення стадій полягає і в тому, що оскільки єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого законом про кримінальну відповідальність, то встановлення стадії злочину дозволяє відмежувати злочинну поведінку від незлочинної.

Крім цього, стадії відрізняються і за ступенем суспільної небезпечності. Так, чим ближче злочинцю вдалося дійти до кінцевої мети діяння, тим стадія його злочинної діяльності є більш суспільно небезпечною за попередню, що повинно враховуватися під час призначення покарання.

2. ПОНЯТТЯ ЗАКІНЧЕНОГО ЗЛОЧИНУ, ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКА

Закінченим злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК (ч. 1 ст. 13 КК України).

Закінчений злочин характеризується єдністю об'єктивних і суб'єктивних ознак, повною реалізацією як злочинного умислу, так і об'єктивної сторони суспільно небезпечного діяння, передбаченого відповідною диспозицією статті Особливої частини КК.

Моменти закінчення злочинів бувають різними, що обумовлюється особливостями законодавчої конструкції їх складів (або конструкції об'єктивної сторони).

1. У злочинах з матеріальним складом об'єктивна сторона отримує свій повний розвиток лише за умови настання зазначених у законі про кримінальну відповідальність суспільно небезпечних наслідків. Саме з цього моменту такий злочин вважається закінченим. У злочинах із матеріальним складом слід обов'язково встановлювати

причинний зв'язок між самим діянням і суспільно небезпечними наслідками, що настали. Прикладом злочину з матеріальним складом є вбивство, яке вважається закінченим лише з моменту настання смерті потерпілого (ст. 115 КК України). Якщо ж, наприклад, постріл у жертву з метою її вбивства не призводить до настання смерті потерпілого, може йтися лише про замах на вбивство, оскільки не настав передбачений законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечний наслідок – смерть іншої людини.

2. Злочини з формальним складом не передбачають суспільно небезпечні наслідки як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони. У них саме суспільно небезпечне діяння утворює закінчений злочин незалежно від настання чи ненастання суспільно небезпечних наслідків, тому такі злочини вважаються закінченими з моменту вчинення зазначених у законі про кримінальну відповідальність діянь. Наприклад, розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України) вважається закінченим з моменту самого розголошення відомостей, що становлять державну таємницю.

3. Злочини з усіченим складом у зв'язку з їх підвищеною суспільною небезпечністю вважаються закінченими на більш ранніх стадіях вчинення злочину – на стадії готування або замаху. Для визнання таких злочинів закінченими не потрібно не лише настання суспільно небезпечних наслідків, але і доведення до кінця самих дій, що здатні викликати ці наслідки. Так, розбій (ст. 187 КК України) вважається закінченим уже з моменту самого нападу незалежно від того, заволодів винний майном потерпілого чи ні, й навіть незалежно від того, чи зміг би він взагалі заволодіти цим майном (наприклад, потерпілий виявився більш фізично розвиненим і дав гідну відсіч злочинцю або ж майна при собі взагалі не мав). Інакше кажучи, закон про кримінальну відповідальність конструює ці злочини таким чином, що вони вважаються закінченими з моменту вчинення діяння, яке за своїм змістом є попередньою злочинною діяльністю.

3. НЕЗАКІНЧЕНИЙ ЗЛОЧИН ТА ЙОГО ВИДИ

Закон про кримінальну відповідальність, на відміну від випадку закінченого злочину, не дає визначення незакінченого злочину. Проте, оскільки ці поняття є взаємопротилежними, то, виходячи з аналізу дефініції закінченого злочину, можна дійти висновку про те, що під **незакінченим злочином** необхідно розуміти суспільно небезпечне умисне діяння, яке містить окремі, але не всі ознаки складу злочину,

передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, у зв'язку з тим, що злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

У разі незакінченого злочину, на відміну від закінченого, відсутня єдність об'єктивних і суб'єктивних ознак. Винна особа ще не реалізувала свій умисел у повному обсязі, вона не досягла бажаного злочинного результату. Такі ситуації можуть виникнути, наприклад, у таких випадках:

– унаслідок умисного створення умов для вчинення злочину у подальшому винному не вдалося взагалі розпочати вчинення суспільно небезпечного діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, наприклад, після придбання ножа з метою подальшого вчинення умисного вбивства винний був затриманий (такі дії необхідно кваліфікувати як готування до вчинення умисного вбивства);

– винна особа розпочала вчинення з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, проте їй не вдалося це діяння закінчити, наприклад, винний з метою умисного вбивства намагається нанести удар ножом у груди потерпілого, проте потерпілий виявився більш фізично розвиненим і зміг попередити нанесення винним удару (такі дії необхідно кваліфікувати як незакінчений замах на вчинення умисного вбивства);

– злочинцю вдалося закінчити вчинення з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, проте бажані суспільно небезпечні наслідки не настали з причин, що не залежали від волі винного; наприклад, з метою умисного вбивства винному вдалося нанести декілька ударів ножом у груди потерпілого, останній був поранений, і злочинець, вважаючи, що цього достатньо для настання смерті, покинув місце злочину, проте смерть не настала, оскільки потерпілому було вчасно надано медичну допомогу (такі дії необхідно кваліфікувати як незакінчений замах на вчинення умисного вбивства).

Згідно з частиною 2 ст. 13 КК України незакінченим злочином визнаються **готування до злочину** та **замах на злочин**.

4. ГОТУВАННЯ ДО ЗЛОЧИНУ

Готування до злочину – це підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ч. 1 ст. 14 КК України).

Можна стверджувати, що готування до злочину є першим (початковим) етапом реалізації злочинного умислу, який являє собою один із видів незакінченого злочину. Проте треба зауважити, що вчинення умисного злочину може відбуватись і без стадії готування. Так, наприклад, унаслідок раптової образи з боку потерпілого винний одразу наносить йому декілька ударів, чим спричиняє тілесні ушкодження. У цьому випадку стадія готування відсутня, оскільки винний одразу реалізує умисел, який у нього виник раптово.

Діяння, що утворюють готування, самі по собі не входять до об'єктивної сторони складу злочину, вони ще не ставлять об'єкт злочину в безпосередню небезпеку спричинення шкоди, оскільки посягання суб'єкта на охоронювані законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини ще відсутні.

З об'єктивної сторони готування може характеризуватись вчиненням різних активних дій або бездіяльності винної особи, але спільним для них є те, що **всі вони полягають лише у створенні умов для вчинення злочину у майбутньому**. При цьому обов'язковою ознакою готування є те, що особа не вчиняє злочин (не розпочинає виконання його об'єктивної сторони) із причин, що не залежали від її волі.

Із суб'єктивної сторони готування до злочину є можливим лише за наявності **прямого умислу у винного**, який усвідомлює, що створює умови для вчинення певного злочину в майбутньому та бажає їх створити. Обов'язковою умовою при цьому є те, що винна особа планує у майбутньому довести свій злочинний умисел до логічного завершення – вчинити закінчений злочин, тому і створює для цього належні умови.

Відповідно до частини 1 ст. 14 КК України готування до злочину може проявлятися у таких **видах**:

- 1) підшукування засобів чи знарядь учинення злочину;
- 2) пристосування засобів чи знарядь учинення злочину;
- 3) підшукування співучасників;
- 4) змова на вчинення злочину;
- 5) усунення перешкод;
- 6) інше умисне створення умов для вчинення злочину.

1. Підшукування засобів чи знарядь вчинення злочину – це їх отримання у будь-який спосіб, як-от: пошук, купівля, викрадення, отримання у подарунок, у борг, запозичення на певний час тощо. При цьому **засобами вчинення злочину** є предмети матеріального світу, які полегшують чи прискорюють вчинення злочину або є необхідними для його вчинення у певній обстановці (наприклад, підроблені

документи для шахрайства, драбина для вчинення крадіжки з другого поверху будинку, наркотичні засоби для доведення потерпілої особи до безпорадного стану з метою її подальшого згвалтування тощо). Під **знаряддями злочину** слід розуміти предмети, які безпосередньо використовуються для виконання об'єктивної сторони злочину та впливу на об'єкт злочину, зокрема для заподіяння суспільно небезпечних наслідків (наприклад, вогнепальна або холодна зброя для вбивства, кийок для заподіяння тілесних ушкоджень тощо).

2. Пристосування засобів чи знарядь учинення злочину – така зміна будь-яких предметів матеріального світу, яка робить їх придатними або більш зручними чи більш ефективними для вчинення злочину (наприклад, загострення викрутки для нанесення тілесного ушкодження, підробка документа для вчинення шахрайства, виготовлення обрізу з мисливської рушниці для вчинення умисного вбивства тощо).

3. Підшукування співучасників – це будь-які дії із залучення до вчинення злочину інших осіб (наприклад, пособника для приховування злочину, організатора для отримання відповідних настанов щодо вчинення злочину, підбурювача для схиляння інших осіб до вчинення злочину тощо).

4. Змова на вчинення злочину – це домовленість (згода) двох чи більше суб'єктів злочину про умисне спільне вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України.

5. Усунення перешкод – це усунення можливих чи справжніх перепон, які заважають вчиненню злочину (наприклад, отруєння собаки, що охороняє склад, невключення чи виведення з ладу сигналізації або підкоп під парканом із метою вчинення крадіжки).

6. Інше умисне створення умов для вчинення злочину – це різноманітні дії, які (як і попередні види готування до злочину) полегшують учинення злочину, створюють умови для приховування слідів злочину, забезпечують алібі тобто створюють можливість для вчинення злочину у майбутньому (наприклад, розробка плану вчинення злочину, підшукування жертви злочину, завчасна підготовка сховища для майна, здобутого злочинним шляхом, організація засідки для подальшого вчинення злочину, стеження за потенційною жертвою тощо).

Необхідно пам'ятати, що відповідно до частини 2 ст. 14 КК України **готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності**. Це положення є одним із проявів політики гуманізації кримінального законодавства й економії засобів кримінальної репресії.

Готування до злочину необхідно відрізнити від виявлення умислу (наміру).

Виявлення умислу (наміру) – це прояв особою у той чи інший спосіб (усно, письмово, іншим шляхом) наявного в неї бажання вчинити певний злочин, не виражений у конкретному суспільно небезпечному діянні (дії чи бездіяльності).

Для відмежування виявлення умислу від готування до злочину слід виходити з того, що стадія **готування** до злочину може проявлятися лише в конкретних суспільно небезпечних діях чи бездіяльності, які полягають у створенні умов, необхідних для подальшого вчинення злочину, а в разі **виявлення умислу** самі дії чи бездіяльність відсутні. Виявлення умислу перебуває поза сферою кримінально-правового регулювання, оскільки закон про кримінальну відповідальність не карає за думки, якщо вони не підкріплені конкретними суспільно небезпечними діями, тому виявлення умислу і не розглядається як стадія вчинення злочину й не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Проте від виявлення умислу слід відрізнити такі самостійні злочини, як погроза вбивством, погроза знищенням майна тощо (наприклад, статті 129, 195, 266, ч. 1 ст. 345 КК України). У цих випадках карається не виявлений умисел, а конкретне суспільно небезпечне діяння – погроза, оскільки в цьому випадку об'єкт кримінально-правової охорони вже піддається злочинному впливу – заподіюється безпосередня шкода особі, громадській безпеці, громадському спокою тощо.

5. ЗАМАХ НА ЗЛОЧИН

Замах на злочин – це вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ч. 1 ст. 15 КК України).

Через більшу суспільну небезпечність замах на злочин, на відміну від готування до нього, є кримінально караним незалежно від ступеня тяжкості злочину, на вчинення якого посягає винна особа.

З об'єктивної сторони замах на злочин характеризується такими ознаками:

– діяння (дію чи бездіяльність) безпосередньо спрямовано на вчинення злочину;

- злочин не доведено до кінця;
- злочин не доводиться до кінця з причин, які не залежать від волі винного.

Безпосередня спрямованість діяння на вчинення злочину полягає в тому, що винна особа починає безпосереднє виконання об'єктивної сторони конкретного складу злочину, на цій стадії вже здійснюється реальне посягання на об'єкт злочину – йому заподіюється конкретна шкода або створюється реальна загроза її спричинення (наприклад, людину, яка не вміє плавати, з метою вбивства вкинули у річку).

Головним значенням (наслідком) того, що злочин не доведено до кінця, є те, що **вчинене не містить усіх обов'язкових ознак об'єктивної сторони відповідного складу злочину**. Так, у разі вчинення замаху на злочин із матеріальним складом ознакою об'єктивної сторони, якої не вистачає, можуть бути суспільно небезпечні наслідки (наприклад, після пострілу з вогнепальної зброї з метою вбивства не настає смерть потерпілої особи). Недоведення злочину з формальним складом до кінця може полягати у вчиненні не всіх діянь, які становлять його об'єктивну сторону (наприклад, гвалтівник лише намагався подолати опір потерпілої, але вчинити дії сексуального характеру, пов'язані із вагінальним, анальним або оральним проникненням в її тіло, йому не вдалося). Таким чином, у замаху відсутня характерна для закінченого злочину єдність задуманого та реального вчиненого винною особою.

Під причинами, що **не залежать від волі винного**, треба розуміти різноманітні обставини як **об'єктивного** (наприклад, активний опір потерпілої особи під час намагання її згвалтувати), так і **суб'єктивного** характеру (наприклад, недостатність фізичних сил самого гвалтівника), які зашкодили закінченню злочину всупереч докладеним зусиллям винної особи.

Із суб'єктивної сторони замах на злочин характеризується лише прямим умислом, на що існує пряма вказівка у законі (ч. 1 ст. 15 КК України). Суб'єкт усвідомлює, що він своїми діями (бездіяльністю) вчиняє конкретний злочин, виконує частину його об'єктивної сторони, передбачає настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння й бажає довести злочин до кінця. Крім того, свідомістю суб'єкта охоплюється незавершеність злочину, тобто те, що йому не вдалося повністю реалізувати свій умисел.

Відмежування замаху на злочин від готування до злочину необхідно здійснювати як за **об'єктивними**, так і за **суб'єктивними** ознаками.

У разі замаху на злочин винна особа починає виконувати об'єктивну сторону певного складу злочину (наприклад, починає наносити удари ножом із метою вбивства), а в разі готування особа ще не вчиняє діянь, які б входили до об'єктивної сторони злочину, до вчинення якого вона готується. Готування до злочину – це лише створення умов для вчинення злочину у майбутньому (наприклад, особа лише пристосовує металевий дрiт для нанесення ударів з метою вбивства). Крім того, на відміну від готування, під час замаху вже заподіюється реальна суспільно небезпечна шкода або створюється безпосередня загроза її заподіяння об'єкту кримінально-правової охорони.

Із суб'єктивної ж сторони замах, як і готування до злочину, характеризується частковою реалізацією злочинного умислу, проте у разі замаху ступінь реалізації умислу винної особи є значно ближчим до наміченого результату (досягнення мети злочину), ніж у разі готування до злочину. Таким чином, ступінь суспільної небезпечності замаху є значно вищим, ніж у разі готування до злочину.

Відмежування замаху на злочин від закінченого злочину також необхідно проводити як за **об'єктивними**, так і за **суб'єктивними** ознаками.

У разі замаху на злочин об'єктивна сторона хоча і починає виконуватися, проте вона не завершується, відсутні деякі її ознаки (або не доведено до кінця саме діяння, що утворює об'єктивну сторону складу злочину, або відсутній суспільно небезпечний наслідок), а в разі закінченого злочину об'єктивна сторона повністю виконується, тому визнання вчиненого діяння замахом або закінченим злочином залежить від опису об'єктивної сторони злочину в диспозиції закону про кримінальну відповідальність.

Із суб'єктивної сторони замах характеризується лише частковою реалізацією злочинного умислу (наприклад, винна особа лише нанесла тілесні ушкодження з метою вбивства), а закінчений злочин характеризується її логічною завершеністю, оскільки винна особа повністю реалізує свій злочинний умисел, досягає поставленої мети (наприклад, унаслідок нанесених тілесних ушкоджень уже настала смерть потерпілого).

У законі про кримінальну відповідальність **замах на злочин поділяється на два види:**

- 1) закінчений замах;
- 2) незакінчений замах.

Так, відповідно до частини 2 ст. 15 КК України **замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа виконала всі дії, які вважала**

необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі.

Відповідно до частини 3 ст. 15 КК України **замах на вчинення злочину є незакінченим**, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила всіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.

У підґрунтя поділу замаху на закінчений і незакінчений законодавцем було покладено **суб'єктивний критерій** – ставлення самого винного до вчинених ним діянь, тобто за його власним уявленням про ступінь завершеності злочинного діяння, яке ним вчиняється. Про вибір законодавцем саме цього критерію свідчать зазначені у частині 2 та 3 ст. 15 КК України словосполучення: **«всі дії (всіх дій), які вважала необхідними для доведення злочину до кінця...»**

Інакше кажучи, якщо винний вважає, що він зробив усе, що треба для завершення злочину, – це закінчений замах. Наприклад, він зробив прицільний постріл із метою вбивства, потерпілий упав, винний вирішив, що той помер, проте потерпілому було вчасно надано медичну допомогу, і смерть не настала, – це закінчений замах на вбивство. Якщо ж винний вважає, що він ще не вчинив усіх необхідних для доведення злочину до кінця діянь, то це незакінчений замах, наприклад він лише націлив на потерпілого вогнепальну зброю з метою вбивства, проте був затриманий і зробити постріл не встиг.

За своєю сутністю закінчений замах на злочин є більш суспільно небезпечним діянням порівняно з незакінченим, що має враховуватися судом під час призначення винній особі покарання. Крім того, поділ замаху на закінчений та незакінчений має велике практичне значення для вирішення питань, пов'язаних із добровільною відмовою від доведення злочину до кінця, оскільки добровільна відмова на стадії закінченого замаху є можливою лише в окремих випадках.

Іноді причиною недоведення злочину до кінця може виступати фактична помилка, коли винна особа помиляється стосовно об'єктивних властивостей вчиненого нею суспільно небезпечного діяння. У зв'язку з цим доктрина кримінального права виділяє ще й **непридатний замах**.

Непридатний замах, у свою чергу, поділяють на такі **два види**:

- 1) замах на непридатний об'єкт (предмет);
- 2) замах із непридатними засобами.

Замах на непридатний об'єкт (предмет) може бути як закінченим, так і незакінченим і є таким тоді, коли об'єкт (предмет) не відповідає необхідним властивостям (ознакам) або взагалі відсутній, внаслідок чого винний не може довести злочин до логічного завершення

(наприклад, спроба крадіжки з порожньої квартири чи сейфу; постріл із метою вбивства у манекен, помилково переплутаний із живою людиною, тощо).

Замах із непридатними засобами також може бути як закінченим, так і незакінченим і є таким тоді, коли суб'єкт для досягнення злочинного результату обирає засоби, які за своїми об'єктивними властивостями не здатні викликати бажані для винного суспільно небезпечні наслідки (наприклад, спроба вчинити вбивство за допомогою непридатної для стрільби зброї; спроба отруїти потерпілого речовиною, яку винний помилково вважав отрутою, тощо).

Проте треба мати на увазі, що непридатність замаху внаслідок фактичної помилки не виключає суспільної небезпечності вчиненого з огляду на спрямованість злочинного умислу, тому замах на непридатний об'єкт (предмет) і замах з непридатними засобами тягнуть за собою кримінальну відповідальність на загальних підставах. Водночас специфічні особливості непридатного замаху іноді можуть виступати підставою для пом'якшення покарання або для визнання вчиненого малозначним діянням (за ч. 2 ст. 11 КК України), наприклад у разі вчинення замаху на здоров'я людини з використанням марновірних (забобонних) засобів, таких як закляття або чаклунство.

6. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКІНЧЕНИЙ ЗЛОЧИН

Підставою кримінальної відповідальності як за закінчений, так і за незакінчений злочин (готування чи замах) може бути лише наявність у суспільно небезпечному діянні особи складу злочину, тому в разі готування до злочину та замаху на злочин необхідно встановлювати склад відповідного незакінченого злочину (готування або замаху). Разом із тим у випадках незакінченого злочину існують певні особливості притягнення до кримінальної відповідальності, кваліфікації дій винних осіб та призначення їм покарання.

Оскільки у незакінченому злочині (готуванні або замаху) відсутні всі обов'язкові ознаки складу злочину, то відповідно до статті 16 КК України **кримінальна відповідальність за готування до злочину та замах на злочин настає за статтями 14 або 15 і за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин**. Крім того, відповідно до частини 2 ст. 14 КК України готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Виходячи з цих положень закону про кримінальну відповідальність, кваліфікація готування та замаху повинна здійснюватися за двома нормами: за статтею Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за закінчений злочин, до якого суб'єкт готувався або на вчинення якого здійснив замах, з обов'язковим посиланням на частину 1 ст. 14 або залежно від виду замаху – на ч. 2 чи ч. 3 ст. 15 КК України. Так, наприклад, з метою вчинити крадіжку з квартири сусіда, який поїхав на відпочинок, винна особа намагалася виготовити відмички, але була затримана. У цьому випадку відбувається готування до крадіжки, поєднане із проникненням у житло, тому формула кваліфікації вчиненого повинна виглядати таким чином: ч. 1 ст. 14, ч. 3 ст. 185 КК України. Інший приклад: винний намагався вбити людину з ревнощів, із цією метою наніс потерпілому ножове поранення в область грудної клітини, вважаючи, що той помре, проте потерпілий вижив. У такому випадку стається закінчений замах на умисне вбивство, тому формула кваліфікації вчиненого повинна виглядати таким чином: ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 115 КК України.

Таке посилання на норми Загальної частини КК (ч. 1 ст. 14 або ч. 2 чи ч. 3 ст. 15 КК України) є необхідним, оскільки всі склади злочинів у диспозиціях норм Особливої частини КК описуються як закінчені. При цьому важливо пам'ятати, що кожна попередня стадія поглинається наступною й самостійної правової оцінки вже не потребує. Зокрема, у разі вчинення закінченого злочину стадії готування та замаху не мають юридичного значення й не впливають на кваліфікацію.

Проте у випадках, коли діяння, вчинені особою під час готування до одного злочину або замаху на нього, містять у собі ознаки іншого закінченого злочину, вчинене слід кваліфікувати за сукупністю злочинів – як незакінчений злочин (за ч. 1 ст. 14 або ч. 2 чи ч. 3 ст. 15 КК України та відповідною статтею Особливої частини КК), а також як інший закінчений злочин (за відповідною статтею Особливої частини КК). Тут закінчений склад одного злочину одночасно є готуванням до іншого злочину або замахом на нього, наприклад незаконне придбання пістолета з метою подальшого вчинення вбивства повинно кваліфікуватися як готування до умисного вбивства і як уже закінчене незаконне поводження з вогнепальною зброєю. У цьому випадку формула кваліфікації вчиненого повинна виглядати таким чином: ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 115; ч. 1 ст. 263 КК України.

Інший приклад: винний з метою згвалтування заподіяв потерпілій середньої тяжкості тілесні ушкодження, проте вчинити дії сексуального характеру, пов'язані з вагінальним, анальним або оральним проникненням в її тіло, йому не вдалося, оскільки він був затриманий

перехожими. Тут відбувається незакінчений замах на вчинення зґвалтування та ще один закінчений злочин – умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, вчинене з метою примушування до певних дій, а саме до вступу у статевий зв'язок, тому формула кваліфікації вчиненого повинна виглядати таким чином: ч. 3 ст. 15, ч. 1 ст. 152; ч. 2 ст. 122 КК України.

Покарання за готування до злочину та замах на нього призначається згідно із санкцією тієї ж статті (частини статті) КК, що і за закінчений злочин. При цьому, крім загальних засад призначення покарання й обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, суд ураховує ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення злочинного наміру та причини, внаслідок яких злочин не було доведено до кінця (ч. 1 ст. 68 КК України).

Відповідно до частини 2 ст. 68 КК України за вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не можуть перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК. Так, у разі вчинення готування до умисного вбивства без кваліфікуючих ознак (ч. 1 ст. 115 КК України) строк позбавлення волі не може перевищувати семи з половиною років.

Відповідно до частини 3 ст. 68 КК України за вчинення замаху на злочин строк або розмір покарання не можуть перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК. Так, у разі вчинення замаху на умисне вбивство без кваліфікуючих ознак (ч. 1 ст. 115 КК України) строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років.

7. ДОБРОВІЛЬНА ВІДМОВА В РАЗІ НЕЗАКІНЧЕНОГО ЗЛОЧИНУ

Добровільна відмова – це остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця (ч. 1 ст. 17 КК України).

Головне призначення добровільної відмови від доведення злочину до кінця полягає у попередженні та припиненні злочинів шляхом стимулювання описаної у статті 17 КК України поведінки. У разі добровільної відмови втрачається суспільна небезпечність особи, яка за допомогою бажаної для суспільства поведінки припиняє свою

незаконну діяльність у формі готування до злочину або замаху на нього й таким чином запобігає заподіянню шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Головним правовим наслідком добровільної відмови є те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за розпочату нею реалізацію злочинного умислу.

Виходячи з положень частини 1 ст. 17 КК України, **добровільна відмова є можливою лише за наявності сукупності таких ознак:**

1) остаточне припинення особою готування до злочину або замаху на злочин (остаточність відмови);

2) відмова від доведення злочину до кінця з волі самої особи (добровільність);

3) наявність в особи усвідомлення можливості довести злочин до кінця;

4) своєчасність добровільної відмови.

1. Остаточне припинення особою готування до злочину або замаху на злочин (остаточність відмови) означає, що особа припиняє розпочатий злочин повністю й безповоротно. У неї відсутній умисел продовжити у майбутньому злочин, який вона припинила вчиняти. Добровільна відмова відсутня за наявності тимчасової перерви розпочатої злочинної діяльності або відстрочки виконання задуманого, викликані очікуванням більш сприятливої обстановки чи прагненням підготувати більш досконалі знаряддя або засоби, залучити нових співучасників тощо. Наприклад, винний, який усвідомив, що не зможе відчинити сейф із грошима тим інструментом, що є у нього при собі, припиняє розпочатий злочин, щоб принести інший інструмент, не може бути визнаний особою, яка добровільно відмовилася від крадіжки. Не визнається добровільною відмова повторити злочинне посягання у тому разі, коли перша спроба вчинення злочину виявилась невдалою. Відмова від повторення замаху не виключає кримінальної відповідальності за вже вчинений замах на злочин. Тільки остаточна відмова від доведення злочину до кінця свідчить про добровільну відмову від вчинення злочину.

2. Відмова від доведення злочину до кінця з волі самої особи (добровільність) означає, що особа, яка почала вчинювати злочин та усвідомлює можливість (хоча б і з подоланням певних перешкод) доведення його до кінця, відмовляється від цього за власною ініціативою. Припинення злочину за змістом статті 17 КК України має бути не результатом нездоланих у конкретній ситуації перешкод, а наслідком вільного волевиявлення самого суб'єкта. Не виключається добровільна відмова, якщо на його рішення вплинули інші особи (наприклад, умовляння близьких чи жертви припинити подальші

злочинні дії). Водночас добровільність виключається, якщо рішення припинити подальші злочинні дії було ухвалено суб'єктом не за власною волею, а під впливом примусу з боку інших осіб (наприклад, працівників правоохоронних органів, яким стало відомо про готування цієї особи до злочину або про початок його вчинення).

3. Наявність в особи усвідомлення можливості довести злочин до кінця полягає в такому. Вирішальним при цьому є відповідне уявлення самого суб'єкта, а не те, чи існувала насправді фактична можливість продовжити або завершити розпочатий злочин, тобто якщо особа вважає, що відсутні причини (обставини), які вона не в змозі перебороти (подолати) для закінчення початого нею злочину, і вона зможе в цих конкретних умовах його завершити, наприклад винний з метою згвалтування довів потерпілу до безпорадного стану, застосувавши алкогольні напої або наркотичні засоби, але, усвідомлюючи, що він може безперешкодно довести злочин до кінця, зглянувся над жертвою й відмовився від продовження злочину.

Якщо ж особа припиняє злочинне діяння, відмовляється від доведення злочину до кінця, переконавшись у фактичній неможливості його успішного завершення, – це не добровільна, а вимушена відмова, тобто невдале злочинне посягання, незакінчений злочин (наприклад, винний намагався відкрити сейф з коштовностями, але не зміг цього зробити). Питання про добровільність чи вимушеність відмови в разі незакінченого злочину треба вирішувати у кожному конкретному випадку з урахуванням, зокрема, зовнішніх обставин, які спонукають особу за власною волею припинити злочинну діяльність, стимулюють таку поведінку або ж узагалі позбавляють можливості завершити розпочатий злочин.

Закон про кримінальну відповідальність не конкретизує мотиви добровільної відмови від доведення злочину до кінця, а тому вони можуть бути різними – це усвідомлення аморальності діяння, страх перед покаранням, розкаяння (каяття), жалість до потерпілого, співчуття, сором, боягузтво, огида, умовляння інших осіб, невігідність вчинення злочину, бажання виправитися тощо. **Мотиви добровільної відмови на рішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності не впливають.**

4. Своєчасність добровільної відмови полягає в тому, що добровільна відмова є можливою лише у незакінченому злочині та лише до моменту закінчення злочину, бо тільки в цьому випадку особа може ліквідувати (припинити) створену нею небезпеку заподіяння шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Отже, добровільна відмова є можливою лише на стадіях готування та замаху, на стадії ж

закінченого злочину добровільна відмова виключається, оскільки є всі елементи складу злочину, і відмовитися від завершеного посягання вже неможливо, воно є незворотним.

На стадії готування до злочину добровільна відмова є можливою в усіх випадках, причому навіть і у формі простої (чистої) бездіяльності. Утримання від подальших діянь, спрямованих на створення умов для вчинення злочину у майбутньому, усуває небезпеку для об'єкта кримінально-правової охорони й виключає можливість доведення злочину до кінця.

На стадії незакінченого замаху на злочин добровільна відмова, як і в разі готування до злочину, є можливою завжди. Тут також достатньо утримання від подальших дій, які були безпосередньо спрямовані на вчинення злочину.

На стадії закінченого замаху на злочин добровільна відмова є можливою лише в тих випадках, коли між учиненим діянням і ймовірним настанням суспільно небезпечних наслідків існує певний проміжок часу, протягом якого особа контролює розвиток причинного зв'язку, може втрутитись і перешкодити настанню суспільно небезпечного наслідку. Тобто, у цьому випадку йдеться про злочини з матеріальним складом, коли між вчиненням усіх необхідних дій і настанням суспільно небезпечних наслідків (як обов'язкової ознаки об'єктивної сторони) є певний проміжок часу, наприклад, якщо особа штовхнула потерпілого у водоймище з метою позбавлення його життя, а потім урятувала його. Добровільна відмова в цих випадках є можливою лише завдяки активним діям.

Добровільна відмова є неможливою на стадії закінченого злочину. У цьому випадку може йтися лише про наявність **дійового каяття**.

Згідно з частиною 2 ст. 17 КК України *особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину*. Із цього законодавчого положення випливає, що особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, не підлягає кримінальній відповідальності за вчинене нею готування до злочину або замах на злочин. Отже, ця норма має велике значення в попередженні закінчення злочинів, бо сприяє відмові від продовження та завершення розпочатого особою злочину. Положення зазначеної норми про добровільну відмову можуть бути використані й іншими особами для попередження злочинів.

Якщо ж у діянні (діях або бездіяльності), вчиненому особою до добровільної відмови, вже міститься склад іншого закінченого злочину, кримінальна відповідальність настає за це посягання, а за добровільно

припинене готування або замах вона виключається. Наприклад, особа, яка заподіяла потерпілій тілесні ушкодження з метою згвалтування, проте добровільно відмовилася від доведення цього злочину до кінця (не вчинила дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в її тіло), не відповідає за замах на згвалтування, але відповідатиме за заподіяння тілесних ушкоджень.

Дійове каяття – це активна поведінка винного, яка свідчить про осуд вчиненого ним злочину та про прагнення усунути або загладити суспільно небезпечні наслідки цього злочину.

Об'єктивною ознакою дійового каяття є певна активна поведінка особи, яка вчинила злочин, а **суб'єктивною ознакою** – осуд винним своїх дій (тому ці дії і мають таку назву).

Дійове каяття може проявитися в різних **видах**, а саме:

– у запобіганні настанню суспільно небезпечних наслідків учиненого злочину;

– у відшкодуванні заподіяного збитку або усуненні заподіяної шкоди;

– у сприянні розкриттю злочину;

– у з'явленні із зізнанням;

– в інших подібних до них діях, що лише пом'якшують наслідки вчиненого злочину й відповідальність за нього.

Добровільна відмова відрізняється від дійового каяття за такими ознаками:

– якщо добровільна відмова є можливою лише на стадіях готування та замаху, то дійове каяття трапляється і в разі закінченого злочину;

– добровільна відмова може проявлятися у бездіяльності, у простому (чистому) утриманні від подальшого вчинення злочину, а дійове каяття – це завжди активна поведінка;

– добровільно відмовитися можна лише від злочинів, учинених з прямим умислом, тоді як дійове каяття може проявлятися як в умисних (у тому числі вчинених із непрямым умислом), так і в необережних злочинах;

– у разі добровільної відмови злочинна діяльність припиняється лише за волею самого суб'єкта, чим і відвертається настання суспільно небезпечних наслідків, а дійове каяття відбувається, як правило, якщо злочин доводиться до кінця або ж припиняється з причин, що не залежать від волі винного;

– за загальним правилом у разі добровільної відмови особа не підлягає кримінальній відповідальності внаслідок відмови від доведення злочину до кінця, що свідчить про відсутність в її діянні складу закінченого злочину, а в разі дійового каяття склад злочину існує, і тому воно, як правило, розглядається лише як обставина, що пом'якшує

покарання (ст. 66 КК України); однак у деяких випадках у разі дійового каяття особа звільняється від кримінальної відповідальності (наприклад, на підставі ст. 45 КК України).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Дайте визначення стадій вчинення злочину.
2. Якими ознаками характеризуються стадії вчинення злочину?
3. Який злочин визнається закінченим?
4. Від чого залежить момент закінчення злочину?
5. Який злочин визнається незакінченим?
6. Що таке готування до злочину?
7. Назвіть види підготовчих дій.
8. Чим готування до злочину відрізняється від виявлення умислу та від замаху на злочин?
9. Що таке замах на злочин?
10. Назвіть види замаху на злочин.
11. Чим замах на злочин відрізняється від закінченого злочину та від готування до злочину?
12. Що таке добровільна відмова?
13. Якими ознаками характеризується добровільна відмова?
14. Які кримінально-правові наслідки добровільної відмови передбачаються у КК України?
15. Чим добровільна відмова відрізняється від дійового каяття?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дурманов Н. Д. Стадии совершения преступления по советскому уголовному праву / Н. Д. Дурманов. – М. : Госюриздат, 1955. – 211 с.
2. Козлов А. П. Учение о стадиях преступления / А. П. Козлов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 353 с.
3. Ситникова А. И. Приготовление к преступлению и покушение на преступление : монография / А. И. Ситникова. – М. : Ось-89, 2006. – 160 с.
4. Тихий В. П. Питання застосування норм Кримінального кодексу України щодо стадій злочину / В. П. Тихий // Законодавство України: науково-практичні коментарі. – 2002. – № 1. – С. 70–75.
5. Тихий В. П. Стадії вчинення злочину : конспект лекцій / В. П. Тихий. – Харків : НЮАУ, 1996. – 30 с.
6. Тишкевич И. С. Приготовление и покушение по советскому уголовному праву (понятие и наказуемость) / И. С. Тишкевич. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – 260 с.

ТЕМА 12

СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ

1. *Поняття й ознаки співучасті.*
2. *Види співучасників.*
3. *Форми співучасті.*
4. *Кримінальна відповідальність співучасників.*
5. *Спеціальні питання відповідальності за співучасть у злочині.*
6. *Причетність до злочину та її види.*

1. ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ СПІВУЧАСТІ

Злочин може бути скоєний однією особою або спільними діями декількох осіб. В останньому разі йдеться про вчинення злочину в співучасті. В Україні серйозне занепокоєння викликає групова, організована злочинність. Важливим засобом боротьби з нею є кримінальний закон і, зокрема, його положення про відповідальність за злочини, які вчиняються у співучасті.

Стаття 26 КК України визначає **співучасть** як *умисну спільну участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину*. Указана норма має універсальний характер і поширюється на всі випадки вчинення умисного злочину спільними зусиллями декількох суб'єктів.

Для розкриття змісту співучасті та правильного розуміння її юридичної природи слід установити її об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Об'єктивні ознаки співучасті виражено в законі словами «злочин спільно вчиняється декількома суб'єктами злочину». Виходячи з цього положення, можна виділити дві об'єктивні ознаки співучасті у злочині:

1) множинність співучасників злочину, яка означає що тільки вчинення злочину декількома суб'єктами злочину може утворити співучасть; у свою чергу, ознака множинності має два критерії: а) кількісний критерій множинності, що відповідає на питання про мінімальну кількість осіб, які спільно вчиняють той самий злочин (для характеристики цього критерію законодавець використовує термін «декілька», під яким розуміють, що за загальним правилом мінімальну кількість співучасників утворюють дві особи, хоча їх може бути і біль-

ше); б) якісний критерій множинності, визначений у законі поняттям «суб'єкти злочину», що, безумовно, є досягненням законодавчої техніки; таким чином, співучасть у злочині може утворювати тільки участь двох або більше фізичних осудних осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності;

2) спільність участі – спільність як об'єктивна ознака співучасті охоплює такі три моменти: а) вчинення злочину є результатом спільної діяльності всіх співучасників, при цьому ролі або функції в межах тієї самої ролі в окремих співучасників можуть відрізнятися, але попри це злочин вчиняється загальними, спільними зусиллями всіх співучасників (іноді співучасть образно порівнюють із грою в оркестрі, де кожен інструмент, кожен музикант веде свою партію, а в цілому виходить єдина мелодія); б) суспільно небезпечний наслідок, який настає в результаті вчинення злочину виконавцем, є єдиним, неподільним та спільним для всіх співучасників (за цей наслідок відповідальність несуть усі співучасники незалежно від тієї ролі, яку кожний із них виконував у злочині), наприклад якщо декілька осіб спільно вчинили крадіжку чужого майна, і кожний із них викрав майно в незначних розмірах, але в сумі загальна шкода забезпечує великий розмір викраденого, то всі співучасники повинні нести відповідальність за крадіжку, вчинену у великих розмірах; якщо злочин вчиняється з розподілом ролей, обсяг відповідальності кожного співучасника визначається тим, що вчинив виконавець злочину; в) між діями співучасників і тим злочином, що вчинив виконавець, існує причинний зв'язок; дійсно, саме виконавець є заключною «ланкою» в разі вчинення злочину у співучасті, саме він реалізує злочинні наміри інших співучасників, тому наявність причинного зв'язку тут є обов'язковою ознакою спільності діяння співучасників.

Суб'єктивні ознаки співучасті виражено в законі словами «умисна спільна участь у вчиненні умисного злочину».

1. *Першою ознакою* вважається те, що співучасть є можливою тільки в умисних злочинах. Ця ознака безпосередньо впливає з тексту закону. Разом із тим у теорії кримінального права існують і інші точки зору щодо цього питання. Зокрема, деякі вчені доводять наявність співучасті в необережних злочинах. Дійсно, випадки спільного заподіяння декількома особами з необережності злочинного наслідку зустрічаються досить часто, але такі дії не можна визнати співучастю через те, що тут відсутнє об'єднання злочинної волі діючих осіб. У таких випадках відбувається необережне співзаподіяння шкоди, за якого кожний із співзаподіявачів несе відповідальність за свої дії самостійно. Існують також думки щодо можливості умисної співучасті у

необережному злочині та, навпаки, необережної співучасті в умисному злочині. Але й ці позиції не відповідають чинному законодавству України. І в першому, і в другому випадку особи повинні самостійно відповідати за вчинені злочини незалежно від наявності обумовлюючого зв'язку між їх діями.

2. *Другою суб'єктивною ознакою* є спільність умислу співучасників. Ця ознака означає, що між співучасниками завжди повинна існувати змова на вчинення конкретного злочину. Вона не обов'язково є попередньою й може виражатися в різні способи. Змістом змови може бути домовленість про мету злочину, способи його вчинення й інші деталі, про використання досягнутого злочинного результату тощо. Форма змови може бути усною, письмовою, за допомогою конклюдентних дій (обмін жестами, мімікою, певні рухи).

Умисел у разі співучасті містить у собі інтелектуальні та вольові моменти, які мають свою специфіку внаслідок особливості спільного вчинення злочину. Інтелектуальний момент полягає в тому, що співучасник усвідомлює суспільну небезпечність не лише скоєного ним особисто діяння, яке вчиняє виконавець. Співучасник також передбачає, що в результаті цих дій виконавця настане суспільно небезпечний наслідок, тобто співучасник передбачає, що в результаті його дії розвиток причинного зв'язку призведе до того, що виконавець вчинить задуманий співучасниками злочин. Інакше кажучи, співучасник має бути поінформований про злочинні наміри та злочинні дії виконавця. Вимога такої поінформованості – найважливіша ознака співучасті. Вольовий момент умислу у разі співучасті виявляється насамперед у бажанні настання наслідків, коли всі співучасники бажають, щоб настали наслідки, яких своїми безпосередніми діями прагне досягти виконавець. У злочинах із формальним складом співучасники бажають, щоб виконавець вчинив задуману ними злочинну дію.

У зв'язку з тим, що умисел буває двох видів (прямий і непрямий), в юридичній літературі з приводу змісту суб'єктивної сторони співучасті в злочині існує дві позиції. Одна полягає в тому, що співучасть є можливою лише в злочинах, вчинених з прямим умислом. Прихильники іншої точки зору допускають, що у разі співучасті умисел може бути і непрямим. Вважаємо, що правильною є точка зору (її поділяє і судова практика), відповідно до якої вид умислу у разі співучасті визначається окремо стосовно вчинених виконавцем дій і злочинних наслідків, які настали в результаті цих дій. Психічне ставлення особи до факту приєднання до злочинної діяльності інших осіб або до збудження в них бажання вчинити злочинні дії характеризується тільки прямим умислом, тому співучасть у злочинах із форма-

льним складом (наприклад, у зґвалтуванні) може здійснюватись тільки з прямим умислом. Інша справа – психічне ставлення співучасника до злочинних наслідків, що настали від дії (бездіяльності) виконавця злочину. Тут суб'єктивна сторона може характеризуватися як прямим, так і непрямим умислом.

Свідченням конкретної змови не обов'язково є збіг мотивів і мети злочину, якими керуються окремі співучасники, тому можуть бути випадки, коли під час учинення одного злочину співучасники мають різні мотиви й цілі (один співучасник діє з корисливих мотивів, інший – з ревнощів, третій – із помсти).

2. ВИДИ СПІВУЧАСНИКІВ

Кримінальне законодавство України (так само, як і багатьох інших країн) поділяє співучасників на види за об'єктивним критерієм – тією роллю, яку виконував кожен із них під час учинення злочину.

Відповідно до частини 1 ст. 27 КК **співучасниками злочину** поряд із виконавцем є організатор, підбурювач і пособник.

1. Згідно з частиною 2 ст. 27 КК **виконавцем (співвиконавцем)** є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений цим Кодексом.

Аналіз положень частини 2 ст. 27 КК України дозволяє констатувати, що виконавцем визнається особа, яка: 1) є суб'єктом злочину; 2) вчинила злочин, передбачений КК; 3) вчинила такий злочин у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, які згідно із законом не підлягають кримінальній відповідальності за вчинене.

Таким чином, закон допускає вчинення злочину як безпосередньо, так і опосередковано – шляхом використання інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне. В останньому випадку відбувається так зване посереднє вчинення злочину – виконавець особисто не виконує дій, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК, або особисто виконує лише частину таких дій, а іншу їх необхідну частину або всі такі дії виконують особи, які з певних передбачених законом обставин не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне. Указаними обставинами є такі, за наявності яких особа не може бути притягнута до кримінальної відповіда-

льності, зокрема: а) взагалі – через неосудність особи (ч. 2 ст. 19 КК України) чи недосягнення нею віку, з якого може настати кримінальна відповідальність (ст. 22 КК України); б) за вчинення цього злочину (якщо це злочин зі спеціальним суб'єктом). У випадках використання для вчинення злочину осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, останні у правовому розумінні виконують роль своєрідного знаряддя чи засобу вчинення злочину – співучасник, який фактично діє як організатор, пособник або підбурювач, за допомогою їх дій (бездіяльності) досягає злочинного результату. Оскільки особи, які фактично вчинили злочин, не підлягають відповідно до закону кримінальній відповідальності за скоєне, а вчинене ними діяння як за об'єктивними, так і суб'єктивними ознаками є злочинним, то виконавцем злочину визнається його суб'єкт, який спрямовував дії зазначених осіб та усвідомлював обставини, що виключають визнання їх суб'єктами злочину.

Якщо для виконання об'єктивної сторони злочину використовувався неповнолітня особа, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, організатора чи підбурювача слід не лише визнавати виконавцем злочину, який вона вчинила, а й додатково кваліфікувати його дії за статтею 304 КК України як втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність.

2. Згідно з частиною 3 ст. 27 КК України **організатором** є особа, яка вчинила хоча б одну з таких дій: організувала вчинення злочину (злочинів), керувала підготовкою злочину (злочинів) або його (їх) вчиненням, утворила організовану групу чи злочинну організацію, керувала організованою групою чи злочинною організацією, забезпечувала фінансування організованої групи чи злочинної організації, організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Організація вчинення злочину (злочинів) полягає у діях, які спрямовують, об'єднують інших співучасників на вчинення одного чи декількох злочинів чи координують їх поведінку. При цьому ініціатива вчинення злочину може і не належати організатору, а бути лише підтримана ним. Дії з організації злочину полягають, зокрема, у такому: а) у залученні до його вчинення виконавців, пособників, підбурювачів чи інших організаторів; б) у розподілі обов'язків між ними; в) у визначенні об'єкта (предмета) посягання; г) у розробці плану вчинення злочину. Головне завдання, на виконанні якого зосереджується діяльність організатора під час організації вчинен-

ня злочину, – спрямувати, об'єднати та скоординувати зусилля інших осіб на вчинення злочину.

Керування підготовкою злочину (злочинів) передбачає спрямування дій виконавця, пособника чи підбурювача на готування до одного чи декількох злочинів, а саме на пошук або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників, замовлення вчинення злочину, усунення перешкод та інше умисне створення умов для вчинення злочину. Керуванням підготовкою злочину (злочинів) охоплюється також проведення інструктажу співучасників щодо виконання ними відповідних злочинних дій (бездіяльності), вироблення заходів щодо нейтралізації діяльності правоохоронних органів (організація підкупу, застосування насильства до працівника такого органу чи його близьких, усунення його з посади чи інше блокування його діяльності, що може перешкодити вчиненню злочину), визначення місць переховування співучасників після вчинення ними злочину, а також місць приховування знарядь і засобів учинення злочину, його слідів та предметів, здобутих злочинним шляхом, тощо. Керування вчиненням злочину (злочинів) передбачає також спрямування зусиль інших співучасників на безпосереднє виконання об'єктивної сторони злочину (дій виконавця) чи забезпечення такого виконання (дій пособника та підбурювача). Воно може полягати, зокрема, у наданні настанов конкретним учасникам злочину щодо виконання тих чи інших дій, які становлять об'єктивну сторону вчинюваного злочину чи забезпечують виконання таких дій, у координації дій співучасників (їх розстановка на місці вчинення злочину, визначення послідовності вчинення злочинних дій, форми і порядку зв'язку між співучасниками під час їх вчинення), забезпеченні прикриття злочинних дій співучасників тощо.

Утворення організованої групи чи злочинної організації – це сукупність дій з організації (формування, заснування, створення) стійкого злочинного об'єднання для вчинення одного чи багатьох злочинів. Дії щодо утворення організованої групи чи злочинної організації за своїм змістом є близькими до дій з організації злочину (підшукування відповідних співучасників, об'єднання їх зусиль, визначення спільних правил поведінки членів групи або організації тощо). Однак головне завдання, яке стоїть перед організатором у цьому випадку, є іншим – створити (заснувати) стійке об'єднання осіб, в якому поєднати (зробити спільними) їх зусилля для заняття злочинною діяльністю. Налагодження функціонування стійкого злочинного об'єднання передбачає встановлення взаємозв'язку в діях окремих учасників останнього та діяльності його структурних частин, упорядкування,

узгодження їх дій (діяльності) відповідно до загальної структури об'єднання. Якщо злочинна організація вже реально існує, це є закінченим злочином, передбаченим статтею 255 КК України («Створення злочинної організації»)¹.

Керування організованою групою чи злочинною організацією полягає у вчиненні сукупності дій, спрямованих на управління процесом підтримання їх функціонування (забезпечення існування та збереження організованості) як стійкого об'єднання осіб та/або здійснення ними злочинної діяльності. Керування організованою групою чи злочинною організацією може здійснюватись у формі віддання наказів, розпоряджень і доручень, проведення інструктажів, організації звітів про виконання тих чи інших дій, ухвалення рішень про застосування заходів впливу щодо членів злочинного об'єднання за невиконання доручень його керівництва або порушення встановлених у ньому правил поведінки.

Фінансування злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації – це забезпечення їх коштами у національній валюті України чи в іноземній валюті. Воно передбачає як організацію винним постачання зазначеним об'єднанням фінансів іншими особами, так і здійснення такого постачання ним безпосередньо. Таке забезпечення трапляється не лише тоді, коли фінанси це об'єднанням отримує у необхідній кількості, а й тоді, коли вони лише частково задовольнили його потреби.

Приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації являє собою організацію специфічної форми пособницької діяльності у вигляді переховування злочинця, знярядь чи засобів учинення злочину, його слідів чи предметів, здобутих злочинним шляхом, та іншого приховування злочинної діяльності зазначених об'єднань. Приховування злочинної діяльності таких об'єднань може виразитись в організації: а) легалізації доходів, отриманих таким об'єднанням злочинним шляхом; б) підкупу працівників органів державної влади з метою невиконання ними передбачених законом заходів щодо викриття учасників групи (організації) та притягнення їх до відповідальності; в) проникнення учасників таких об'єднань до органів державної влади та місцевого самоврядування з метою забезпечення «даху» для злочинної діяльності цих об'єднань; г) виїзду учасників такої діяльності за межі регіону чи країни; ґ) збуту предметів, здобутих злочинним шляхом; д) маскування слідів злочину; е) зни-

¹ Демидова Л. М. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації : монографія. Харків : ФО СПД Вапнярчук Н. М., 2005. С. 56.

чення знарядь і засобів їх вчинення; є) фізичного знищення потерпілих та/або свідків злочинної діяльності, а також тих співучасників учинених злочинним об'єднанням злочинів, які могли б виступити як свідки.

У науці кримінального права існує думка, що організатор злочину не може виконувати функції, властиві *підбурювачу*¹. Критичний аналіз дій співучасника дозволяє не погодитись із такою думкою. Функції організатора й інших співучасників (зокрема, підбурювача) можуть перетинатися.

3. Згідно з частиною 4 ст. 27 КК України, **підбурювачем** визнається особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину.

Схиляння до вчинення злочину передбачає збудження бажання (переконавання у бажаності, вигідності, потребі) чи викликання рішучості в іншого співучасника вчинити злочин. Оскільки у КК йдеться про схиляння «іншого співучасника», то підбурюванням може бути визнано лише схиляння до вчинення злочину особи, яка може бути суб'єктом злочину. Умовляння означає систематичне або одноразове наполегливе прохання (переконавання) особи у необхідності вчинення злочину. Підкуп – це надання або обіцянка надання особі матеріальної (надання грошей або майна, передання чи збереження прав на майно, звільнення від майнових зобов'язань) або іншої (допомога у працевлаштуванні, вирішення певних життєвих проблем, звільнення від кримінальної відповідальності тощо) вигоди у разі вчинення нею злочину. Підбурювання шляхом підкупу може, зокрема, проявлятися у замовленні вбивства, коли особа, схиляючи до вчинення такого злочину іншу особу, обіцяє чи надає останній відповідну матеріальну винагороду чи іншу вигоду, не виконуючи при цьому функцій організатора такого вбивства. Погроза – залякування особи заподіянням фізичної, майнової, моральної або іншої шкоди у разі невчинення нею злочину. Примус передбачає домагання від іншої особи вчинити злочин шляхом заподіяння тілесних ушкоджень або застосування до неї іншого насильства, пошкодження майна, що належить їй чи її близьким, розповсюдження певної інформації про таку особу тощо. Під схилянням іншим чином іншого співучасника до вчинення злочину слід розуміти вчинення будь-яких інших, крім зазначених вище, дій, за допомогою яких особа схилила співучасника до вчинення злочину. Це можуть бути доручення, порада, заклик тощо.

¹ Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. С. 99.

Підбурювання може виражатись у словесній чи письмовій формі або за допомогою міміки та жестів як у прямій, так і в завуальованій формі. У тих випадках, коли спосіб підбурювання сам по собі є кримінально караним, він повинен отримувати самостійну кримінально-правову оцінку (наприклад, погроза вбивством, провокація підкупу тощо).

4. Відповідно до частини 5 ст. 27 КК України **пособником** визнається особа, яка сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками порадами чи вказівками, наданням засобів чи знарядь, усуненням перешкод, а так само особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти його приховуванню.

Традиційно теорія кримінального права поділяє пособництво на два види – фізичне та інтелектуальне.

Фізичне пособництво: а) надання засобів чи знарядь злочину – це передання іншим співучасникам різних предметів матеріального характеру, за допомогою яких вони можуть впливати на потерпілого, предмет злочину чи іншим чином полегшити досягнення злочинного результату (зброя, засоби зв'язку, транспорт, документи, наркотичні засоби тощо); б) усунення перешкод, під яким розуміється ліквідація перепон, що заважають (ускладнюють, унеможлиблюють) реалізації злочинного наміру співучасників; воно може виразитись у залишенні незачиненим приміщення, куди має проникнути виконавець, відключенні сигналізації чи навпаки, її невиключенні, виведенні з ладу засобів зв'язку тощо.

Інтелектуальне пособництво: а) сприяння вчиненню злочину порадами чи вказівками полягає в наданні іншим співучасникам інформації щодо найбільш прийнятних місця, часу, способів учинення злочину та інших обставин, яка є необхідною для реалізації спільних злочинних намірів; б) переховування злочинця, знарядь чи засобів злочину, його слідів чи предметів, здобутих злочинним шляхом, а також придбання та збут таких предметів утворюють пособництво лише у випадку, коли вони були обіцяними до початку чи під час його вчинення; в) обіцянка заздалегідь сприяти приховуванню злочину іншим чином передбачає обіцянку вчинити будь-які інші, крім перелічених у частині 5 ст. 27 КК України, дії, спрямовані на приховування злочину; це може бути обіцянка знищити кримінальну справу чи предмети, які є доказами у ній, підробити документи, які стосуються особистості виконавця злочину чи правомірності джерел походження предметів, здобутих злочинним шляхом, тощо.

Найчастіше пособник сприяє у вчиненні злочину виконавцю. Але пособництво можуть утворювати і дії щодо сприяння у вчиненні

злочину іншими співучасниками (наприклад, допомога організатору в організації злочину чи керуванні ним).

3. ФОРМИ СПІВУЧАСТІ

Під **формами співучасті** розуміють об'єднання співучасників, які відрізняються між собою за характером виконуваних ролей і за стійкістю суб'єктивних зв'язків між ними.

Виходячи з указанного положення, можна виділити дві групи форм співучасті.

Форми співучасті за об'єктивними ознаками (за характером виконуваних співучасниками ролей). Традиційно теорія кримінального права називає дві форми співучасті за об'єктивними ознаками – просту та складну співучасть.

1. *Проста співучасть* (співвиконавство) є такою там, де всі співучасники є виконавцями злочину, тобто виконують однорідну роль, у свою чергу, ця форма співучасті може поділятися на такі:

а) *просте співвиконавство* – коли всі виконавці повністю виконують об'єктивну сторону злочину, тобто з початку й до кінця виконують дії, описані в диспозиції статті Особливої частини КК (наприклад, у разі спільному вчиненні згвалтування, хуліганських дій);

б) *складне співвиконавство* – коли відбувається технічний розподіл функцій (обов'язків) між співвиконавцями, тобто кожен із співучасників частково виконує об'єктивну сторону складу злочину, наприклад один із виконавців загрожує жертві ножем, інший б'є її, а третій обчищає кишень, але з погляду на форми співучасті їх ролі є однорідними – всі вони безпосередньо виконують дії, описані в диспозиції статті Особливої частини КК як ознаки об'єктивної сторони конкретного складу злочину, в цьому випадку розбою.

2. *Складна співучасть* (співучасть із розподілом ролей, або співучасть у вузькому розумінні) є такою там, де ролі між співучасниками розподіляються: одні безпосередньо виконують злочин (виконавці), інші виконують ролі організатора, підбурювача або пособника. Тобто у разі цієї форми співучасті не всі співучасники є виконавцями злочину, але не обов'язково, щоб у такій співучасті були наявні разом всі чотири види співучасників. Обов'язково повинен бути виконавець, а з ним будь-який інший співучасник.

Форми співучасті за суб'єктивними ознаками (за стійкістю суб'єктивних зв'язків між співучасниками). Такі форми безпосередньо названо в кримінальному законі. Зокрема, стаття 28 КК України згадує вчинення злочину групою осіб, вчинення злочину групою осіб за

попередньою змовою, вчинення злочину організованою групою та вчинення злочину злочинною організацією.

Відповідно до частини 1 ст. 28 КК України злочин визнається таким, що вчинений *групою осіб*, якщо у ньому брали участь декілька (двоє або більше) виконавців без попередньої змови між собою. У разі цієї форми співучасті діяльність одного співучасника приєднується до діяльності іншого вже в процесі вчинення злочину (коли воно вже почалося), але до його закінчення. З об'єктивної сторони ця форма співучасті передбачає тільки співвиконавство. із суб'єктивної сторони це відсутність попередньої змови.

Згідно з частиною 2 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим *за попередньою змовою групою осіб*, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення. Ця форма співучасті як обов'язкову ознаку передбачає наявність попередньої змови на спільне вчинення злочину. Об'єктивна сторона цієї форми співучасті може передбачати як співвиконавство, так і розподіл ролей між співучасниками.

Згідно з частиною 3 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим *організованою групою*, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Відповідно до законодавчого визначення ознаками організованої групи, які, зокрема, дозволяють відмежувати її від групи осіб, що діє за попередньою змовою, виступають такі: а) участь у готуванні або вчиненні злочину трьох або більше суб'єктів злочину; б) зорганізування учасників групи в стійке об'єднання.

Саме стійкість виступає основною ознакою, за якою здійснюється відмежування цієї форми від неорганізованих форм співучасті. Незважаючи на те, що стійкість групи – поняття оціночне, що встановлюється щоразу виходячи з конкретних обставин справи, кримінальний закон містить перелік ознак, які вказують на наявність стійкості злочинної групи. Це, зокрема, кількість злочинів, для вчинення яких створюється організована група. Обов'язковою ознакою організованої групи законодавець називає мету неодноразового вчинення злочину. Такий висновок дозволяє зробити буквальне тлумачення ч. 3 ст. 28 КК України: «які попередньо зорганізувалися... для вчинення цього та іншого (інших) злочинів...»

Другою ознакою стійкості є планування злочинної діяльності, тобто, як буквально сказано в законі, злочини повинні бути «об'єднані єдиним планом, відомим всім учасникам групи».

Наступною зазначеною у законі властивістю стійкості організованості злочинної групи є розподіл функцій між її учасниками. Він не тільки (а точніше, не стільки) характеризується розподілом видових ролей (визначення співвиконавців, організаторів, підбурювачів та пособників злочину), а, в першу чергу, проявляється у конкретизації дій, які той чи інший учасник повинен виконувати у процесі діяльності такої групи.

Відповідно до частини 4 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим *злочинною організацією*, якщо його скоєно стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

У цьому законодавчому положенні вказано дві ознаки, що відрізняють злочинну організацію від інших форм співучасті. По-перше, це ієрархічна будова організації. Ієрархія також може полягати у підпорядкованості членів організації своїм керівникам, підпорядкуванні окремих структурних частин злочинної організації єдиному центру, в обов'язковості рішень, ухвалених організаторами, для всіх інших учасників злочинної організації. По-друге, це наявність спеціальних цілей діяльності, що виступають альтернативними: 1) учинення тяжких або особливо тяжких злочинів; 2) керівництво чи координація злочинної діяльності інших осіб; 3) забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

4. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СПІВУЧАСНИКІВ

Спільна злочинна діяльність не означає рівної відповідальності співучасників, а означає максимальну індивідуалізацію кримінально-го покарання таких осіб¹.

Існують такі *правила* кримінальної відповідальності співучасників.

¹ Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. Киев : Вища шк., 1986. С. 198.

1. *Співучасники несуть кримінальну відповідальність на загальних підставах.* Так, якщо в частині 1 ст. 2 КК України сформульовано загальне правило стосовно одноосібно діючого суб'єкта – «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом», то це правило поширюється і на випадки спільного вчинення злочину, але з урахуванням специфіки співучасті. Таким чином, підставою кримінальної відповідальності співучасників є суспільно небезпечне діяння, яке містить склад злочину, вчиненого у співучасті.

2. *Особливості кримінальної відповідальності та кваліфікація дій співучасників залежать від форми співучасті:*

а) якщо це проста співучасть, усі співвиконавці несуть відповідальність за статтею Особливої частини КК, яка передбачає вчинений ними злочин (ч. 1 ст. 29);

б) у разі співучасті з розподілом ролей дії співучасників кваліфікуються таким чином:

– виконавець (співвиконавець) підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини КК, яка передбачає вчинений ним злочин (ч. 1 ст. 29 КК України), без посилання на ч. 2 ст. 27 КК України, в якій дається визначення виконавця (співвиконавця) злочину;

– дії інших співучасників (організаторів, підбурювачів та пособників) кваліфікуються за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає злочин, вчинений виконавцем, але з посиланням на відповідну частину ст. 27 КК України залежно від ролі, що була виконана в процесі вчинення злочину (ч. 2 ст. 29 КК України);

в) співучасники, які діють в організованій групі або злочинній організації, відповідають за такими правилами:

– організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає відповідальності за всі злочини, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, якщо вони охоплювалися його умислом (ч. 1 ст. 30 КК України);

– інші учасники організованої групи чи злочинної організації підлягають кримінальній відповідальності за злочини, у підготовці чи вчиненні яких вони брали участь, незалежно від тієї ролі, яку виконував у злочині кожен із них (ч. 2 ст. 30 КК України);

– дії всіх цих співучасників кваліфікуються за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за вчинення цього злочину злочинною організацією чи організованою групою (наприклад, усі учасники банди незалежно від тієї ролі, яку вони виконували в злочині, несуть відповідальність безпосередньо за стат-

тею 257 КК України; всі учасники організованої групи, що вчинила вимагання, – за ч. 4 ст. 189 КК України);

г) об'єктивні та суб'єктивні обставини, які визначають кваліфікацію злочину, вчиненого виконавцем (наприклад, спосіб вчинення злочину, мотив, мета), можуть бути поставлені у вину іншим співучасникам лише за умови, що вони усвідомлювали ці обставини й були поінформовані про них (ч. 3 ст. 29 КК України), якщо ж співучасники не були поінформовані про наявність цих обставин (не усвідомлювали їх існування), вони за них відповідальності не несуть, і ці обставини не можуть визначати кваліфікацію діянь співучасників (наприклад, виконавець вчинив вбивство з особливою жорстокістю, а інші співучасники про це не знали – тоді перший відповідає за п. 4 ч. 2 ст. 115, а інші співучасники – за ст. 27 і ч. 1 ст. 115), у цих випадках, як видно, дії співучасників кваліфікуються за різними статтями КК, хоча вони і вчинили один злочин – убивство.

Ознаки, що посилюють або пом'якшують відповідальність, але характеризують лише особу співучасника, навіть якщо інші співучасники знали про їх наявність, ставляться у вину лише тому співучаснику, на боці якого вони існують. Інакше кажучи, «особисті» обставини (наприклад, повторність, рецидив) не можуть впливати на відповідальність інших співучасників. Якщо, скажімо, пособник сприяє особі, яка раніше була засуджена за вбивство, у вчиненні нового вбивства, то незалежно від того, знав пособник про це чи ні, ця кваліфікуюча обставина йому у вину в будь-якому випадку не може ставитися, вона характеризує лише особу виконавця. У цій ситуації виконавець відповідає за пунктом 13 ч. 2 ст. 115 (вбивство, вчинене повторно), а пособник – за ч. 5 ст. 27 і ч. 1 ст. 115 КК України.

5. СПЕЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ

У попередньому підрозділі були розглянуті загальні правила кримінальної відповідальності співучасників. Проте на практиці досить часто зустрічаються випадки, що потребують додаткових знань для правильної кваліфікації дій осіб, які спільно вчинюють злочин. Їх називають спеціальними питаннями відповідальності за співучасть. До цих питань можна віднести такі: 1) опосередковане виконавство; 2) співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом; 3) ексцес співучасника; 4) провокація злочину; 5) безнаслідкова співучасть; 6) невдале підбурювання або пособництво; 7) добровільна відмова співучасників.

1. *Опосередковане виконавство.* Під час аналізу визначення виконавця (співвиконавця) злочину, було вказано, що таким визнається і особа, яка хоча і безпосередньо не виконувала об'єктивну сторону злочину, але використала для цього інших осіб, які відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за вчинення злочину. Опосередковане виконавство утворюють випадки використання поведінки таких осіб: а) неосудної особи; б) особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності; в) особи, яка, перебуваючи у стані крайньої необхідності, була вимушена заподіяти шкоду правохоронюваним інтересам і при цьому не перевищила меж крайньої необхідності; г) особи, яка виконувала наказ або розпорядження та при цьому не усвідомлювала й не могла усвідомлювати злочинний характер останнього; ґ) особи, яка діяла внаслідок фактичної помилки, тобто хибно вважала, що вчинюване діяння не становить суспільної небезпеки, при цьому така особа або взагалі не підлягає кримінальній відповідальності, або може бути притягнута до відповідальності за вчинення необережного злочину.

2. *Співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом.* Відповідно до частини 2 ст. 18 КК України спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Характерною ознакою злочину із спеціальним суб'єктом є те, що їх можуть вчинити лише особи, наділені ознаками спеціального суб'єкта. Виникає питання про можливість співучасті у таких злочинах осіб, які не мають ознак спеціального суб'єкта. Це питання вирішується, виходячи не з норм Загальної частини, а із положень, що випливають з Особливої частини КК. Так, у частині 3 ст. 401 указується, що співучасть у військових злочинах осіб, не згаданих у цій статті (тобто не військовослужбовців), тягне за собою відповідальність за відповідними статтями цього розділу, тобто розділу Особливої частини КК про військові злочини. Це правило теорія та практика кримінального права переносять і на інші злочини із спеціальним суб'єктом. Таким чином, загальним правилом відповідальності за співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом є те, що виконавцем цих злочинів може бути тільки спеціальний суб'єкт, а як організатор, підбурювач або пособник можуть виступати й інші особи, не наділені ознаками спеціального суб'єкта. Водночас об'єктивна сторона деяких злочинів описується в законі так, що вона не виключає визнання співвиконавцями і осіб, які не є спеціальними суб'єктами. Виходячи із цих положень, можна сформулювати такі правила кваліфікації дій співучасників у злочинах із спеціальним суб'єктом:

а) виконавцем злочину зі спеціальним суб'єктом може бути тільки цей спеціальний суб'єкт, наприклад виконавцем державної зради (ст. 111 КК України) може бути тільки громадянин України, виконавцем отримання неправомірної вигоди (ст. 368 КК України) – тільки службова особа; особи, що не мають ознак спеціального суб'єкта, можуть виступати як організатори, підбурювачі, пособники того злочину, виконавцем якого є спеціальний суб'єкт, тому ці співучасники несуть відповідальність за тією статтею КК, що передбачає злочин, вчинений виконавцем – спеціальним суб'єктом, наприклад, приватна особа, що організувала надання-отримання неправомірної вигоди, несе відповідальність за частиною 4 ст. 27 і за відповідною частиною ст. 368 КК України;

б) особи, які не мають ознак спеціального суб'єкта, можуть виступати як організатори, підбурювачі або пособники того злочину, виконавцем якого є спеціальний суб'єкт, тому ці співучасники несуть відповідальність за тією статтею КК, що передбачає злочин, вчинений виконавцем – спеціальним суб'єктом, наприклад, приватна особа, що організувала надання-одержання неправомірної вигоди, несе відповідальність за ч. 4 ст. 27 і за відповідною частиною ст. 368 КК України;

в) якщо злочин із спеціальним суб'єктом характеризується тим, що частина його об'єктивної сторони може бути виконана особою, яка не є спеціальним суб'єктом, останній підлягає відповідальності як співвиконавець (наприклад, жінка, яка за допомогою фізичного насильства або погроз сприяє гвалтівнику у вчиненні зґвалтування, несе відповідальність як співвиконавець злочину, передбаченого ст. 152 КК України).

3. *Ексцес виконавця.* Такий ексцес трапляється там, де виконавець вчиняє такі злочинні дії, що не охоплювалися ні прямим, ні непрямым умислом інших співучасників, тобто виконавець вчиняє дії, які виходять за межі спільної угоди. Отже, ексцес виконавця трапляється там, де інші співучасники не передбачали, не бажали й не допустили вчинення тих злочинних дій, які вчинив виконавець. У теорії кримінального права виділяють такі види ексцесу:

1) *кількісний ексцес* трапляється там, де виконавець, почавши вчиняти злочин, задуманий співучасниками, вчиняє однорідний злочин, але більш тяжкий або менш тяжкий за своїм характером; таким чином, можна виділити два різновиди кількісного ексцесу: а) вчинення виконавцем дій однорідного характеру, але більш тяжких, ніж охоплювалися умислом інших співучасників – тут задуманий співучасниками злочин ніби «переростає» у більш тяжкий; у таких випа-

дках виконавець несе відповідальність за більш тяжкий злочин, який він вчинив, а інші співучасники будуть відповідати за співучасть у злочині, вчинення якого охоплювалося їх умислом; б) вчинення виконавцем дій однорідного характеру, але менш тяжких, ніж охоплювалися умислом інших співучасників; такий виконавець, окрім відповідальності за фактично вчинене (крадіжку або грабіж), повинен понести відповідальність поряд з іншими співучасниками і за готування до більш тяжкого злочину (розбою), а точніше, за співучасть у готуванні до такого злочину, виняток можуть складати лише випадки добровільної відмови виконавця від вчинення більш тяжкого злочину;

2) *якісний ексцес* трапляється там, де виконавець вчиняє неоднорідний, зовсім інший, ніж задуманий співучасниками, злочин на додаток до того, який було погоджено із співучасниками; у разі такого ексцесу виконавець відповідає за правилами реальної сукупності злочинів: за задуманий і вчинений за угодою із співучасниками злочин і за той, що був наслідком його ексцесу.

Таким чином, співучасники як у разі кількісного, так і в разі якісного ексцесу виконавця за ексцес відповідальності не несуть (оскільки цей злочин не охоплювався їх умислом). Вони відповідають лише в межах змови, що відбулася між ними, тобто за той злочин, що ними спільно було задумано. У частині 5 ст. 29 зазначено, що співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їх умислом.

У кримінальному праві існує думка про те, що поряд з ексцесом виконавця слід виділяти і ексцес інших співучасників¹. Автори цього навчального посібника не погоджуємося з цим. У таких випадках відбувається саме ексцес виконавця, навіть якщо співучасники виконують різні ролі.

4. *Провокація злочину* – це підбурювання або організація вчинення злочину виконавцем або іншими співучасниками з метою їх подальшого викриття. Під час аналізу суб'єктивних ознак співучасті вже відзначалося, що свідченням конкретної змови не обов'язково є збіг мотивів і мети злочину, якими керуються окремі співучасники, тому можуть бути випадки, коли під час учинення одного злочину співучасники мають різні мотиви й цілі, і це не виключає їх співучасті в цьому злочині. Отже, провокація злочину розглядається як співучасть у спровокованому злочині, оскільки різниця в мотивах у провокатора та інших співучасників не має значення для притягнення їх до відповіда-

¹ Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура і відповідальність : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. С. 349.

льності. Якщо провокація злочину передбачається як самостійний злочин в Особливій частині КК, відповідальність настає тільки за нього без посилання на частину 3 або ч. 4 ст. 27. Так, у статті 370 КК України встановлено спеціальну відповідальність за провокування підкупу.

5. *Безнаслідкова співучасть* є такою там, де виконавцю не вдалося вчинити закінчений злочин, і він вчинив лише готування або замах, на яких його злочинна діяльність була припинена (перервана). У таких ситуаціях виконавець несе відповідальність за готування до злочину або замах на злочин. Інші ж співучасники відповідають за співучасть у готуванні до злочину або за співучасть у замаху на злочин залежно від того, на якій з цих стадій була припинена (перервана) злочинна діяльність виконавця. У частині 4 ст. 29 КК України в зв'язку з цим встановлено, що у разі вчинення виконавцем незакінченого злочину інші співучасники підлягають відповідальності за співучасть у незакінченому злочині (тобто готуванні або замаху на злочин).

6. *Невдале підбурювання чи пособництво* є таким тоді, коли можливий (потенційний) виконавець відмовився вчинити злочин. У цьому разі відсутня співучасть, бо без виконавця вона не може здійснюватись. За таких обставин у виконавця вийде добровільна відмова, і він згідно зі статтею 31 КК України до кримінальної відповідальності не притягається, а інші співучасники – підбурювач, пособник і навіть організатор – несуть відповідальність за готування до злочину або замах на нього.

Невдале підбурювання доцільно розглядати у двох аспектах: 1) у вузькому – коли підбурювачу не вдалося викликати рішучість на вчинення злочину або участь у його вчиненні; 2) у широкому – у випадках, коли згоди на спільне вчинення злочину досягнуто, але злочин не був доведений співучасниками до кінця¹. Але підбурювання слід визнавати невдалим лише за умови, якщо діяльність, спрямована на схиляння особи до злочину, не вдалася у зв'язку з відхиленням (несприйняттям) потенційними співучасниками пропозиції підбурювача вчинити злочин або взяти участь у його вчиненні.

7. *Добровільна відмова співучасників*. Питання про добровільну відмову співучасників регламентуються статтею 31 КК України. Самого визначення добровільної відмови співучасників закон не дає, відсилаючи до статті 17, в якій визначається загальне поняття добровільної відмови. Це означає, що у разі добровільної відмови співучасників злочин не повинен бути доведений до кінця через усвідо-

¹ Ус О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину. Харків: СПД Вапнярчук Н. М., 2007. С. 111–112.

млення винним фактичної можливості завершити злочин, закінчити його. Однак у разі співучасті діє не одна, а декілька осіб, причому дії їх опосередковано свідомою поведінкою виконавця злочину. Відповідно, тут застосовуються такі правила:

– добровільна відмова виконавця розглядається за правилами ст. 17 і не має особливостей порівняно з добровільною відмовою особи, яка діє індивідуально;

– інші співучасники у разі добровільної відмови виконавця несуть відповідальність за готування до злочину або замах на злочин залежно від того, на якій із цих стадій добровільно відмовився від доведення злочину до кінця виконавець (ч. 1 ст. 31).

Складним є питання про добровільну відмову співвиконавця. Частина 1 ст. 31 КК України відсилає в таких випадках до ст. 17, що означає – добровільна відмова співвиконавця може проявлятися в дії (бездіяльності), внаслідок яких запобігається завершення злочину іншими співвиконавцями:

1) передусім така відмова є можливою на стадії готування до злочину та незакінченого замаху; вона може виражатися в активних діях співвиконавця (вмовив інших виконавців не вчиняти злочин, повідомив міліцію і завдяки цьому співучасники були затримані, попередив жертву, і вона змогла сховатися тощо), але добровільна відмова тут може здійснюватись і шляхом бездіяльності, коли співвиконавець, добровільно відмовившись від продовження злочину, переконаний, що внаслідок його бездіяльності інші виконавці не зможуть довести злочин до кінця; якщо ж виконавці вчинять злочин в якийсь інший спосіб, то виконавець, який добровільно відмовився, все одно відповідальності не несе, тому що відсутні як причинний, так і винний зв'язок із вчиненим іншими виконавцями злочином; у разі добровільної відмови одного із співвиконавців інші співвиконавці несуть відповідальність за готування чи замах на злочин залежно від стадії, на якій сталась добровільна відмова;

2) є можливою добровільна відмова співвиконавця й у разі закінченого замаху, коли він сам або за допомогою інших запобігає настанню наслідку злочину.

Організатор, підбурювач і пособник звільняються від кримінальної відповідальності в зв'язку з наявністю добровільної відмови лише тоді, коли вони своїми діями (як правило, активними) попередять вчинення злочину виконавцем (наприклад, обеззброять його, попередять потерпілого, передадуть виконавця в органи влади тощо). Крім того, добровільна відмова співучасників є такою і тоді, коли вони своєчасно повідомлять відповідні органи державної влади (поліції, СБУ, прокуратури та ін.) про те, що готується або вчиняється

злочин, причому в цьому разі добровільна відмова не виключається і тоді, коли органам влади чомусь не вдалося запобігти злочину.

Відмова пособника може виразитися й у пасивних діях, наприклад він не надав знаряддя чи засоби вчинення злочину, не усунув перешкоди до вчинення злочину (не відключив сигналізацію), внаслідок чого злочин виконавцем не було вчинено (ч. 2 ст. 31).

У разі добровільної відмови кого-небудь із співучасників виконавець та інші співучасники несуть відповідальність за готування чи замах на злочин залежно від того, на якій стадії їх діяльність була припинена (ч. 3 ст. 31).

Якщо ж співучасник намагався запобігти злочину, який він повинен був учинити, але це йому не вдалося (виконавець все-таки довів злочин до кінця), то такі дії співучасника розглядаються як дійове каяття й оцінюються як обставина, що пом'якшує покарання.

6. ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗЛОЧИНУ

Під причетністю до злочину розуміють діяльність, що примикає до злочину, але не зумовлює його готування чи вчинення, або передбачене Особливою частиною КК суспільно небезпечне умисне діяння (дію або бездіяльність), пов'язане з кримінальним правопорушенням іншої особи (вже вчиненим або достовірно відомим – підготовлюваним або вчинюваним), яке, однак, не є співучастю в цьому правопорушенні через відсутність причинного зв'язку (можна сказати і так: зв'язок є, але він є сприянням)¹. Характерна особливість причетності полягає в тому, що особа, причетна до злочину, не допомагає виконавцю чи іншим співучасникам у досягненні суспільно небезпечного наслідку. Така діяльність не перебуває ні в причинному, ні у винному зв'язку з особою, яка вчиняє або вчинила злочин.

Таким чином, **причетність до злочину** – це дія чи бездіяльність, яка хоча і є пов'язаною з учиненням злочину, але не є співучастю у ньому.

Кримінально-правові теорія та практика виділяють такі **види причетності**: 1) заздалегідь не обіцяне, тобто не обіцяне до закінчення (завершення) злочину, приховування злочину; 2) заздалегідь не обіцяні придбання чи збут майна, добутого злочинним шляхом; 3) заздалегідь не обіцяне потурання злочину; 4) заздалегідь обіцяне (тобто обіцяне до закінчення злочину) недонесення про злочин.

¹ Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. Київ : Ваїте, 2014. С. 229.

1. *Заздалегідь не обіцяне приховування злочину* виражається в переховуванні самого злочинця, знярядь і засобів учинення злочину, слідів злочину чи предметів, здобутих злочинним шляхом (ч. 6 ст. 27 КК України). Воно здійснюється після закінчення злочину або замаху на його вчинення і не є, на відміну від заздалегідь обіцяного приховування, співучастю у його вчиненні. Заздалегідь не обіцяне приховування тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених законом (ст. 396 КК України). Ця стаття встановлює відповідальність за заздалегідь не обіцяне приховування лише тяжких або особливо тяжких злочинів. Приховування злочинів середньої або невеликої тяжкості кримінальній відповідальності не підлягає. При цьому відповідно до частини 2 ст. 396 не підлягають кримінальній відповідальності за приховування тяжких та особливо тяжких злочинів члени сім'ї особи, яка вчинила злочин, а також її близькі родичі, коло яких визначається законом. Відповідно до пункту 1 ч. 1 ст. 3 КПК України ними вважаються чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права й обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі.

Приховування виражається в активних діях. Вичерпний перелік таких дій дається в законі. Закон розрізняє два види приховування. *Приховування злочинця* виражається у переховуванні особи, яка вчинила злочин. Цією особою може бути як виконавець злочину, так і інші співучасники. Переховування злочинця складається головним чином із надання йому притулку, фальшивих документів чи транспортних засобів для того, щоб він зміг сховатися від органів влади, а також у вчиненні дій, спрямованих на зміну його зовнішнього вигляду.

Приховування злочину полягає в переховуванні знярядь і засобів скоєння злочину (зміна їх вигляду, знищення, приховування), слідів злочину – різних речових доказів (наприклад, взуття, відбитки якого залишилися на місці вчинення злочину) або предметів, здобутих злочинним шляхом. Заздалегідь не обіцяне переховування може вчинятись тільки умисно.

2. *Придбання чи збут майна, здобутого злочинним шляхом*, передбачає активну діяльність особи з купівлі або іншого оплатного передавання майна, здобутого злочинним шляхом, або зберігання такого майна. Йдеться лише про дії, заздалегідь не обіцяні. Якщо такі дії були

заздалегідь обіцяні, то вони згідно з частиною 5 ст. 27 КК України утворюють пособництво. Придбання і збут, що не були заздалегідь обіцяні до закінчення злочину, тягнуть за собою відповідальність як самостійний злочин за статтею 198 КК України – як вид причетності до злочину (ч. 6 ст. 27 КК України). Цей злочин передбачає знання суб'єктом того, що придбане ним майно здобуто злочинним шляхом, тобто в результаті конкретного злочину, крадіжки, розбою тощо.

3. *Потурання* виражається в тому, що особа, яка зобов'язана була й могла перешкодити вчиненню злочину, такому злочину не перешкоджає, і той відбувається. Наприклад, працівник міліції, знаючи про злочин, що готується, його не припиняє, хоча зобов'язаний був це зробити, а тому злочин вчиняється. У Загальній частині КК відповідальність за потурання прямо не встановлено. Питання про відповідальність за нього вирішується таким чином: 1) якщо воно було заздалегідь обіцяним, то стає пособництвом, тому що таке потурання є не що інше, як усунення перешкод вчиненню злочину чи сприяння приховуванню злочину (ч. 5 ст. 27 КК України); 2) заздалегідь не обіцяне потурання утворює собою у випадках, передбачених в Особливій частині КК, службовий злочин (зловживання службовим становищем – ст. 364 КК України, службова недбалість – ст. 367 КК України). Може наставати відповідальність і за статтею 256 КК України (сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності) та ст. 426 КК України (бездіяльність військової влади).

4. *Недонесення* виражається у неповідомленні органам влади про злочин, що готується або вже був учинений. На відміну від приховування, недонесення – це діяльність пасивна (чиста бездіяльність). Незалежно від того, було чи не було воно заздалегідь обіцяним, чинним КК воно злочином не визнається. Лише у випадку, якщо в діях такої особи містяться ознаки іншого самостійного складу злочину, вона притягається за нього до кримінальної відповідальності. Так, наприклад, якщо така особа незаконно зберігала вогнепальну зброю, вона підлягає відповідальності за статтею 263 КК України, але за недонесення про злочин, учинений іншими особами, вона за жодних умов не відповідає (ч. 7 ст. 27 КК України).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які ознаки характеризують співучасть у злочині?
2. Розкрийте зміст такої ознаки співучасті, як «спільність».
3. У яких злочинах співучасть є неможливою?
4. Яка особа визнається виконавцем (співвиконавцем) у злочині?

5. Охарактеризуйте види пособництва.
6. Що таке форми співучасті?
7. Які особливості характеризують кримінальну відповідальність співучасників?
8. Що таке ексцес виконавця?
9. Назвіть відмінності добровільної відмови інших співучасників від добровільної відмови виконавця.
10. Що таке причетність до злочину? Види причетності.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абакумова Ю. В. Інститут співучасті у кримінальному праві України: природа, сутність, сучасні проблеми визначення : монографія / Ю. В. Абакумова. – Запоріжжя : КПУ, 2012. – 320 с.
2. Беніцький А. С. Причетність до злочину: проблеми кримінальної відповідальності : монографія / А. С. Беніцький. – Луганськ : СПД Резников В. С., 2014. – 552 с.
3. Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы : монография / Ф. Г. Бурчак. – Киев : Вища шк., 1986. – 208 с.
4. Демидова Л. М. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації : монографія / Л. М. Демидова. – Харків : ФО СПД Вапнярчук Н. М., 2005. – 256 с.
5. Дудоров О. О. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк. – Київ : Ваіте, 2014. – 944 с.
6. Дядькин Д. С. Соучастие в преступлении : монография / Д. С. Дядькин. – М. : Спутник+, 2004. – 156 с.
7. Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність : монографія / О. О. Кваша. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 391 с.
8. Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность : монография / А. П. Козлов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 362 с.
9. Митрофанов І. І. Співучасть у злочині : навч. посіб. / І. І. Митрофанов, А. М. Притула. – Одеса : Фенікс, 2012. – 205 с.
10. Ус О. В. Кримінальна відповідальність за підбурювання до злочину : монографія / О. В. Ус. – Харків : СПД Вапнярчук Н. М., 2007. – 264 с.

ТЕМА 13

ПОВТОРНІСТЬ, СУКУПНІСТЬ І РЕЦИДИВ ЗЛОЧИНІВ

1. *Поняття й ознаки множинності злочинів.*
2. *Поняття та види одиночного злочину.*
3. *Сукупність злочинів.*
4. *Повторність злочинів.*
5. *Рецидив злочинів.*

1. ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ МНОЖИННОСТІ ЗЛОЧИНІВ

Досить часто буває, що однією особою або групою осіб вчиняються не один, а декілька злочинів. У цих випадках існують кримінально-правові особливості кваліфікації злочинів і призначення покарання особам, які їх вчиняють. У теорії кримінального права такі ситуації визначаються як множинність злочинів. У цих випадках, як правило, підвищується як небезпечність вчинених особою суспільно небезпечних діянь, так і суспільна небезпечність особи, яка вчиняє декілька злочинів. Підвищена суспільна небезпечність множинності злочинів обумовлюється такими факторами:

1) якщо вчиняються два або більше злочинів, то тим самим заподіюється більша шкода об'єкту посягання;

2) учинення однією особою або декількома співучасниками двох або більше злочинів створює стійку антисоціальну спрямованість злочинних діянь, що є показником більшої схильності винних осіб до вчинення злочину;

3) учинення двох або більше злочинів чинить негативний вплив на інших членів суспільства, створюючи у них ілюзію безкарності;

4) множинність злочинів – це досить розповсюджене явище в структурі та динаміці злочинності¹.

Усі ці фактори й обумовлюють існування у кримінальному законі норм, які визначають поняття, значення й види множинності злочинів та її правові наслідки.

¹ Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины : монография. Харьков : Право, 2000. С. 6.

Кримінальний кодекс не дає визначення поняття множинності злочинів. Воно визначається наукою кримінального права. Під **множинністю злочинів** розуміється *вчинення однією особою або співучасниками двох або більше злочинних діянь (дії чи бездіяльності) кожне з яких має ознаки самостійного складу злочину.*

Слід назвати такі **ознаки** множинності злочинів:

1) однією особою або співучасниками вчиняються два або більше суспільно небезпечних діяння;

2) кожне з цих діянь характеризується ознаками самостійного складу злочину;

3) множинність злочинів містить у собі завжди декілька одиничних злочинів, які можуть бути простими одиничними та складними злочинами (триваючими, продовжуваними, складеними та злочинами, які кваліфікуються за наслідками).

Множинність злочинів поділяється на три види: повторність злочинів, сукупність злочинів і рецидив злочинів, які, у свою чергу, теж поділяються на види.

2. Поняття та види одиничного злочину

Множинність злочинів складається з одиничних злочинів, тому встановлення юридичної природи множинності злочинів треба починати зі з'ясування юридичної природи одиничного злочину як складового елемента множинності злочинів.

Одиничний злочин буде таким там, де він передбачається кримінальним законом як одиничний самостійний склад злочину.

Одиничний злочин конструюється законодавцем, виходячи із соціальних якостей відповідного суспільно небезпечного діяння, передусім єдності його об'єктивних та суб'єктивних ознак. Одиничні злочини як складовий елемент множинності можна поділити на два основних види – прості й ускладнені одиничні злочини.

Простими одиничні злочини будуть у таких випадках:

1) коли одній дії чи бездіяльності відповідає один наслідок, передбачений у кримінальному законі, наприклад убивство, в якому суспільно небезпечна дія викликає передбачений законом наслідок у вигляді смерті потерпілої особи;

2) коли злочин складається з однієї дії, а суспільно небезпечні наслідки лежать за межами відповідного складу злочину (так звані злочини з формальним складом); наприклад, погроза вбивством вважається закінченим злочином із моменту вчинення суспільно небезпечного діяння у вигляді погрози;

3) коли одна суспільно небезпечна дія потягла за собою декілька наслідків, передбачених кримінальним законом, наприклад ч.2 ст. 273 КК України «Порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах» передбачає відповідальність за порушення правил безпеки, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки;

4) до простих одиничних злочинів належать і злочини з альтернативними діями, наприклад ч.1 ст.114 КК України – «передання або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства»; для складу цього злочину достатньо вчинення хоча б однієї з указаних дій.

Спираючись на вищезазначене, робимо висновок, що **простим одиничним злочином** є такий злочин, який характеризується наявністю однієї дії (бездіяльності) й одного наслідку або однієї дії та декількох наслідків, або двох чи більше дій чи альтернативних дій.

На відміну від простих одиничних злочинів, ускладнені одиничні злочини характеризуються більш складною структурою складу злочину, а саме складними об'єктивною та суб'єктивною стороною вчиненого діяння.

У науці кримінального права виділяють чотири види одиничних ускладнених злочинів: триваючі, продовжувані, складені та злочини, що кваліфікуються за настанням додаткових тяжких наслідків.

Під **триваючим злочином** розуміється такий одиничний злочин, який розпочавшись дією чи бездіяльністю та вчиняється безперервно протягом певного тривалого часу.

Виділяють загальні та спеціальні ознаки триваючих одиничних злочинів. До загальних належать такі: суспільна небезпечність, кримінальна протиправність, винність, караність і суб'єктність. До спеціальних – тривалість (вчинення злочину протягом певного часу, неодномоментно) та безперервність (вчинення злочину без перерви в часі, за відсутністю часових проміжків)¹. Початком учинення триваючого злочину є вчинення особою певної дії чи бездіяльності. Винна особа деякий час після цього перебуває безперервно в певному злочинному стані, тобто склад закінченого злочину вчиняється нею більш-менш помітний проміжок часу, доки злочин не буде припинено з об'єктивних або суб'єктивних причин. Перші не залежать від волі винної особи, наприклад, такою причиною вважатиметься її

¹ Ободовський О. В. Триваючі злочини у кримінальному праві України : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2016. С. 224.

затримання працівниками поліції. Суб'єктивні причини залежать від волі винної особи, наприклад продаж нею вогнепальної зброї. Тривалість вчинення такого виду одиничного злочину не впливає на його кваліфікацію, але повинна враховуватись судом під час призначення покарання. Прикладами триваючих одиничних злочинів є ч. 1 ст. 263 КК України – незаконне зберігання вогнепальної зброї; ст. 257 КК України – участь у банді, ст. 212 КК України – ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) тощо. Триваючий злочин є одиничним злочином і кваліфікується за однією статтею КК.

Під **продовжуваним злочином** розуміється злочин, який складається з декількох тотожних злочинних діянь, що прагнуть до єдиної мети та складають у цілому єдиний злочин. Кримінальний закон в частині 2 ст. 32 КК України визнає *продовжуваним злочином діяння, яке складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром.*

Якщо виходити з цього визначення, продовжуваному злочину притаманні такі ознаки: він складається з двох або більше самостійних, відокремлених одне від одного злочинних діянь, які є тотожними; всі ці діяння об'єднано єдиним наміром і прагненням до досягнення спільної кінцевої мети, саме тому вони розглядаються не як множинність злочинів, а як одиничний злочин; він кваліфікується за однією статтею (частиною статті) КК. Так, якщо винний вчинив крадіжку у декілька прийомів, то його дії за відсутності інших кваліфікуючих ознак охоплюються частиною 1 ст. 185 КК України. У зв'язку з цим виникає питання про початковий і кінцевий моменти продовжуваного злочину. Початком його вчинення слід вважати вчинення першого з декількох тотожних діянь. Тотожними є однакові за складом злочину діяння. Закінченням продовжуваного злочину є момент учинення останнього із задуманих злочинних діянь, тобто досягнення тієї спільної, єдиної мети, якої прагнув досягти винний.

Важливим питанням теорії та практики кримінального права є відмежування продовжуваного злочину від триваючого. Якщо триваючий злочин – це безперервне здійснення особою складу певного злочину, то продовжуваний злочин передбачає наявність декількох самостійних злочинних діянь, відділених одне від одного певним проміжком часу.

Складений злочин – це злочин, який складається з двох або більше злочинних діянь, кожне з яких, якщо розглядати їх відокремлено (ізолювано), являє собою самостійний злочин, але через свою органічну єдність вони утворюють один одиничний злочин, який охоплюється ознаками однієї статті (частини статті) КК.

Виходячи з цього визначення поняття складеного злочину, можна виділити такі його *ознаки*: він складається з двох або більше злочинних діянь; кожне з цих злочинних діянь, якщо розглядати його окремо, самостійно й ізольовано утворює окремих злочин і містить ознаки самостійного складу злочину; окремі злочини внаслідок органічної єдності, їх типовості, зв'язків і поширеності розглядаються законодавцем як один одиничний злочин; одиничний злочин охоплюється ознаками однієї статті (частини статті) КК, тобто передбачається у диспозиції закону як один складений злочин. Такі злочини описано в багатьох статтях КК України. Це, наприклад, стаття 187 – розбій, який складається з насильства над особою (фізичного чи психічного) і заволодіння майном; ч. 2 ст. 365 – перевищення влади, поєднане з насильством над потерпілим, тощо.

Чинний КК України передбачає значну кількість складів злочинів, які в науковій літературі називаються по-різному: «злочини, що кваліфікуються за наслідками», «злочини, що характеризуються наявністю додаткових тяжких наслідків» або «злочини, що кваліфікуються наявністю додаткових тяжких наслідків». За допомогою такої термінології намагаються показати специфіку цих злочинів. До них належать такі: ч. 2 ст. 121 КК України – «Вчинення умисного тяжкого тілесного ушкодження, яке спричинило смерть потерпілого», ч. 2 ст. 194 КК України – «Умисне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки», ч. 3 ст. 278 КК України – «Угон або захоплення повітряного судна, що спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки» тощо. Особливості конструкції складів цих злочинів полягають у тому, що в них обов'язково згадуються два наслідки – основний (проміжний) і додатковий (похідний). Ці наслідки настають хронологічно (послідовно) один за одним у результаті вчиненого особою діяння, причому основний (проміжний) наслідок тягне за собою додатковий (похідний) наслідок, тому що містить у собі реальну можливість настання цього похідного наслідку. У свою чергу, діяння ніяк не впливає на настання цього додаткового наслідку, а лише породжує проміжний наслідок, який, у свою чергу, викликає настання наслідку похідного.

Ці злочини мають і інші особливості, а саме наявність двох безпосередніх об'єктів, опосередкований характер причинного зв'язку та, як правило, подвійну форму вини. Але всі вони впливають із головної, найістотнішої ознаки таких злочинів, якою є наявність проміжного та похідного наслідку вчинення такого злочину. Такі злочини є одиничними й кваліфікуються за однією статтею (частиною статті) КК.

Науковці дають таке визначення поняття злочину з **похідними наслідками**: це умисне суспільно небезпечне діяння, яке спричиняє два окремих наслідки – основний (прямий) і додатковий (похідний), що настають послідовно й характеризуються різним психічним ставленням особи: щодо прямого наслідку це умисел, а щодо похідного – необережна форма вини. У цілому злочин із похідними наслідками визнається умисним і кваліфікується за однією статтею (частиною статті) Особливої частини КК¹.

Існує точка зору, що одиничні злочини можна класифікувати за ознаками не лише об'єктивної сторони, а і суб'єктивної (вина, мотив і мета злочину). За ознаками суб'єктивної сторони виділяють *випадкові та не випадкові злочини*. Перші обумовлюються ситуацією, що склалася на момент учинення злочину, наприклад провокуючою поведінкою потерпілої особи за абсолютної кримінальної непередбачуваності винної особи. В інших вплив зовнішніх факторів є меншим, але винні особи більш кримінально підготовлені². Слід зазначити, що такий підхід має значення не лише для одиничних злочинів, а і для рецидиву й інших видів множинності злочинів.

Одиничний злочин (в усіх його видах) виступає тим «інструментом», за допомогою якого можна пізнати юридичну природу інституту множинності. Він дозволяє, установивши поняття та характеристику одиничних злочинів, установити структуру множинності злочинів, яка може складатись із різних видів одиничних злочинів. Крім того, поняття та види одиничних злочинів мають значення для кваліфікації злочину та призначення покарання винним особам, а їх ознаки дозволяють відмежувати їх від схожих на них деяких видів множинності злочинів (наприклад, складених одиничних злочинів від сукупності злочинів або продовжуваного злочину від повторності злочинів).

3. СУКУПНІСТЬ ЗЛОЧИНІВ

Видом множинності злочинів є сукупність злочинів. У відповідності до статті 33 КК України **сукупністю злочинів** визнається *вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами статті Особливої частини КК, за жоден із яких її не було засуджено*.

¹ Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація : монографія. Харків : ФІНН, 2010. С. 218.

² Козлов А. П., Севастьянов А. П. Единичные и множественные преступления : монографія. СПб. : Юрид. центр Пресс, 2011. С. 27.

Із цього визначення випливає, що сукупність злочинів характеризується такими **ознаками**: особою вчинено два або більше злочинів, кожен із цих злочинів кваліфікується за різними статтями або за різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден із них особа не була засуджена, тобто всі вони були вчинені до винесення вироку хоча б за один із них.

Перша ознака сукупності злочинів характеризується тим, що злочини, які в неї входять, є самостійними одиничними злочинами. Вони можуть бути простими, триваючими, продовжуваними або такими, що кваліфікуються за наслідками. Саме вчинення двох або більше одиничних злочинів і утворює сукупність злочинів, причому можуть виникати різноманітні сполучення одиничних злочинів. Винна особа може вчинити два прості злочини або простий і складний злочини. Сукупність злочинів є такою і тоді, коли особа вчинила один закінчений злочин і готування або замах на інший, а також тоді, коли вона вчинила один злочин самостійно, а інший (інші) у співучасті.

Другою ознакою сукупності злочинів є те, що кожен із злочинів, які її утворюють, має передбачатись самостійною статтею або самостійною частиною однієї статті КК. Тому частина 2 ст. 33 КК України встановлює, що у разі сукупності злочинів кожен із них має кваліфікуватись за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК. У більшості випадків різні злочини, які входять у сукупність злочинів, передбачаються окремими статтями Особливої частини КК, проте зустрічаються ситуації, коли відповідальність за різні злочини передбачається різними частинами тієї ж самої статті КК. Наприклад, у частині 1 ст. 371 КК України встановлено відповідальність за завідомо незаконне затримання, а в ч. 2 – за завідомо незаконний домашній арешт або тримання під вартою; у ч. 1 ст. 357 КК України – за викрадення офіційних і приватних документів, що знаходяться на підприємствах, в установах чи організаціях, а в ч. 3 – за незаконне заволодіння в будь-який спосіб паспортом або іншим важливим особистим документом. Така ж ситуація трапляється і тоді, коли особа вчиняє крадіжку (ч. 1 ст. 185 КК України), а потім крадіжку з проникнення в житло – ч. 3 ст. 185 КК України.

У науці кримінального права висловлювались думки про те, що ознакою сукупності злочинів є не те, що кожен із злочинів, який у неї входить, повинен передбачатись самостійною статтею або частиною статті, а інші обставини. Наприклад, О. М. Яковлев наголошував на тому, що якщо особа вчинила однорідні злочини, це повторність злочинів,

а якщо неоднорідні – сукупність злочинів¹. З такою позицією складно погодитись. Раніше вже ми говорили про те, що однорідними є такі злочини, які посягають на тотожні або схожі безпосередні об'єкти і вчиняються з однією формою вини. Якщо так, то у випадку, коли особа спочатку вчинила крадіжку, а потім грабіж, сукупність злочинів відсутня, бо ці діяння є однорідними. Проте в цих ситуаціях кожне діяння підпадає під ознаки самостійної статі КК і повинно кваліфікуватись за правилами сукупності злочинів, тому в сукупність злочинів можуть входити як однорідні, так і неоднорідні злочини. Сукупності немає, коли вчинено тотожні злочини, – у цьому випадку маємо повторність злочинів.

Третьою ознакою, яка характеризує сукупність злочинів, є вимога, що за жоден із злочинів, які входять до неї, особа не була засуджена. Тобто, всі злочини повинні бути вчинені до винесення вироку хоча б за один із них. Якщо ж новий злочин вчинено особою після винесення вироку, це рецидив злочинів.

У більшості випадків усі злочини, вчинені особою або співучасниками, розглядаються в суді одночасно в одній справі. Але існують ситуації, коли злочини, які складають сукупність, розглядаються в різних судах, наприклад коли один із співучасників є військовим, то справа слухається у військовому суді, а стосовно інших співучасників – у суді загальної юрисдикції. Інший випадок – коли про вчинений раніше злочин стає відомо вже після засудження особи за інший злочин. Але і ці випадки також охоплюються поняттям сукупності злочинів. Головним для цього є те, що вони були вчинені до винесення вироку хоча б за один із них. У цих ситуаціях існує сукупність злочинів, ускладнена процесуальними обставинами, що позбавляють можливості одночасного розгляду всієї сукупності злочинів.

Окрім цього, стаття 33 КК України вимагає, щоб у разі сукупності злочинів не враховувалися злочини, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими в законі. Ця норма орієнтує практичних працівників на встановлення таких обставин у кожній конкретній справі (минули строки давності, амністія тощо).

Сукупність злочинів має певні особливості, які дозволяють класифікувати її, поділивши на **види**. Кримінальний закон не дає класифікацію видів сукупності злочинів, її дає наука кримінального права. Під час визначення видів сукупності злочинів обов'язковим має бути

¹ Яковлев А. М. Совокупность преступлений : монография. М. : Госюриздат, 1960. С. 47.

те, що всі вони повинні мати родові ознаки сукупності злочинів, тобто щоб особою або співучасниками було вчинено два або більше злочинів, кожний з яких передбачено самостійною статтею КК або різними частинами однієї статті КК, і щоб усі вони були вчинені до засудження хоча б за один із них. Але, крім притаманних сукупності злочинів ознак, її різні види мають свої особливості та видові ознаки. У науці кримінального права сукупність злочинів поділяється на два види – ідеальну сукупність і реальну сукупність.

Ідеальна сукупність є такою там, де особа одним діянням вчиняє два або більше злочинів.

Реальна сукупність є там, де особа різними самостійними діями вчиняє два або більше злочинів.

У судовій практиці реальна сукупність злочинів зустрічається набагато частіше, ніж сукупність ідеальна. Прикладами реальної сукупності злочинів є випадки, коли винна особа вчиняє крадіжку, а потім убивство; наносить тяжкі тілесні ушкодження, а потім вчиняє шахрайство.

До ідеальної сукупності злочинів відносять випадки вчинення особою хуліганства із заподіянням потерпілій особі тяжких тілесних ушкоджень; отримання службовою особою неправомірної вигоди наркотичними засобами або зброєю; вбивство шляхом підпалу будинку, в якому перебував потерпілий. У цих випадках недостатньо кваліфікувати дії особи за однією статтею (частиною) статті Особливої частини КК, потрібна кваліфікація за кількома відповідними статтями КК.

Для правильної кваліфікації сукупність злочинів слід відмежувати від суміжних понять, а саме сукупність – від складених злочинів, ідеальну сукупність злочинів – від конкуренції кримінально-правових норм і реальну сукупність – від фактичної повторності злочинів.

Розглянемо питання відмежування сукупності злочинів і складених злочинів. *Складеним злочином* називається такий злочин, що складається з двох або більше злочинних діянь, кожне з яких, якщо розглядати їх ізольовано (окремо), являє собою самостійний злочин, але які внаслідок їх органічної єдності утворюють одиничний злочин, який охоплюється ознаками однієї статті КК. Прикладами складених одиничних злочинів є розбій, який складається з насильства над особою та заволодіння майном (ст. 187 КК України); перевищення влади або службових повноважень, якщо воно супроводжувалось насильством (ч. 2 ст. 365 КК України); хуліганство, поєднане з опором представникові влади або громадськості, який виконує обов'язок з охорони громадського порядку (ч. 2 ст. 296 КК України), тощо.

У науковій літературі складені злочини розглядаються як урахована законодавцем, тобто прямо передбачена законом як одиничний злочин реальна чи ідеальна сукупність злочинів, тому віднесення діяння до складеного одиничного злочину або до сукупності злочинів залежить від того, як сконструйовано склад злочину в кримінальному законі.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що у випадку складеного злочину вчинене діяння кваліфікується по одній статті КК, а в разі сукупності злочинів (ідеальної чи реальної) застосовуються дві або більше статі КК залежно від того, скільки злочинів створюють таку сукупність. Причинами цього є те, що складений злочин визнається кримінальним законом одним злочин, а в разі сукупності в діях особи присутні декілька злочинів, які передбачаються самостійною статтею або частиною статті КК. Але це не виключає того, що складений одиничний злочин разом з іншим одиничним злочиним можуть утворювати сукупність злочинів, наприклад вчинення розбою, поєднане з вбивством потерпілого, або хуліганство, поєднане з опором представникові влади та нанесенням йому тяжких тілесних ушкоджень.

Слід також відмежовувати ідеальну сукупність злочинів і конкуренцію кримінально-правових норм. Під конкуренцією кримінально-правових норм розуміється наявність двох або більше кримінальних законів (статей КК), які рівною мірою передбачають караність діяння, тобто коли суспільно небезпечне діяння підпадає під ознаки декількох норм кримінального закону. Найбільш типовою є конкуренція загальної та спеціальної норм. Для вирішення цього питання встановлено правило, що в разі конкуренції загальної та спеціальної норм застосовується норма спеціальна, яка найбільшою мірою відображає специфіку й особливості цього злочинного діяння.

Пріоритет спеціальної норми перед загальною визнається і практикою. Так, Пленум Верховного Суду України у Постанові від 07.02.2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» у п. 12 указує, що умисне вбивство або замах на вбивство державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного або їх близьких родичів, захисника чи представника особи або їх близьких родичів, начальника військової служби чи іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби, представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист, за наявності відповідних

підстав слід кваліфікувати тільки за статтями 112, 348, 379, 400, ч. 4 ст. 404 і ст. 443 КК України; а у Постанові від 26.12.2003 р. № 5 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» у п. 17 звертається увага судів на те, що злочини, відповідальність за які передбачено ч. 2 ст. 157 КК України (перешкодження здійсненню виборчого права), ч. 2 ст. 162 КК України (порушення недоторканості житла), статтями 371–373 КК України (завідомо незаконні затримання, привід домашній арешт або тримання під вартою, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання) та ч. 2 ст. 376 КК України (втручання в діяльність судових органів) являють собою спеціальні види перевищення влади або службових повноважень. Кваліфікація дій виконавців і співучасників цих злочинів ще й за статтею 365 КК України може здійснюватись лише за наявності реальної сукупності останніх.

Таким чином, можна зробити висновок, що ідеальна сукупність злочинів відрізняється від конкуренції норм таким чином:

1) в разі ідеальної сукупності вчиняється не один, а два чи більше злочинів, кожен із яких підпадає під ознаки окремої статті КК; у разі конкуренції норм вчиняється один злочин, який охоплюється ознаками різних статей КК;

2) у разі ідеальної сукупності під час кваліфікації обов'язково застосовуються декілька статей КК залежно від того, скільки злочинів входять у діяння особи; у разі конкуренції норм застосовується лише одна норма, яка найбільш повно відображає специфіку й особливості вчиненого особою діяння.

Іноді конкуренцію кримінально-правових норм називають колізією, але це різні поняття. У разі конкуренції норм немає суперечності між нормами, а в разі колізії ця суперечність існує, причому колізія норм існує незалежно від того, чи існують конкретні злочини, які підпадають під ці норми.

Реальну сукупність злочинів слід відрізнити і від фактичної повторності злочинів. Ці поняття багато в чому схожі. І в разі повторності, і в разі сукупності злочинів учиняється два або більше злочинів, кожен із яких утворює склад самостійного одичного злочину. Вони вчиняються послідовно, із певним проміжком часу. І в разі фактичної повторності, і в разі реальної сукупності вони вчиняються до засудження хоча б за один із них. Різниця між ними полягає в такому. У разі повторності тождних злочинів, які всі є закінченими або всі становлять замах на злочин, усе вчинене охоплюється тією ж самою статтею КК, а в разі реальної сукупності кожне зі злочинних діянь

охоплюється ознаками самостійної статті КК, наприклад ч. 2 ст. 185 КК України (крадіжка, вчинена повторно) або ч. 2 ст. 152 КК України (зґвалтування, вчинене повторно).

Інша справа з повторністю тотожних злочинів, коли злочини, які в неї входять, підпадають під різні частини тієї ж самої статті КК, або злочини, які входять у повторність, відрізняються тим, що один із них є закінченим, а у другому є лише готування або замах на злочин і навпаки, або є повторність однорідних злочинів (які посягають на один об'єкт і мають одну форму вини). У таких випадках дії винних осіб слід кваліфікувати за правилами сукупності злочинів, тобто така повторність виступає як вид реальної сукупності злочинів. Такі випадки характеризуються поєднанням повторності та сукупності злочинів і в науці кримінального права мають назву «повторність – сукупність».

4. ПОВТОРНІСТЬ ЗЛОЧИНІВ

Частина 1 ст. 32 КК України встановлює, що під **повторністю злочинів** розуміється вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини цього Кодексу. У частині 3 ст. 32 КК указується, що вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями Кодексу, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині Кодексу.

Ці визначення повторності злочинів надають можливість виділити такі її **ознаки**:

1) особою (групою осіб) вчинено два або більше самостійних злочинів; повторність злочинів можуть утворювати різні види одиничних злочинів – прості одиничні злочини та складні; для поняття повторності не має значення, були обидва (або більше) злочини закінченими чи один із них був лише готуванням до злочину або замахом на нього; також дня неї не мають значення форми співучасті чи та роль, яку виконував співучасник у злочині, який утворює повторність;

2) одиничні злочини, що утворюють повторність, вчиняються неодноразово, тобто є віддаленими один від одного певним проміжком часу;

3) для повторності злочинів не має значення, чи була особа засуджена за раніше вчинений нею злочин; у статтях Особливої частини КК, в яких передбачається повторність, не вказано на те, що особа повинна або навпаки, не повинна бути засуджена за раніше вчинений злочин (наприклад, ч. 2 ст. 185, ч. 2 ст. 152 КК України тощо); це надає можливість зробити висновок, що повторність є такою у випадках,

коли за перший із вчинених злочинів особа не була засуджена, й у випадках, коли новий злочин вчинено після засудження за перший злочин;

4) у відповідності до ч. 4 ст. 32 КК України повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності з підстав, установлених законом, або якщо судимість за цей злочин було погашено або знято.

Таким чином, повторність виключається, якщо особу за раніше вчинений злочин звільнено від кримінальної відповідальності, закінчилися строки давності або на цей злочин поширилася амністія чи судимість за нього була погашена або знята. У таких випадках цей злочин визнається юридично нікчемним. Це положення закону є дуже важливим, тому що виключається обставина, яка обтяжує відповідальність, що впливає на суворість кримінального покарання.

Сучасні дослідники проблеми повторності злочинів пропонують більш розгорнуті розуміння цього виду злочинності. Так, О. В. Колос пропонує визнавати повторністю неоднчасне вчинення двох або більше злочинів, якщо вони передбачаються тією ж самою статтею Особливої частини КК або передбачаються різними статтями Особливої частини КК у випадках, коли після вчинення попереднього злочину відповідна стаття за його вчинення посилює кримінальну відповідальність особи¹.

Розглянемо тепер **види** повторності злочинів. Під час аналізу ознак повторності злочинів було вказано, що вона існує незалежно від того, була чи не була особа засуджена за раніше вчинений злочин. Виходячи з цього, слід виділити два види повторності злочинів:

1) повторність злочинів, не пов'язана із засудженням винного за раніше вчинений ним злочин;

2) повторність злочинів, пов'язана із засудженням винного за раніше вчинений ним злочин.

Повторність злочинів, пов'язану із засудженням за раніше вчинений злочин, називають *рецидивом злочинів*. Він буде розглядатися окремо. Зараз же розглянемо повторність, не пов'язану із засудженням за раніше вчинений злочин. Аналіз частин 1 та 3 ст. 32 КК України дозволяє зробити висновок, що фактична повторність має два види – повторність тотожних злочинів і повторність однорідних злочинів. У підґрунтя поділу фактичної повторності на ці види лежить характеристика злочинів, які її утворюють.

¹ Колос О. В. Повторність злочинів у кримінальному праві України : монографія. Ірпінь : УДФС, 2018. С. 217.

У статтях КК, у яких повторність є кваліфікуючою ознакою, сказано, що вона існує тоді, коли їй передувало вчинення однакового, такого ж самого, тотожного злочину, наприклад, передбаченого частиною 2 ст. 190 або ч. 2 ст. 205 КК України. Це дозволяє зробити висновки про те, що повторність тотожних злочинів прямо передбачається кримінальним законом.

Аналіз деяких статей КК дозволяє зробити висновок, що в спеціально передбачених законом випадках повторним визнається вчинення особою двох або більше однорідних злочинів, тобто таких, які мають тотожні або схожі безпосередні об'єкти й вчиняються з однією формою вини. Наприклад, у деяких статтях КК, які передбачають відповідальність за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів (ч. 2 ст.ст. 308, 309 КК України), зазначено, що вони вважаються повторними, якщо їм передувало вчинення будь-якого злочину, пов'язаного з незаконним обігом наркотиків. Примітка 1 до ст. 185 КК України указує на те, що злочини, передбачені ст. ст. 185, 186 та 189–191, визнаються повторними, якщо особи, які їх вчинили, раніше скоїли злочини, передбачені цими статтями або статтями 187, 262 КК України, тому слід зробити висновок, що повторність однорідних злочинів також прямо передбачається кримінальним законом. У свою чергу, частина 3 ст. 32 КК прямо закріплює такий вид повторності, як повторність однорідних злочинів.

Саме види повторності злочинів і визначають особливості кваліфікації. Але в усіх випадках ознака повторності повинна отримати вираження в юридичній оцінці суспільно небезпечного діяння.

Таким чином, повторність злочинів можна класифікувати за декількома підставами: за характером вчинених діянь (повторність тотожних злочинів, повторність однорідних злочинів, повторність різнорідних злочинів), за наявністю судимості (не пов'язана із засудженням, пов'язана із засудженням), за кримінально-правовим значенням (повторність як кваліфікуюча ознака, повторність як обставина, що обтяжує кримінальне покарання)¹.

Повторність тотожних злочинів є такою там, де одиничні злочини, що її утворюють, містять у собі ознаки того ж самого складу злочину (наприклад, дві крадіжки, два незаконних відкриття або використання за межами України валютних рахунків тощо). Обидва ці злочини охоплюються однією статтею або частиною статті КК, тому кваліфікація такої повторності настає за частиною 2 ст. 185 та ч. 2 ст. 208 КК України.

¹ Устрицька Н. І. Кваліфікація повторності злочинів : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 196.

Така кваліфікація повторності тотожних злочинів використовується лише тоді, коли злочини, що входять до повторності, всі є закінченими або всі є замахом чи готуванням до злочину. Якщо трапляються інші випадки, то кваліфікація кожного зі злочинів здійснюється окремо, за відповідною частиною однієї статті КК, тобто за сукупністю злочинів. Цих умов дотримується і судова практика. Так, у разі вчинення в одному випадку замаху на зґвалтування, а в іншому – закінченого зґвалтування, дії винного слід кваліфікувати за сукупністю цих злочинів.

Повторність тотожних злочинів, якщо вона прямо не передбачається в статті Особливої частини, у відповідності до пункту 1 ст. 67 КК України розглядається як обставина, яка обтяжує покарання.

Кваліфікація повторності однорідних злочинів не викликає жодних ускладнень. До таких злочинів належать суспільно небезпечні діяння, які мають тотожні або схожі безпосередні об'єкти й були вчинені з однією формою вини. Кожний із таких злочинів, які утворюють повторність, кваліфікується за окремою відповідною статтею КК, причому наступний злочин кваліфікується за ознакою повторності. Так, якщо особа послідовно вчинила розбій, а потім крадіжку, вчине не підпадає під ознаки частини 1 ст. 187 та ч. 2 ст. 185 КК України (за кваліфікуючою ознакою повторності).

У відповідності до частини 4 ст. 67 КК України якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання (в тому числі і повторність), передбачається в статті Особливої частини Кримінального кодексу як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її під час призначення покарання як таку, що його обтяжує.

Повторність, не пов'язана із засудженням за раніше вчинений злочин, тобто фактична повторність, перебуває у певному співвідношенні із суміжними поняттями, а саме з поняттям реальної сукупності злочинів і поняттям продовжуваного злочину. Але слід розмежовувати ці поняття.

Повторність і реальну сукупність злочинів об'єднує те, що в цих випадках вчиняються два або більше злочинів; кожен із них утворює самостійний одиничний злочин; вчиняються вони послідовно з певним розривом у часі; всі вони вчиняються до засудження хоча б за один із злочинів. Але їх слід розрізняти. У разі повторності тотожних злочинів, коли всі вони є закінченими або являють собою замах на злочин, усе вчинене охоплюється тією ж самою статтею КК, а у разі реальної сукупності злочинів кожне із суспільно небезпечних діянь підпадає під ознаки самостійної статті КК.

Деякі схожі ознаки мають і повторність тотожних злочинів та продовжуваний одиничний злочин. В обох випадках особою або групою осіб вчиняються дві або більше дії, які є тотожними, й між цими діями існує певний проміжок часу. Але різниця між цими явищами полягає в тому, що, на відміну від повторності тотожних злочинів, у продовжуваному одиничному злочині складові його діяння об'єднано єдиним злочинним наміром і спрямовано до загальної мети. У разі повторності тотожних злочинів кожне окреме діяння не має з іншими того фактичного зв'язку, який завжди притаманний продовжуваному одиничному злочину, тобто немає єдності намірів щодо загальної мети. Частина 2 ст. 32 КК України прямо вказує, що повторність відсутня у разі вчинення продовжуваного злочину, який складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром.

Практичне значення такого відмежування полягає в тому, що у разі продовжуваного одиничного злочину виключається повторність, і діяння кваліфікується як одиничний злочин, наприклад за частиною 1 ст. 185 КК України. У разі повторності злочинів до осіб застосовується більш суворе покарання.

5. РЕЦИДИВ ЗЛОЧИНІВ

Слово «рецидив» у перекладі з латинської мови означає «той, що відновлюється», «повторюється». У відповідності до статті 34 КК України **рецидивом злочинів** визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин. Рецидив злочинів є видом повторності злочинів, пов'язаним із засудженням за попередній злочин, тому йому притаманні ознаки повторності злочинів, до яких належать такі:

- 1) рецидив є там, де особою вчинено два або більше самостійних і тільки умисних злочинів;
- 2) у разі рецидиву кожен з учинених злочинів являє собою одиничний злочин різних видів (простий або складний);
- 3) злочини, що утворюють рецидив, обов'язково є віддаленими один від одного певним проміжком часу, іноді дуже тривалим (рецидив злочинів, віддалений у часі).

Але, на відміну від фактичної повторності, рецидив злочинів має притаманну лише йому ознаку. Нею є судимість. Під *судимістю* розуміється певний правовий стан особи. Факт судимості створюється шляхом набрання законної чинності обвинувальним вироком суду

(ч. 1 ст. 88 КК України). Такий стан існує протягом строку покарання та протягом певного строку після його відбуття. Учинення нового злочину протягом строку судимості має в теорії кримінального права назву «легальний рецидив». У статті 34 КК України закріплено саме поняття легального рецидиву злочинів. Якщо судимість за раніше вчинений злочин була погашена або знята у встановленому законом порядку (ст. 89 та ст. 91 КК України), рецидив злочинів виключається.

Рецидив злочинів як кваліфікуючу ознаку окремих злочинів законодавство описує вказівкою на попередню судимість (ч. 2 ст. 133 КК України «Зараження венеричною хворобою, яке вчинено особою, раніше судимою за цей злочин») або вказівкою на повторність злочину (ч. 2 ст. 185 КК України «Крадіжка, вчинена повторно»). У відповідності до пункту 1 ч. 1 ст. 67 КК України рецидив злочинів визнається обставиною, яка обтяжує покарання.

Іноді в літературі вживають поняття **фактичного**, або **кримінологічного рецидиву**, під яким розуміють *фактичну повторність злочинів, тобто повторність, не пов'язану із засудженням особи за раніше вчинений злочин. Але такий підхід ототожнює рецидив злочинів із повторністю*. Рецидив злочинів є більш небезпечним видом множинності, ніж фактична повторність злочинів. Саме легальний рецидив злочинів є найбільш суспільно небезпечним її видом.

У спеціальній літературі існують різноманітні *класифікації* рецидиву злочинів. Виділяють рецидив менш тяжких і тяжких злочинів, рецидив умисних і необережних злочинів, рецидив однорідних та різнорідних злочинів тощо. Усі ці класифікації розкривають зміст такого виду множинності злочинів, як рецидив, і мають як теоретичне, так і практичне значення. Але найбільш визнаною в науці кримінального права є класифікація рецидиву злочинів за такими підставами: за характером злочинів, за кількістю судимостей і за ступенем суспільної небезпечності.

Залежно від *характеру злочинів*, що входять у рецидив, він поділяється на загальний і спеціальний рецидив.

Загальний рецидив – це такий рецидив, який складають *різнорідні злочини, тобто не тотожні за родовим або безпосереднім об'єктом, і ті, що мають різну форму вини, наприклад вчинення особою крадіжки, а потім звалтування*. Загальний рецидив не впливає на кваліфікацію злочину, але у відповідності до пункту 1 ч. 1. ст. 67 КК України визнається обставиною, що обтяжує покарання.

Спеціальний рецидив – це такий рецидив, у який входять *тотожні або однорідні злочини, тобто однакові за складом чи такі, що мають тотожні або схожі безпосередні об'єкти та вчиняються з*

тією ж самою формою вини, наприклад, особа, яка раніше була засуджена за вбивство, знову вчиняє вбивство, або та, що раніше була засуджена за розбій, вчиняє крадіжку. Спеціальний рецидив злочинів є більш небезпечним, ніж рецидив загальний. Саме в ньому найбільше проявляється антисоціальна спрямованість особи на вчинення нових злочинів, і саме цей вид рецидиву передбачено у багатьох статтях Особливої частини КК як кваліфікуючу ознаку.

Залежно від кількості судимостей рецидив поділяється на два види – простий і складний.

Простий рецидив є таким тоді, коли особа має дві судимості. Наприклад, особа, яка має судимість за хуліганство, вчиняє крадіжку, за яку її знову засуджують.

Складний або багаторазовий рецидив – це рецидив злочинів, за якого особа має три та більше судимості, наприклад три судимості за крадіжку або три судимості за різні злочини.

Простий і складний рецидиви можуть утворювати загальний або спеціальний рецидив чи їх комбінації. Так, за наявності трьох крадіжок це буде спеціальний і складний рецидив, а в разі вбивства, грабежу та зґвалтування – загальний і складний рецидив.

За ступенем суспільної небезпечності виділяються пенітенціарний рецидив і рецидив тяжких або особливо тяжких злочинів.

Пенітенціарний рецидив злочинів є таким тоді, коли особа, яка була засуджена до позбавлення волі, знову вчиняє протягом строку судимості новий злочин, за який її знову засуджують до позбавлення волі.

Пенітенціарний рецидив злочину істотно впливає на вирішення питання про умовно-дострокове звільнення. Так, якщо для умовно-дострокового звільнення вимагається відбуття не менше половини строку покарання, призначеного вироком суду, то в разі пенітенціарного рецидиву – не менше двох третин цього строку (п. 2 ч. 3 ст. 81 КК України). У цій же ситуації особи, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, можуть бути умовно-достроково звільнені на підставі пункту 2 ч. 3 ст. 107 КК України після фактичного відбуття не менше половини строку призначеного покарання, хоча за загальним правилом вони підлягають звільненню після фактичного відбуття не менше однієї третини цього строку. Неповнолітні в таких випадках у відповідності до пункту 3 ч. 3 ст. 107 КК України повинні відбутися не менше двох третин призначеного їм строку позбавлення волі.

Іноді в літературі пенітенціарний рецидив визначається більш широко, як учинення особою нового злочину, якщо особа раніше засуджувалась до позбавлення волі, тобто за новий злочин її можуть

засудити до будь-якого кримінального покарання, а не лише до позбавлення волі. М. І. Бажанов справедливо зауважує, що ця точка зору суперечить чинному кримінальному законодавству й не виправдано розширює поняття пенітенціарного рецидиву. Сама його назва «пенітенціарний» є пов'язаною з відбуттям покарання в пенітенціарній системі, тобто у місцях позбавлення волі¹.

Рецидив тяжких та особливо тяжких злочинів – це такий рецидив, за якого особа, маючи судимість за один із таких злочинів, знову вчиняє незалежно від їх послідовності новий такий само злочин. У відповідності до статті 12 КК України тяжким злочином є злочин, за який передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше десяти років або штраф не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі або штраф понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Такий вид рецидиву злочинів істотно впливає на кваліфікацію. Так, особа, яка раніше засуджувалась за розбій і знову до погашення або зняття судимості засуджується за цей злочин, відповідає за частиною 2 ст. 187 КК України. У відповідності до частини 2 ст. 71 КК України рецидив особливо тяжких злочинів у разі сукупності вироків надає можливість призначити особі остаточне покарання в межах до 25 років позбавлення волі.

У науці кримінального права висловлюється думка про те, що разом із законодавчим визначенням поняття «рецидив злочинів» слід закріпити і поняття «рецидивіст». Завдяки цьому буде усунена ситуація, коли небезпечний або особливо небезпечний рецидив девальвовано до пересічного. Це дозволить скоригувати боротьбу з рецидивною злочинністю². Автори цього посібника не підтримують таку пропозицію. Визнання особи «рецидивістом» є рудиментом радянського періоду та призводить до низки негативних наслідків, зокрема до «стигматизації» злочинців.

Отже, рецидив злочинів істотно впливає на кваліфікацію злочинів, а саме в багатьох статтях Особливої частини КК попередня

¹ Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины: монография. Харьков: Право, 2000. С. 70.

² Николайченко В. В., Бытко Ю. Л. Уголовно-правовые и криминалистические аспекты множественности преступлений: монография. Саратов: Изд-во Саратов. гос. юрид. академии, 2015. С. 163.

судимість прямо вказується як кваліфікуюча ознака складу злочину і тому, якщо її встановлено, треба її враховувати під час кваліфікації злочину; там, де вживається термін «повторність», мається на увазі і рецидив злочинів, і тому це слід ураховувати під час кваліфікації злочину; якщо рецидив злочинів не передбачено статтею Особливої частини КК як кваліфікуючу ознаку складу злочину, він у відповідності до пункту 1 ч. 1 ст. 67 КК України повинен визнаватись обставиною, що обтяжує покарання. Так вирішуються ці питання і в судовій практиці. У Постанові від 07.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» Пленум Верховного Суду України у пункті 17 указує, що відповідальність за повторне умисне вбивство настає незалежно від того, була винна особа засуджена за перший злочин чи ні, тобто враховується і рецидив тотожних злочинів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які ознаки характеризують одиничний злочин?
2. Назвіть види одиничних злочинів.
3. Які види повторності існують у кримінальному праві України?
4. Які особливості має кваліфікація повторності злочинів?
5. Назвіть відмінності повторності злочинів від продовжуваного одиничного злочину.
6. Що таке ідеальна сукупність злочинів?
7. У чому полягає відмінність сукупності та повторності злочинів?
8. Назвіть види рецидиву злочинів.
9. Що таке пенітенціарний рецидив злочинів?
10. Яке значення має рецидив злочинів під час призначення покарання?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины : монография / М. И. Бажанов. – Харьков : Право, 2000. – 128 с.
2. Зінченко І. О. Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація : монографія / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін. – Харків : ФІНН, 2010. – 256 с.
3. Козлов А. П. Единичные и множественные преступления : монография / А. П. Козлов, А. П. Севастьянов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2011. – 915 с.

4. Колос О. В. Повторність злочинів у кримінальному праві України : монографія / О. В. Колос. – Ірпінь : УДФС, 2018. – 304 с.

5. Николайченко В. В. Уголовно-правовые и криминалистические аспекты множественности преступлений : монография / В. В. Николайченко, Ю. Л. Бытко. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. юрид. акад., 2015. – 224 с.

6. Ободовський О. В. Триваючі злочини у кримінальному праві України : монографія / О. В. Ободовський. – Одеса : Юрид. літ., 2016. – 256 с.

7. Пудовочкин Ю. Е. Совокупность преступлений: проблемы теории и практики квалификации : монография / Ю. Е. Пудовочкин, А. А. Толкаченко, Н. И. Пикуров. – М. : РГУП, 2016. – 364 с.

8. Созанський Т. І. Кваліфікація сукупності злочинів : монографія / Т. І. Созанський. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. – 239 с.

9. Устрицька Н. І. Кваліфікація повторності злочинів : монографія / Н. І. Устрицька. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 216 с.

10. Яковлев А. М. Совокупность преступлений : монография / А. М. Яковлев. – М. : Госюриздат, 1960. – 118 с.

ТЕМА 14

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

1. *Поняття та види обставин, що виключають злочинність діяння.*
2. *Необхідна оборона.*
3. *Затримання особи, що вчинила злочин.*
4. *Крайня необхідність.*
5. *Фізичний або психічний примус.*
6. *Виконання наказу або розпорядження.*
7. *Діяння, пов'язане з ризиком (виправданий ризик).*
8. *Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.*

1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Обставини, що виключають злочинність діяння, є пов'язаними з діями людини, що вчиняються за наявності її свідомості та передбачення настання заборонених законом наслідків, однак збіг певних чинників спонукає її вчиняти діяння, яке зовні нагадує злочин. Таке діяння за своїми зовнішніми ознаками збігається з ознаками того чи іншого злочину, але вважається правомірним.

Чинний Кримінальний кодекс України до таких обставин відносить необхідну оборону (ст. 36 КК України), уявну оборону (ст. 37 КК України), затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК України), крайню необхідність (ст. 39 КК України), фізичний або психічний примус (ст. 40 КК України), виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК України), діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК України), виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК України).

Характерними **ознаками** обставин, що виключають злочинність діяння, є такі:

- 1) дії за наявності таких обставин учиняються з метою відвернути небезпеку заподіяння тяжкої шкоди правоохоронюваним об'єктам;

2) таке відвернення здійснюється в одному випадку шляхом заподіяння шкоди тому, хто умисно вчиняє злочин, в іншому – шляхом спричинення шкоди одним цінностям, що охороняються законом, для відвернення небезпечної шкоди, що загрожує іншим, більш важливим цінностям;

3) дії, вчинені за названих обставин, мають зовнішню подібність до дій та їх наслідків, зазначених у нормах кримінального закону як такі, що входять до певного складу злочину;

4) такі дії за наявності обставин, про які йдеться, визнаються правомірними, або інакше – зазначені обставини виключають злочинність діяння.

Отже, під **обставинами, що виключають злочинність діяння**, розуміють діяння, які за своїми зовнішніми ознаками є схожими на діяння, передбачені кримінальним законом як злочин, але за певних умов вважаються правомірними.

Обставини, що виключають суспільну небезпечність чи протиправність діяння, – це умови, за наявності яких діяння, що за своїми зовнішніми ознаками збігаються формально з ознаками діянь, передбачених кримінальним законом як злочини, є правомірними через припис закону про можливість, необхідність чи обов'язковість їх учинення. Умовно такі обставини можна об'єднати в три групи: обставини, що є здійсненням особою свого суб'єктивного права (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, професійний ризик, заняття спортом, застосування батьками заходів домашнього нагляду щодо дітей тощо); обставини, що є виконанням правового обов'язку (виконання наказу чи розпорядження, виконання професійних, службових чи військових обов'язків, колізія юридичних обов'язків); обставини, пов'язані з виконанням службового обов'язку (виконання юридичних державно-владних повноважень: правомірне застосування спеціальних засобів, сили та зброї, виконання слідчим службового обов'язку під час здійснення правомірного впливу на свідка чи обвинуваченого з метою одержання необхідних відомостей, проникнення державного податкового інспектора в приміщення чи житло з метою здійснення необхідного контролю за доходами тощо).

За змістом правомірності обставини, що виключають злочинність діяння, можна поділити на три види:

1) дії по захисту людиною своїх особистих благ і своїх важливих суб'єктивних прав (життя, здоров'я, свободи, права власності та недоторканності житла), по захисту благ, прав і свобод своєї родини та іншої людини, громадських і державних цінностей; ці дії покладено у підґрунтя необхідної оборони;

2) дії, зумовлені виконанням посадових, службових або професійних обов'язків; ці дії становлять сутність таких обставин, як затримання особи, що вчинила злочин, фізичний або психічний примус, виконання наказу або розпорядження та виправданий ризик;

3) дії по захисту від шкоди з боку стихійних сил або від тих сил, які було приведено в дію іншою особою, або від нападу тварини; такі дії охоплюються поняттям «крайня необхідність».

Залежно від зв'язку з ознаками складу злочину обставини, що виключають злочинність діяння, поділяють на дві *групи*. Першу утворюють обставини, передбачені чинним КК: необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, воєнна необхідність та інші. До другої групи належать обставини, передбачені іншим законодавством, наприклад законами України «Про Службу безпеки України», «Про Національну поліцію» тощо. Такими обставинами можуть бути виконання службового обов'язку, застосування сили або зброї під час його виконання.

Обставини, що виключають злочинність діяння, є різновидом заохочувальних кримінально-правових норм, які стимулюють суспільно-корисне та правомірне заподіяння необхідної й достатньої шкоди об'єктам правової охорони за умов, безпосередньо визначених кримінальним законом. На характеристиці кожної обставини зупинимось окремо.

2. НЕОБХІДНА ОБОРОНА

Першоосновою права необхідної оборони є положення Конституції України, яким закріплено право кожної людини захищати своє життя та здоров'я й життя та здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27), визначено, що захист суверенітету й територіальної цілісності України та забезпечення її економічної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу (ст. 17), гарантовано недоторканність житла (ст. 30) та непорушність права приватної власності (ст. 41).

У понятті «право» закладено положення про захист його від різних посягань. Будь-яке право реально існує лише тоді, коли має гарантований захист.

Згідно з частиною 1 ст. 36 КК України **необхідною обороною** визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищає себе, іншу особу, а також суспільні інтереси, інтереси територіальної громади чи інтереси держави від суспільно

небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної й достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

У частині 2 ст. 36 КК України законодавчо закріплено положення про те, що кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Необхідна оборона є правомірною за наявності певних умов:

- а) стосовно цінностей, що захищаються від посягання;
- б) стосовно суспільно небезпечного посягання;
- в) стосовно захисту.

Що стосується благ і цінностей, які під час необхідної оборони захищаються від суспільно небезпечного посягання, то такими можуть бути: а) особисті (природні) блага людини (життя, здоров'я, честь, гідність, воля), будь-які її права та законні інтереси; б) особисті блага, права та законні інтереси іншої людини; в) цінності організації незалежно від форм власності й цінності держави. Інакше кажучи, будь-яке благо людини (природне або соціальне), будь-яка матеріальна чи духовна цінність, що охороняється правом, являють собою предмет захисту від злочинного посягання з боку іншої людини та від суспільно небезпечного посягання з боку душевнохворої (неосудної) людини чи з боку особи, що не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Ступінь важливості певних цінностей, які піддаються руйнівному посяганню, має значення для застосування відповідного максимуму або мінімуму сил, засобів і знарядь, необхідних для відвернення або запобігання посяганню через заподіяння певної шкоди особі нападника, тобто для визначення обсягу захисту.

Наявність необхідної оборони – підстави для визнання заподіяння шкоди таким, що виключає злочинність і не тягне кримінальної відповідальності, – можна констатувати за таких умов її правомірності.

1. Оборона здійснюється від суспільно небезпечного посягання. У КК не конкретизовано, що слід розуміти під суспільно небезпечним посяганням і чи від будь-якого такого посягання допускається необхідна оборона (заподіяння шкоди тому, хто посягає). Аналіз теоретичних положень, правозастосовної практики й історичного досвіду дає підставу для такого трактування цього поняття:

– суспільно небезпечне посягання – це діяння, передбачене якоюсь статтею Особливої частини КК як злочин, проте зовсім не вимагається, щоб воно містило всі ознаки складу злочину – достатньо,

щоб діяння було об'єктивно суспільно небезпечним, тому під цю ознаку підпадають також діяння, вчинювані неосудними й особами, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинені без наявності необхідної для певного посягання форми вини, мотиви, мети тощо;

– за своїм характером це таке діяння, оборона від якого потребує негайного заподіяння шкоди тому, хто посягає; ті діяння, шкода від яких є віддаленою у часі чи яким можна ефективно протидіяти без заподіяння шкоди тому, хто посягає, не є підставою для необхідної оборони, наприклад є допустимою необхідна оборона від розбійного нападу, проте немислимо її застосувати від обману покупців чи ухилення від сплати податків;

– необхідна оборона допускається також проти суспільно небезпечних діянь службової особи (наприклад, проти неправомірного затримання органами влади);

– суспільно небезпечним посяганням може визнаватися лише поведінка людини; відповідно, не допускається заподіяння шкоди на підставі норм про необхідну оборону для відвернення загрози від поведінки тварини, діяльності технічного пристрою чи стихійних факторів.

2. Посягання є дійсним. Це означає, що воно існує реально, в житті, а не лише в уяві того, хто вважає себе таким, що перебуває у стані необхідної оборони. Якщо заподіюється шкода від недійсного посягання, то вона оцінюється за правилами, закріпленими в статті 37 КК України («Уявна оборона»).

3. Посягання є наявним. Тобто, воно вже розпочалося, але ще не закінчилося.

Наявним є посягання, якщо:

– ним уже заподіюється шкода інтересам, які охороняються законом; тобто таке посягання вже розпочалося, і той, хто посягає, уже почав виконувати дії, які становлять чи відповідають об'єктивній стороні певного злочину;

– створено реальну загрозу заподіяння шкоди, посягання має от-от розпочатися; так звана «передчасна оборона» – заподіяння шкоди для відвернення посягання, яке лише готується чи яке може бути вчинене лише в віддаленому майбутньому, зазвичай не може оцінюватися як необхідна оборона;

– посягання ще не закінчилося – шкоду ще не заподіяно; заподіяння шкоди особі, яка вже заподіяла шкоду й тим самим завершила посягання, може становити собою або акт самосуду, самочинної розправи або ж оцінюватися відповідно до правил про затримання злочинця (ст. 38 КК України).

4. Захисту в процесі необхідної оборони підлягають лише законні права та інтереси. Такі права й інтереси, як уже відзначалося, можуть належати:

– особі, яка здійснює акт необхідної оборони і сама заподіює шкоду тому, хто посягає;

– будь-якій іншій особі, тобто, захищати в процесі необхідної оборони можна не лише власні права й інтереси, але й ті, які належать будь-кому, включно з родичами, іншими близькими особами чи сторонніми особами;

– суспільству (як суспільству в широкому сенсі цього слова, так і територіальній громаді, об'єднанню громадян тощо);

– державі.

Важливо те, що необхідна оборона може стосуватися захисту лише законних прав та інтересів. Відповідно, не визнається наявність стану необхідної оборони у випадку заподіяння шкоди для протидії посяганням на протиправні інтереси особи. Так, є неможливою необхідна оборона щодо правомірних дій особи, яка реалізує своє право (наприклад, знищує своє власне майно), виконує професійні функції (лікар проводить операцію) чи здійснює службові обов'язки в межах своїх повноважень (поліцейський затримує правопорушника). Не допускається необхідна оборона у разі її провокування – коли іншу особу провокують на посягання для того, щоб використати його як привід для розправи нібито в процесі захисту.

5. Необхідна оборона здійснюється шляхом заподіяння шкоди тому, хто посягає.

Заподіяння шкоди є атрибутом необхідної оборони – як уже вказувалося, відсутність шкоди виключає наявність такої оборони. Шкода, заподіяна в процесі необхідної оборони, полягає переважно у заподіянні смерті або тілесних ушкоджень. Не виключається і матеріальна шкода, а також шкода будь-якого іншого характеру, якщо вона є необхідною для негайного відвернення чи припинення посягання (зв'язування чи інше обмеження свободи пересування, порушення недоторканності житла чи іншого володіння особи, розголошення інформації, яку той, хто посягає, прагнув зберегти в таємниці, тощо).

Необхідна оборона передбачає заподіяння шкоди лише тому, хто здійснює посягання. Якщо шкоду завдано стороннім особам (наприклад, тим, хто перебував поряд із нападником), то такі дії тягнуть кримінальну відповідальність як за злочин, учинений з необережності або з непрямым умислом.

6. Розмір шкоди не перевищує необхідної для відвернення посягання – відсутнє перевищення меж необхідної оборони. Хоча право на необхідну

оборону від суспільно небезпечного посягання і передбачає можливість заподіяння шкоди тому, хто посягає, проте така шкода повинна бути необхідною та достатньою для відвернення посягання. Її характер і розмір визначаються з урахуванням:

– *суспільної небезпеки посягання* – очевидно, що чим більш небезпечним є посягання, тим більша шкода допускається для його відвернення;

– *обстановки захисту* – при цьому враховуються час, місце вчинення посягання, співвідношення сил того, хто посягає, і хто обороняється, кількість осіб на одному й іншому боці, наявність зброї і засобів посягання й оборони тощо;

– *психічного стану особи, яка захищається*; відповідно до частини 4 ст. 36 КК України особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту;

– *особливих умов оборони, які стосуються характеру посягання*; за наявності таких особливих умов – нападу озброєної особи чи групи осіб, протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення – правомірним і вчиненим у межах необхідної оборони буде застосування будь-яких засобів чи предметів, включно зі зброєю та заподіянням будь-якої шкоди тому, хто посягає (ч. 5 ст. 36 КК України).

Перевищенням меж необхідної оборони, як зазначено в частині 3 ст. 36 КК України, визнається *умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту*. Перевищення меж необхідної оборони тягне за собою відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених кримінальним законом (ст. 118 і 124 КК України).

Перевищення меж необхідної оборони може бути пов'язано із застосуванням для відвернення нападу таких засобів чи методів, які явно (очевидно, без будь-яких сумнівів) не були викликані ні характером нападу, ні реальною його небезпечністю, ні самою подією. Такі випадки спеціально описано в Особливій частині КК. Так, у статті 118 КК України передбачено відповідальність за вбивство в разі перевищення меж необхідної оборони, а у ст. 124 КК України – за заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони. Перевищення меж необхідної оборони, пов'язане із заподіянням нападникові легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, закон не розглядає як заподіяння тяжких наслідків, і воно не визнається злочином.

Украй важливим для діяльності правоохоронних органів і суду є законодавче положення (ч. 4 ст. 36 КК України), за яким *«Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставовці захисту»*.

Сильне душевне хвилювання може бути викликане раптово-зухвалим нападом або вчиненням нападу вночі у безлюдній місцевості; це може бути і сильний переляк, через який не лише важко, а іноді й неможливо оцінити відповідність захисту характерові посягання.

У чинному КК України (ч. 5 ст. 36 КК України) закріплено положення, відповідно до якого не є перевищенням меж необхідної оборони й не має наслідком кримінальної відповідальності застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи чи нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького проникнення у житло чи інше приміщення незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Отже, *оборона визнається необхідною без будь-яких обмежень* під час захисту благ, прав і цінностей людини, суспільства та держави від небезпечних посягань і заподіяння будь-якої шкоди нападникові (нападникам) за таких умов:

- 1) якщо посягання вчиняється озброєною особою;
- 2) якщо посягання вчиняється групою осіб;
- 3) якщо відвертається протиправне насильницьке вторгнення у житло чи інше приміщення;
- 4) у всіх інших випадках за наявності умов правомірності необхідної оборони.

Оборона не може визнаватися необхідною в тому разі, якщо особа, яка зазнала нападу, навмисно спровокувала такий напад із метою заподіяти під час захисту шкоду нападникові (вбити його або спричинити тілесне ушкодження). Такі дії кваліфікуються як умисне вчинення злочину (заздалегідь обдуманий умисел).

Трапляються випадки, коли особа для охорони майна застосовує різні пристосування та механізми (понабивані на огорожі цвяхи, колючий дріт тощо) проти посягання, яке може статись у майбутньому. Із цього приводу зазначимо, що закон не допускає необхідної оборони проти посягання, яке очікується у майбутньому.

Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, й особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково допускала наявність такого посягання (ст. 37 КК України).

Уявна оборона характеризується наявністю трьох ознак у їх сукупності:

1) відсутність під час невизначеної обстановки реального небезпечного посягання;

2) особа, перебуваючи у невизначеній обстановці, помилково сприйняла певну поведінку іншої людини за наявне посягання, інакше кажучи, у зв'язку з невизначеністю обстановки умови необхідної оборони існують лише суб'єктивно, в уявленні особи, в її хибному припущенні;

3) через помилкове сприйняття наявності посягання потерпілому було заподіяно шкоду.

Можуть існувати три види уявної оборони. Перший – коли обстановка, що склалася навколо особи, давала останній достатні підстави для припущення, що відбувається реальне посягання, і вона не усвідомлювала й не могла усвідомлювати помилковості свого припущення та діяла за правилами необхідної оборони. За ч. 2 ст. 37 КК України в цій ситуації кримінальна відповідальність за заподіяну шкоду виключається. У цьому випадку мають ураховуватися час, місце й усі інші обставини події, а також віковий, розумовий, освітній, психологічний рівень та інші характеристики особи, яка вважала, що захищається.

Другий вид уявної оборони охоплює випадки, коли особа, яка захищається, не усвідомлює й не може усвідомлювати хибність свого припущення щодо наявності посягання, але застосовує таку силу чи засоби, які вказують на перевищення межі захисту; така особа має відповідати за перевищення меж необхідної оборони.

Третій вид уявної оборони трапляється у випадку, якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність небезпечного посягання та спричинила шкоду потерпілому. Така особа має відповідати за заподіяне залежно від наслідків шкоди, заподіяної через необережність.

Такі кримінальні справи мають вирішуватися судом відповідно до частини 4 ст. 37 КК України, за якою «Якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає відповідальності за заподіяння шкоди через необережність».

3. ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ, ЩО ВЧИНИЛА ЗЛОЧИН

Затримання особи, що вчинила злочин, – це використання наданого законом права (для певних осіб – виконання покладених на них обов'язків) потерпілому й іншим особам затримувати злочинця в разі

вчинення або безпосередньо після вчинення ним злочину з метою доставити його відповідним органам влади (прокуратура, суд, органи виконавчої влади, громадські формування з охорони громадського порядку).

Таке право визначено у частині 1 ст. 38 КК України, за якою не визнаються злочинними дії потерпілого й інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

Зазначимо, що *правоохоронні органи* зобов'язані затримувати злочинців під час або безпосередньо після вчинення ними злочину. Крім того, цим органам надано право затримувати також: 1) особу, яка ухиляється від виконання вироку, яким її засуджено за вчинений нею злочин; 2) особу, яка вчинила втечу з місця ув'язнення або з місця відбування покарання за вчинений нею злочин; 3) особу, яка перебуває в розшуку у зв'язку з учиненням нею злочину.

Умови та порядок щодо затримання таких злочинців працівниками правоохоронних органів визначено у статтях відповідних законів України, а саме «Про Національну поліцію», «Про державну прикордонну службу України», «Про оперативно-розшукову діяльність» і «Про Службу безпеки України». Правоохоронні функції виконують також рибоохоронні органи й органи державного лісового господарства.

Затримання особи, що вчинила злочин, буде законним, якщо:

- а) особа щойно вчинила злочинне посягання;
- б) така особа не підкоряється вимогам щодо доставляння її у відповідні органи влади;
- в) затримання здійснювалось із боку потерпілого, іншої особи або особи, яка за своїм посадовим, службовим, професійним або іншим становищем зобов'язана затримувати чи надавати допомогу під час затримування злочинця, який щойно вчинив злочин;
- г) особа, яка затримує злочинця, впевнена у тому, що останній вчинив злочин, який потребує негайного реагування відповідного органу влади;
- г) насильство, яке було застосовано до особи, що підлягала затриманню, і заподіяна їй шкода були вимушеними заходами, без застосування яких затримання було неможливим;
- д) затримання вчинено з метою доставляння злочинця відповідним органам влади;
- е) під час затримання злочинця не було допущено перевищення заходів, необхідних для доставляння його в органи влади.

За характером заподіяна злочинцеві шкода під час його затримання може бути різною (обмеження волі, заподіяння тілесних ушкоджень, у виняткових випадках – і заподіяння смерті).

В юридичній літературі це питання вирішується неоднозначно. Більшість авторів допускає можливість заподіяння смерті злочинцеві за певних умов його затримання. Деякі вважають, що за жодних умов затримувана особа не може бути умисно позбавлена життя.

Застосування таких заходів залежить від конкретної обстановки здійснення затримання, а саме ступеня небезпечності вчиненого посягання, реакції затримуваного щодо самого факту його затримання, інтенсивності та способу ухилення від затримання, озброєння злочинця, кількості осіб, які мають бути затримані, й кількості осіб, які здійснюють затримання, місця, часу доби тощо.

Якщо під час затримання злочинця відомо, зокрема, що він дуже небезпечний, вчинив кілька особливо тяжких злочинів, озброєний, щойно вчинив особливо тяжкий злочин і намагається уникнути затримання з використанням транспортного засобу або вчиняє збройний опір, а всі можливі заходи його затримання вичерпано, то тут може застосовуватись табельна зброя з ураженням на смерть.

Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, є таким у разі умисного заподіяння безпосередньо після вчинення ним посягання без необхідності надмірної (тяжкої) шкоди, яка явно не відповідала небезпечності посягання й обстановці затримання злочинця. Інакше кажучи, перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила напад, породжує кримінальну відповідальність:

1) за навмисне заподіяння тяжкої шкоди (умисне позбавлення життя або умисне тяжке тілесне ушкодження);

2) за умови, якщо така шкода не була зумовлена необхідністю та явно не відповідала небезпечності посягання й обстановці затримання злочинця.

За наявності цих двох ознак в їх єдності та взаємозв'язку настає відповідальність (ч. 2 ст. 38 КК України) лише у випадках, спеціально передбачених у статті 118 КК України «Умисне вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця» і ст. 124 КК України «Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця». Закон не передбачає кримінальної відповідальності за заподіяння середньої тяжкості тілесного ушкодження в разі перевищення меж необхідної оборони, а отже, і за перевищення заходів затримання злочинця.

Умисне заподіяння особі, яка щойно вчинила напад, тілесного ушкодження або смерті з помсти (самочинної розправи) вважається

злочином, і особа, яка заподіяла таку шкоду, підлягає відповідальності за загальними правилами.

4. КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ

***Крайня необхідність** – це такий збіг обставин, за якого виникла безпосередня небезпека для певного об'єкта, зберегти який можна, лише заподіявши шкоду іншому, менш цінному об'єктові. Інакше кажучи, правомірним вважається заподіяння (за наявності загальної небезпеки) шкоди одним цінностям, що охороняються правом, з метою відвернути шкоду більш значним цінностям, які теж охороняються правом.*

Частиною 1 ст. 39 КК України передбачено, що «не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правом цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам, інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності».

Об'єктом захисту в разі крайньої необхідності є особисті блага людини, її права та майно, блага та права інших осіб, блага й цінності громадянського суспільства чи держави.

Умови, що визначають правомірність крайньої необхідності:

- 1) наявність небезпеки заподіяння шкоди об'єктові захисту;
- 2) небезпека, що виникла, має бути наявною та дійсною, тобто вона виникла, існує і ще не минула;
- 3) небезпека має бути невідвратною, а усунути її неможливо без заподіяння шкоди іншим цінностям, що також охороняються правом;
- 4) шкода має завдатися так званим третім особам, якщо ж вона завдається нападнику, то вчинене розглядається за правилами про необхідну оборону;
- 5) особа завдає шкоду, будучи зобов'язаною або вимушеною до цього об'єктивними обставинами;
- 6) заподіяна шкода має бути меншою, ніж відвернена шкода.

Джерелом небезпеки, що зумовлює стан крайньої необхідності, можуть бути:

- а) стихійні сили природи (гromовиця, землетрус, пожежа, повінь, гірські лавини, дії джерела підвищеної небезпечності, затоплення тощо);

- б) суспільно небезпечна поведінка людини (наприклад, створення аварійної ситуації, що може спричинити тяжкі наслідки);
- в) фізіологічний стан людини (голод, хвороба тощо);
- г) порушення роботи технічних чи автоматичних систем, що спричинило аварію або катастрофу;
- г) напад тварин;
- д) збіг обставин, що зумовлює необхідність одночасного виконання певних обов'язків.

Небезпека має бути **дійсною**, тобто існувати фактично, а не уявно. Помилковість особи щодо дійсного характеру небезпеки не породжує кримінальної відповідальності, якщо людина не усвідомлювала й не могла усвідомлювати хибність свого припущення. Якщо ж особа, яка пропустилася помилки, могла усвідомлювати відсутність реальної небезпеки (не виявила належної обачливості), відповідальність має настати за необережний злочин.

Небезпека вважається **невідвратною**, якщо її неможливо було усунути в інший спосіб, який до того міг бути застосований у цих конкретних умовах. Отже, крайня необхідність має вважатися відсутньою, якщо в особи була можливість запобігти загрозі небезпеки без заподіяння шкоди стороннім благам або можна було застосувати менш небезпечний спосіб дій, але особа не використала ні тієї, ні іншої можливості.

У стані крайньої необхідності шкода завдається стороннім особам, непричетним до джерела небезпеки (до створення небезпеки), тому її заподіяння в цьому випадку допускається лише за умови, що **більша шкода усувається шляхом заподіяння меншої шкоди**. Саме ця обставина виключає суспільну небезпечність і протиправність дій, вчинених у стані крайньої необхідності.

Проблема співвідношення двох цінностей щодо їх порівняльної важливості є дуже складною, особливо в разі порівняння однорідних цінностей, наприклад благ волі та благ щодо тілесної недоторканності, або під час порівняння шкоди, заподіяної особистим благам, зі шкодою, заподіяною суспільним благам.

У законі взагалі немає будь-яких (об'єктивних або суб'єктивних) ознак такої відмінності, тому, вирішуючи питання про співвідношення заподіяної та відверненої шкоди, необхідно виходити з конкретних обставин самої події, враховувати характер і розмір спричиненої й відверненої шкоди, а також пріоритетність благ або цінностей.

Отже, питання про те, яку шкоду визнавати значною, а яку менш значною, вирішує суд у кожному окремому випадку на підставі об'єктивних і суб'єктивних критеріїв з урахуванням конкретних обставин певної події.

У житті іноді трапляються ситуації, коли людина опиняється перед необхідністю водночас виконувати два покладені на неї обов'язки. Такі випадки узвичаєно називати колізією правових обов'язків.

У разі **колізії правових обов'язків** має виконуватися той із них, який має відвернути більш значну шкоду. Таке положення заведено розглядати як стан крайньої необхідності. Наприклад, лікар зобов'язаний надати медичну допомогу всім потерпілим під час автомобільної аварії, але в першу чергу має віддати перевагу людині з більш тяжкими травмами.

Перевищенням меж крайньої необхідності вважається умисне заподіяння шкоди певним благам або цінностям, якщо така шкода явно не відповідала характеру реальної небезпеки й була значно більшою, ніж відвернута шкода.

Більш лаконічно це положення викладено в частині 3 ст. 39 КК, де говориться: «перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода». Разом із тим закон зазначає, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

Крайня необхідність відрізняється від необхідної оборони за такими ознаками: а) у разі крайньої необхідності шкода завдається третім особам (стороннім благам), під час необхідної оборони – нападникові; б) заподіяння шкоди третім особам у стані крайньої необхідності допускається за умови, що іншим шляхом не можна було запобігти загрозі небезпеки; у разі необхідної оборони людина, на яку було вчинено напад, має право активно захищатися незалежно від того, що вона могла уникнути посягання чи звернутися за допомогою до представників влади; в) якщо у стані крайньої необхідності заподіяна шкода має бути менш значною (рівноцінною), ніж відвернена шкода, то у стані необхідної оборони заподіяння шкоди тому, хто вчиняє напад, має бути лише необхідним у цій конкретній обстановці.

5. ФІЗИЧНИЙ АБО ПСИХІЧНИЙ ПРИМУС

Частина 1 ст. 40 КК України передбачає, що не є злочином дія або бездіяльність особи, які заподіяли шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинені під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Відповідно до

частини 2 цієї статті питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо вона зазнала фізичного примусу, внаслідок якого зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 КК України.

Ця стаття визначає три такі обставини, які можна об'єднати в дві самостійні групи:

1) фізичний примус, унаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками (непереборний фізичний примус, ч. 1 ст. 40 КК України);

2) фізичний примус, унаслідок якого особа зберігала можливість керувати своїми діями (переборний фізичний примус) і психічний примус (ч. 2 ст. 40 КК України).

Проаналізуємо ці обставини детальніше.

1. Під **фізичним примусом** слід розуміти *протиправний фізичний вплив на людину з метою примусити її вчинити або не вчинити певні протиправні дії всупереч її волі (тобто вчинити злочин). Підставою* виключення злочинності діяння у випадку, що аналізується, є **непереборний фізичний примус** – *протиправний фізичний вплив на людину, за якого особа повністю позбавлена можливості керувати своїми вчинками*. Через застосування такого фізичного примусу особа позбавляється можливості вибору бажаного варіанту поведінки та змушена або робити певні протиправні дії, або не діяти в ситуації, коли вона повинна була діяти. Такий фізичний вплив може виражатись у нанесенні ударів, побоїв чи тілесних ушкоджень, введення в організм різноманітних препаратів, застосуванні засобів стримування чи ізоляції особи тощо.

Для того щоб у такій ситуації діяння особи не розглядалось як злочин, потрібна така сукупність умов:

1) вплив фізичного примусу має бути безпосереднім; по-перше, больові відчуття заподіявались саме особі, яка заподіяла шкоду; по-друге, заподіяння шкоди особою є умовою припинення завдання їй больових відчуттів, і вона заподіює шкоду під час здійснення на неї відповідного впливу чи одразу ж після його припинення;

2) рівень фізичного примусу на особу має бути настільки сильним, що вона втрачає можливість керувати своїми вчинками та заради його припинення вчиняє діяння, яке від неї вимагають; зауважимо, що рівень больових відчуттів, які може витримувати людина, – явище абсолютно суб'єктивне: біль, який може довго терпіти одна особа, для іншої є абсолютно нестерпним.

2. Друга ситуація трапляється у випадку переборного фізичного примусу або психічного примусу.

Переборний фізичний примус – це протиправний фізичний вплив на людину, що тільки обмежує волю особи, за якого вона зберігає можливість керувати своїми діями. Унаслідок застосування такого фізичного примусу особа лише обмежується у виборі бажаного варіанту поведінки. Такий фізичний вплив може виражатись у нанесенні ударів чи побоїв, застосуванні незначних засобів стримування особи тощо.

Психічний примус – це погроза застосуванням до особи фізичного насильства або заподіянням матеріальної чи моральної шкоди (наприклад, погроза вбити, знищити або пошкодити майно, поширити відомості, що ганьблять особу, тощо) із метою спонукати її вчинити злочин. Психічний примус хоча й обмежує можливості особи керувати своїми діями, проте ніколи не паралізує цілком її волю, через що ця особа все ж таки має можливість обрати той або інший варіант поведінки, як і в разі переборного фізичного примусу.

Якщо особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, питання про її кримінальну відповідальність за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам вирішується відповідно до положень статті 39 КК України, тобто за правилами крайньої необхідності.

Разом із тим виникає питання про кримінально-правову оцінку особи, яка застосовує примус. Очевидно, що той, хто застосовує нездоланий примус, виступає виконавцем відповідного злочину.

Застосування менш інтенсивного фізичного примусу, внаслідок якого особа зберігає здатність керувати своїми вчинками, слід оцінювати з урахуванням положень інституту співучасті у злочині. Особа, яка шляхом фізичного примусу (зокрема, побоїв, катування тощо) примушує іншу особу вчинити відповідні дії, повинна відповідати як підбурювач до злочину, а той, хто вчинив дії під впливом примусу, що не досяг інтенсивності непереборної сили, є виконавцем злочину. При цьому можливо, що такий виконавець діяв у стані крайньої необхідності.

Аналогічно вирішується питання про кваліфікацію застосування психічного примусу та вчинення дій унаслідок цього. Оскільки психічний примус відповідно до частини 2 ст. 40 КК України не оцінюється як непереборна сила, в разі такого примусу особа зберігає можливість керувати своїми діями, тому той, хто застосовує психічний примус, є підбурювачем до злочину, а особа, щодо якої застосовано цей вид примусу, є виконавцем злочину (якщо його дії не будуть визнані вчиненими у стані крайньої необхідності).

6. ВИКОНАННЯ НАКАЗУ АБО РОЗПОРЯДЖЕННЯ

Відповідно до частини 1 ст. 41 КК України *дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження.*

Термін «наказ» є родовим щодо інших актів управління (розпорядження, вказівка тощо). Що стосується обставини, яка виключає злочинність діяння, **наказ** – це акт управління, виданий уповноваженою службовою особою, який приписує певній особі (групі осіб) вчинити дію або бездіяльність, пов'язану із заподіянням шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Особа, яка одержала законний наказ, зобов'язана його виконати. Відмова від виконання такого наказу, його невиконання або неналежне виконання є правопорушенням, у тому числі – злочином, наприклад невиконання наказу за статтею 403 КК України.

Шкода правоохоронюваним інтересам під час виконання наказу може заподіюватись лише за наявності відповідної підстави – **законного наказу**. Це означає, по-перше, що за своїм змістом наказ має відповідати повноваженням особи, яка його видала. Крім того, він повинен приписувати вчинення діянь, що за зовнішніми (об'єктивними) своїми ознакам збігаються з фактичними ознаками якогось злочину. Інший наказ не є предметом КК України. По-друге, для того щоб відповідати вимогам законності, наказ має бути виданий у *належному порядку*.

Сам процес **виконання наказу має свої критерії**, що характеризують: суб'єкт виконання наказу; його мету; об'єкт заподіяння шкоди; характер дії (бездіяльності) виконавця наказу; своєчасність виконання наказу і межі заподіяння шкоди під час виконання наказу.

Суб'єкт виконання наказу. Відповідно до статті 41 КК України таким суб'єктом повинна визнаватися *особа, що зобов'язана виконати законний наказ*. Це може бути як підпорядкована по службі особа (наприклад, військовослужбовець, працівник або службовець підприємства, установи чи організації), так і особа, яка хоч і не перебуває у відносинах підлеглих, проте згідно із законом зобов'язана виконати звернений до неї законний наказ (наприклад, особа, до якої звернено законне розпорядження представника влади).

Мета визначається в частині 1 ст. 41 КК України й полягає в тому, що в цьому разі *дія або бездіяльність особи повинні бути підпорядковані меті виконання законного наказу*. Для визнання заподіяння шкоди правомірним достатньо, щоб воно було підпорядковано цій

меті, й зовсім необов'язково, щоб цю мету фактично було досягнуто (наприклад, особа намагалася знищити будівлю на виконання наказу, але це їй не вдалося). Якщо ж особа керувалася іншими цілями (наприклад, було заподіяння шкоди для досягнення особистих цілей), то вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяну шкоду на загальних підставах.

Об'єкт заподіяння шкоди – це правоохоронювані інтереси особи, суспільства або держави: життя та здоров'я людини, її особиста свобода, власність, недоторканність житла, громадська безпека тощо.

Характер дії або бездіяльності особи, яка виконала наказ, може бути як *активним*, так і *пасивним*, на що прямо вказується в частині 1 ст. 41 КК України, причому дія або бездіяльність у будь-якому разі із зовнішньої фактичної сторони повинні підпадати під ознаки якогось діяння, передбаченого КК України.

Своєчасність виконання наказу. Заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам має визнаватися правомірним, якщо виконання законного наказу відбулось протягом часу, визначеного в цьому наказі.

Межі заподіяння шкоди. Шкода, що заподіюється правоохоронюваним інтересам у разі виконання наказу, не може бути безмежною. Її межі визначаються змістом цього наказу. Заподіяння шкоди лише в цих межах і визнається правомірним.

Перевищення меж заподіяння шкоди під час виконання законного наказу свідчить про так званий ексцес виконання наказу (наприклад, заподіяння явно надмірної шкоди, ніж та, що передбачалася наказом). Якщо ексцес стався, наприклад, з боку службової особи, то за наявності всіх інших ознак її дії необхідно розглядати як перевищення влади або службових повноважень.

Частини 3 та 4 ст. 41 є реалізацією у КК положень ст. 60 Конституції України, в якій передбачено, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

Явно злочинним наказом слід вважати наказ, злочинний характер якого є очевидним і зрозумілим як для того, хто його віддає, так і для того, кому його адресовано, а також для інших осіб. Інакше кажучи, злочинним визнається наказ, що передбачає вчинення злочину.

Особа, яка виконала злочинний наказ, підлягає кримінальній відповідальності, як і особа, що віддала такий наказ. Так, службова особа, що віддала злочинний наказ, підлягає відповідальності за зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) і за підбурювання (організаторство) вчинення злочину, передбаченого в наказі. Відповідальність особи, яка виконала такий наказ, залежить від того, чи усвідомлювала вона злочинний характер наказу.

Очевидно, що в цьому випадку особа повинна оцінити одержаний нею наказ, виходячи з його злочинності або незлочинності. Якщо для особи очевидно, що наказ є злочинним, і вона, проте, виконала такий наказ, то така особа підлягає кримінальній відповідальності за вчинення злочину на загальних підставах як виконавець злочину (ч. 4 ст. 41 КК України). При цьому суд може визнати вчинення злочину на виконання такого наказу обставиною, яка пом'якшує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 66 КК України).

Особа, яка одержала злочинний наказ, може і не усвідомлювати його злочинного характеру. Проте, якщо за обставинами справи вона повинна була й могла це усвідомлювати, то вчинене розглядається як необережний злочин, якщо, звісно, таке діяння передбачено в КК як злочинне. Якщо особа не усвідомлювала й не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає тільки особа, що віддала злочинний наказ чи розпорядження (ч. 5 ст. 41). У цьому випадку особа, яка виконала наказ, є своєрідним знаряддям у руках того, хто віддав злочинний наказ (так зване опосередковане заподіяння). Останній притягається до відповідальності як виконавець того умисного злочину, вчинення якого передбачалося в наказі і який він скоїв «руками» невинного «виконавця» (ч. 2 ст. 27 КК України).

7. ДІЯННЯ, ПОВ'ЯЗАНЕ З РИЗИКОМ (ВИПРАВДАНИЙ РИЗИК)

Дії (бездіяльність), пов'язані з ризиком, найчастіше можуть бути вчинені у виробничій, медичній та науковій діяльності й під час експлуатації чи випробування технічних пристроїв. Проте не виключається можливість ризикованої поведінки і в інших ситуаціях.

Відповідно до статті 42 КК України **виправданий ризик** як обставина, що виключає злочинність діяння, – це вчинення діяння, пов'язаного із заподіянням шкоди правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави для досягнення значної суспільно корисної мети, якщо ця мета у цій обстановці не могла бути досягнута неризикованою дією (бездіяльністю), і вжиті особою запобіжні заходи давали достатні підстави розраховувати на відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Учинення діяння в умовах ризику – це право особи, тому відмова від ризикованих діянь за загальним правилом не є злочином. Водночас іншу оцінку слід давати відповідній поведінці службових осіб.

Виправданий ризик має свої підстави й ознаки.

Підставами виправданого ризику є такі:

- 1) наявність об'єктивної ситуації, що свідчить про необхідність досягнення значної суспільно корисної мети;
- 2) неможливість досягнення цієї мети неризикованим діянням;
- 3) ужиття особою запобіжних заходів для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Тільки сукупність цих елементів виправдовує вчинення особою діяння, пов'язаного з ризиком.

1. *Об'єктивна ситуація*, що викликає необхідність досягнення значної суспільно корисної мети, в одних випадках може полягати в наявності небезпеки (наприклад, загроза життю хворого в разі лікарського ризику, небезпека захоплення території супротивником у разі військового ризику тощо), а в інших – в необхідності одержання нових знань (у разі дослідницького ризику) або недопущення великих збитків чи одержання значної вигоди (в разі господарського ризику) тощо.

2. Для ризику треба встановити *неможливість для цієї особи в обстановці, що склалася, досягти поставленої мети неризикованим діянням*. Якщо, наприклад, ситуація потребує порятунку життя хворого, недопущення господарських збитків, одержання майнової вигоди тощо, то до ризикованого діяння можна вдатись лише за відсутності інших, неризикованих засобів досягнення зазначених цілей. Якщо буде встановлено, що особа, яка вчинила це діяння, мала реальну можливість (і це усвідомлювала) досягти поставленої мети неризикованими діями, але цією можливістю не скористалася й заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вона підлягає відповідальності за цю шкоду на загальних підставах.

3. Здійснення ризикованого діяння передбачає *вжиття особою необхідних запобіжних заходів*, що давали їй достатні підстави обґрунтовано розраховувати на відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Такі заходи залежать від характеру ризикованої дії (бездіяльності), сфери її поширення, реальних можливостей суб'єкта тощо (наприклад, підготовка й інструктаж обслуговуючого персоналу в разі дослідницького ризику, виготовлення або установка необхідного устаткування, організація охорони тощо). Ці заходи повинні бути достатніми (з погляду суб'єкта) для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Нарешті, *вжиті запобіжні заходи повинні дозволяти особі обґрунтовано, а не легковажно (самовпевнено) розраховувати на відвернення шкоди*. Це означає, що виправданими можуть визнаватися лише такі ризиковані дії, що не спричиняють із неминучістю заподіяння

шкоди. Особливість ризику в тому і полягає, що його вчинення завжди містить можливість заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, проте ступінь такої можливості в разі обґрунтованого ризику в будь-якому разі не повинна досягати неминучості заподіяння шкоди.

Виправданість ризику виключається, коли для особи очевидно, що, незважаючи на вжиті запобіжні заходи, ризиковані дії неминуче призведуть до заподіяння шкоди.

Ознаки діяння, пов'язаного з ризиком, визначаються через його мету, об'єкт заподіяння шкоди, характер діяння, своєчасність і межі заподіяння шкоди.

1. *Мета.* Частина 1 ст. 42 КК України передбачає, що ризиковане діяння має бути вчинене для досягнення значної суспільно корисної мети. Такою метою може бути, наприклад, запобігання техногенній аварії, одержання нових знань, порятунк хворого тощо. Поняття значущості такої мети є оціночним, проте в будь-якому випадку вона повинна бути настільки високозначимою, щоб бути співрозмірною зі шкодою, що заподіюється об'єкту кримінально-правової охорони.

2. *Об'єктом заподіяння шкоди в разі виправданого ризику* є правоохоронювані інтереси особи (наприклад, її життя, здоров'я або власність), суспільні інтереси (наприклад, громадська безпека, безпека руху транспорту) або інтереси держави (наприклад, недоторканність державних кордонів).

3. *Характер діяння.* Виправданий ризик із зовнішнього боку збігається з фактичними ознаками якогось злочину (наприклад, убивства, нанесення тілесних ушкоджень, залишення в небезпеці тощо). Відповідно до частини 1 ст. 42 ризиковане діяння може виражатися як в активній (дія), так і в пасивній (бездіяльність) поведінці.

4. *Своєчасність ризикованого діяння* полягає в тому, що воно має бути вчинено лише протягом часу існування його підстави (умов виправданого ризику). Якщо ця підстава ще не виникла або навпаки, уже зникла, то вчинення ризикованого діяння, що спричинило заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, може тягти відповідальність на загальних підставах.

5. *Межі заподіяння шкоди* в статті 42 КК України прямо не визначено. Водночас висновок про них можна зробити на підставі частини 3 ст. 42 КК України, де вказується, що **ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створює загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій**. Звідси випливає, що поставлення в небезпеку інших цінностей або фактичне заподіяння їм шкоди має визнаватися правомірним,

якщо така шкода відповідала вимогам, закріпленим у частині 1 ст. 42 (наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю декількох осіб у разі дослідницького ризику з метою одержання високоефективних ліків для лікування небезпечної хвороби). Термін «*завідомо*» означає, що особа, яка вчинила ризиковане діяння, заздалегідь знала про можливість настання передбачених частиною 3 ст. 42 КК України негативних наслідків.

8. ВИКОНАННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАВДАННЯ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЧИ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗОВАНОЇ ГРУПИ АБО ЗЛОЧИННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Відповідно до частини 1 ст. 43 КК України *визнається правомірним вимушене заподіяння певної шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності*. Таке заподіяння шкоди визнається обставиною, що виключає злочинність діяння, за сукупності певних ознак і якщо воно було вчинене за наявності конкретної підстави.

Підставою заподіяння шкоди виступає її **вимушеність**. Вона трапляється, коли в особи, яка входить до складу злочинної групи, виникла необхідність брати участь у вчиненні злочину (наприклад, через примушування з боку керівника злочинної організації), і була відсутня реальна можливість (без ризику розкрити свій зв'язок із правоохоронними органами і тим самим піддати себе небезпеці) відмовитися від участі в підготовці або вчиненні злочину в складі такої групи. Вчинення особою, яка виконує спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації, злочинного діяння, не зумовленого зазначеною вище необхідністю, не підпадає під дію статті 43 КК України, і ця особа має нести кримінальну відповідальність на загальних підставах.

Участь особи в організованій групі чи злочинній організації може вважатись виконанням спеціального завдання, про яке йдеться у статті 43 КК України та яке дає особі право на правомірне заподіяння шкоди, лише за умови документального оформлення такого завдання й відображення його у документах відповідної оперативнорозшукової справи. Документальне оформлення спеціального завдання є необхідним як у випадку проникнення особи до складу організованої групи чи злочинної організації, так і в разі укладення угоди з особою, яка вже є членом такої групи чи організації.

Заподіяння шкоди на підставі статті 43 КК України має **ознаки**, що характеризують суб'єкт заподіяння шкоди, його об'єкт, мету заподіяння шкоди, характер дії (бездіяльності) та межі заподіяння шкоди.

1. *Суб'єкт заподіяння шкоди* – це лише особи, які відповідно до чинного законодавства виконують спеціальне завдання в складі організованої групи або злочинної організації. До них належать: 1) негласні працівники оперативних підрозділів або особи, які співпрацюють з ними, проникнувши до злочинної групи (п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»); 2) штатні й поза-штатні негласні працівники спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, введені під легендою прикриття в організоване злочинне угруповання (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»); 3) учасники організованих злочинних угруповань, залучені до співробітництва спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю (ст. 14 цього закону).

2. *Об'єкт заподіяння шкоди* – інтереси особи, суспільства й держави, що охороняються кримінальним законом (наприклад, недоторканість громадянина, його власність, громадська безпека тощо).

3. *Метою заподіяння вимушеної шкоди є попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.*

4. *За своїм характером дії (бездіяльність) особи, яка заподіює шкоду в складі організованої групи або злочинної організації, повинні збігатися з ознаками якогось злочину, за винятком тих, що передбачаються в частині 2 ст. 43 КК України (наприклад, особа може вчинити крадіжку, вимагання тощо).*

5. *Межі заподіяння шкоди визначаються частиною 2 ст. 43 КК України.*

Особа може, беручи участь у злочинній організації, заподіяти будь-яку шкоду, тобто навіть вчинити злочин (наприклад, заподіяти потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження або взяти участь у контрабанді, у розкраданні чужого майна тощо). Не настає кримінальна відповідальність за вчинення в процесі виконання спеціального завдання:

- 1) будь-якого необережного злочину;
- 2) злочину, наслідками якого є заподіяння матеріальної шкоди.

Перевищення меж заподіяння шкоди є вчинення особою в складі організованої групи або злочинної організації одного з трьох видів злочинів:

1) умисного особливо тяжкого злочину, поєданого з насильством над потерпілим;

2) умисного тяжкого злочину, пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому;

3) умисного особливо тяжкого й тяжкого злочину, пов'язаного з настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

Під **насильством над потерпілим** у цьому випадку слід розуміти як фізичне, так і психічне насильство (застосування чи погроза застосуванням щодо потерпілого фізичної сили, зброї чи інших знарядь, що можуть заподіяти шкоду життю чи здоров'ю потерпілого).

Під **тяжкими чи особливо тяжкими наслідками** у частині 2 ст. 43 слід розуміти наслідки (смерть людини, шкоду для здоров'я людей, майнову шкоду тощо), які визнаються тяжкими чи особливо тяжкими відповідно до норм КК про відповідальність за вчинення того чи іншого умисного тяжкого злочину (див. ч. 3 ст. 146, ч. 3 ст. 204, ч. 3 ст. 206, ч. 3 ст. 355 тощо).

Відповідальність за перевищення меж заподіяння шкоди визначено в частині 3 ст. 43 КК України. Насамперед особі за жодних умов не може бути призначене покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Якщо їй призначається позбавлення волі на певний строк, то його розмір не може перевищувати половини максимальної санкції, передбаченої за вчинення злочину, але навіть у цьому випадку виконання спеціального завдання розглядається як обставина, яка пом'якшує покарання (п. 9 ч. 1 ст. 66 КК України).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Поняття необхідної оборони. Якими є підстави необхідної оборони та її ознаки?

2. Що таке перевищення меж необхідної оборони?

3. Що таке уявна оборона. Якою є відповідальність у разі уявної оборони?

4. Поняття, підстави й ознаки крайньої необхідності.

5. У чому полягає відмінність крайньої необхідності від необхідної оборони?

6. Затримання особи, що вчинила злочин. Якими є ознаки правомірного затримання злочинця?

7. Що таке фізичний або психічний примус?

8. Що таке діяння, пов'язане з ризиком (виправданий ризик)?

9. Що таке виконання наказу або розпорядження?

10. Що таке виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жаровська Г. П. Кримінальне право України (Загальна частина) : навч. посіб. / Г. П. Жаровська, О. І. Ющик. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – 304 с.

2. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. – Харків : Константа, 2017. – 448 с.

3. Кваша О. О. Уявна оборона: кримінально-правова кваліфікація та відповідальність : монографія / О. О. Кваша, В. В. Аніщук. – Луцьк : Вежа ; Друк, 2012. – 179 с.

4. Кримінальне право України (у питаннях та відповідях) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. – 328 с.

5. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. В. М. Бесчастного та О. М. Джужи. – Київ : Дакор, 2018. – 386 с.

6. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2011. – 375 с.

7. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. – Київ : Ваїте, 2014. – 944 с.

8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 5-те вид., допов. – Харків : Право, 2013. – Т. 1: Загальна частина. – 1040 с.

9. Лащук Н. Р. Кримінально-правова оцінка використання захисних засобів, що вражають автономно : монографія / Н. Р. Лащук. – Львів : Бона, 2018. – 253 с.

10. Савченко А. В. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини (у схематичних діаграмах) : навч. посіб. / А. В. Савченко, Ю. Л. Шуляк. – Київ : Центр учб. літ., 2015. – 312 с.

ТЕМА 15

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1. *Поняття та види звільнення від кримінальної відповідальності.*
2. *Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям.*
3. *Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.*
4. *Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з переданням особи на поруки.*
5. *Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки.*
6. *Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.*

1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У процесі охорони й регулювання суспільних відносин кримінально-правовими засобами пріоритет належить інститутам, які забезпечують застосування кримінальної відповідальності до осіб, що вчиняють посягання на найважливіші державні, суспільні й індивідуальні цінності. Водночас у сучасному кримінальному праві допускаються досить широкі можливості для звільнення особи від кримінальної відповідальності у випадках, в яких реалізація останньої є очевидно недоцільною. В одних випадках такого звільнення воно активно спрямовується на досягнення цілей кримінально-правового впливу (наприклад, коли звільнення пов'язано із застосуванням примусових заходів виховного характеру або заходів громадського впливу до переданого на поруки суб'єкта), в інших воно констатує наявність тенденції до виправлення особи, яка скоїла злочин (свідченням чого стають, наприклад, невчинення нею тривалий час нових злочинів, щире розкаяння, втрата особою суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки тощо).

Звільнення від кримінальної відповідальності – це передбачена КК відмова держави в особі компетентних органів від офіційного

осуду особи, діяння якої містить склад злочину. Його матеріально-правовий зміст полягає в тому, що правопорушник не зазнаватиме позбавлень та обмежень, які загрожують йому у зв'язку із засудженням за злочин (якого не відбувається) та із реалізацією щодо нього кримінальної відповідальності (яка також не здійснюється). Він не буде підданий публічному (офіційному) осуду, йому не призначатиметься покарання, він не перебуватиме в стані судимості. Звільнення від кримінальної відповідальності усуває потенційні негативні кримінально-правові наслідки вчиненого особою злочину. Зокрема, злочин, за який особу було звільнено від кримінальної відповідальності, не може бути зараховано в майбутньому до множинності (сукупності, повторності) злочинів (ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 33 КК України).

Звільнення від кримінальної відповідальності не можна розглядати як декриміналізацію діяння, адже воно анулює кримінально-правові наслідки конкретного злочину, не усуваючи при цьому кримінально-правову заборону щодо всіх інших діянь цього виду. Не означає воно й виправдання особи, адже від кримінальної відповідальності звільняється особа, яка вчинила певний злочин, тому *передумовою* її звільнення від кримінальної відповідальності у будь-якому випадку є наявність у діянні, поставленому їй у провину, складу певного злочину – підстави такої відповідальності, тому всі передбачені в КК випадки звільнення від кримінальної відповідальності слід відрізняти від ситуацій, в яких остання стосовно особи не застосовується у зв'язку з тим, що вчинене діяння не є злочином чи не містить його складу (в разі малозначності діяння, у разі вчинення посягання неосудною особою чи особою, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, в разі заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності обставин, що виключають злочинність діяння).

Підставою звільнення особи від кримінальної відповідальності є передбачені законом обставини, за яких реалізація кримінальної відповідальності визнається недоцільною. Вона визначається наявністю певного юридичного факту – поведінки особи (наприклад, дійового каяття) або події, настання якої від волі особи не залежить (наприклад, закінчення строку давності). Установлений законом перелік випадків звільнення від кримінальної відповідальності (і, відповідно, підстав такого звільнення), що міститься в КК, є вичерпним.

Звільнення від кримінальної відповідальності позбавляє особу й від покарання, яке в перспективі (можливо) було б призначене їй за вчинений злочин. Однак закон чітко розрізняє звільнення від кримінальної відповідальності та звільненням від покарання (норми про нього містяться в розділі XII Загальної частини КК).

Органом, який має виключні повноваження на звільнення від кримінальної відповідальності, є суд (ч. 2 ст. 44 КК України). Порядок такого звільнення регламентує кримінальний процесуальний закон (КПК). Суд своєю ухвалою закриває кримінальне провадження та звільняє підозрюваного чи обвинуваченого від кримінальної відповідальності у разі встановлення підстав, передбачених законом України про кримінальну відповідальність.

Реалізація приписів про звільнення від кримінальної відповідальності є одним із видів правозастосування в кримінальному праві. Як і будь-яка інша правозастосовна діяльність, вона вимагає встановлювати, досліджувати й оцінювати різноманітні юридично значимі обставини. Тому звільнення від кримінальної відповідальності є не лише одним із правових наслідків учинення злочину, але й процесом протягом якого правник доходить обґрунтованого висновку про наявність (чи, навпаки, про відсутність) підстав для настання такого наслідку та здійснює оцінювання обставин, з якими закон пов'язує звільнення від кримінальної відповідальності. Таке оцінювання завжди передує ухваленню в кримінальному провадженні рішення про звільнення від кримінальної відповідальності або відмові у цьому. Отже, відбувається *кваліфікація в разі звільнення від кримінальної відповідальності* – процес установлення відповідності певних обставин, що характеризують діяння й особу, ознакам, закріпленим у конкретній кримінально-правовій нормі про звільнення від кримінальної відповідальності. Метою кваліфікації в разі звільнення від кримінальної відповідальності є вирішення питання про застосування (можливість застосування) такого звільнення стосовно конкретної особи.

Чинним КК передбачено *випадки* звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з таким: 1) дійовим каяттям (ст. 45 КК України); 2) примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України); 3) переданням особи на поруки (ст. 47 КК України); 4) зміною обстановки (ст. 48 КК України); 5) закінченням строків давності (ст. 49 КК України, чч. 1, 2 ст. 106 КК України); 6) застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього (чч. 1, 3 ст. 97 КК України); 8) позитивною посткримінальною поведінкою, передбаченою заохочувальними нормами Особливої частини КК України (ч. 5 ст. 110², ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212¹, ч. 2 ст. 255, ч. 6 ст. 258, ч. 2 ст. 258³, ч. 4 ст. 258⁵, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 265, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321¹, ч. 5 ст. 354 КК України). Перелік випадків звільнення від кримінальної відповідальності, поданий у КК, є вичерпним.

Класифікація цих видів звільнення від кримінальної відповідальності може здійснюватись за різними підставами (критеріями).

За **місцем розташування** відповідної норми (правової підстави) в КК розрізняють *загальні види звільнення від кримінальної відповідальності* та *спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності*. Загальними є ті з них, які передбачено Загальною частиною КК (перш за все, у розділі IX, а також у статтях 97 та 106). Їх особливість – можливість застосування у випадку вчинення певних груп злочинів (наприклад, ст. 48 КК України може бути застосована в разі вчинення будь-якого злочину невеликої чи середньої тяжкості, крім корупційних). Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності описано у частинах деяких статей Особливої частини КК (заохочувальних нормах). Вони можуть застосовуватися лише до осіб, які вчинили лише певні злочини; наприклад, якщо особа таємно викрала вибухові речовини, певний час незаконно їх зберігала та згодом добровільно видала ці предмети органу поліції, то звільнити її від кримінальної відповідальності за частиною 3 ст. 263 КК України можна лише за злочин, який кваліфіковано за частиною 2 ст. 263 КК України, але воно не застосовується за інший вчинений нею злочин, який кваліфікується за ч. 1 ст. 262 КК України.

Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності вивчаються в курсі Особливої частини кримінального права України.

За **наявністю вимог, які висуваються до поведінки особи** після ухвалення рішення про її звільнення від кримінальної відповідальності, слід розрізняти *умовні* та *безумовні* його види. Умовним є звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з переданням особи на поруки (ст. 47 КК України) та із застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього (ст. 97 КК України). У цих випадках звільнення від кримінальної відповідальності стає остаточним лише у випадку, якщо особа виконає визначені законом умови. Наприклад, стаття 47 КК України передбачає таку сукупність позитивних і негативних вимог до поведінки особи, яку було передано на поруки: протягом року з дня передання на поруки виправдати довіру колективу, не ухилятися від заходів виховного характеру, не порушувати громадського порядку. *Безумовне* звільнення означає, що рішення про звільнення від відповідальності ухвалюється остаточно, і жодних вимог щодо подальшої поведінки особи в ньому не висувається. Усі випадки такого звільнення, за винятком передбачених статтями 47 і 97 КК України, є безумовними.

За **юридичною формою припису про звільнення від кримінальної відповідальності** (залежно від того, правом чи обов'язком

суду є застосування такого звільнення) розрізняють *обов'язкові (імперативні)* та *необов'язкові (факультативні)* його види. *Факультативним* воно є у випадках, коли певна норма не зобов'язує суд, а лише надає йому можливість звільнити особу від кримінальної відповідальності. Таке звільнення наразі передбачено статтями 47, 48, ч. 4 ст. 49, ч. 1 ст. 97 КК України. Відмовляти від застосування цих норм можна у випадках, коли за обґрунтованим переконанням суду воно є недоцільним (наприклад, особа вчинила вперше злочин середньої тяжкості та щиро покаялася, а колектив установи, в якій вона працює, клопочеться про її передання на поруки, але у звільненні її за статтею 47 КК України може бути відмовлено за наявності відомостей, які негативно характеризують особу й дозволяють обґрунтовано вважати, що заходи громадського впливу не дозволять забезпечити її виправлення й запобігти новим злочинам). Усі інші, крім указаних вище, випадки звільнення від кримінальної відповідальності є *обов'язковими*. Це означає, що за наявності всіх указаних у відповідній нормі передумов і підстав суд зобов'язаний звільнити особу від відповідальності.

2. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ДІЙОВИМ КАЯТТЯМ

Передумова звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 45 КК України утворюється із сукупності таких характеристик вчиненого злочину: а) визнання його вчиненим особою вперше; б) невелика тяжкість вчиненого особою умисного або необережного злочину, а в разі вчинення необережного злочину – середня його тяжкість; в) відсутність у ньому ознак корупційного злочину.

Невелика або середня тяжкість злочину визначається за критеріями, передбаченими частинами 2, 3 і 6 ст. 12 КК України. Злочин визнається вчиненим умисно за наявності в його суб'єктивній стороні вини у вигляді прямого чи непрямого умислу (ст. 24 КК України), а також змішаної форми вини у вигляді умисного ставлення до діяння й похідного наслідку та необережності – до віддаленого більш тяжкого наслідку. Злочин *вважається необережним* у випадках вчинення його зі злочинною самовпевненістю чи злочинною недбалістю (ст. 25 КК України), а також за наявності в його суб'єктивній стороні змішаної форми вини у вигляді умисного ставлення до суспільно небезпечного діяння й необережного – до його суспільно небезпечних наслідків (див. тему «Суб'єктивна сторона злочину»).

Злочин вважається *вчиненим вперше* у будь-якому з таких випадків: 1) раніше особа не порушувала кримінальний закон («фактичне» вчинення злочину вперше); 2) особа вчиняла злочин (злочини), але його (їх) кримінально-правові наслідки на момент нового порушення кримінального закону вже минули (особа засуджувалася за злочин, але судимість за нього знято чи погашено; вона вчиняла раніше злочин, але була звільнена від кримінальної відповідальності за нього).

Перелік *корупційних злочинів* містить примітку до статті 45 КК України: ними відповідно до цього кодексу вважаються злочини, передбачені ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357 та 410 у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364¹, 365² і 368–369² КК України.

Якщо дійове каяття проявляється в поведінці особи, яка вчинила злочин, що не є передумовою для застосування статті 45 КК України (наприклад, умисний середньої тяжкості злочин), воно враховується як обставина, що пом'якшує покарання (пп. 1, 2 ч. 1 ст. 66 КК України).

Передбачена статтею 45 КК України *підстава* звільнення особи від кримінальної відповідальності особи – **дійове каяття**. Його утворює добровільна активна посткримінальна поведінка, мотивом якої є щире каяття, спрямована на усунення фактичних шкідливих наслідків учиненого злочину, а також на надання допомоги у його розкритті.

Як позитивна посткримінальна поведінка особи дійове каяття характеризується об'єктивними й суб'єктивними ознаками. *Об'єктивними ознаками дійового каяття* є активне сприяння особи розкриттю вчиненого нею злочину й повне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди.

Активне сприяння розкриттю злочину – дії особи, спрямовані на реальну допомогу у встановленні всіх обставин вчиненого нею злочину (повідомлення органам досудового слідства чи суду всієї відомої їй інформації про вчинений злочин, допомога у пошуку речових доказів, свідків тощо).

Повне відшкодування завданих збитків – це внесення особою, що вчинила злочин, коштів або майна у фонди фізичних або юридичних осіб, які зазнали майнових втрат і понесли витрати від злочинного діяння. Для застосування статті 45 КК України розмір відшкодування має відповідати цим втратам і витратам (наприклад, повернення всього привласненого майна, передання у власність речей, еквівалентних знищеним, компенсація потерпілому всіх витрат на його лікування тощо).

Усунення заподіяної шкоди – це відновлення первинного (дозлочинного) стану предмета злочинного посягання (наприклад, ремонт пошкодженої речі, відновлення родючого шару ґрунту, повернення викраденого документу тощо). Такі дії можуть бути вчинені особою як самостійно, так і із залученням інших осіб.

Суб'єктивними ознаками дійового каяття є добровільність відповідних дій особи та її щире каяття (розкаяння). Добровільність визначається відсутністю зовнішнього психологічного тиску на особу й відсутністю фактів примушування її до виконання відповідних дій. Щире каяття – це усвідомлення й визнання особою своєї провини, засудження своєї злочинної поведінки та правдивий жаль за вчиненим.

Відсутність хоча б однієї із зазначених складових дійового каяття виключає звільнення особи від кримінальної відповідальності за статтею 45 КК України. Виняток можуть становити лише випадки вчинення посягання, яким не заподіяно реальної шкоди (наприклад, замаху на злочин), що не вимагає від правопорушника ані відшкодування збитків, ані усунення шкоди.

3. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИМИРЕННЯМ ВИННОГО З ПОТЕРПІЛИМ

Передумова звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 46 КК України містить вимоги до вчиненого злочину, тотожні передбаченим ст. 45 КК України: а) визнання його вчиненим особою вперше; б) невелика тяжкість вчиненого особою умисного або необережного злочину, а в разі вчинення необережного злочину – середня його тяжкість; в) відсутність у ньому ознак корупційного злочину.

Підставою цього виду звільнення від кримінальної відповідальності є примирення винної особи з потерпілим, поєднане з відшкодуванням завданих збитків або усуненням заподіяної шкоди.

Примирення винної особи з потерпілим (потерпілими) слід розуміти як акт прощення її ним (ними) в результаті вільного волевиявлення, що виключає будь-який неправомірний вплив незалежно від того, яка зі сторін була ініціатором і з яких мотивів.

Примирення обов'язково повинне бути добровільним. Будь-який протиправний тиск на винного чи потерпілого, негативний вплив на їхню волю з метою схилити до примирення (фізичний примус, погрози, незаконне використання владних повноважень тощо) виключає визнання угоди між особами примиренням.

Потерпілим може бути визнана фізична особа, якій злочином завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій злочином завдано майнову шкоду. У випадку, якщо злочином заподіяно шкоду кільком особам, має бути досягнуто примирення з усіма потерпілими.

У разі вчинення злочинів, у структурі об'єкта яких присутні виключно інтереси потерпілого, якими він може розпоряджатися на свій розсуд (наприклад, власне здоров'я особи), визнання примирення обставиною, що свідчить про врегулювання кримінально-правового конфлікту, не викликає сумнівів. Водночас певні злочини здатні заподіювати шкоду одночасно й інтересам потерпілого, і державним чи публічним інтересам, наприклад некваліфікований вид знищення чи пошкодження майна, що належить працівникові правоохоронного органу (ч. 1 ст. 347 КК України), завдає шкоди авторитетові органів державної влади та праву власності, у т. ч. і приватної, а некваліфікований вид порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ч. 1 ст. 286 КК України), – встановленій в державі системі правовідносин щодо забезпечення транспортної безпеки та здоров'ю особи. Можливість застосування статті 46 КК України у разі вчинення таких злочинів залежить від висновку суду про переважання приватних інтересів над суспільними (публічними) чи про переважання суспільного інтересу над приватним (в останньому випадку звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 46 КК України є неможливим).

Зміст таких дій винного, як *відшкодування завданих збитків* та *усунення заподіяної шкоди*, є тотожним тим, що входять до ознак дійового каяття. Втім, стаття 46 КК України не вимагає саме повноти відшкодування збитків чи усунення шкоди – достатність і прийнятність компенсації визначає сам потерпілий.

4. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ПЕРЕДАННЯМ ОСОБИ НА ПОРУКИ

Передумова звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 47 КК України містить такі вимоги до вчиненого злочину: 1) визнання його вчиненим особою вперше; 2) невелика або середня тяжкість вчиненого особою умисного або необережного злочину; 3) відсутність у ньому ознак корупційного злочину.

Підстава звільнення від кримінальної відповідальності у цьому випадку містить сукупність таких елементів: 1) *щире каяття особи* (матеріальний елемент); 2) *клопотання* колективу підприємства,

установи чи організації про передання особи на поруки (процесуальний елемент). Це клопотання має бути викладеним у письмовій формі вмотивованим проханням колективу про звільнення конкретної особи від кримінальної відповідальності, про передання її на поруки, про зобов'язання колективу здійснювати щодо правопорушника заходи виховного характеру, а також зобов'язання цієї особи виправдати довіру колективу. Клопотання має бути оформлене у вигляді протоколу загальних зборів колективу підприємства, установи чи організації. Коло суб'єктів поручительства, окреслене в частині 1 ст. 47 КК України, виключає з нього неформальні соціальні групи. Згідно з ідеєю виховного громадського впливу на особу, закладену в передання останньої на поруки, вона має бути членом цього колективу.

Передбачений статтею 47 КК України вид звільнення від кримінальної відповідальності належить до необов'язкових (є факультативним). Питання про його застосування вирішується судом з урахуванням даних, що характеризують особу та вчинене нею діяння (значущості об'єкта посягання, предмета, способу вчинення, мотивів і цілей злочину, поведінки особи до, під час та після вчинення злочину, її ставлення до праці, навчання та правил співжиття, її характеристик у побуті, визнання своєї вини, відшкодування шкоди тощо). Особливе значення має характер її відносин із колективом. Зокрема, не може бути дієвим передання на поруки керівника колективу його ж підлеглим, неефективним є передання на поруки колективу особи, яка відверто ігнорує громадську думку й систематично конфліктує з членами колективу за місцем роботи (навчання, служби тощо). Рішенню про звільнення від кримінальної відповідальності можуть перешкоджати дані, що з негативного боку характеризують особу, наприклад визнання її хронічним алкоголіком чи наркоманом, антигромадський спосіб життя, притягнення до адміністративної чи дисциплінарної відповідальності тощо.

Звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 47 КК України є *умовним*. Упродовж *одного року* з дня передання на поруки особа повинна виправдати довіру колективу, не ухилятися від заходів виховного характеру та не порушувати громадського порядку. Після сприятливого закінчення зазначеного періоду (за своєю суттю він є іспитовим строком) особа без ухвалення судом будь-якого додаткового рішення з цього приводу вважається такою, що звільнена від кримінальної відповідальності. У цей період вона не вважається судимою. Закон не передбачає встановлення контролю за нею з боку органів влади.

У разі порушення умов передання на поруки особа притягається до кримінальної відповідальності за вчинений нею злочин (ч. 2 ст. 47 КК України). Якщо протягом року з дня передання особи на поруки колективу підприємства, установи чи організації вона не виправдає його довіру, ухилитиметься від заходів виховного характеру чи порушуватиме громадський порядок, загальні збори відповідного колективу можуть ухвалити рішення про відмову від поручительства за взяту ними на поруки особу. Відповідне рішення направляється до суду, який ухвалив рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Суд, отримавши рішення загальних зборів колективу про відмову від поручительства, розглядає питання притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинений злочин.

На те, що особа *не виправдала довіру колективу*, можуть указувати, зокрема, систематичне або грубе порушення нею правил внутрішнього трудового розпорядку на підприємстві, в установі чи організації; невиконання зобов'язань щодо своєї поведінки, взятих на загальних зборах колективу; вчинення нового злочину чи іншого правопорушення тощо. *Ухилення особи від заходів виховного характеру* полягає в її намаганні unikнути виховного впливу колективу, залишенні з цієї метою місця роботи або навчання тощо. *Порушення громадського порядку* – це вчинення особою проступку (наприклад, із передбачених статтями 173, 173², 173⁴ КУпАП), за який на неї накладено адміністративне стягнення.

Якщо до закінчення річного строку особа, передана на поруки, вчиняє новий злочин, учинене кваліфікується з урахуванням множинності злочинів (є їх повторність або сукупність).

5. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІНОЮ ОБСТАНОVKИ

Передумова звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 48 КК України містить такі вимоги до злочину: 1) визнання його вчиненим особою вперше; 2) невелика або середня тяжкість; 3) відсутність у ньому ознак корупційного злочину.

Стаття 48 КК України передбачає *два різновиди* звільнення від кримінальної відповідальності: 1) у зв'язку зі *зміною обстановки, яка зумовила втрату суспільної небезпечності діяння*; 2) у зв'язку зі *зміною обстановки, яка зумовила втрату суспільної небезпечності особи*. У першому випадку закон має на увазі певні суттєві зміни у зовнішніх умовах, що не залежать від волі особи та зумовлюють малозначність

або повну втрату суспільної небезпечності вчиненого кримінально караного діяння (за збереження кримінально-правової заборони на аналогічні діяння, тобто без здійснення декриміналізації), в іншому – такі обставини, коли внаслідок об'єктивних змін у зовнішніх умовах, які оточують особу, остання вже не створює загрозу об'єктам, що охороняються законом про кримінальну відповідальність, коли вона сама або обстановка навколо неї зазнали змін, що унеможливають вчинення нею нового злочину.

Передбачені в статті 48 КК України різновиди звільнення від кримінальної відповідальності мають спільну підставу, якою є **зміна обстановки** – значна видозміна зовнішніх умов, в яких діяння особи та/або сама особа оцінювались як суспільно небезпечні. Така зміна передбачає зникнення якихось конкретних обставин, за відсутності яких особа не порушила б кримінальний закон або ж вчинене нею діяння не розглядалося б як злочинне.

Існують такі *види* зміни обстановки:

1) *масштабні*, які відбуваються у межах усієї країни – це суттєві зміни соціальних, економічних та/або політичних умов життя (наприклад, перехід від воєнного часу до мирного, грошова реформа, докорінні зміни у соціально-економічному чи політичному житті країни);

2) *локальні*, що відбуваються в регіоні, населеному пункті, на ділянці місцевості, в підприємстві, установі, навчальному закладі чи навіть в окремій родині (наприклад, ліквідація підприємства, працюючи на якому, особа вчинила службову недбалість і заподіяла організаційну шкоду; знищення хворобою урожаю зерна, частина якого була особою викрадена; скасування заборони на полювання в певній місцевості після притягнення особи до відповідальності за браконьєрство, призов особи до Збройних Сил України тощо).

Зміна обстановки як підстава звільнення від кримінальної відповідальності має виключно об'єктивний характер і не залежить від волі й поведінки особи. Між нею та втратою діяння або особою суспільної небезпечності має існувати зумовлюючий зв'язок.

6. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ

Передумовою звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченого ст. 49 КК України, є вчинення особою будь-якого злочину, за винятком злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114¹ КК України, а також одного зі злочинів

проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437–439 та у ч. 1 ст. 442 КК України.

Підстава звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 49 КК України – закінчення строку давності. **Строк давності** – це період часу, тривалість якого визначено кримінальним законом, упродовж якого не набрав законної чинності обвинувальний вирок суду щодо конкретного злочину.

Стаття 49 КК України передбачає два види строків давності – диференційований та недиференційований. Диференційований строк давності – це визначений у частині 1 ст. 49 КК України (щодо злочинів, учинених у неповнолітньому віці – в ч. 2 ст. 106 КК України) з урахуванням ступеню тяжкості злочину період часу після його вчинення, впродовж якого особа не ухиляється від слідства або суду й закінчення якого зумовлює відмову держави від реалізації кримінальної відповідальності, якщо в цей час не набрав законної чинності обвинувальний вирок суду. Диференційовані строки давності для злочинів, учинених повнолітніми особами (ч. 1 ст. 49 КК України), становлять:

– *два роки* – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачено покарання менш суворе, ніж обмеження волі (співвідношення суворості покарань визначається з урахуванням положень ст. 51 КК України, в яких вони розташовані в порядку її зростання);

– *три роки* – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості, за який передбачено покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі;

– *п'ять років* – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;

– *десять років* – у разі вчинення тяжкого злочину;

– *п'ятнадцять років* – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Недиференційований строк давності – визначений кримінальним законом і не пов'язаний зі ступенем тяжкості вчиненого період часу, закінчення якого після вчинення злочину тягне відмову держави від реалізації кримінальної відповідальності особи, що ухиляється від досудового слідства або суду, якщо в цей період не набрав законної чинності обвинувальний вирок щодо цього злочину, й вона не вчинила особливо тяжкого, тяжкого чи середньої тяжкості злочину.

Початковим моментом перебігу строку давності (як диференційованого, так і недиференційованого) є день учинення особою злочину. Таким слід вважати добу, протягом якої (тобто до 24-ї год.) особа вчинила діяння (дію або бездіяльність), що входить до об'єктивної сторони складу злочину. Обчислення строку давності починається не з години чи хвилини, в яку було вчинено злочинне

діяння, а з початку (00 год. 00 хв.) доби, наступної за днем вчинення злочину. Це правило поширюється на обчислення давності злочини і з матеріальним, і з формальним, і з усіченим складом, а також на продовжувані й триваючі злочини, тому в злочині з матеріальним складом початок обчислення строку давності не залежить від часу настання наслідків злочину. У разі незакінченого злочину (кримінально караного готування або в разі замаху на злочин) початком перебігу давності є день, в який було вчинено підготовчі дії або в який злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винного. Для злочинів, учинених у співучасті, строк давності обчислюється з дня, коли особою було вчинене діяння, яке вона виконувала в межах своєї ролі (наприклад, щодо пособника відлік давності починається з дня, коли він надав знаряддя чи засоби виконавцеві злочину). Початок строків давності щодо злочинів, які тривають, обчислюється з моменту припинення (з волі чи усупереч волі винного) злочинної дії чи бездіяльності (наприклад, із дня втрати особою зброї, що незаконно нею зберігалася, чи її вилучення під час обшуку). Для злочинів, що тривають, строк давності обчислюється з моменту здійснення винним останнього зі злочинних діянь, які охоплювалися його єдиним наміром. Якщо у вчиненому особою діянні містяться склади кількох злочинів, які мають неоднакову тяжкість (ідеальна сукупність злочинів), перебіг строків давності починається одночасно за всі з них, але ці строки матимуть різні моменти закінчення – вони не додаються й не поглинаються один одним.

Кінцевий момент перебігу строку давності настає о 24-й год. останньої доби встановленого законом періоду, який обчислюється календарними роками (а якщо відлік давності зупинявся – також місяцями й днями). Згідно із частиною 1 ст. 49 КК України якщо до закінчення встановлених у цій статті строків щодо вчиненого злочину обвинувальний вирок було постановлено, й він набрав законної чинності, то час, що фактично минув, не набуває кримінально-правового значення строку давності злочину.

До диференційованого строку давності зараховується лише період (періоди), в який (в які) особа, що вчинила злочин, не ухилялася від досудового слідства та/або від суду. Якщо особа, що вчинила злочин, ухилялася від досудового слідства або суду, то відлік давності *зупиняється* (ч. 2 ст. 49 КК України).

Під *ухиленням від досудового слідства або суду* в судовій практиці розуміють *будь-які умисні дії, вчинені певною особою з метою уникнути кримінальної відповідальності за вчинений злочин, що змушує правоохоронні органи вживати заходів, спрямованих на розшук і*

затримання правопорушника. При цьому особою, яка ухиляється від слідства або суду, визнається відома цим органам особа (що підтверджується матеріалами кримінального провадження чи кримінальної справи) як така, що вчинила певний злочин і здійснила дії з метою приховування місця свого перебування від слідства або суду. Інакше кажучи, кваліфікувати діяння особи як ухилення від досудового слідства (від суду) можна лише тоді, коли слідство проводиться (розгляд справи судом відбувається) щодо конкретної особи, й остання знає про те, що стосовно неї проводиться слідство (суд), тому під час з'ясування, які дії особи мають визнаватись юридично значущим (а не просто фактичним) ухиленням від слідства або суду, треба враховувати, крім усього іншого, кримінально-процесуальний статус особи, що вчинила злочин. Це має бути особа, в установленому порядку визнана підозрюваним або обвинуваченим, яка зобов'язана з'являтися до правозастосовних органів за викликом і перебувати в межах їх досяжності. Зазначена особа усвідомлює, що в неї вже виник юридичний обов'язок постати перед слідством або судом, однак ухиляється від виконання такого обов'язку.

Ухилення від досудового слідства або від суду може виражатись як у пасивній, так і в активній формі. Наприклад, воно може проявлятися в неявиці особи без поважних причин за викликом слідчого, прокурора чи суду, неповідомлення відповідним органам чи посадовим особам про зміну місця проживання (пасивна форма). Активні форми ухилення від слідства чи суду існують, зокрема, у вигляді умисної зміни особою місця проживання, виїзду з країни, зміни зовнішності, особистих даних тощо. Вони можуть полягати й у вчиненні особою нового злочину, спрямованого на ухилення від слідства чи суду (втеча з-під варті, підробка чи використання підроблених документів, службове підроблення тощо). Якщо таке діяння є злочином середньої тяжкості, тяжким чи особливо тяжким, воно не зупиняє відлік давності, а перериває його (ч. 3 ст. 49 КК України).

Установлене законом правило щодо зупинення перебігу давності покликане запобігати намаганням правопорушників, переховуючись від досудового слідства та/або суду, незаконно уникати кримінальної відповідальності.

Відновлюється відлік строку давності з часу затримання особи або з'явлення її із зізнанням. Втім, якщо з часу вчинення злочину минуло п'ятнадцять років (закінчився недиференційований строк давності), й особа не вчинила нового злочину, вона звільняється від кримінальної відповідальності за підставою, передбаченою статтею 49 КК України.

Відлік давності *переривається*, якщо до закінчення зазначених у частинах 1, 2 ст. 49 КК України строків особа вчинила новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин (ч. 3 ст. 49 КК України). У такому випадку обчислення давності за вчинений раніше злочин починається з дня вчинення нового злочину, тобто одночасно з початком перебігу строку давності за останнє (нове) правопорушення.

За загальним правилом звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності є обов'язковим (імперативним). Однак частина 4 ст. 49 КК України передбачає *факультативний вид* такого звільнення. Питання про застосування давності щодо особи, яка вчинила особливо тяжкий злочин, за який згідно із законом може бути призначено довічне позбавлення волі, вирішується судом. У таких випадках суд може звільнити особу від кримінальної відповідальності за особливо тяжкий злочин у зв'язку із закінченням строків давності або, якщо дійде висновку про неможливість застосувати давність, засудити особу. Таким чином, якщо санкція статті (частини статті) КК України, за якою кваліфіковано злочин, передбачає зазначене покарання, то, незважаючи на те, що з часу його вчинення злочину минуло більше п'ятнадцяти років і особа за цей час не вчиняла злочинів, які переривали б перебіг давності, їй може бути відмовлено судом у звільненні від кримінальної відповідальності за статтею 49 КК України (наприклад, у зв'язку із тим, що злочин не втратив суспільного резонансу, заподіяно ним надзвичайно великою шкодою тощо). Водночас у такому випадку закінчення строку давності стає підставою для незастосування довічного позбавлення волі й заміни його позбавленням волі на певний строк (у межах санкції статті КК, за якою кваліфіковано вчинений злочин).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що таке звільнення від кримінальної відповідальності?
2. Якою є юридична природа звільнення від кримінальної відповідальності?
3. Якими є основні матеріально-правові наслідки звільнення від кримінальної відповідальності?
4. Який орган здійснює звільнення від кримінальної відповідальності?

5. Що таке кваліфікація в разі звільнення від кримінальної відповідальності?
6. Що є передумовою звільнення від кримінальної відповідальності?
7. Що таке підстава звільнення від кримінальної відповідальності?
8. Чим відрізняється звільнення від кримінальної відповідальності від її незастосування?
9. Чим відрізняються загальні й спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності?
10. Що таке умовні та безумовні види звільнення від кримінальної відповідальності?
11. У чому полягає поділ звільнення від кримінальної відповідальності на обов'язкове (імперативне) та необов'язкове (факультативне)?
12. З яких вимог складається передумова звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 45 КК?
13. Що таке дійове каяття?
14. Якими є об'єктивні ознаки дійового каяття?
15. Якими є суб'єктивні ознаки дійового каяття?
16. Що таке примирення винної особи з потерпілим?
17. У разі вчинення яких за характером злочинів може застосовуватись звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим?
18. Що таке передання особи на поруки?
19. Чому звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з переданням особи на поруки є умовним?
20. Які існують різновиди зміни обстановки?
21. Що таке диференційовані строки давності? Якими є їх розміри?
22. Що є початковим моментом відліку строку давності та кінцевим моментом перебігу строку давності?
25. У яких випадках відлік давності зупиняється?
26. У яких випадках відлік давності переривається?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін. – Київ : Атіка, 2004. – 296 с.
2. Дудоров О. Про конституційність інституту звільнення від кримінальної відповідальності / О. Дудоров // Вісник Академії прокуратури України. – 2009. – № 1. – С. 40–48.

3. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: монографія / О. О. Житний. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 152 с.

4. Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України: навч. посіб. / П. В. Хряпінський. – Запоріжжя: КСК; Альянс, 2010. – 270 с.

ТЕМА 16

ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВИДИ

1. *Поняття покарання.*
2. *Мета покарання та її елементи.*
3. *Система покарань.*
4. *Основні покарання.*
5. *Додаткові покарання.*
6. *Покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові.*

1. ПОНЯТТЯ ПОКАРАННЯ

Злочин і покарання – це вихідні категорії кримінального права. Їх тісний взаємозв'язок чітко виражено в положеннях «злочинним є те, що є караним», «карається те, що злочинно». Покарання як певне соціальне явище є предметом дослідження не лише юриспруденції, а й філософії, соціології, соціальної психології тощо. Воно не залежить від волі винного та продиктовано об'єктивними потребами суспільства. З іншого боку, покарання має бути справедливою й необхідною реакцією на вчинене суспільно небезпечне діяння.

Покарання – центральний інститут кримінального права. У ньому найбільш повно та наочно проявляються зміст і спрямованість кримінальної політики держави, значення окремих інститутів кримінального права й інші кримінально-правові аспекти боротьби зі злочинністю. Покарання є ефективним кримінально-правовим засобом протидії злочинності, оскільки перериває антигромадську діяльність осіб, які вчиняють злочин. В юридичній літературі поняття кримінального покарання використовується в дуже різних значеннях: як правовий наслідок злочину, як форма реалізації кримінальної відповідальності, як засіб кримінально-правового впливу на винного, як засіб кримінально-правової боротьби зі злочинами, як кара за скоєне, як біль, якась шкода, що заподіюється винному на підставі судового вироку, тощо¹.

¹ Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1962. С. 155; Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая : в 2 т. М. : Наука, 1994. Т. 2. С. 5–7, 91–93;

У процесі зародження й еволюції держави та права інститут покарання формувався й зазнавав суттєвих змін, відображаючи ті мету та завдання, які визначала держава на конкретному етапі розвитку. Отже, на формування інституту покарання, його мети, окремих видів і системи покарань у цілому вплинули правовий звичай, судова практика, законодавчий досвід та правова доктрина.

Так, найвидатнішою вітчизняною пам'яткою стародавнього кримінального права є *Руська Правда*, складена в Київській державі у XI–XII ст., яка мала три редакції – Стислу, Розширену та Скорочену. Будучи жорстко орієнтованою на соціальне та майнове становище особи винного й потерпілого, вона все ж таки залишилася пам'яткою звичаєвого права, яке виражало інтереси громади, побудованої на принципі первісної рівності. Положення Руської Правди втілює християнські традиції, закріпили чимало норм про злочини та покарання, виробили низку важливих правових категорій, заклали підвалини для розвитку різноманітних інститутів кримінального законодавства, в тому числі й покарання. Так, застосування покарання залежало від соціального становища як злочинця, так і потерпілого. Воно мало класовий характер – посягання на життя, честь і майно феодалів каралося суворіше, ніж посягання на життя, честь і майно пересічних вільних людей давньоруського суспільства.

Наразі зміст кримінального покарання передбачає каральні заходи (позбавлення засудженого певних прав і свобод), громадський осуд, заходи впливу на засудженого, покликані запобігти вчиненню ним нових злочинів (контроль за його повсякденним життям, накладення обмежень на допустимі види поведінки та діяльності), а також виховні заходи (залучення до праці, надання можливості отримати освіту), спрямовані на його підготовку до нормального життя в суспільстві.

Покарання має як правову, так і соціальну функцію. *Правова функція* покарання виражається в тому, що воно виступає як міра реалізації кримінальної відповідальності. *Соціальна функція* полягає в тому, що воно є засобом боротьби зі злочинністю, захисту суспільства від посягань на основні його цінності.

Ці функції завжди виступають як єдине ціле, оскільки невинуватим вважається застосування соціально необґрунтованої міри покарання за формально-правовими підставами й навпаки, є недопустимим соціально обґрунтоване застосування покарання без відповідної правової форми (суди Лінча, кровна помста, інші форми самочинної розправи).

Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М. : Юрид. лит., 1973. С. 72–74, 81.

З урахуванням теоретичних досліджень, аналізу законотворчого досвіду та судової практики вперше поняття покарання було визначене в частині 1 ст. 50 КК України.

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вирокom суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК України).

Таке визначення має низку суттєвих ознак, які у своїй сукупності дозволяють розкрити поняття кримінального покарання, відмежувати його від інших заходів кримінально-правового характеру (примусові заходи виховного характеру, примусові заходи медичного характеру, спеціальна конфіскація, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб), а також від інших заходів державного примусу (адміністративного, дисциплінарного та ін.).

Законодавче визначення покарання дозволяє виділити такі його **ознаки**.

1. Покарання є заходом державного примусу, який застосовується до осіб, що вчинили злочин.

Варто сказати, що покарання не вичерпує всіх видів і форм державного примусу, в тому числі передбачених кримінальним законом. Наприклад, крім покарання, в КК України закріплено такі заходи, як примусові заходи виховного характеру (ст. 97), примусові заходи медичного характеру (ст. 92) та спеціальна конфіскація майна (ст. 96¹). Покарання – це захід державного примусу, яка є особливою за своєю суттю, цілями, підставами і порядком застосування.

Правовий характер покарання полягає в тому, що: а) підстави та принципи його застосування встановлено законом із недопустимістю аналогії; б) поняття, цілі та види (система) покарань визначаються в КК; в) зміст покарання встановлено законом; г) загальні начала, призначення і зміни покарання також встановлені законом; г) закон визначає підстави й порядок звільнення від покарання та його зміни в процесі відбування.

Характеристика покарання як примусового заходу визначається двома обставинами: а) покарання – це захід примусу, тобто такий захід, що примушує до дотримання правопорядку (в тій частині правопорядку, яка визначається нормами кримінального права); б) саме покарання реалізується незалежно від волі й бажання винного, тобто примусово.

Державний примус означає, що покарання може призначатись лише від імені держави і, таким чином, є державною офіційною оцінкою злочину, а особа, яка його вчинила, визнається злочинцем, який

зобов'язаний зазнати покарання. Обсяг державного примусу визначається видом і розміром покарання.

2. *Покарання може бути застосовано лише за вироком суду від імені держави, це надає йому публічного характеру.* До виключної компетенції суду належить і звільнення від покарання, крім звільнення внаслідок амністії або помилування. Це означає, що встановлення винуватості особи у вчиненні злочину, визнання необхідності застосування до неї покарання й визначення його виду та розміру є виключною прерогативою суду. Тільки суд у вирокі, який оголошується від імені держави, може призначити покарання за скоєний злочин після того, як винність конкретної особи буде встановлено в процесі судового розгляду. В інших судових рішеннях (визначеннях і постановках) покарання не може бути призначено. Покарання призначається в суворій відповідності до кримінального матеріального та процесуального законодавства. Наприклад, суд не має права призначити покарання, не передбачене КК.

3. *Покарання застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, тобто воно має особистий характер.* Якщо суд не встановить вини конкретної особи у вчиненні конкретного злочину, то її не можна піддати покаранню. Кримінальне покарання завжди має суто індивідуальний характер, тобто застосовується конкретно до особи, яка вчинила злочин, і не поширюється на осіб, непричетних до скоєного. Це важливе положення закону про кримінальну відповідальність конкретизує принципову ідею, закладену у статті 62 Конституції України, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду. Більш того, ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. При цьому за Конституцією України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. Зазначені конституційні приписи покладено у підґрунтя частини 2 ст. 2 КК і розвинуто у ст. 3, де сказано, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом, а застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією забороняється.

4. *Покарання полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.* Саме в цьому проявляється така властивість покарання, як кара, що робить його найсуворішим заходом державного примусу. *Кара* – це властивість будь-якого кримінального покарання.

Вона визначається видом і строком покарання, наявністю фізичних, майнових і моральних втрат та обмежень. В одних покараннях їх каральну властивість виражено більшою мірою, наприклад у разі довічного позбавлення волі, позбавлення волі на певний строк, матеріальних або майнових обмежень, де її виражено в таких покараннях, як штраф і конфіскація майна; а в інших превалюють обмеження інших прав, наприклад право займатися професійною діяльністю, мати звання тощо. Кожне покарання спричиняє і моральні страждання різного ступеня – ганьбу, сором перед суспільством і своїми близькими. Усі ці обмеження і визначають кару як ознаку покарання.

Обсяг кари у кожному покаранні диференційовано залежно від характеру й тяжкості злочину. Кара як ознака покарання завжди повинна відповідати тяжкості злочину.

Так, у разі призначення покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк або довічно засудженого не лише позбавляють права на вибір місця проживання та свободу пересування, але й обмежують у його трудових, майнових, сімейних та деяких інших правах. У своїй сукупності зазначені позбавлення й обмеження прав і свобод громадянина визначають суворість покарання.

5. У покаранні виражаються засудження, негативна оцінка з боку держави як вчиненого злочину, так і самого злочинця. Авторитетність такої оцінки закріплюється обвинувальним вироком, який виноситься судом від імені держави й містить конкретну міру покарання. Таким чином, призначене покарання є правовим критерієм, показником негативної оцінки злочину й особи, яка його вчинила, з погляду кримінального закону та моральності.

6. Будь-яке покарання тягне за собою судимість (ст. 88 КК України). Саме судимість відрізняє кримінальне покарання від інших засобів державного примусу. За своїм змістом *судимість* – це не лише властивість кари, вона являє собою певний правовий статус засудженого, пов'язаний із різними правообмеженнями й іншими несприятливими наслідками протягом певного, визначеного в законі строку. Судимість як самостійна ознака покарання визначається тим, що вона визнається обставиною, яка обтяжує покарання у разі вчинення нового злочину, та зберігає певні обмеження прав засудженого і після відбуття ним покарання.

Зазначені ознаки відрізняють покарання від інших кримінально-правових заходів.

Так, кримінальне покарання та кримінальна відповідальність є взаємопов'язаними, але різними інститутами кримінального права.

У сучасній доктрині кримінального права така точка зору є переважною. У другій половині ХХ ст. В.І. Курляндський писав: «Кримінальна відповідальність і покарання відносяться одне до одного, як ціле та частина: покарання є заключною формою реалізації кримінальної відповідальності й відображає підсумок попередніх етапів кримінальної відповідальності»¹.

Дещо пізніше Л. В. Багрій-Шахматов розглядав кримінальне покарання «як основну форму реалізації кримінальної відповідальності»². Кримінальна відповідальність полягає у застосуванні до особи, яка вчинила злочин, заходів кримінально-правового впливу. Вона виникає з моменту вчинення злочину, реалізується з моменту набранням вироком законної чинності й завершується погашенням або зняттям судимості. Слід відзначити і ту обставину, що кримінальна відповідальність є з'єднуною ланкою між злочином і покаранням. Покарання за вчинене суспільно небезпечне діяння не може бути ані призначено, ані реалізовано без кримінальної відповідальності.

Покарання відрізняється і від інших заходів кримінально-правового характеру, а також обмежувальних заходів, передбачених чинним КК України. У доктрині сучасного кримінального права досі ще не склалося загальноновизнаного поняття щодо інших заходів кримінально-правового характеру, їх змісту й видів. Однак відповідно до законодавства до таких заходів кримінально-правового характеру належать примусові заходи медичного характеру (ст. 92 КК України), примусове лікування (ст. 96 КК України) та спеціальна конфіскація (ст. 96¹ КК України), також до них можна віднести примусові заходи виховного характеру (ст. 105 КК України). У свою чергу, відповідно до статті 91¹ КК України в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням з передбачених КК підстав від кримінальної відповідальності чи покарання суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство, один або декілька обмежувальних заходів, відповідно до якого (яких) на засудженого можуть бути покладені певні обов'язки.

Від покарання інші заходи кримінально-правового характеру відрізняються за такими характерними ознаками:

а) суть інших заходів кримінально-правового характеру пов'язується не з карою, як у покаранні, а з державним примусом з метою

¹ Курляндский В. И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. М. : Юрид. лит., 1965. С. 22.

² Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание. Минск : Вышэйш. шк., 1976. С. 104.

захисту суспільства й попередження здійснення цими особами нових суспільно небезпечних діянь;

б) вони не передбачаються в санкціях статей Особливої частини, а призначаються на підставі норм Загальної частини КК України;

в) вони не тягнуть стану судимості як правового наслідку відбуття покарання;

г) цілі інших заходів кримінально-правового характеру не збігаються з цілями покарання: з одного боку, вони мають вужчу спрямованість і пов'язуються передусім із спеціальним попередженням, а з іншого – ширшу спрямованість (наприклад, примусові заходи медичного характеру спрямовано водночас і на лікування осіб, яким вони призначаються, і на захист безпеки членів суспільства).

2. МЕТА ПОКАРАННЯ ТА ЇЇ ЕЛЕМЕНТИ

Цілі покарання – це кінцеві соціальні результати, що досягаються встановленням покарань у кримінальному законі. Питання них у науці завжди було і є дискусійним. Укладачі перших пам'ятників права виходили з того, що покарання має служити відплатою за злочин, і тому багато покарань ґрунтувалося на принципі таліону («око за око»). Пізніше на перший план вийшло відшкодування збитків, заподіяних злочином. Так, у багатьох середньовічних актах основною мірою покарання служить грошовий штраф («віра»), а тілесні покарання та страта практично не згадуються. Класична школа кримінального права запропонувала такий погляд на цілі покарання. Так, Ч. Беккарія писав: «Мета покарання полягає не в катуванні і мученні людини й не в тому, щоб зробити неіснуючим вже вчинений злочин... Мета покарання полягає тільки в тому, щоб перешкодити винному знову завдати шкоди суспільству й утримати інших від учинення того ж самого»¹.

До дослідження цілей покарання зверталось багато вчених, причому не лише юристи, але і філософи, психологи та соціологи. Сучасні уявлення про цілі покарання багато в чому є переосмисленням тих, що існували раніше, та дуже численних теорій покарання. Проте серед їх множини можна виділити дві основні групи: 1) абсолютні теорії покарання (теорії відплати); 2) відносні теорії покарання (теорії досягнення корисних цілей).

¹ Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. С. 373.

Представники *абсолютних теорій* (Кант, Гегель та їх послідовники) не бачили в покаранні ніякого іншого змісту, крім єдиної абсолютної ідеї – мети відплати за вчинений злочин. Як практичну реалізацію прихильники цих теорій обстоювали необхідність законодавчого закріплення різних систем пропорційності злочину та покарання, відплати рівним злом за заподіяне винним зло, наприклад за вбивство – смертна кара, за статеві злочини – кастрація, за майнові злочини – каторга, за образу – застосування заходів, що ганьблять винного, тощо.

Прихильників *відносних теорій* об'єднувало те, що вони бачили сенс і корисність покарання в досягненні якоїсь конкретної мети. Наприклад, прибічники *теорії залякування* (Бентам та ін.) й *теорії психологічного примусу* (Фейєрбах) вважали, що покарання повинно стримувати інших осіб від учинення злочинів, тобто виконувати мету загального запобігання. На думку Фейєрбаха, воно має завдати винному більше невдоволення, ніж те задоволення, яке він одержує від вчинення злочину. Отже, застосовуване покарання психологічно впливає на інших осіб, утримуючи їх від учинення злочинів. Представники *теорії спеціального запобігання* обстоювали ідею застосування покарання виключно для того, щоб сам винний не вчинив нового злочину. Такі ідеї поділяли і прихильники *теорій виправлення*, на думку яких покарання має забезпечити виправлення винного, тобто невчинення ним нових злочинів.

Однобічність цих теорій не могла задовольнити практиків, тому в середині XIX ст. з'являються так звані *змішані теорії покарання*. Спільним для них є об'єднання ідей декількох абсолютних і відносних теорій про мету покарання. Їх прихильники у різноманітних варіаціях визнають цілями покарання: залякування, відплату, відшкодування заподіяної злочином моральної шкоди, виправлення, загальне та спеціальне запобігання. Ці теорії відрізняються не лише поєднанням цілей, а і їх значущістю. В одних із них превалює мета залякування, відплати, в інших – мета попередження або виправлення. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили і такі відомі криміналісти, як М. С. Таганцев, С. В. Познишев, М. Д. Сергієвський, І. Я. Фойницький, А. Ф. Кістяківський та ін. Вони, зокрема, обстоювали ідею диференціації цілей покарання залежно від тяжкості вчиненого злочину й особливостей особи винного. Багато уваги приділялося проблемі мети покарання й останніми десятиліттями. У працях деяких учених радянського та пострадянського періодів знайшли подальший розвиток змішані теорії про мету покарання.

У чинному КК питання про мету покарання вирішується в частині 2 ст. 50, де зазначено, що покарання має на меті не лише кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Зазначене свідчить про те, що закон виходить із змішаних теорій, оскільки називає метою покарання:

- кару як відплату за вчинене;
- виправлення засудженого;
- запобігання вчиненню нових злочинів самим засудженим (спеціальне запобігання);
- запобігання вчиненню злочинів з боку інших осіб (загальне запобігання).

Застосовуючи покарання, *суд має на меті покарати винного*, що є необхідним і для захисту суспільства, і для задоволення почуття обурення і справедливості потерпілого та суспільства в цілому. Визнання кари метою покарання не суперечить визнанню кари сутністю покарання, що, як уже зазначалося, є його істотною ознакою. Кара як мета покарання має найдавніше походження й виникає разом із зародженням та формуванням кримінального права як такого. Злочин первісно розглядався як «шкода», завдана майну чи здоров'ю особи, а встановлення кари за таку шкоду – реалізацією принципу таліону («око за око, зуб за зуб»). Особа, заподіявши каліцтва чи пошкодивши майно, сама мала зазнати таких позбавлень чи обмежень особистого, майнового тощо характеру – вважалося, що таким чином буде відновлено справедливість. Дійсно, застосовуючи покарання, суд має на меті покарати винного, але не тільки. Порушення права завжди вважається порушенням справедливості, тому злочин є найвищим порушенням справедливості в праві. Соціальна справедливість – це еталон моральності держави та суспільства. Вона може висвітлювати інтереси потерпілого, злочинця, суспільства й держави, хоча їхні інтереси можуть і не збігатися. На особливу увагу, на наш погляд, заслуговує розуміння соціальної справедливості державою, яка стоїть поза емоціями й інтересами окремих громадян або соціальних груп. Держава одночасно є і незалежним арбітром у конфлікті інтересів потерпілого й злочинця та здійснює правосуддя, і гарантом забезпечення соціальної справедливості в суспільстві. Караючи злочинця, держава «мститься» йому від імені громадян, які постраждали від злочину, відновлюючи таким чином соціальну справедливість.

Мета виправлення передбачає усунення суспільної небезпечності особи, тобто такий вплив покарання, в результаті якого засуджений

під час і після його відбування не вчинить нового злочину. Виправлення полягає в тому, щоб шляхом активного примусового впливу на свідомість засудженого внести корективи в його соціально-психологічні властивості, нейтралізувати негативні, криміногенні установки, змусити додержуватися положень кримінального закону або, ще краще, прищепити, нехай навіть під страхом покарання, законслухняність, повагу до закону.

У ХХ столітті у багатьох державах виправлення злочинця почало вважатися основною або однією з основних цілей покарання. Головним засобом виправлення стало залучення засуджених до праці, а також їх освіта. Мінімально достатнім при цьому визнається «юридичне» виправлення засудженого, яке виражається в тому, що особа після відбуття покарання більше не скоює нових злочинів; питання про те, чи здатне покарання яким-небудь чином перевиховати злочинця, виправивши його не лише юридично, але і фактично, в теорії кримінального права є спірним.

Досягнення мети виправлення багато в чому забезпечується самим призначенням покарання, режимом його відбування, залученням до праці, організацією навчання професії, переконанням, роз'ясненням кримінального законодавства, заходами виховного характеру й іншою освітньою роботою із засудженим. Однак, крім цих суттєвих обставин зовнішнього впливу, важливу роль у досягненні цієї мети відіграє внутрішнє бажання засудженого виправитися.

Спеціальна превенція – це відвертання вчинення нових злочинів особою, яку було раніше засуджено за скоєння злочину. Ця мета покарання може досягатися в різні способи.

По-перше, сама по собі накладена міра покарання може ускладнити або навіть зовсім виключати вчинення нових злочинів особою, наприклад під час відбування позбавлення волі режим виконання покарання, обмеження контактів з навколишнім світом, постійний контроль за поведінкою засудженого тощо фізично позбавляють його можливості вчиняти багато злочинів. Досягненню цієї мети сприяють і положення закону, що посилюють покарання за вчинення нового злочину (визнання його обставиною, що обтяжує покарання, у ст. 67 КК України; більш суворі правила і межі призначення покарання – ст. 71 КК). Під час призначення такого покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, засуджений позбавляється можливості знову вчинити злочин із використанням свого службового становища.

По-друге, застосування до злочинця заходів відплати спрямовано на створення у нього страху перед можливим покаранням у разі скоєння нового злочину.

У багатьох нормах Особливої частини КК рецидив злочину визначає його кваліфікований склад, і за нього передбачено більш суворе покарання. Усе це шляхом залякування стримує таких осіб від повторного вчинення злочинів.

Нарешті, по-третє, виправна дія, здійснювана в процесі відбуття кримінального покарання, сприяє формуванню у злочинця позитивних соціальних установок, що запобігає здійсненню ним нових злочинів.

Мета загального запобігання (загальна превенція) передбачає такий вплив покарання, що забезпечує запобігання вчиненню злочину з боку інших осіб. Ця мета покарання стосується насамперед осіб, схильних до вчинення злочину. Переважна частина громадян не вчиняють злочинів не під загрозою покарання, а завдяки своїм моральним властивостям, звичкам, громадським і релігійним установкам та переконанням. На таких громадян кримінальне покарання також впливає позитивно, підвищує їх правову культуру, виховує нетерпиме ставлення до злочинців і формує відповідний рівень правосвідомості.

Досягнення мети загального запобігання забезпечується самим оприлюдненням законів, санкції яких попереджають про покарання кожного, хто порушить ці закони, засудженням винного, призначенням покарання та його виконанням. Загроза невідворотності покарання та його реалізації є засобом залякування тих антигромадських елементів, що схильні вчиняти злочини. Частіш за все саме залякування, страх покарання й загроза його неминучості стримують багатьох із них від учинення злочину, причому більшою мірою такий вплив чинить саме невідворотність покарання, а не його суворість.

Загальне запобігання здійснюється вже з моменту публікації закону. Вважається, що загроза кримінального покарання, що міститься в законі, чинить превентивну дію на нестійких громадян і водночас виховує усіх членів суспільства у дусі непримиренності до злочинних посягань, а конкретні факти покарання злочинців, стаючи надбанням громадськості, з ще більшою переконливістю орієнтують громадян на дотримання закону. Загальна запобіжна роль покарання не зводиться до каральної загрози, а припускає моральний вплив. Як справедливо зауважує норвезький криміналіст І. Анденес, покарання «містить у собі не лише мотивуючу силу страху перед покаранням, але також і моральний (чи виховний) і такий, що формує звичку вплив кримінального права»¹. Таким чином, основним критерієм, що визначає ефективність покарання у будь-якому суспільстві, є його загальнопревентивний вплив.

¹ Анденес І. Наказание и предупреждение преступлений. М. : Прогресс, 1979. С. 22.

3. СИСТЕМА ПОКАРАНЬ

Система покарань – це передбачений кримінальним законом внутрішньо впорядкований, вичерпний перелік видів покарань, які можуть установлюватись у санкціях норм Особливої частини та застосовуватись судом за вчинення суспільно небезпечних діянь.

У чинному кримінальному законодавстві система покарань має гуманістичний характер. Вона ґрунтується на Конституції України, загально визнаних принципах і нормах міжнародного права, принципах кримінального закону та права й розумному поєднанні гуманізму та соціальної справедливості.

Чинний в Україні Кримінальний кодекс передбачає такі *види покарань* (ст. 51 КК України):

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців;
- 7) конфіскація майна;
- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі.

Із цього випливає, що поняття системи покарань має низку ознак, а саме:

1) система покарань *установлюється тільки законом*, причому лише законом про кримінальну відповідальність; жодне покарання не може передбачатися іншими законами, а тим більше – визначатися довільно, бо його вид, межі (розміри), підстави та порядок застосування можуть бути встановлені тільки в кримінальному законі;

2) систему покарань подано у вигляді їх переліку, який є *обов'язковим* для суду; інакше кажучи, суд, прерогативою якого є призначення покарання, не має права відходити від цієї системи;

3) перелік покарань, що утворює їх систему, є *вичерпним*, це означає, що з погляду закону наразі система покарань є закінченою,

завершеною, тому, коли говорять про систему покарань як про вичерпний їх перелік, мають на увазі саме ту систему, той їх перелік, що міститься у ст. 51 КК;

4) система покарань передбачає їх розташування в законодавчому переліку в певному порядку, а саме *за ступенем їх суворості*; у ст. 51 КК усі види покарань розташовано, починаючи від менш суворого (більш м'якого) до більш суворого; така ступінчастість, своєрідні «сходи» покарань дають змогу суду вирішувати, який з видів покарань є більш суворим або, навпаки, менш суворим; ці питання виникають, наприклад, у разі призначення більш м'якого покарання на підставі ст. 69 КК України, призначення покарань за сукупністю злочинів (ст. 70 КК України) або вироків (ст. 71 КК України), застосування заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України) тощо;

5) також особливістю системи покарань є її гуманізм, що проявляється у наявності великої кількості покарань, не пов'язаних із позбавлення волі, у відсутності тілесних покарань, покарань із невизначеними строками тощо.

Системність кримінального покарання знаходить своє відображення в різних класифікаціях видів покарання, які відрізняються класифікаційними критеріями й метою.

Насамперед відповідно до статті 52 КК України всі види покарань поділяються на такі:

- основні (ч. 1 ст. 52 КК України);
- додаткові (ч. 2 ст. 52 КК України);
- покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові (ч. 3 ст. 52 КК України).

Основні покарання – це такі покарання, які призначаються у вирокі тільки як самостійні заходи впливу та за жодних умов не можуть застосовуватися як додаток до інших покарань, тобто не можуть приєднуватися до них. Особливість цих покарань полягає в тому, що згідно з частиною 4 ст. 52 КК України за один злочин може бути призначене лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини КК України. Крім того, всі вони призначаються тільки тоді, коли безпосередньо передбачаються у відповідних санкціях, а виняток із цього правила допускається лише в разі застосування ч. 1 ст. 69 КК України.

Згідно з частиною 1 ст. 52 КК України до основних покарань належать громадські роботи (ст. 56 КК України), виправні роботи (ст. 57 КК України), службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК України), арешт (ст. 60 КК України), обмеження волі (ст. 61 КК України), тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців

(ст. 62 КК України), позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК України) та довічне позбавлення волі (ст. 64 КК України).

Додаткові покарання не можуть призначатися самостійно й застосовуються лише разом з основними покараннями. Їх особливість полягає і в тому, що, на відміну від основних, за один злочин суд має право призначити (приєднати до основного) не лише одне, а й кілька додаткових покарань водночас (ч. 4 ст. 52 КК України). Крім того, на відміну від основних, такі види додаткових покарань, які встановлено статтями 54 та 55 КК України, можуть призначатися й тоді, коли прямо у відповідних санкціях не передбачаються. Згідно з частиною 2 ст. 52 КК до додаткових покарань належать позбавлення військового чи спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК України) та конфіскація майна (ст. 59 КК України).

До **покарань, які можуть призначатися і як основні, і як додаткові** (змішані), належать штраф (ст. 53 КК) та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК України). Їх особливість полягає в тому, що в одних випадках суд має право призначити їх як основні, а в інших – приєднати на додаток до основних.

За суб'єктом, до якого застосовуються покарання, вони поділяються на загальні та спеціальні.

Загальні покарання є, так би мовити, універсальними заходами впливу, бо можуть застосовуватися, як правило, до будь-якої особи, що вчинила злочин. До них належать штраф, громадські та виправні роботи, конфіскація майна, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі.

Спеціальні покарання, на відміну від загальних, можуть призначатися лише певному (більш вузькому) колу суб'єктів злочину – наприклад, тримання у дисциплінарному батальйоні може призначатися лише військовослужбовцям строкової служби (ч. 1 ст. 62 КК). До спеціальних покарань належать також позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного чину, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та службові обмеження для військовослужбовців.

За можливістю визначення строку покарання й, отже, встановлення меж застосування у часі правообмежень, які становлять зміст покарання, всі вони поділяються на строкові та безстрокові.

Строковими є покарання, стосовно яких закон установлює мінімальні та максимальні межі їх застосування у часі. Це позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські та виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання у дисциплінарному

батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, наприклад обмеження волі може призначатися на строк від одного до п'яти років (ч. 2 ст. 61 КК), а виправні роботи – на строк від шести місяців до двох років (ч. 1 ст. 57 КК).

Особливість строкових покарань полягає у тому, що вихід за межі строків, установлених для них у статтях 55–58, 60–63 Загальної частини КК, не допускається, за винятком випадків застосування 25-річного строку позбавлення волі на підставі ч. 2 ст. 71 чи ч. 2 ст. 87 КК.

Безстроковими є такі покарання, межі застосування яких у часі ні законом, ні вироком суду не встановлюються. До них належать штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, конфіскація майна та довічне позбавлення волі. Особливе місце серед них посідає довічне позбавлення волі, яке хоча й має тривалість у часі, але конкретний проміжок часу його застосування закон не встановлює.

Також покарання поділяються на *такі, що пов'язуються з позбавленням засудженого волі*, і *такі, що не пов'язуються з його ізолюванням від суспільства*. Принцип гуманізму кримінального права проявляється в тому, що з 12 видів покарань не пов'язано з ізолюванням засудженого від суспільства 8.

4. ОСНОВНІ ПОКАРАННЯ

1. Відповідно до статті 56 КК України одним з основних видів покарань є **громадські роботи**. Цей вид покарання полягає у виконанні засудженим протягом строку, встановленого вироком суду, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних, але корисних робіт, вид і характер яких визначають органи місцевого самоврядування (наприклад, ремонт доріг, прибирання вулиць тощо). Оскільки обов'язок виконання громадських робіт покладається на особу вироком суду за вчинення злочину, вони завжди мають примусовий характер і здійснюються без оплати праці засудженого.

Таким чином, змістом цього виду покарання здійснюється примусове безоплатне залучення засудженого до суспільно корисної праці без звільнення його від основної трудової або навчальної діяльності. Характер виконуваної роботи й умови праці не залежать від бажання засудженого. Серед основних видів покарання громадські роботи є найбільш легким видом покарання і застосовуються здебільшого за злочини невеликої тяжкості. Вони встановлюються в межах від шістдесяти до двохсот сорока годин і відпрацьовуються

засудженим у вільний від роботи чи навчання час але не більше чотирьох годин на день.

Проте слід зазначити, що громадські роботи не застосовуються до осіб з інвалідністю першої або другої групи, вагітних жінок, осіб, що досягли пенсійного віку, а також військовослужбовців строкової служби. Що стосується неповнолітніх, то їм цей вид покарання призначається з додержанням вимог, установлених частиною 1 ст. 100 та ст. 103 КК України.

2. Виправні роботи (ст. 57 КК України) – *основний вид* покарання, що встановлюється на строк від шести місяців до двох років і виконується за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт здійснюється відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Відповідно до статті 41 КВК України цей вид покарання реалізується на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форми власності за місцем роботи засудженого; виконання покарання здійснюється на основі участі засуджених у суспільно корисній праці й контролю за їх поведінкою, відповідно, з боку уповноваженого органу з питань пробації.

Виправні роботи призначаються судом у межах від шести місяців до двох років і згідно з пунктом 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. «Про практику призначення судами кримінального покарання» *застосовуються тільки до працюючих осіб і відбуваються за місцем роботи засудженого.*

Виправні роботи призначаються у випадках, коли вони безпосередньо передбачаються в санкції статті Особливої частини КК, за винятком їх застосування на підставі ч. 1 ст. 69 КК України.

Вони не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, непрацездатних, осіб, що не досягли 16 років, і тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців і службових осіб органів місцевого самоврядування.

Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, приватних виконавців, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Особам, які після постановлення вироку втратили працездатність і у зв'язку з цим не можуть відбувати це покарання, суд може замінити виправні роботи покаранням у вигляді штрафу із розрахунку трьох установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за один місяць виправних робіт.

Неповнолітнім у віці від 16 до 18 років виправні роботи можуть бути призначені з додержанням вимог частин 2 і 3 ст. 100 та ст. 103 КК України.

3. Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК України) – *основний вид* покарання, який:

- а) призначається в межах від шести місяців до двох років;
- б) виключає можливість підвищення засудженого протягом строку покарання за посадою та у військовому званні;
- в) не зараховується засудженому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання;
- г) допускає обов'язкові щомісячні відрахування з усієї суми грошового забезпечення засудженого, які здійснюються в доход держави в межах від десяти до двадцяти відсотків цього забезпечення.

Службове обмеження застосовується лише до військовослужбовців (за винятком тих із них, хто проходить строкову службу), які відбувають його за місцем своєї військової служби.

4. Арешт (ст. 60 КК) – *основний вид* покарання, який призначається судом у межах від одного до шести місяців і відбувається засудженим у спеціальних установах виконання покарання – арештних домах (статті 11, 15 та 50 КВК). Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті (ч. 2 ст. 60 КК, ч. 1 ст. 50 КВК).

Засуджені до арешту тримаються в умовах ізоляції (ч. 1 ст. 51 КВК), і на них поширюються обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 2 ст. 51 КВК).

Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок, а також жінок, які мають дітей віком до семи років. Неповнолітні у віці від 16 до 18 років можуть бути засуджені до арешту з додержанням вимог статей 101 та 103 КК.

5. Обмеження волі (ст. 61 КК) – *основний вид* покарання, який полягає в триманні засудженого в кримінально-виконавчій установі відкритого типу – виправному центрі (статті 11, 16 та 56 КВК) без ізоляції від суспільства, але в умовах здійснення за ним нагляду та обов'язкового залучення до праці.

Обмеження волі призначається у межах від одного до п'яти років. Відбування цього покарання завжди пов'язується з обов'язковим

залученням засудженого до праці, тому в частині 3 ст. 61 КК встановлено, що обмеження волі не призначається неповнолітнім, вагітним жінкам та жінкам, які мають дітей віком до чотирнадцяти років, особам, що досягли пенсійного віку, військовослужбовцям строкової служби та особам з інвалідністю першої та другої груп.

Відповідно до статті 59 КВК України засуджені до обмеження волі мають право носити цивільний одяг, мати при собі портативні персональні комп'ютери та аксесуари до них, гроші, мобільні телефони та аксесуари до них і цінні речі, користуватися грішми без обмежень, відправляти листи, отримувати посилки (передачі) і бандеролі, одержувати короткострокові побачення без обмежень, а тривалі побачення – до трьох діб один раз на місяць; користуватися засобами мобільного зв'язку й одержувати правову допомогу.

6. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК) – основний вид покарання, який застосовується лише до військовослужбовців строкової служби військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок), і полягає у примусовому направленні засудженого на строк від шести місяців до двох років в особливу військову частину – дисциплінарний батальйон, призначений для відбування покарання військовослужбовцями, які вчинили злочини під час проходження ними дійсної (строкової) військової служби (ст. 17 КВК).

Закон (ч. 2 ст. 62 КК) встановлює заборону на застосування заміни позбавлення волі триманням у дисциплінарному батальйоні щодо військовослужбовців, які *раніше відбували покарання у вигляді позбавлення волі*. Такими визнаються лише ті особи: а) які раніше були засуджені до позбавлення волі за вироком суду; б) реально відбували хоча б частину призначеного їм строку позбавлення волі; в) судимість у яких не погашено чи не знято у встановленому законом порядку.

7. Позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК) – основний вид покарання, яке встановлюється в межах від одного до п'ятнадцяти років (ч. 2 ст. 63 КК) і згідно з яким засуджений ізолюється від суспільства шляхом тримання його в спеціальній кримінально-виконавчій установі на строк, зазначений вироком суду. Це покарання відбувається у кримінально-виконавчих установах закритого типу, вид яких та відповідний режим визначаються центральним

органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань (ст. 86 КВК). Повнолітні засуджені відбувають позбавлення волі у виправних колоніях (статті 18, 138–140 КВК), а неповнолітні – у виховних (статті 19, 143–149 КВК).

Позбавлення волі пов'язується з істотними правообмеженнями для засудженого, який не лише ізолюється від суспільства, а й позбавляється свободи пересування, вибору виду трудової діяльності, обмежується в розпорядженні своїм часом, у спілкуванні з родичами та близькими йому особами тощо. На нього чиниться певний карально-виховний вплив: він ізолюється від суспільства, перебуває в умовах відповідного режиму, за бажанням залучається до праці, а у разі необхідності – до професійного та загальноосвітнього навчання; з ним ведеться систематична освітньо-виховна робота (глави 16–19 КВК). Цей вид покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ч. 3 ст. 50 КК), бо це покарання спрямовано на виправлення особи, а також запобігання вчиненню як засудженим, так і іншими особами нових злочинів (ч. 2 ст. 50 КК).

Позбавлення волі встановлюється у межах від одного до п'ятнадцяти років (ч. 2 ст. 63 КК), за винятком його призначення за особливо тяжкі злочини за сукупністю вироків (ч. 2 ст. 71 КК), а також у разі заміни довічного позбавлення волі актом про помилування (ч. 2 ст. 87 КК), коли строк цього покарання може дорівнювати двадцяти п'яти рокам.

До неповнолітніх позбавлення волі призначається з додержанням вимог статей 102 та 103 КК.

8. Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) – найбільш суворий вид основного покарання, згідно з яким засуджений ізолюється від суспільства шляхом його примусового тримання в спеціальній кримінально-виконавчій установі (виправній колонії максимального рівня безпеки) без зазначення у вирокі конкретного строку перебування там (ч. 2 ст. 18, ч. 1 ст. 150 КВК).

Порядок та підстави призначення довічного позбавлення волі передбачаються в частині 1 ст. 64 КК, відповідно до якої це покарання:

– устанавлюється за вчинення *особливо тяжких* злочинів (ч. 5 ст. 12 КК);

– застосовується лише у випадках, *спеціально передбачених у КК*, тобто тоді, коли це покарання прямо передбачається в санкціях статей його Особливої частини (статті 112, 348, 379, 400, ч. 2 ст. 439 КК та ін.);

– призначається лише за умови, якщо суд *не вважатиме за можливе* застосувати позбавлення волі на певний строк.

Згідно з частиною 2 ст. 64 КК довічне позбавлення волі не застосовується:

- а) до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років;
- б) до осіб у віці понад 65 років;
- в) до жінок, які перебували в стані вагітності під час учинення злочину або на момент постановлення вироку.

Відповідно до частини 4 ст. 68 КК України довічне позбавлення волі за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин не застосовується, крім випадків учинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109–114¹, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених у статтях 437–439, ч. 1 ст. 442 та ст. 443 КК України.

Відповідно до частини 3 ст. 43 КК це покарання не може призначатися також особам, які вчинили злочини, передбачений у частині 2 ст. 43 КК, під час виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Засуджені до довічного позбавлення волі не підлягають звільненню від цього покарання, і лише у разі застосування до них акта про помилування (ч. 2 ст. 87 КК) довічне позбавлення волі може бути замінене позбавленням волі на строк не менше 25 років.

5. ДОДАТКОВІ ПОКАРАННЯ

1. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК) – додаткове покарання (ч. 2 ст. 52 КК), яке не передбачене в жодній із санкцій статей Особливої частини КК і тому завжди призначається на підставі ст. 54 КК за розсудом суду, але у випадках вчинення особою лише тяжкого (ч. 4 ст. 12 КК) чи особливо тяжкого (ч. 5 ст. 12 КК) злочину. Це покарання належить до так званих *спеціальних* видів покарань і може застосовуватися лише до тієї особи, яка на момент постановлення вироку мала військоове чи спеціальне звання, відповідний ранг, чин або кваліфікаційний клас, які були надані (присвоєні) їй у встановленому законом порядку.

Цей вид додаткового покарання може призначатись, по-перше, за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, по-друге, з урахуванням характеристик винного, по-третє, тільки як додаткове покарання. Слід зазначити, що під час винесення вироку суд не має права позбавляти винного інших звань або нагород, наприклад ученого ступеня, вченого звання та ін. Таким чином, у зв'язку з тим, що

закон (ст. 54 КК України) не передбачає права суду позбавляти засудженого, наприклад, звання та державних нагород, він зобов'язаний, якщо дійде висновку, що винний дискредитує надане звання, проінформувати про це той орган чи службову особу, які їх надали (присудили), щоб останні розглянули інформацію суду й ухвалили відповідне рішення.

2. Конфіскація майна (ст. 59 КК України) – це вид додаткового покарання, що полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього майна, яке є власністю засудженого, або його частини.

Підставами застосування конфіскації є такі:

а) вчинення особою тяжкого чи особливо тяжкого корисливого злочину, а також злочину проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості;

б) установа законом такого покарання у санкції статті Особливої частини КК України; у разі, якщо таке покарання санкцією статті не передбачено, суд не може його застосувати на власний розсуд.

Залежно від обсягу майна, що конфіскується, конфіскація може бути повною або частковою. В останньому випадку у своєму рішенні суд або визначає точну частку майна (1/2, 3/4), яке буде вилучено на користь державі, або вказує повний перелік речей, які мають бути вилучені.

Перелік майна, що не підлягає конфіскації, визначається законом України. До такого майна, зокрема, належать жилий будинок, носильні речі та предмети домашнього вжитку, продукти харчування, потрібні для особистого споживання засудженому, членам його сім'ї й особам, які перебувають на його утриманні, худоба, насіння, паливо, сільськогосподарський інвентар тощо.

Від конфіскації майна як виду покарання слід відрізнити так звану **спеціальну конфіскацію, яка не є кримінальним покаранням**, а виступає одним із видів інших заходів кримінально-правового характеру й полягає у вилученні тих предметів, які визнано зняряддями й засобами вчинення злочину.

Відповідно до статті 96¹ КК України **спеціальна конфіскація** полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим кодексом, за умови вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, за які передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі

неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а так само передбаченого частиною 1 ст. 150, ст. 154, ч. 2 і 3 ст. 159¹, ч. 1 ст. 190, ст. 192, ч. 1 ст. ст. 204, 209¹, 210, чч. 1 і 2 ст. ст. 212, 212¹, ч. 1 ст. ст. 222, 229, 239¹, 239², ч. 2 ст. 244, ч. 1 ст. ст. 248, 249, чч. 1 і 2 ст. 300, ч. 1 ст. ст. 301, 302, 310, 311, 313, 318, 319, 362, ст. 363, ч. 1 ст. ст. 363¹, 364¹, 365² КК України.

Спеціальна конфіскація застосовується у разі, якщо гроші, цінності та інше майно:

1) були одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна;

2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення;

3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, переходять у власність держави;

4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання.

6. ПОКАРАННЯ, ЩО МОЖУТЬ ПРИЗНАЧАТИСЯ І ЯК ОСНОВНІ, І ЯК ДОДАТКОВІ

1. Штраф (ст. 53 КК) – це покарання, яке полягає у грошовому стягненні, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК України, з урахуванням положень частини другої ст. 53 КК України.

Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК України не передбачено вищого розміру штрафу.

За вчинення злочину, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією

частини статті) Особливої частини КК України. Суд, установивши, що такий злочин вчинено у співучасті, й роль виконавця (співвиконавця), підбурювача або пособника у його вчиненні є незначною, може призначити таким особам покарання у вигляді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України, без урахування розміру майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу.

Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України.

З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до одного року.

У разі несплати штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і за відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у вигляді громадських робіт із розрахунку одна година громадських робіт за один установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян або виправними роботами з розрахунку один місяць виправних робіт за двадцять установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років.

У разі несплати штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, та за відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у вигляді позбавлення волі із розрахунку один день позбавлення волі за вісім неоподатковуваних мінімумів доходів громадян у таких межах:

- 1) від одного до п'яти років позбавлення волі – у випадку призначення штрафу за вчинення злочину середньої тяжкості;
- 2) від п'яти до десяти років позбавлення волі – у випадку призначення штрафу за вчинення тяжкого злочину;
- 3) від десяти до дванадцяти років позбавлення волі – у випадку призначення штрафу за вчинення особливо тяжкого злочину.

Якщо під час розрахунку строку позбавлення волі він виявляється більше встановлених цією частиною статті меж, суд замінює покарання у вигляді штрафу покаранням у вигляді позбавлення волі на максимальний строк, передбачений для злочину відповідної тяжкості.

2. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК) належить до так званих змішаних покарань, бо відповідно до частини 3 ст. 52 та ч. 1 ст. 55 КК може

застосовуватися і як *основне* покарання на строк від двох до п'яти років, і як додаткове на строк від одного до трьох років. Однак позбавлення права обіймати певні посади як додаткове покарання у справах, передбачених Законом України «Про очищення влади», признається на строк п'ять років.

Зазначене покарання позбавляє засудженого суб'єктивного права на вільний вибір посади, певних занять протягом часу, встановленого вироком. Із цього випливають і інші можливі у зв'язку із засудженням до цього покарання правообмеження: вимушений перехід на іншу роботу, перерив спеціального трудового стажу, зниження заробітку, втрата кваліфікації, необхідність здобуття іншої професії, спеціальності тощо.

Як *основне* це покарання признається у випадках, коли воно безпосередньо передбачено в санкції статті Особливої частини КК, за якою засуджується винний, за винятком його призначення на підставі частини 1 ст. 69 КК.

Як *додаткове* це покарання признається як тоді, коли безпосередньо передбачається в санкції статті Особливої частини КК, за якою засуджується винний (наприклад, статті 191, 286 та 368 КК), так і тоді, коли в санкції статті Особливої частини КК воно хоча й не передбачається, але з урахуванням особи винного, характеру злочину, вчиненого за посадою чи у зв'язку із заняттям певною діяльністю, та інших обставин справи суд признає це додаткове покарання на підставі ч. 2 ст. 55 Загальної частини КК.

Суд може позбавити засудженого права обіймати лише *певні* посади або займатися тільки певною діяльністю, тому в пункті 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23.10.2003 р. увага судів звертається на те, що рішення про позбавлення особи цих прав має бути чітко сформульоване в резолютивній частині вироку для того, щоб не виникло жодних сумнівів під час виконання покарання.

Якщо це додаткове покарання приєднується до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні чи позбавлення волі на певний строк, воно поширюється на весь строк відбування основного покарання і, крім того, на строк, установлений вироком суду для цього додаткового покарання. Якщо це покарання додається до інших видів основних покарань (наприклад, до виправних робіт) або признається в разі звільнення особи від основного покарання з випробуванням (статті 75 та 77 КК), воно обчислюється з моменту набрання вироком законної чинності.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення поняття покарання.
2. Назвіть основні ознаки покарання, розкрийте їх зміст.
3. У чому полягає мета покарання?
4. Якими є цілі покарання, визначені в чинному КК України?
5. У чому полягає правова та соціальна сутність покарання?
6. Дайте визначення системи покарань, розкрийте її ознаки.
7. Назвіть ознаки, за якими класифікують покарання.
8. Які види покарань належать до основних, додаткових і таких, що можуть бути призначені і як основні, і як додаткові?
9. До яких категорій засуджених можуть бути застосовані такі види покарань, як конфіскація майна та виправні роботи?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні проблеми кримінального права : навч. посіб. / за ред. В. М. Поповича. – Київ : Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.
2. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. / І. Й. Бойко. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2013. – 406 с.
3. Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини : монографія / М. В. Галабала. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 238 с.
4. Гончар Т. О. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / Т. О. Гончар, Є. А. Стрельцов, О. А. Чуваков. – Харків : Одиссей, 2013. – 264 с.
5. Інститут покарання в кримінальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова. – Донецьк : Ноулджд, 2013. – 214 с.
6. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-е вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2010. – 456 с.
7. Орлов В. Н. Уголовное наказание: понятие, цели, система, объекты и субъекты : монография / В. Н. Орлов. – М. : Элит, 2011. – 464 с.
8. Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених, за кримінальним правом України / О. С. Пироженко. – Харків : НікаНова, 2012. – 294 с.
9. Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины / Ю. А. Пономаренко. – Харьков : ФИНН, 2009. – 344 с.
10. Пропостин А. А. Конфискация имущества: прошлое, настоящее, будущее / А. А. Пропостин. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 264 с.
11. Сундууров Ф. Р. Наказание и альтернативные меры в уголовном праве / Ф. Р. Сундууров. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2005. – 298 с.

ТЕМА 17

ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

- 1. Загальні засади та принципи призначення покарання.*
- 2. Обставини, які пом'якшують покарання. Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання.*
- 3. Обставини, які обтяжують покарання.*
- 4. Призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, вчинений у співучасті.*
- 5. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.*
- 6. Призначення покарання за сукупністю злочинів.*
- 7. Призначення покарання за сукупністю вироків.*
- 8. Правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення. Обчислення строків покарання.*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРИНЦИПИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

Призначення покарання в кримінальному праві зачіпає вельми серйозну стадію реалізації кримінального закону, оскільки в такий спосіб держава визначається з мірою репресії щодо винуватої у вчиненні кримінального правопорушення особи. З метою запобігання порушенням основних прав і свобод людини, нехай навіть і злочинця, чинний Кримінальний кодекс України встановлює певні засади призначення вищезазначеного заходу реагування (стаття 65 КК України), в яких фактично реалізовано основні правові принципи, за допомогою яких у кримінальному законі втілюються головні конституційні приписи, зокрема про те, що людина, її честь, гідність, безпека та недоторканність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Основного закону України).

До того ж, наявність таких засад у кримінальному законі забезпечує єдність та одноманітність підходів до призначення покарання судами України. При цьому суд не є обмеженим у своїх діях і не позбавлений можливості ухвалювати рішення з урахуванням обставин справи, тяжкості кримінального правопорушення й особи, яка його вчинила. Водночас зазначена діяльність суду обмежується певними

правилами, якими забезпечуються гарантії запобігання протиправного втручання в реалізацію прав винуватої особи на певній стадії кримінального й попереджається суддівське свавілля.

За своєю суттю **загальні засади призначення покарання** – це певні концептуальні положення (постулати), якими визначаються умови, межі та правила призначення покарання. Вони є практичними формами вираження основних кримінально-правових принципів. У певному розумінні загальні засади матеріалізують такі принципи, забезпечуючи останнім належне втілення в законі. Фактично за їх допомогою теоретично визначені принципи набувають відповідної формалізації.

Якщо подивитись на статтю 65 чинного кодексу, може скластись враження, що законодавчо встановлюються лише три загальні засади призначення покарання, зміст яких полягає в тому, що, **по-перше**, суд призначає покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, за винятком випадків, передбачених частиною другою статті 53 кримінального кодексу (п. 1 ч. 1 статті 65); **по-друге**, суд призначає покарання відповідно до положень Загальної частини КК України (п. 2 ч. 1 статті 65); **по-третє**, покарання має бути призначене, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, винувату особу та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (п. 3 ч. 1 статті 65). Утім, насправді, до загальних засад можна з упевненістю віднести й положення частин 2 і 5 КК, що розглядається.

Як зазначалось вище, перша з таких засад (п. 1 ч. 1 ст. 65) визначає, що покарання може призначатись у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, за винятком випадків, передбачених частиною 2 ст. 53 Кримінального кодексу. Це означає, по-перше, що, вирішуючи питання про вибір виду та розміру конкретного покарання, суд повинен виходити саме з того, який вид і розмір такого покарання законодавчо сформульовано у санкції конкретної статті (частини статті) чинного Кримінального кодексу України. Суд не має права призначати покарання, відсутнє в санкції статті (частини статті) Особливої частини КК України. Єдиним винятком із цього правила є випадки призначення громадських або виправних робіт, а так само позбавлення волі на певний строк за відповідними правилами у результаті заміни штрафу, передбаченого конкретною статтею (частиною статті) кодексу. Такі випадки перелічено в статті 53 КК України, а саме – в ч. 5 згаданої статті.

Розглянута загальна засада концентрує в собі реалізацію низки правових принципів призначення покарання – домірності та юридичної визначеності. Усі вони забезпечують повноцінність і юридичну мобільність статті 65 КК України, надаючи можливість суду призначити покарання залежно від приписів санкції Особливої частини, але з урахуванням можливих (виключних) обставин.

Наступною засадою призначення покарання закон визначає *відповідність призначеного покарання положенням Загальної частини Кримінального кодексу України* (п. 2 ч. 1 ст. 65). Це означає, що, призначаючи те чи інше покарання з передбачених санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК, суд має дотримуватись приписів, установлених у Загальній частині кодексу. Так, наприклад, якщо статтею 63 КК України визначено, що мінімальний вік покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк дорівнює 1 року, то це означає, що, призначаючи покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, суд не може знизити нижню межу такого покарання менше одного року навіть у випадку, коли санкція статті (частини статті) Особливої частини КК передбачає можливість призначення позбавлення волі на певний строк як виду покарання терміном до 3 років. Нижча межа у будь-якому випадку тут обмежується приписом Загальної частини, викладеним у статті 63.

Зазначеною засадою фактично реалізовано дотримання принципу системності кримінального закону, за якого всі положення Особливої частини КК мають відповідати приписам частини Загальної. Певною мірою, у такому випадку діє і принцип логічної послідовності приписів кодексу, згідно з яким у статтях Особливої частини втілено заздалегідь визначені в Загальній частині правила та процедури функціонування кримінально-правові норми.

Наступною засадою призначення покарання відповідно до частини 1 ст. 65 чинного КК України є *призначення покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного й обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання* (п. 3). Наявність такої засади призначення покарання насамперед свідчить про активне впровадження законодавцем низки правових принципів, а саме законності, логічності, справедливості, особистої відповідальності, гуманізму, економії кримінально-правової репресії. Завдяки цій засаді суд, наприклад, не може призначити покарання, виходячи з власного, особистого ставлення до винуватої особи. Так, він не є правомочним збільшити чи зменшити розмір покарання через власне ставлення до винуватої особи. Звісно, призначаючи покарання, суд має аналізувати особу злочинця, обставини справи, але не через призму

власних уподобань чи уявлень. Покарання має призначатись суто з огляду на те, хто є злочинцем (яка в нього соціальна характеристика, якою була роль у вчиненні злочину, які були рушійні мотиви кримінальної поведінки тощо).

Суд має враховувати, що наявність у діях винного пом'якшуючих обставин є підставою неможливості застосування до нього найсуворішого (з перерахованих у санкції статті або частині статті Особливої частини) виду та/або максимального розміру покарання. Схожою логікою він має користуватись і призначаючи мінімальний розмір покарання чи його вид у випадку встановлення в діях особи обтяжуючих обставин, адже інакше призначене покарання не буде ані справедливим, ані законним та обґрунтованим. Навпаки, призначення покарання всупереч такій логіці свідчатиме про упередженість суду, його власну чи іншу вмотивованість.

Чергову засаду призначення покарання визначає припис, сформульований у частині 2 ст. 65 КК України. Відповідно до цієї норми *«особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Більш суворий вид покарання, з передбачених за вчинений злочин, призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів»*. Фактично такою загальною засадою реалізовано принципи необхідності та достатності кримінального покарання. Це означає, що, призначаючи покарання, суд повинен використати саме такий вид і розмір покарання, якого в ситуації, що склалась, буде достатньо для виправлення засудженого, а також попередження вчинення ним злочином у майбутньому. При цьому суду слід ураховувати, що призначення покарання (його вид і розмір) є необхідним, тобто без його застосування досягти вищезазначених цілей буде неможливо.

Останню із загальних засад викладено в частині 5 ст. 65. Зазначена норма є новелою чинного КК України. У такий спосіб законодавцем здійснено послідовне оновлення інституту призначення покарання з урахуванням набуття чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Цією нормою сформульовано важливе правило, відповідно до якого, *якщо суд своїм вироком затвердив угоду про примирення або про визнання вини, покарання призначається з урахуванням умов, установлених такою угодою* (ч. 5 ст. 65). Фактично йдеться про два види угод (ст. 468 КПК України): про примирення – угода між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) і про визнання винуватості – між прокурором і підозрюваним (обвинуваченим).

Призначаючи покарання, суд має виходити з того, що відповідно до частини 3 ст. 469 КПК України угода про примирення між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків або злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення. Укладення угоди про примирення у кримінальному провадженні щодо уповноваженої особи юридичної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким здійснюється провадження щодо юридичної особи, не допускається.

Водночас угода про визнання винуватості (ч. 4 ст. 469 КПК України) може бути укладена щодо: а) кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості й тяжких злочинів; б) особливо тяжких злочинів, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України за умови викриття підозрюваним чи обвинуваченим іншої особи у вчиненні злочину, віднесеного до підслідності Національного антикорупційного бюро України, якщо інформація щодо вчинення такою особою злочину буде підтверджена доказами; в) особливо тяжких злочинів, учинених за попередньою змовою групою осіб, організованою групою чи злочинною організацією або терористичною групою за умови викриття підозрюваним, який не є організатором такої групи або організації, злочинних дій інших учасників групи чи інших вчинених групою або організацією злочинів, якщо повідомлена інформація буде підтверджена доказами.

Угода про визнання винуватості між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена щодо кримінальних проступків і злочинів, внаслідок яких шкоду завдано лише державним чи суспільним інтересам. Укладення угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні щодо уповноваженої особи юридичної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким здійснюється провадження щодо юридичної особи, а також у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень, через які шкоду завдано державним чи суспільним інтересам або правам та інтересам окремих осіб, у яких беруть участь потерпілий або потерпілі, не допускається, крім випадків надання всіма потерпілими письмової згоди прокурору на укладення ними угоди.

Призначаючи покарання за наявності однієї з вищезазначених угод, суд не може застосувати покарання на свій розсуд, якщо ним винесено вирок, яким затверджено таку угоду. У цьому разі суд має призначити покарання відповідно до того, яких домовленостей із приводу покарання досягнуто між вищезазначеними сторонами. Водночас наявність угоди не є підставою для призначення покарання нижче від мінімальної межі, встановленої певною нормою Загальної

частини КК для відповідного виду покарання. Це правило впливає з того, що саме норми матеріального, а не процесуального права встановлюють вихідні стандарти інституту покарання, у тому числі і його призначення, а відповідно до таких норм для кожного виду покарання є відповідні мінімальні межі, виходити за які під час процедури призначення суд не має права.

Наприкінці варто зазначити, що, маючи назву «Загальні засади», стаття 65 містить не лише такі засади. Згідно з частинами 3 і 4 вищезазначеної статті законодавцем сформульовано правила реалізації механізму призначення покарання за певних обставин. Такі правила, по суті, не є загальними засадами, бо вони не містять ані концептуальних вимог, ані чітких критеріїв призначення покарання, натомість вони наказують, які норми має використовувати суд у випадку, якщо вирішить призначити більш м'яке чи, навпаки, суворіше покарання, ніж це передбачено нормою Особливої частини.

Так, відповідно до частини 4 ст. 65 КК України більш суворе покарання, ніж передбачено відповідними статтями Особливої частини КК України за вчинений злочин, може призначатись за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків згідно зі статтями 79 і 71 кодексу. Призначення ж більш м'якого покарання, ніж це передбачено відповідною статтею Особливої частини КК України, визначається, як описано в частині 3 ст. 65, статтею 69 КК України.

2. ОБСТАВИНИ, ЯКІ ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА НАЯВНОСТІ ОБСТАВИН, ЩО ПОМ'ЯКШУЮТЬ ПОКАРАННЯ

Обставини, які пом'якшують покарання, – це певні чинники (соціальні, фізіологічні, професійні тощо), а також певні елементи усвідомленої діяльності винуватої особи, які можуть відбуватись чи здійснюватись під час або після вчинення суспільно небезпечного діяння, й через наявність яких суд є повноважним пом'якшити покарання, вирішуючи питання про його призначення. Ці обставини перелічено в статті 66 Кримінального кодексу України. До них віднесено такі:

- 1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;
- 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;
- 2¹) надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину;

- 3) учинення злочину неповнолітнім;
- 4) учинення злочину жінкою в стані вагітності;
- 5) учинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;
- 6) учинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;
- 7) учинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведженням або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведження з боку потерпілого;
- 8) учинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;
- 9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених КК України.

Зазначений перелік, як говориться в частині 2 ст. 66, не є вичерпним. Вирішуючи питання про призначення покарання, суд може визнати пом'якшувачими й інші обставини, не передбачені чинним КК. Розглядуване питання, певною мірою, є оцінним, а це означає, що залежно від конкретних деталей вчинення суспільно небезпечного діяння та/або факторів, установлених слідством чи судом після його вчинення чи під час розгляду кримінальної справи, суд може на свій розсуд визначити одну чи декілька обставин, що, на його думку, пом'якшують покарання в конкретному випадку.

Водночас якщо та чи інша обставина з перелічених у статті 66 була належним чином установлена протягом розгляду кримінальної справи, то, призначаючи покарання, суд не має права її ігнорувати, адже це не є його компетенцією. Також варто зазначити, що факт віднесення конкретним судом (незалежно від рівня чи інстанції) за конкретною кримінальною справою тієї чи іншої обставини з тих, що не передбачаються статтею 66, до пом'якшувачих, не є підставою для визначення статусу такої пом'якшувачої обставини як постійної. Інакше кажучи, віднесення одним судом тієї чи іншої обставини до пом'якшувачих не створює прецедентних наслідків для інших судів у майбутньому й, відповідно, не може використовуватись на безумовних підставах іншими судами під час призначення покарання.

Законом (частину 3 ст. 66 КК України) також визначається, що якщо будь-яка з обставин, що пом'якшує покарання, передбачається в статті Особливої частини чинного КК як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз ураховувати її під час призначення покарання як таку, що його пом'якшує. Це означає,

що під час вирішення питання про призначення покарання суд може зіткнутись із ситуацією, коли та ж сама обставина з визначених у статті 66 може бути й ознакою, що впливає на кваліфікацію діяння (йдеться про так звані привілейовані склади злочинів – норми, передбачені в Особливій частині), й ознакою, визначеною як пом'якшуюча (норма Загальної частини). У такому випадку враховуватись під час призначення покарання повинна саме обставина, визначена в статті (частині статті) Особливої частини, а обставина з передбачених статтею 66 юридично має ігноруватись судом.

Саме така логіка використовується законодавцем у зв'язку з тим, що вид і ступінь державної репресії за вчинення того чи іншого діяння, що має привілейований юридичний склад, уже враховано в нормі Особливої частини (вид і міра покарання підбираються належним чином, що відповідає умовам учинення діяння) й додаткове її застосування не має ані сенсу, ані доцільності.

До обставин, що мають так званий «подвійний пом'якшуючий статус», можна віднести, зокрема, *вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого* (одночасно передбачається пунктом 7 ч. 1 ст. 66 і ст.ст. 116 і 123, які містять привілейовані юридичні склади) або за певних обставин – *вчинення злочину жінкою в стані вагітності* (одночасно передбачається пунктом 4 ч. 1 ст. 66 і ст. 119, яка є привілейованою нормою).

Цікавим виглядає припис про таку пом'якшуючу обставину, як *виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину*. Загалом наявність такої обставини, як зазначено в частині 1 ст. 43 КК України, не є злочином. Утім, якщо особа, згадана у цій нормі, вчинить у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкий умисний злочин, поєднаний з насильством над потерпілим, або умисний тяжкий злочин, пов'язаний із спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому, або настанням інших тяжких чи особливо тяжких наслідків, її дії підлягатимуть кримінальній відповідальності, а це означатиме, що така особа заслуговуватиме на призначення їй покарання. Саме в такому випадку суд повинен урахувати зазначену обставину як пом'якшуючу та призначити відповідне покарання. При цьому, як уже згадувалось, призначаючи покарання, він має виходити з того, що особа, яка вчинила злочин, передбачений частиною 2 цієї статті, не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у вигляді позбавлення

волі не може призначатись їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин (ч. 3 ст. 43).

Призначаючи покарання, суд обов'язково має враховувати, що, як зазначено в статті 69¹ КК України, за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пунктами 1 і 2 ч. 1 ст. 66 цього кодексу, й відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також у разі визнання обвинуваченим своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України.

Стаття 69¹ є відвертою новелою чинного Кримінального кодексу України й узагалі новелою українського кримінального права. Як видно, законодавець за певних умов, визначених у розглядуваній нормі, наділив такі обставини, як «з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину» та «добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди» особливим кримінально-правовим статусом. Саме через нього зазначені обставини обмежують повноваження суду в частині призначення строку або розміру кримінального покарання у деяких випадках, про які говорить стаття 69¹.

Таке рішення виглядає виправданим, адже саме перші дві обставини, що пом'якшують покарання, як видається, найбільш суттєво зменшують шкідливість суспільно небезпечного вчинку, адже здебільшого саме за їх наявності держава здатна економити ресурси, необхідні на розкриття злочину, а також відвертатись на те, щоб максимально ефективно використати свої правові важелі задля забезпечення відновлення порушеного права потерпілого винуватою особою.

Така норма фактично є і певним компромісом між винуватою особою з одного боку й потерпілим і державою – з іншого. Саме визнання вини злочинцем, а також відсутність у його діях обтяжуючих обставин разом із двома розглядуваними обставинами, що пом'якшують покарання, є підставою й водночас обов'язком суду призначити винному не більше двох третин строку чи розміру найбільш суворого виду покарання, передбачених кримінально-правовою нормою (нормами) чинного КК України.

З огляду на текстуальне формулювання статті 69¹ її можна застосовувати лише за наявності обох згаданих вище пом'якшуючих обставин. Інакше кажучи, встановлення судом у судовому засіданні лише однієї з обставин (будь-якої), передбачених пунктами 1 і 2 ст. 66 КК України, а так само відсутність інших передбачених статтею 69¹

умов не можна вважати підставою для застосування цієї кримінально-правової норми.

3. ОБСТАВИНИ, ЯКІ ОБТЯЖУЮТЬ ПОКАРАННЯ

Обставини, які обтяжують покарання, – це законодавчо визначені умови, через наявність яких під час учинення суспільно небезпечного діяння чи за його наслідками суд фактично є повноважним призначити більш суворий вид та/або розмір покарання, передбачений нормою Особливої частини.

Таких обставин загалом законом передбачено 13, і їх перелічено в статті 67 Кримінального кодексу України:

- 1) учинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;
- 2) учинення злочину групою осіб за попередньою змовою (ч. 2 або 3 ст. 28);
- 3) учинення злочину на ґрунті расової, національної або релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності;
- 4) учинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
- 5) тяжкі наслідки, завдані злочином;
- 6) учинення злочину щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю, особи, яка перебуває в безпорадному стані або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення злочину щодо малолітньої дитини або у присутності дитини;
- 6¹) учинення злочину щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах;
- 7) учинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;
- 8) учинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;
- 9) учинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає на психічне захворювання чи недоумство;
- 10) учинення злочину з особливою жорстокістю;
- 11) учинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану й інших надзвичайних подій;
- 12) учинення злочину загально небезпечним способом;
- 13) учинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Вищезазначений перелік обставин, що обтяжують покарання, є вичерпним. Отже, суд не є повноважним визнати будь-які інші обставини такими, що обтяжують покарання винуватої особи. Це правило закріплено в частині 3 ст. 67 КК України й жодних винятків не має.

Водночас, як зазначається в частині 2 ст. 67, суд має право залежно від характеру вчиненого злочину не визнати будь-яку із зазначених у частині 1 цієї статті обставин, за винятком обставин, згаданих у пунктах 2, 6, 6¹, 7, 9, 10, 12, такою, що обтяжує покарання, навітьши мотиви свого рішення у вироку. Інакше кажучи, за наявності відповідної обґрунтованої мотивації, суд, ухвалюючи обвинувальний висновок, може не визнати такими, що обтяжують покарання, такі обставини: а) учинення злочину особою повторно та рецидив злочинів; б) учинення злочину на ґрунті расової, національної або релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності; в) учинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку; г) тяжкі наслідки, завдані злочинцем; г) учинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного; д) учинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій; е) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів. Таке право надається суду законодавцем з огляду на те, що не всі обставини, перераховані в статті 67 КК, насправді здатні впливати на зміст винуватості й обтяжувати у такий спосіб покарання.

Наприклад, така обставина, як тяжкі наслідки, не завжди усвідомлюється особою, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння. З огляду на фактичні обставини справи та ставлення винуватої особи до вчинюваного нею діяння, напевно, тяжкі наслідки не завжди виглядатимуть як дійсно обтяжуюча обставина. Зрозуміло, це не означає, що в будь-якому випадку вчинення суспільно небезпечного діяння, під час якого винуватою особою не усвідомлювався факт настання тяжких наслідків, а вони настали, їх не слід розглядати як обтяжуючу обставину. Утім, щодо деяких ситуацій неврахування тяжких наслідків як обставини, що обтяжує покарання, виглядає виправданим. Наприклад, недоцільно розглядати тяжкі наслідки як обтяжуючу обставину в результаті необережного заподіяння тяжких тілесних ушкоджень випадковому потерпілому водієм, який переслідував на своєму транспортному засобі особливо небезпечного злочинця й не впорався з керуванням. Очевидними тут є факт порушення водієм правил дорожнього руху та вчинений унаслідок цього злочин, утім спрямованість

дій водія мала суспільно корисний характер – він прагнув затримати злочинця. Настання тяжких наслідків тут було випадковим, цілком не бажаним результатом для нього. Звісно, такий випадок не зобов'язує суд не визнавати тяжкі наслідки обставиною, що обтяжує покарання. Водночас усі підстави для цього, як видається, тут у наявності.

Але, як зазначається в частині 4 ст. 67 КК України, якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачається в статті Особливої частини КК як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз ураховувати її під час призначення покарання як таку, що його обтяжує. Такий припис сформульовано законодавцем за логікою, раніше використаною ним у статті 66. Це означає, що у разі встановлення судом під час надання ним кримінально-правової оцінки суспільно небезпечного діяння винуватої особи з наявності однієї з обставин, що відповідно до КК обтяжує покарання, за умов, що така обставина водночас є кваліфікуючою ознакою складу злочину, за вчинення якого суд призначатиме покарання, останній не може врахувати таку обставину як обтяжуючу. Наприклад, у випадку вчинення винуватою особою злочину, передбаченого частиною 3 ст. 149 КК України, суд, зокрема, не може врахувати спричинення тяжких наслідків вищезазначеним злочином як обставину, що обтяжує покарання, оскільки її використано законодавцем у нормі Особливої частини як особливо кваліфікуючу ознаку, яка безпосередньо змінює кваліфікацію торгівлі людьми, визначаючи особливо кваліфікований її вид.

4. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА НЕЗАКІНЧЕНИЙ ЗЛОЧИН І ЗА ЗЛОЧИН, УЧИНЕНИЙ У СПІВУЧАСТІ

У кримінальному праві України інститут призначення покарання за незакінчений злочин і злочин, учинений у співучасті, виокремлено як самостійну норму – статтю 68. З одного боку, це рішення показує, що призначення покарання у таких випадках має певні особливості, на відміну від того, що відбувається в разі закінченого злочину без співучасті, а з іншого – що розмежовувати в межах цього інституту незакінчений злочин і злочин, вчинений у співучасті, окремими статтями недоцільно. Таке рішення законодавця виглядає правильним, адже, по-перше, призначення покарання у таких випадках має свої особливості, висвітлення яких окремо виглядає і зручнішим, і зрозумілішим у правозастосуванні, а, по-друге, таких особливостей не настільки багато, щоб їм відводити диференційовані місця в кримінальному законі, як це, наприклад, зроблено під час висвітлення

незакінченого злочину (ст.ст. 13–17) та злочину, вчиненого в співучасті (ст.ст. 26–31).

Водночас у межах самої статті 68 КК такі питання розмежовано досить послідовно, й кожному з них окремо присвячено відповідну увагу. Зокрема, першою частиною розглядуваної статті визначено загальні умови призначення покарання за незакінчений злочин і злочин, учинений у співучасті, відповідно до яких під час призначення покарання за такий злочин суд, керуючись положеннями статей 65–67 цього кодексу, враховує ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення злочинного наміру та причини, через які злочин не було доведено до кінця. В інших частинах викладено конкретні правила призначення покарання щодо конкретних форм незакінченого злочину та злочину, вчиненого в співучасті.

Так, відповідно до частини 2 вищезазначеної норми, призначаючи покарання за вчинення готування до злочину, суд зобов'язаний дотримуватись припису про те, що строк або розмір покарання не можуть у такому випадку перевищувати половину максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього кодексу. Практично це виглядає так. У випадку, коли санкція норми Особливої частини КК є відносно визначеною, безальтернативною й передбачає, наприклад, покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, зокрема до 5 років (як у разі із санкцією частини 4 ст. 143 КК України «Порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини»), то суд, вирішуючи питання про призначення покарання винуватій особі, встановивши, що в її діях є незакінчений злочин у формі готування, не може призначити зазначене покарання на строк більше 2,5 років. За такою ж логікою призначається покарання й у випадку, коли санкція кримінально-правової норми передбачає мінімальну та максимальну межі позбавлення волі на певний строк, як, наприклад, у частині 1 ст. 146¹ «Насильницьке зникнення», де такий розмір становить від трьох до п'яти років. Максимальний розмір покарання, дозволений за законом, може бути призначений судом на строк не більше 2,5 років.

Як бачимо, в першому випадку мінімальна межа покарання є в кримінальному законі не визначеною, а в другому становить 3 роки позбавлення волі. Водночас в обох випадках максимальна межа покарання у вигляді позбавлення волі становить 5 років. Отже, вирішальною під час призначення покарання, зокрема за готування до злочину, має саме максимальна межа покарання, визначена в санкції норми Особливої частини КК України. Тому під час призначення

покарання суд має враховувати саме її, ігноруючи при цьому розмір мінімальної межі.

Коли ж ітиметься про призначення покарання за злочин, санкція якого є альтернативною, тобто передбачає два або більше види покарань (наприклад, позбавлення волі й обмеження волі), як у випадку із санкцією частини 1 ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», суд спочатку повинен визначитись із конкретним видом покарання, який він вважатиме за доцільне призначити, а вже потім вирішувати питання про призначення розміру такого покарання. Такі дії суду є обов'язковими, адже за правилами частини 2 ст. 68 законодавчо обмежується половиною строку чи розміру покарання лише найбільш суворий його вид, передбачений у санкції кримінально-правової норми. При цьому жодним чином не лімітовано розміри інших видів покарань. Позбавлення волі, як відомо, є більш суворим видом покарання ніж обмеження волі, а тому, якщо суд дійде висновку про застосування саме позбавлення волі, то він за законом буде обмежений половиною такого строку. Беручи до уваги, що санкція частини 1 ст. 146 передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 3 років, максимальний розмір покарання, який за законом може призначити суд, обмежується 1,5 роками. Водночас, обираючи як вид покарання за вищеназваний злочин саме обмеження волі, суд не буде лімітований у максимальних розмірах його призначення. Отже, з огляду на те, що обмеження волі за частиною 1 ст. 146 передбачається на строк до трьох років, суд може призначити таке покарання аж до 3 років.

Наскільки виправданою є така логіка законодавця, є питанням дискусійним, адже не завжди вона виправдовуватиметься у правозастосовній діяльності через незбалансовані розміри покарань у деяких нормах Особливої частини. Так, наприклад, у частині 1 ст. 146¹ «Насильницьке зникнення» мінімальний розмір покарання відповідно до санкції норми становить 3 роки позбавлення волі при тому, що суд, навіть дійшовши висновку про необхідність застосування максимального розміру покарання, має обмежитись саме 2,5 роками позбавлення волі, що фактично нижче мінімальної межі, встановленої санкцією Особливої частини.

За такою логікою має вирішуватись і питання призначення покарання за замах на злочин. Різниця тут лише в тому, що, на відміну від призначення покарання за готування до злочину, у разі замаху на злочин остаточне покарання, призначене в його максимальному вираженні, не повинно перевищувати двох третин від максимуму, передбаченого санкцією норми Особливої частини КК. Тобто, якщо

санкцією статті чи її частини передбачено, наприклад, покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 5 років, то, якщо суд дійде висновку про призначення максимального розміру покарання, цей розмір в обвинувальному вироку не повинен перевищувати 3 років і 4 місяців позбавлення волі.

Водночас у випадку, коли під час призначення покарання суд дійде висновку про те, що винувата особа вчинила замах на вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно й поєданого з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно й пов'язаного зі спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких чи особливо тяжких наслідків, виконуючи при цьому спеціальне завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, максимальний розмір покарання такої особі не може призначатись на строк, який перевищує половину максимального строку покарання, передбаченого санкцією Особливої частини, за якою засуджується винувата особа. Саме таке рішення суду виглядатиме найбільш правильним з огляду на приписи частини 3 ст. 43 і ч. 3 ст. 68, оскільки перша норма в розглядуваному випадку встановлюватиме спеціальні правила призначення покарання, на відміну від другої, якою фактично визначено загальні правила призначення покарання, зокрема і за замах на злочин, тим паче, що спеціальне правило тут забезпечує більш сприятливе правове становище винуватой особи, ніж це передбачається ч. 3 ст. 68 КК, віддзеркалюючи у такий спосіб реалізацію принципів гуманізму, справедливості й індивідуалізації кримінальної відповідальності.

У випадку ж, коли санкція статті містить і основні, і додаткові покарання, суд, призначаючи його вид і розмір за незакінчений злочин, не обмежується правилами, вписаними в частинах 2 і 3 ст. 68 щодо додаткових покарань. Це означає, що, призначаючи таке покарання, суд обмежено за законом лише щодо невиходу за максимальні межі додаткового покарання, передбачені санкцією норми Особливої частини КК, але це стосується лише тих додаткових покарань, які мають числове вираження. Щодо інших, так само як і щодо деяких основних видів покарань, застосування приписів частин 2 і 3 ст. 68 виглядає об'єктивно неможливим.

Певні гарантії кримінально-правового захисту винуватой особи, що вчинила незакінчений злочин, передбачено й частиною 4 ст. 68 КК України. Так, відповідно до цієї норми довічне позбавлення волі за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин не застосовується, крім випадків учинення злочинів проти основ національної

безпеки України, передбачених у статтях 109–114¹, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених у ст.ст. 437–439, ч. 1 ст. 442 та ст. 443 КК України. Напевно, в цьому є сенс, адже незакінчений злочин, безперечно, заподіює меншу шкоду порівняно з його закінченим аналогом. Що ж стосується певних винятків, про які згадується в частині 4 розглядуваної статті, то тут питання не є настільки однозначним, проте його обговорення виглядатиме доцільнішим на шпальтах наукового діалогу поза межами підручника.

На відміну від призначення покарання за незакінчений злочин, його реалізація за злочин, учинений у співучасті, законодавчо виглядає простішою. Як говориться в частині 5 ст. 68, під час призначення покарання співучасникам злочину суд, керуючись положеннями статей 65–67 КК України, враховує характер і ступінь участі кожного з них у вчиненні злочину. Отже, його не обмежено в питанні призначення покарання за злочин, учинений у співучасті на кшталт приписів, якими встановлено правила призначення покарання за незакінчений злочин. Головне тут – дотримання положень статті 65 з урахуванням змісту статей 66 і 67 КК. Ну і, звісно ж, таке покарання суд має призначати з огляду на те, якою були роль і характер дій кожного зі співучасників злочинного діяння. Очевидним є те, що організатор і виконавець злочину є, як правило, більш суспільно небезпечними особами в разі вчинення групових злочинів, а підбурювач і пособник – навпаки, менш небезпечними. Зважаючи на це, суд і повинен призначити покарання, використовуючи статті 65–67 КК України.

5. ПРИЗНАЧЕННЯ БІЛЬШ М'ЯКОГО ПОКАРАННЯ, НІЖ ПЕРЕДБАЧЕНО ЗАКОНОМ

За наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання й істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може, крім випадків засудження за корупційний злочин, призначити основне покарання нижче за найнижчу межу, встановлену в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК за цей злочин. У цьому випадку він не має права призначити покарання нижче за найнижчу межу, встановлену для такого виду покарання в Загальній частині КК. Так, за вчинення злочину, за який передбачається основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних

мінімумів доходів громадян, суд з підстав, передбачених цією частиною, може призначити основне покарання у вигляді штрафу, розмір якого буде не більше ніж на чверть нижчим за найнижчу межу, встановлену в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК.

Саме таке формулювання умов призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, містить чинний КК України (ч. 1 ст. 69). З огляду на нього стає зрозумілим, що юридичний сенс призначення такого покарання полягає в тому, що суд за умови дотримання певних законодавчих критеріїв, про які скажемо нижче, є повноважним призначити основне покарання нижче за найнижчу межу, встановлену в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК за цей злочин. Отже, **призначення більш м'якого покарання**, ніж передбачено законом, фактично **проявляється** у такому:

а) *призначенні основного покарання нижче за найнижчу межу, встановлену в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК;*

б) *переході до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК за цей злочин.*

Одразу зазначимо, що в разі застосування приписів частини 1 ст. 69 суд є повноважним за наявності певних підстав застосувати лише один із двох зазначених варіантів більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. При цьому, як зазначається у цій же частині кримінально-правової норми, призначаючи основне покарання нижче за найнижчу межу, суд лімітується визначенням мінімальної межі призначуваного у такий спосіб покарання мінімальної межею, визначеної для такого покарання в Загальній частині КК. Це означає, що, призначаючи, наприклад, покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк нижче від найнижчої межі, передбаченої санкцією кримінально-правової норми Особливої частини, суд не може призначити його менше одного року позбавлення волі, адже такий рік визначено в Загальній частині КК як мінімальний для цього виду покарання.

Цікавою виглядає законодавча логіка щодо призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, якщо таким покаранням є штраф. Як зазначається в частині 1 ст. 69 КК, за вчинення злочину, за який передбачається основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, суд із підстав, передбачених цією частиною, може призначити

основне покарання у вигляді штрафу, розмір якого не більше ніж на чверть є нижчим за найнижчу межу, встановлену в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК. Загалом усе виглядає зрозуміло, але в чинному КК є також інша норма – стаття 53, якою визначається призначення покарання у вигляді штрафу за певних випадків. Відповідно до редакції частини 2 ст. 53 за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або доходу, отриманого внаслідок вчинення злочину, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини кримінального кодексу.

Отже, вирішуючи питання про застосування приписів частини 1 ст. 69 КК, коли йдеться про штраф як про основне покарання, суд, знижуючи на чверть розмір штрафу, визначеного санкцією норми Особливої частини КК, повинен ураховувати, щоб той у підсумку не виявився нижчим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або дохід, отриманий внаслідок вчинення злочину, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України.

Що стосується переходу судом до іншого, більш м'якого покарання, ніж передбачено санкцією норми Особливої частини КК, то їх перелік законодавчо не обмежується, а тому, у принципі, суд повноважний застосувати щодо винуватої особи будь-який з основних видів покарання, передбачених Розділом X Загальної частини КК. При цьому суд має зафіксувати в обвинувальному висновку чіткі строк або розмір основного покарання, яким він замінив основне покарання, передбачене за певний злочин санкцією норми, що його встановлює в Особливій частині. Застосовуючи інший, не передбачений нормою Особливої частини вид покарання, суд має дотримуватись правил (межі, умови), встановлених для обраного ним виду покарання в Загальній частині.

Ще однією гарантією можливого поліпшення правового становища винуватої особи, закріпленою в кримінальному законі, є припис частини 2 ст. 69, відповідно до якого суд на підставах, передбачених у частині 1 цієї статті, може не призначати додаткового покарання, передбаченого в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК як обов'язкове, за винятком випадків призначення покарання за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Як відомо, додаткові покарання можуть бути обов'язковими та необов'язковими. Саме такі типи додаткових покарань контекстуально впливають з аналізу низки положень Особливої частини КК України. Якщо додаткове покарання є обов'язковим, то в санкції норми Особливої частини зазначається безальтернативність застосування такого виду покарання, наприклад, словами «з конфіскацією майна». Необов'язковий же характер додаткового виду покарання в кримінальному законі визначається словами на кшталт «з конфіскацією майна або без такої».

Необов'язкові додаткові види покарань у санкціях статей Особливої частини КК за загальним правилом віддаються на розсуд суду, чого не можна сказати про обов'язкові додаткові види покарань. Утім, за наявності підстав застосування приписів частини 1 ст. 69 судовий розсуд може поширюватись і на них, при цьому ч. 2 ст. 69 не визначаються чіткі критерії можливості непризначення обов'язкового додаткового виду покарання. Точніше, вони визначаються лише стосовно призначення покарання за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У всіх інших випадках, очевидно, доцільно спиратись на критерії, визначені в частині 1 ст. 69 для основних видів покарань.

Із системного аналізу положень останньої кримінально-правової норми можна зробити висновок, що цими критеріями є такі:

1) наявність кількох (тобто двох або більше) обставин, що пом'якшують покарання й істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину;

2) урахування особи винуватої особи;

3) відсутність факту засудження за корупційний злочин (злочини).

Стосовно першого критерію варто зазначити, що будь-які дві або більше обставини утворюватимуть його «дієздатність». При цьому закон не визначає, до яких положень має звертатись суд, визначаючи згадані обставини, а це з огляду на приписи статті 66 КК України дає підстави для висновку, що такі обставини можуть як передбачатись законодавчо, так і визначатись судом самостійно протягом розгляду ним кримінальної справи. Головне, щоб таких підстав було не менше двох, адже саме на кількісному характері акцентує свою увагу законодавець у частині 1 ст. 69 КК України.

Що стосується урахування особи винуватого як критерію призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, то тут, очевидно, слід говорити про те, що така особа повинна мати цілком позитивні індивідуальні, службові й інші характеристики, займатись

суспільно корисною діяльністю, не мати судимостей за умисні злочини, мати родину, роботу, дітей тощо. Цей перелік не є зразковим, і так він само не є вичерпним. У практиці будь-які обставини або чинники, що максимально позитивно характеризуватимуть особу винуватого, можуть бути використані судом під час визначення можливості застосування щодо такої особи положень статті 69.

Третім критерієм закон визнає відсутність факту засудження за корупційний злочин (злочини). На нашу думку, такий законодавчий припис означає не лише ситуації, коли особа вчинила тільки корупційний злочин, але й ті, коли вона вчинила два або більше злочинів за умов, що один чи більше злочинів були вчинені завдяки вчиненню корупційного злочину. У будь-якому разі такий висновок є логічним з огляду також на те, що виписано в законі, й на те, що наявність у діяч винуватої особи одного зі злочинів, що за кримінально-правовим статусом належать до корупційних, робитиме нікчемною логіку застосування приписів частини 1 ст. 69. У випадку ж, коли в діяч особи вбачатиметься сукупність злочинів, один із яких становитиме корупційне діяння, але таке діяння не матиме жодного зв'язку з іншими злочинами (злочином), можливість застосування положень статті 69 КК України щодо злочинів, що не є корупційними, виглядатиме, на нашу думку, обґрунтованою.

6. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ ЗЛОЧИНІВ

Правила призначення покарання за сукупністю злочинів урегульовано в чинному КК України статтею 70. Як визначено в частині 1 зазначеної кримінально-правової норми, в разі сукупності злочинів суд, призначивши покарання (основне та додаткове) за кожний злочин окремо, визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань.

З огляду на такий припис обґрунтованим виглядає висновок, що законодавець передбачив саме два «основних» *правила* призначення покарання за сукупністю злочинів: 1) шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим; 2) шляхом повного чи часткового складання призначених покарань. При цьому обидва ці правила набуватимуть дієвості лише після того, як судом буде призначене покарання за кожен зі злочинів, учинених у сукупності. Фактично схема призначення покарання за сукупністю злочинів виглядатиме так: призначення покарання (основного та додаткового) за перший

злочин – призначення покарання (основного та додаткового) за другий злочин – призначення остаточного покарання (або шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим, або шляхом повного чи часткового складання першого та другого покарань). Питання вибору того чи іншого правила призначення покарання за сукупністю злочинів законодавчо віднесено до компетенції суду, отже, є його правом.

У разі поглинення менш суворого покарання більш суворим, як правило, реалізується принцип економії кримінально-правової репресії. Держава в особі суду певної інстанції фактично знецінює в каральному сенсі зміст одного покарання за умов достатності іншого для досягнення цілей, що ставляться перед інститутом покарання.

У разі складання покарань говорити про втілення вищезазначеного принципу гіпотетично, звісно, можна, наприклад, коли суд попри тяжкість чи зухвалість вчиненого злочину (злочинів) призначає винуватій особі покарання, нехай і додаючи їх без застосування максимальних пропорцій покарання. Суд, як передбачено у частині 1 ст. 70, може застосовувати як повне, так і часткове складання покарань, тобто він може додати або певні частини із законодавчо передбачених розмірів покарань, або додати такі строки один до одного повністю, якщо це дозволятимуть правила ст. 70.

Правила призначення покарання за сукупністю злочинів при цьому не вичерпуються змістом диспозиції частини 1 ст. 70 КК України. Певні деталі їх функціонування визначено в частинах 2–4 цієї кримінально-правової норми. Так, відповідно до частини 2 статті, що розглядається, у разі складання покарань остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається в межах, установлених санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України, яка передбачає більш суворе покарання. Якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для цього виду покарання в Загальній частині КК України. Якщо хоча б за один з учинених злочинів призначено довічне позбавлення волі, то остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом поглинення будь-яких менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

Як бачимо, з цієї норми випливає низка «додаткових» правил, якими ілюструється механізм функціонування «основних» правил призначення покарання за сукупністю злочинів. По-перше, у разі складання покарань остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається в межах, установлених санкцією статті (санкцією частини

статті) Особливої частини КК України. Це означає, що за загальним правилом суд, призначаючи покарання за сукупністю злочинів, повноважний призначити остаточне покарання лише в межах, установлених санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України, наприклад у випадку призначення покарання за сукупністю злочинів, передбачених частиною 1 ст. 185 і частиною 1 ст. 296, суд за відсутності інших пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин не може призначити остаточне покарання, суворіше за позбавлення волі на строк понад 3 роки (таке покарання є найсуворішим з огляду на санкції частин перших статей 185 і 296 КК України).

По-друге, якщо хоча б один із злочинів є умисним тяжким або особливо тяжким, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю злочинів у межах максимального строку, встановленого для цього виду покарання в Загальній частині КК України, тобто кримінальний закон у такому випадку дозволяє суду під час призначення покарання за сукупністю злочинів вийти за межі санкції статті Особливої частини КК, якою передбачається більш суворе покарання, орієнтуючись при цьому на максимальний строк, передбачений для конкретного виду покарання Загальною частиною кодексу, наприклад призначаючи покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк за сукупністю злочинів, передбачених частиною 1 ст. 121 (умисний тяжкий злочин, де максимальне покарання становить 8 років позбавлення волі) і ч. 3 ст. 152 (особливо тяжкий злочин, де максимальне покарання – 12 років позбавлення волі), суд повноважний вийти за межі максимального строку (у нашому випадку – 12 років позбавлення волі), передбаченого нормою Особливої частини КК (ч. 3 ст. 152), та призначити остаточне покарання у вигляді позбавлення волі на строк до п'ятнадцяти років включно, оскільки саме 15 років – це максимальний термін, на який може бути призначений розглядуваний вид покарання відповідно до положень Загальної частини КК (ст. 63).

Водночас, як говорить закон, якщо хоча б за один з учинених злочинів судом призначено довічне позбавлення волі, то остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом поглинення ним будь-яких менш суворих покарань. При цьому важливо пам'ятати, що довічне позбавлення волі як вид покарання може бути призначене судом лише у випадках, спеціально передбачених кодексом, і лише, якщо суд не вважатиме за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Фактично довічне позбавлення волі може призначатись лише тоді, якщо воно передбачається відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК України. Складання покарань у

разі сукупності злочинів, якщо за один із них призначається довічне позбавлення волі, із зрозумілих причин не застосовується.

Призначаючи остаточне покарання, суд, як встановлено в частині 3 ст. 70 КК, до основного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, може приєднати додаткові покарання, призначені ним за злочини, у вчиненні яких особу було визнано винною. Вочевидь слід погодитись із думкою про те, що таке законодавче формулювання норми є не зовсім коректним з юридичної точки зору, адже, поперше, якщо судом додаткове покарання (нехай навіть і з факультативним характером) усе ж таки було призначене, то суд не може відмовитись у його приєднанні до основного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, бо таке покарання є частиною вироку суду, а, по-друге, якщо санкція норми містить додаткове покарання, яке має статус обов'язкового, суд не може ігнорувати таке покарання в своєму вирокі й повинен його призначити за будь-яких обставин.

Цікаве положення сформулював законодавець у частині 4 ст. 70 КК України. Так, відповідно до цієї норми, якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому злочині, вчиненому ним до ухвалення попереднього вироку, покарання йому призначається за правилами, передбаченими в частинах 1–3 зазначеної статті. У цьому випадку до строку покарання, остаточного призначеного за сукупністю злочинів, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вирокі, за правилами, передбаченими в статті 72 КК України.

Такої нормою фактично визначається «особливий» порядок призначення покарання за сукупністю злочинів. Його особливість полягає в тому, що остаточне покарання призначається спочатку за злочин, який не було враховано (не був розкритий, не була доведена винуватість особи, що його вчинила, тощо) під час винесення обвинувального вироку за інший злочин (злочини). Потім призначається покарання з урахуванням «нового» злочину та злочину (злочинів), за які суд уже призначив покарання у попередньому вирокі. При цьому урахуванню має підлягати саме остаточне покарання, призначене за попереднім вирокі, а не за кожне зі злочинів, якщо їх було декілька. І, врешті-решт, якщо особа вже почала відбувати покарання за попереднім вирокі, таке покарання зараховується за умов допустимості (з урахуванням приписів статті 72) до остаточного призначеного покарання. У підсумку маємо покарання, яке особа має відбувати. Якщо ж особа не розпочала відбувати покарання за попереднім вирокі або ж була звільнена від відповідальності, вищезазначене зарахування не відбувається.

7. ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЗА СУКУПНІСТЮ ВИРОКІВ

Відповідно до частини 1 ст. 71 КК України, якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив новий злочин, суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком.

Як бачимо, призначення покарання за сукупністю вироків певною мірою відрізняється від його призначення за сукупністю злочинів. За загальним правилом тут допускається лише повне або часткове приєднання частини покарання за попереднім вироком до покарання, призначеного за новим вироком. При цьому приєднується саме невідбута частина покарання, а не весь строк, на який воно було призначене. Правило ж поглинання, що використовується в сусідньому кримінально-правовому інституті, може застосовуватись лише у двох випадках:

1) коли за один зі злочинів призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі (ч. 2 ст. 71) – у такому разі довічним позбавленням волі поглинаються всі інші покарання, призначені за іншими вирокami;

2) коли одне з покарань є призначеним у максимальному розмірі (ч. 4 ст. 71) – у такому разі покарання, призначене у максимальному розмірі, поглинає інший вид покарання, призначений у меншому розмірі.

В усіх інших випадках поглинання одного покарання іншим у разі його призначення за сукупністю вироків не допускається.

Не позбавлене особливостей і призначення покарання шляхом їх складання, або, як встановлено в частині 1, повного або часткового приєднання невідбутої частини покарання за попереднім вироком до покарання, призначеного за новим вироком. Так, у разі складання покарань за сукупністю вироків, як говориться в частині 2 ст. 71 КК, загальний строк покарання не може перевищувати максимального строку, встановленого для цього виду покарання в Загальній частині КК України. Отже, на відміну від призначення покарання за сукупністю злочинів, де за загальним правилом покарання має призначатись з огляду саме на максимальний розмір санкції норми Особливої частини, що передбачає відповідальність за вчинений винуватою особою злочин, і суд не може вийти за межі таких санкції, інститут призначення покарання за сукупністю вироків у своєму загальному розумінні виходить із того, що максимальний строк покарання може бути більшим, ніж це передбачено нормами Особливої частини. Водночас

такий строк не може перевищувати максимуму строку, визначеного для конкретного виду покарання в Загальній частині КК.

Цією ж нормою кримінальний закон установлює, що в разі складання покарань у вигляді позбавлення волі загальний строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків, не повинен перевищувати п'ятнадцяти років, а у випадку, якщо хоча б один із злочинів є особливо тяжким, загальний строк позбавлення волі може бути більшим за п'ятнадцять років, але не повинен перевищувати двадцяти п'яти років. Як бачимо, за певних випадків кримінальний закон допускає можливість призначення покарання у вигляді позбавлення волі понад максимальний термін, визначений для цього виду покарання в Загальній частині КК (ст. 63). Це чи не єдиний випадок, за винятком заміни довічного позбавлення волі на підставі акта помилування, коли винуватій особі може призначатись покарання у вигляді позбавлення волі понад установлену статтею 63 максимальну його межу.

Призначене хоча б за одним із вироків додаткове покарання або невідбута його частина за попереднім вирокком, як установлює частина 3 ст. 71 КК, підлягає приєднанню до основного покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків. Отже, таке питання, з юридичної точки зору, набагато коректніше втілює зміст кримінально-правової політики України, на відміну від того, як його віддзеркалено в аналогічній частині статті 70. Законодавець у частині 3 ст. 71 чітко визначає, що у випадку, коли додаткове покарання було призначене за одним із вироків, воно підлягає приєднанню до основного покарання.

Цікаве положення, що стосується правил призначення покарання за сукупністю вироків, втілено законодавцем у частині 4 ст. 71. Так, остаточно покарання за сукупністю вироків, крім випадків, коли воно визначається шляхом поглинання одного покарання іншим, призначеним у максимальному розмірі, має бути більшим за покарання, призначеного за новий злочин, а також за невідбуту частину покарання за попереднім вирокком. Це означає, що остаточно призначене покарання за сумою двох чи більше вироків має бути більшим за кожне з попередньо призначених покарань, якщо тільки не йдеться про призначення покарання шляхом поглинення одного іншим. Раніше зазначалось – і саме на цьому наголошує кримінальний закон, що поглинення покарань у разі їх призначення за сукупністю вироків може відбуватись лише тоді, коли одним із призначених покарань є довічне позбавлення волі. Із зрозумілих причин ні про яке складання чи приєднання покарань у такому разі говорити недоцільно. Натомість це

не стосується всіх інших видів покарань, які можуть призначатись за сукупністю вироків. Наприклад, якщо за першим вироком суд призначив 5 років позбавлення волі, а за другим – 3 роки позбавлення волі, то в підсумку формула остаточного вироку повинна мати наслідком призначене покарання у вигляді позбавлення волі на строк, більший за 5 років позбавлення волі.

Якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив два або більше злочинів, суд призначає покарання за ці нові злочини за правилами, передбаченими у статті 70 КК України, а потім до остаточного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, повністю чи частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком у межах, установлених у частині 2 цієї статті. Такий порядок визначається частиною п'ятою ст. 71 КК України. Як бачимо, реалізація інституту призначення покарання за сукупністю злочинів тут здійснюється за допомогою приписів, визначених у межах інституту призначення покарання за сукупністю злочинів, принаймні на першій умовній стадії. Фактично маємо таке: за умови вчинення засудженою особою двох або більше суспільно небезпечних діянь, передбачених чинним КК України до повного відбуття нею покарання за попереднім вироком суд спочатку призначає покарання за кожне таке діяння окремо, використовуючи правила статті 70, потім – остаточне покарання, також на підставі приписів ст. 70, а потім, маючи вирок, приєднує до нього невідбуту частину покарання, яке особа відбувала попередньо з огляду на положення частини 2 ст. 71 КК.

8. ПРАВИЛА СКЛАДАННЯ ПОКАРАНЬ І ЗАРАХУВАННЯ СТРОКУ ПОПЕРЕДНЬОГО УВ'ЯЗНЕННЯ. ОБЧИСЛЕННЯ СТРОКІВ ПОКАРАННЯ

Правила складання покарань і зарахування строку попереднього ув'язнення визначаються в чинному КК України статтею 72, яку поділено аж на шість частин, а подекуди ще й на пункти й навіть підпункти.

За загальним правилом, установленим у частині 1 ст. 72, у разі складання покарань за сукупністю злочинів і сукупністю вироків менш суворий вид покарання переводиться в більш суворий вид, виходячи з такого їх співвідношення:

1) одному дню позбавлення волі відповідають (пункт 1): а) один день тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців

або арешту; б) два дні обмеження волі; в) три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт; г) вісім годин громадських робіт;

2) одному дню тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або арешту відповідають (пункт 2): а) два дні обмеження волі; б) три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт;

3) одному дню обмеження волі відповідають три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт (пункт 3);

4) одному дню обмеження волі або арешту відповідають вісім годин громадських робіт (пункт 4).

Отже, це говорить про те, що в будь-якому випадку складання покарань із попереднім їх переведенням одне в інше (якщо для такого виду покарання переведення допускається за законом), таке складання завжди має відбуватись за схемою «менш суворе покарання – в більш суворе», і ніяк інакше.

Під час призначення покарання за сукупністю злочинів або вироків у вигляді виправних робіт або службових обмежень для військовослужбовців складанню підлягають, як зазначається у частині 2 ст. 72, лише строки цих покарань. Розміри відрахувань із заробітку засудженого складанню не підлягають та обчислюються за кожним вироком самостійно. Це означає, що у разі призначення, зокрема, виправних робіт як виду покарання за сукупністю злочинів чи вироків суд має право складати лише строки таких робіт (наприклад, 6 місяців і 8 місяців, або 1 рік і 6 місяців) або службових обмежень для військовослужбовців. При цьому призначені судом суми відрахувань (вони встановлюються судом у межах від 10 до 20 відсотків із заробітку засудженого), які відраховуватимуться протягом строку відбування покарання, складанню не підлягають та обчислюються окремо за кожним вироком.

З огляду на те, що виправні роботи як вид покарання відповідно до статті 57 КК України можуть бути призначені на строк від 6 місяців до 2 років, суд, складаючи покарання за правилами статті 72, не може вийти за ці межі. Отже, максимальний термін остаточного покарання у вигляді виправних робіт не повинен перебільшувати двох років. Що стосується осіб, які стали непрацездатними після постановлення вироку суду, за яким призначено виправні роботи, суд на підставі частини 3 ст. 57 КК України може замінити такі роботи штрафом із розрахунку «три встановлені законодавством неоподатковувані мінімуми доходів громадян за один місяць виправних робіт».

Призначаючи покарання, зокрема у вигляді виправних робіт, у максимальному розмірі за одним вироком і мінімальному чи також максимальному або «середньому» розмірах за іншим, суд має застосувати «правило поглинання», адже складання у такому випадку вийде за максимальні межі, встановлені статтею 57 КК, і таким чином становитиме порушення закону. Вочевидь, було б правильно визначити це в нормі закону, утримуючись від відповідних аналогій, як це відбувається зараз.

Належної законодавчої регуляції заслуговує й питання обчислення розмірів відрахувань із заробітку засудженого в результаті складання строків виправних робіт або поглинення одним строком (більшим) такого ж покарання іншого строку (меншого). Особливо це стосується, на нашу думку, тих ситуацій, коли, наприклад, за одним вироком судом призначено виправні роботи з меншим строком, але з більшим відсотком відрахувань, а за іншим – такі ж роботи, але, навпаки, з більшим строком виправних робіт і меншим розміром відрахувань. Гіпотетично таку ситуацію можна вирішити в такий спосіб: а) скласти строки виправних робіт (якщо дозволятиме остаточний «залишок»), а розміри відрахувань прив'язати до раніше встановлених строків; б) застосувати «правило поглинання», за допомогою якого виправні роботи в максимальному розмірі поглинуть виправні роботи за іншими вироком, а відрахування буде здійснюватись за такою логікою: з більшим відсотком – протягом усього встановленого відповідним вироком строку, а з меншим – протягом строку, що залишиться. Утім, усе це фактично або аналогія, або вимушена кримінально-правова фікція.

Основні покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в разі призначення їх за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків складанню з іншими видами покарань не підлягають і виконуються самостійно (ч. 3 ст. 72). При цьому додаткові покарання різних видів у всіх випадках виконуються, як говориться в законі (ч. 4), самостійно.

З огляду на законодавчий припис, передбачений частиною 4 розглядуваної статті, небезпідставним виглядатиме висновок про те, що додаткові покарання одного виду можуть складатись, за певних обставин – з урахуванням особливостей «процедури поглинення більшим покаранням меншого» в обвинувальному вирокі суду. Прямої заборони цього в КК України не передбачено. Головне, щоб судом були дотримані максимальні розміри таких додаткових покарань під час процедур складання чи поглинення.

Водночас за деяких обставин складання навіть однакових додаткових видів покарань на практиці навряд чи буде можливим. Йдеться

про такі види, як «позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю», а також «позбавлення військового, спеціального звання, рангу чину, кваліфікаційного класу». В обох таких випадках назва покарання звучатиме однаково, але фактичні обмеження можуть стосуватись різних фактів. Отже, у таких випадках зазначені додаткові види покарань складанню не підлягатимуть і мають відбуватись окремо відповідно до того, яким змістом їх наповнено судом у конкретному випадку.

Частиною п'ятою ст. 72 встановлюється, що попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день або за правилами, передбаченими у частині 1 цієї статті. Загалом попереднє ув'язнення не є видом покарання, але, враховуючи той факт, що протягом дії зазначеного процесуального заходу особа, яка йому піддається, фактично позбавляється волі, застосування цього заходу щодо винуватої особи створює підстави для подальшого зарахування строку перебування під вартою у строк покарання.

Водночас у разі призначення покарань, не зазначених у частині 1 цієї статті, суд, урахувавши попереднє ув'язнення, може пом'якшити покарання або повністю звільнити засудженого від його відбування. Такий законодавчий припис є фактично самостійним видом звільнення від покарання та його відбування, адже жоден з існуючих у чинному КК України кримінально-правових інститутів, що регулюють питання звільнення від покарання та його відбування, зазначене питання не регулює. Тож, з огляду на те, що в частині 1 ст. 72 як основні покарання не розглянуто лише штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю, саме на них слід орієнтуватись суду під час вирішення питання про застосування речення другого ч. 5 ст. 72. Слід, вочевидь, погодитись із думкою, що, застосовуючи розглядуваний припис у разі призначення, зокрема, штрафу як основного виду покарання, суд може встановити розмір штрафу нижче за найнижчу межу, встановлену в нормі Особливої частини з дотриманням при цьому мінімальних меж, визначених для такого виду покарання в Загальній частині. Такий висновок не суперечитиме здійсненню кримінально-правової політики держави, адже кодексом не конкретизується, до яких меж суд є повноважним пом'якшувати не зазначені в частині 1 ст. 72 покарання. При цьому існують правила призначення конкретних видів покарань, серед яких є і штраф, якими регулюються питання визначення мінімальних і максимальних розмірів. І саме за них, за загальною логікою, суд виходити не може.

У частині 6 ст. 72 КК зазначається, що встановлені в частині 1 цієї статті правила співвідношення видів покарань можуть застосовуватись і в інших випадках, передбачених Загальною частиною КК України. Такий припис, на нашу думку, стосується низки статей, що регулюють питання призначення покарання, але найбільшої мірою його можна використовувати під час призначення покарання під кутом зору статей 66–69¹ КК України.

Питання обчислення строків покарання в чинному КК України врегульовано у статті 73 КК України. Відповідно до цієї кримінально-правової норми строки покарання обчислюються, відповідно, в роках, місяцях і годинах. Це означає, що будь-які інші варіанти розрахунку строків і розмірів покарання, як-от добами чи днями, а також тижнями, декадами, півріччями, тощо законом не допускаються.

Єдиним винятком із цього правила (також прописаним у ст. 73) є правило обчислення строків покарання в разі заміни або складання покарань, а також у разі зарахування попереднього ув'язнення. У таких випадках кримінальний закон допускає можливість обчислення строків покарання у днях. Але, підкреслюємо, таке обчислення є виключним варіантом і набуватиме актуальності лише у вищезазначених випадках.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Перерахуйте основні принципи призначення покарання.
2. Які загальні засади призначення покарання визначаються чинним КК України?
3. Назвіть обставини, що пом'якшують покарання.
4. Які існують особливості призначення покарання, визначені кримінальним законом, за наявності обставин, що його пом'якшують?
5. Перерахуйте обставини, що обтяжують покарання.
6. Чи може суд визнати ту чи іншу обставину обтяжуючою? Чи може він не визнати ту чи іншу обставину такою, що обтяжує покарання?
7. Яким є загальний порядок призначення покарання за сукупністю злочинів?
8. Які особливості допускає кримінальний закон під час призначення покарання за сукупністю злочинів?
9. Опишіть загальний порядок призначення покарання за сукупністю вироків.
10. Назвіть умови для призначення покарання вище за встановлену у Загальній частині максимальну межу.

11. У яких випадках допускається поглинення одним покаранням іншого покарання під час процедури призначення покарань за сукупністю вироків?

12. У яких випадках не допускається складання покарань?

13. Який існує порядок переведення покарань одне в інше (за видами)?

14. Що відбувається з додатковим покаранням у разі призначення покарань за сукупністю вироків?

15. Як відбуваються додаткові вид покарань? У чому полягає особливість відбування виправних робіт у разі їх складання за сукупністю вироків?

16. Які покарання не підлягають складенню за сукупністю злочинів і вироків?

17. Чи передбачається законом порядок зарахування попереднього ув'язнення у строк покарання? Якщо так, то який існує порядок? Якщо ні, то як вирішується таке питання під час призначення покарання?

18. Яким чином у КК України вирішується питання призначення більш м'якого покарання, ніж це передбачено законом?

19. Які існують виключення можливості непризначення судом додаткового обов'язкового покарання?

20. Яким чином обчислюються строки виконання покарань? У яких випадках покарання може обчислюватись у днях?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажанов М. И. Назначение наказания по советскому уголовному праву // Избранные труды / сост.: В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитонова, Е. В. Шевченко ; отв. ред. В. Я. Тацкий. – Харьков : Право, 2012. – 1244 с.

2. Дядькин Д. С. Теоретические основы назначения уголовного наказания: алгоритмический поход / Д. С. Дядькин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 510 с.

3. Зінченко І. О. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : монографія / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін. – Харків : ФІНН, 2008. – 336 с.

4. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / за заг. ред. О. М. Литвинова та А. Х. Степанюка. – Київ : Дакор, 2015. – 632 с.

5. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия / А. Ф. Мицкевич. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 327 с.

6. Непомнящая Т. В. Назначение уголовного наказания: теория, практика, перспективы / Т. В. Непомнящая. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – 781 с.

7. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України : монографія / В. В. Полтавець ; наук. ред. Л. М. Кривоченко. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. – 240 с.

8. Постанови Пленуму Верховного Суду України у справах кримінальної спеціалізації / уклад. О. М. Литвинов, А. М. Яценко. – Харків : Константа, 2018. – 320 с.

9. Скрябин М. А. Общие начала назначения наказания и их применение к несовершеннолетним / М. А. Скрябин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 123 с.

10. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением / И. Я. Фойницкий. – М. : Добросвет, 2000. – 464 с.

ТЕМА 18

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ

1. *Поняття звільнення від покарання та його види.*
2. *Звільнення від покарання у зв'язку з утратою особою суспільної небезпечності.*
3. *Звільнення від відбування покарання з випробуванням.*
4. *Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років.*
5. *Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.*
6. *Умовно-достокове звільнення від відбування покарання.*
7. *Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким.*
8. *Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.*
9. *Звільнення від покарання за хворобою.*
10. *Звільнення від покарання на підставі Закону України про амністію або акта про помилування.*

1. ПОНЯТТЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВИДИ

Спираючись на превентивну функцію, в КК України закладено окремі положення, які мають певною мірою гуманістичний характер. До таких положень у повному обсязі можна віднести кримінально-правові норми Розділу XII «Звільнення від покарання та його відбування». Передбачення законодавцем інституту звільнення від покарання та його відбування покликано сформуванню в суспільстві домінацію законслухняної поведінки та гуманістичного ставлення до осіб, які зробили помилку, порушивши закон. У теорії кримінального права під **звільненням від покарання та його відбування** розуміють відмову суспільства в особі держави від застосування покарання до особи, визнаної судом винною у вчиненні злочину.

При цьому необхідно відрізнити звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування.

Звільнення від покарання можна застосовувати тільки до тієї особи, яку засуджено судом за вчинений нею злочин і стосовно якої існує обвинувальний вирок суду. У свою чергу, звільнення від кримінальної відповідальності застосовується до винесення обвинувального рішення суду, тобто до призначення покарання. У цьому полягає ключова відмінність цих двох кримінально-правових інститутів. Крім того, в обох випадках на законодавчому рівні закріплено власні підстави існування та виникнення, власні кримінально-правові наслідки тощо.

Поділ передбачених кримінальним законом випадків звільнення від покарання на види здійснюється в межах тієї чи іншої класифікації. Класифікації звільнень від покарання розробляються на підставі запроваджених критеріїв поділу або групування за видами. Під критеріями розуміють ті характерні ознаки, які надають можливість об'єднати різні випадки звільнень від відбування покарання в ті чи інші групи.

У теорії кримінального права існують декілька підходів до визначення видів звільнення від покарання.

Безпосередньо в самому КК України (ч. 1 ст. 74 КК України) законодавець передбачив власний погляд на такі види, як звільнення засудженого від покарання, звільнення засудженого від подальшого відбування покарання, заміна покарання більш м'яким покаранням і пом'якшення призначеного покарання. Можуть бути виділені такі групи: звільнення від відбування покарання, звільнення від подальшого відбування покарання, безумовні та умовні види звільнення від покарання¹. На підставі характеру впливу на особу, яка вчинила злочин, можна виділити такі різновиди звільнень від покарання: заохочувальні, примусові та квазізаходи². Є. О. Письменський пропонує виділяти види звільнень від покарання за такими напрямками: 1) за ступенем обов'язковості застосування звільнення від покарання та його відбування: обов'язкові (імперативні) та факультативні (дискреційні); 2) за наявністю спеціальних обов'язків у засудженої особи після її звільнення – умовні та безумовні; 3) за юридичними фактами, з якими законодавець пов'язує звільнення від покарання та його відбування: пов'язані з поведінкою особи, яка звільняється від покарання;

¹ Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. Киев : Наук. думка, 1987. С. 65–71.

² Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. Київ : Байре, 2014. С. 290–303.

зумовлені певною подією, незалежно від поведінки особи, яка звільняється від покарання¹.

Найбільш розширену й обґрунтовану класифікацію видів звільнення від покарань запропонував свого часу Ю. В. Баулін: 1) залежно від «ступеня наближеності» покарання до особи, яка вчинила злочин (звільнення від призначення покарання; звільнення від відбування покарання, призначеного судом; звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання); 2) залежно від того, правом чи обов'язком суду є звільнення особи від покарання (обов'язкові види звільнення від покарання; факультативні види звільнення від покарання); 3) залежно від того, чи висуваються певні умови щодо подальшої поведінки особи, звільненої від покарання (умовні, або неостаточні види звільнення від покарання й безумовні, чи остаточні види звільнення від покарання)².

Алгоритм їх характеристики містить у собі обов'язкові моменти, на яких слід акцентувати увагу з метою повного розкриття змісту та сутності того чи іншого виду звільнення від покарання та його відбування.

По-перше, треба визначити та з'ясувати *поняття* такого виду звільнення.

По-друге, аналізуються *передумови звільнення*. До них кримінальний закон, як правило, відносить наявність виду покарання, його розмір, ті чи інші злочини, за які призначено покарання.

По-третє, з'ясовуються *підстави звільнення*. Справа полягає в тому, що кожний із видів звільнення передбачає закріплені на законодавчому рівні ті чи інші юридичні факти, наявність яких створює для суду право чи обов'язок звільнити особу від призначеного покарання.

По-четверте, окремі види звільнення сформульовано законодавцем таким чином, що вони висувають до засудженої особи перелік певних вимог, які вона повинна виконати для того, щоб її звільнили від покарання; треба обов'язково розглядати й розкривати зміст *умов звільнення*.

По-п'яте, під час аналізу того чи іншого виду звільнення існує необхідність з'ясувати *характер звільнення*, а саме – це право суду чи його обов'язок, тобто чи є характер обов'язковим або факультативним.

¹ Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. С. 106–113.

² Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2015. С. 423–425.

По-шосте, в межах характеристики звільнення від покарання та його відбування необхідно обов'язково зупинитись на *кримінально-правових наслідках* для особи застосування такого виду звільнення. При цьому можуть розглядатись як позитивні для особи, так і негативні для неї наслідки.

2. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ВТРАТОЮ ОСОБОЮ СУСПІЛЬНОЇ НЕБЕЗПЕЧНОСТІ

Сутність цього звільнення полягає в тому, що у випадку, якщо особа вчиняє злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, вона може бути за вироком суду звільнена від покарання, якщо буде визнано, що з урахуванням бездоганної поведінки й сумлінного ставлення до праці цю особу на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною (ч. 4 ст. 74 КК України).

Передумови звільнення: вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості, крім корупційного злочину.

Підстави звільнення: втрата особою суспільної небезпечності. При цьому законодавець наполягає на тому, що трансформація цієї особи стала можливою завдяки її бездоганній поведінці й сумлінному ставленню до праці.

Під *бездоганною поведінкою* розуміють позитивну поведінку особи як особистості та її позитивну поведінку в різних сферах людського існування, а сам: в сім'ї, в суспільстві, в трудовому (чи навчальному) колективі тощо. Крім того, обов'язково враховуються постзлочинна поведінка та ставлення особи до вчиненого нею злочину.

Під *сумлінним ставленням до праці*, як правило, розуміють зразкове виконання трудових обов'язків, успіхи у змаганнях, підвищення продуктивності праці, покращення якості продукції, зниження собівартості продукції тощо.

Характер звільнення є факультативним.

Кримінально-правові наслідки звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності. Наслідки цього виду звільнення мають для особи виключно позитивний характер – вона не лише не відбуває покарання, а й визнається такою, що не має судимості (ч. 3 ст. 88 КК України).

3. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ

Сутність цього виду звільнення від відбування покарання полягає в тому, що суд під час ухвалення вироку вирішує питання про можливість застосувати до особи звільнення від відбування покарання з установами для неї іспитового строку. У разі виконання засудженою особою його умов суд остаточно звільняє її від відбування покарання.

Передумови звільнення: призначення (погодження сторонами провадження) певних видів покарань, а саме виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років (ч. 1 ст. 75 КК України). Водночас із цим закон виключає із цього переліку передумов засудження особи за корупційний злочин.

Підстави звільнення:

– установа судом можливості виправлення засудженого без відбування покарання (ч. 1 ст. 75 КК України);

– наявність угоди про примирення або про визнання вини, в якій сторони узгодили застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням, що затверджено судом (ч. 2 ст. 75 КК України).

На етапі встановлення факту існування підстав звільнення особи від відбування з випробуванням суд повинен урахувати низку обставин, а саме:

- тяжкість учиненого особою злочину;
- безпосередньо власне особу винного;
- інші обставини справи (ч. 1 ст. 75 КК України).

Тяжкість злочину визначається насамперед тим, до якої категорії злочинів належить вчинене винним діяння відповідно до класифікації злочинів (ст. 12 КК України). Крім визначення категорії злочину, Пленум Верховного Суду України наголошує на тому, що треба зважати не лише на класифікацію злочинів, а і на особливості конкретного злочину й обставини його вчинення (п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 № 7).

Урахування особи винного передбачає з'ясування судом її різноманітних характеристик, які мали можливість тим чи іншим чином вплинути на її суспільно небезпечну поведінку. До таких характеристик, як правило, відносять вік особи, стан її здоров'я, поведінку до вчинення злочину як у побуті, так і під час роботи або навчання, ті чи інші обставини її минулого, склад сім'ї, матеріальний стан особи тощо.

Під іншими обставинами справи розуміють будь-які обставини, які можуть певною мірою пом'якшити ступінь суспільної небезпечності особи та призначення покарання.

Характер звільнення є факультативним.

Іспитовий строк. Цей вид звільнення передбачає встановлення судом іспитового строку тривалістю від одного до трьох років (ч. 4 ст. 75 КК України).

На час дії іспитового строку суд покладає на засуджену особу такі обов'язки:

- періодично з'являтися для реєстрації до уповноваженого органу з питань пробації;

- повідомляти уповноважений орган з питань пробації про зміну місця проживання, роботи або навчання (ч. 1 ст. 76 КК України).

Крім того, додатково суд може призначити засудженій особі ще низку обов'язків, а саме:

- попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого;

- не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації;

- працевлаштуватися або за направленням уповноваженого органу з питань пробації звернутися до органів державної служби зайнятості для реєстрації як безробітного та працевлаштуватися, якщо йому буде запропоновано відповідну посаду (роботу);

- виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою;

- пройти курс лікування від розладів психіки та поведінки внаслідок вживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб;

- дотримуватися встановлених судом вимог до вчинення певних дій, обмеження спілкування, пересування та проведення дозвілля (ч. 3 ст. 76 КК України).

На осіб, засуджених за злочини, пов'язані з домашнім насильством, суд може покласти інші обов'язки та заборони, а саме:

- заборону перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства;

- обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство вчинено стосовно дитини або у її присутності;

- заборону наближатися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати або тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин;

- заборону листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через

засоби зв'язку чи електронні комунікації особисто або через третіх осіб;

– направлення для проходження програми для кривдників або пробаційної програми (ч. 1 ст. 91¹ КК України).

У разі необхідності суд може покласти на засудженого один або декілька обов'язків.

Кримінально-правові наслідки звільнення від покарання з випробуванням. Цей вид звільнення передбачає виникнення як *позитивних*, так і *негативних наслідків*. При цьому їх закріплено на законодавчому рівні в статті 78 КК України.

До *позитивних наслідків* належать такі:

– засуджений, який виконав покладені на нього обов'язки та не вчинив нового злочину, після закінчення іспитового строку звільняється судом від призначеного йому покарання (ч. 1 ст. 78 КК України);

– погашення у зв'язку з цим судимості (ч. 3 ст. 90 КК України).

До *негативних наслідків* належать такі:

– суд направляє засудженого для відбування призначеного покарання (ч. 2 ст. 78 КК України);

– суд призначає йому покарання за сукупністю вироків (ч. 3 ст. 78 КК України).

4. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ ВАГІТНИХ ЖІНОК І ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ВІКОМ ДО СЕМИ РОКІВ

Сутність цього виду звільнення від відбування покарання полягає в тому, що суд під час ухвалення вироку вирішує питання про можливість застосувати до вагітної жінки або жінки, що має дитину у віці до семи років, звільнення від відбування покарання з установами для неї іспитового строку. У разі виконання засудженою жінкою умов такого строку суд остаточно звільняє її від відбування покарання.

Передумови звільнення: відбування засудженими жінками основного покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі, крім відбування ними покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного судом на строк більше п'яти років за тяжкі й особливо тяжкі злочини, а також за корупційні злочини.

Підстави звільнення:

– наявність у жінки стану вагітності;

– наявність у засудженої жінки дітей віком до семи років (ч. 1 ст. 79 КК України).

Умови звільнення. Під умовами звільнення від відбування покарання в цьому випадку розуміють конкретні обставини справи, які дозволяють суду з урахуванням можливості виконати засудженою особою вимог, передбачених у частині 5 ст. 79 КК України (не відмовлятися від дитини, не передавати її в дитячий будинок, не зникати з місця проживання, не ухилятися від виховання дитини та догляду за нею, виконувати покладені на неї судом обов'язки, не вчинювати правопорушення, що тягнуть за собою адміністративні стягнення), ухвалити рішення про звільнення жінки від відбування покарання на підставі ч. 1 ст. 79 КК України.

Характер звільнення є факультативним.

Іспитовий строк. Цей вид звільнення передбачає встановлення судом іспитового строку у межах строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами й до досягнення дитиною семирічного віку (ч. 1 ст. 79 КК України).

На час дії іспитового строку суд покладає на засуджену жінку обов'язки, як передбачаються в статті 76 КК України і розглядалися нами раніше.

Кримінально-правові наслідки звільнення від покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років. Цей вид звільнення передбачає виникнення як *позитивних*, так і *негативних наслідків*. Позитивні наслідки настають для засудженої особи в тому випадку, коли встановлений для неї іспитовий строк закінчився успішно, і полягають у звільненні її від відбування основного й додаткового покарання та погашенні у неї судимості.

Негативні наслідки для засудженої особи можуть виникати в певних ситуаціях, а саме:

– коли жінка відмовилася від дитини, передала її в дитячий будинок, зникла з місця проживання, ухиляється від виховання дитини чи догляду за нею, не виконує покладених на неї судом обов'язків, систематично вчиняє правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення та свідчать про її небажання стати на шлях виховання, суд за поданням контролюючого органу направляє засуджену для відбування покарання згідно з вироком суду (ч. 5 ст. 79 КК України);

– коли вона вчинила в період іспитового строку новий злочин, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у ст. ст. 71 і 72 КК України (ч. 6 ст. 79 КК України).

5. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗАКІНЧЕННЯМ СТРОКІВ ДАВНОСТІ ВИКОНАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИРОКУ

Суд, призначаючи особі покарання, зобов'язує державу одностороннім обов'язковим порядком реалізовувати призначене особі покарання через спеціально уповноважені державою органи. Справа полягає в тому, що засуджена особа не зобов'язана нести правові обмеження, які утворюють зміст покарання, з власної волі. Це є виключна компетенція спеціальних органів державної влади. Через це в юридичній літературі використовується термін «давність обвинувального вироку»: існує певний строк, установлений законом, протягом якого призначене покарання має бути виконано. Поряд із цим наголошується на давності виконання обвинувального вироку, яку означає закінчення встановлених у законі строків із дня набрання обвинувальним вироком законної чинності, протягом яких засуджений не відбув покарання, і вирок залишився невиконаним¹.

Строк давності виконання обвинувального вироку починає відлік із дня набрання ним законної чинності.

Передумовою звільнення є засудження особи за будь-який злочин із призначенням їй будь-якого виду основного покарання у будь-якому розмірі.

Не є передумовою цього виду звільнення засудження особи до будь-якого виду чи розміру покарання за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437–439 та ч. 1 ст. 442 КК України (ч. 6 ст. 80 КК України).

Підстави звільнення – закінчення строків давності виконання обвинувального вироку, при цьому причини невиконання вироку не повинні бути пов'язані з ухиленням засудженої особи від його виконання.

Відповідно до положень частини 1 ст. 80 КК України особа звільняється від відбування покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано в такі строки:

- 1) два роки – у разі засудження до покарання менш суворого, ніж обмеження волі;
- 2) три роки – у разі засудження до покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості;

¹ Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування: монографія / за наук. ред. А. А. Музики. Київ: Дакор, 2019. С. 373.

3) п'ять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також у разі засудження до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин;

4) десять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин, а також у разі засудження до позбавлення волі на строк не більше десяти років за особливо тяжкий злочин;

5) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин.

Протягом перебігу строків давності для особи можуть наставати негативні наслідки, які в законодавстві отримали поняття «зупинка перебігу давності» та «переривання перебігу давності».

Відповідно до положень частини 3 ст. 80 КК України відлік давності зупиняється, якщо засуджений ухиляється від відбування покарання. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання. У цьому разі строки давності, передбачені пунктами 1–3 ст. 80 КК України, подвоюються.

Перебіг давності переривається, якщо до закінчення строків, зазначених у частинах 1 та 3 цієї статті, засуджений вчинить новий середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин. Обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину (ч. 4 ст. 80 КК України).

Умови звільнення відсутні.

Характер звільнення є обов'язковим, але у випадку засудження особи до довічного позбавлення волі цей вид звільнення від покарання є факультативним (ч. 5 ст. 80 КК України).

Кримінально-правові наслідки звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку. Цей вид звільнення передбачає виключно позитивний характер для засудженої особи: вона не лише не відбуватиме того покарання, яке було призначено їй судом, а й з моменту звільнення не вважатиметься такою, що має судимість (ч. 3 ст. 88 КК України).

6. УМОВНО-ДОСТРОКОВЕ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ

Якщо засуджена особа під час відбування призначеного їй покарання довела своє виправлення, то подальше виконання такого покарання стає недоцільним. Кримінальний закон у такому разі передбачає

можливість звільнити цю особу від подальшого відбування покарання. Цей вид звільнення отримав назву «умовно-дострокове звільнення від відбування покарання» і був закріплений у положеннях статті 81 КК України. Сутність його полягає в тому, що засуджена особа звільняється від фактичного відбування призначеного покарання за певної умови.

Передумовами звільнення є засудження особи за будь-який злочин із призначенням їй певного виду основного покарання, а саме:

- виправні роботи;
- службове обмеження для військовослужбовців;
- обмеження волі;
- тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- позбавлення волі.

Що стосується додаткового покарання, то відповідно до пункту 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 2 таким покаранням визнається позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Підстави звільнення:

- якщо засуджений сумлінною поведінкою та ставленням до праці довів своє виправлення (ч. 2 ст. 81 КК України);
- якщо засуджений фактично відбув передбачену законом певну частину покарання (ч. 3 ст. 81 КК України).

Визначаючись із першою підставою, необхідно наголосити на тому, що її остаточне існування передбачає виправлення особи, а саме – існування процесу позитивних змін, які відбуваються в її особистості та створюють у неї готовність до самокерованої правослухняної поведінки (ч. 1 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України).

Під *сумлінною поведінкою* засудженої особи необхідно розуміти таку поведінку, яка отримала відображення в таких діях, як визнання вини у вчиненому злочині, щире каяття, допомога в розкритті інших злочинів, відмова від негативних зв'язків із кримінальним оточенням і впливу злочинної моралі, невчинення дисциплінарних, адміністративних чи кримінальних правопорушень, підтримання стійкого зв'язку з близькими, відновлення або створення сім'ї, підвищення власного освітнього рівня, здоровий спосіб життя, участь у діяльності об'єднань громадян тощо.

Розуміння «сумлінного ставлення до праці» ми розглядали раніше (див. питання 2 цієї теми).

Обов'язковість другої підстави звільнення передбачено в положеннях частини 3 ст. 81 КК України, в якій зазначаються розміри фактичного відбутого покарання засудженим, а саме:

1) не менше половини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, а також за необережний тяжкий злочин;

2) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за корупційний злочин середньої тяжкості, умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який її засуджено до позбавлення волі;

3) не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-дostroково та знову вчинила умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

Умови звільнення: до поведінки особи, яка звільняється, висувається вимога не вчинити будь-якого нового злочину під час строку, який залишається від моменту дострокового звільнення від подальшого відбування покарання, й до моменту, в який мало б завершитися відбування особою цього покарання.

Характер звільнення є факультативним.

Кримінально-правові наслідки умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Цей вид звільнення передбачає наслідки як позитивного, так і негативного характеру для засудженої особи.

Позитивні наслідки полягають у тому, що особа після закінчення терміну призначеного їй покарання остаточно звільняється від покарання, а строк погашення судимості у цьому разі починає обчислюватись із моменту ухвалення рішення про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Негативні наслідки настануть тоді, коли особа під час тривання терміну невідбутої частини покарання вчинить новий злочин. У цьому разі суд призначає їй покарання за правилами сукупності вироків, передбаченими статтями 71 і 72 КК України (ч. 4 ст. 81 КК України).

7. ЗАМІНА НЕВІДБУТОЇ ЧАСТИНИ ПОКАРАННЯ БІЛЬШ М'ЯКИМ

Сутність цього виду звільнення визначають положення статті 82 КК України. Законодавець наголошує на тому, що суд стосовно засудженої особи, яка стала на шлях виправлення, може застосувати заміну призначеного їй покарання на інше, яке за своїм змістом і характером розцінюється законодавцем як більш м'яке.

Передумовами звільнення є засудження особи за будь-який злочин із призначенням їй певного виду основного покарання, а саме:

- обмеження волі;
- позбавлення волі.

Що стосується додаткового покарання, то відповідно до абз. 2 п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 2 таким покаранням визнається позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Підстави звільнення:

– якщо засуджений став на шлях виправлення (ч. 3 ст. 82 КК України);

– якщо засуджений фактично відбув передбачену законом певну частку покарання (ч. 4 ст. 82 КК України).

Під шляхом виправленням засудженого певною мірою розуміють позитивні зміни, що відбуваються в особистості засудженого, але які є тільки початком або частиною загального виправлення засудженого. Інакше кажучи, особа розпочала процес власних позитивних змін, але ще не довела його до логічного фіналу.

Обов'язковість другої підстави звільнення передбачено в положеннях частини 4 ст. 82 КК України, в якій зазначаються розміри фактичного відбутого покарання засудженим, а саме:

1) не менше третини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, а також за необережний тяжкий злочин;

2) не менше половини строку покарання, призначеного судом за корупційний злочин середньої тяжкості, умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, коли особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона була засуджена до позбавлення волі;

3) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково та вчинила новий умисний злочин протягом невідбутої частини покарання.

Крім того, призначаючи цей вид звільнення, суд повинен керуватись положеннями частини 1 ст. 82 КК України, за якими більш м'яке покарання призначається в межах строків, установлених у Загальній частині КК України для цього виду покарання, й не повинне перевищувати невідбутий строк покарання, призначеного вироком.

Характер звільнення є факультативним.

Кримінально-правові наслідки заміни невідбутої частини покарання більш м'яким. Цей вид звільнення передбачає наслідки як позитивного, так і негативного характеру для засудженої особи.

Позитивні наслідки полягають у тому, що строк погашення судимості особи буде обчислюватись із моменту закінчення відбуття більш м'якого покарання. Крім того, відповідно до частини 5 ст. 82 КК України за таких умов особа, якій покарання було замінене більш м'яким, може бути умовно-достроково звільнена і від цього більш м'якого покарання за правилами, передбаченими ст. 81 КК України.

Негативні наслідки настануть тоді, коли особа під час відбування більш м'якого покарання вчинить будь-який новий злочин. У цьому разі суд до покарання за знову вчинений злочин приєднує невідбуту частину більш м'якого покарання за правилами сукупності вироків, передбаченими ст. ст. 71 і 72 КК України (ч. 6 ст. 82 КК України).

8. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ВАГІТНИХ ЖІНОК І ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ ДІТЕЙ ВІКОМ ДО ТРЬОХ РОКІВ

КК України в положеннях статті 83 передбачає можливість звільнення від відбування кримінального покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років. У цій кримінально-правовій нормі наголошується на тому, що жінок, засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі, що стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі й особливо тяжкі злочини, суд може звільнити від відбування покарання в межах строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами й до досягнення дитиною трирічного віку.

Законодавець, передбачаючи наявність у кримінальному законі такого виду звільнення від відбування кримінального покарання, наголошує на існуванні певних передумов, підстав та умов, які мають обов'язковий характер у межах реалізації цього виду звільнення.

Передумови звільнення: відбування засудженими жінками основного покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі, крім відбування ними покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного судом на строк більше п'яти років за умисні тяжкі й особливо тяжкі злочини.

Підстави звільнення:

– вагітність жінки, яка настала під час відбування призначеного їй покарання, або народження нею дитини;

– наявність у засудженої жінки сім'ї або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, або наявність у неї можливості самотійно забезпечити належні умови для виховання дитини.

Відсутність вищезазначених підстав виключає можливість звільнити від відбування покарання засуджену жінку.

Характер звільнення є факультативним.

Умови звільнення: доведення такою жінкою свого виправлення й чесне виконання нею свого материнського обов'язку.

Кримінально-правові наслідки звільнення від відбування покарання залежать від того, чи дотримується жінка тих умов звільнення, що їй висунули. Через це наслідки можуть мати або позитивний, або негативний характер.

Позитивні кримінально-правові наслідки настануть тоді, коли жінка протягом визначеного законом строку (проміжок часу з моменту звільнення її від відбування покарання до закінчення строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами та за загальним правилом до досягнення дитиною трирічного віку) своєю поведінкою довела своє виправлення й чесно виконує свій материнський обов'язок: не відмовилася від дитини, не ухиляється від її виховання тощо. У такому разі суд остаточно звільняє її від відбування покарання (ч. 4 ст. 83 КК України).

Однак у частині 4 ст. 83 КК України законодавець передбачає й такі умови, що тягнуть за собою настання *негативних наслідків* для жінки, яка була звільнена від відбування покарання. До них належать такі:

- жінка не довела свого виправлення;
- жінка відмовляється від дитини, передала її у дитячий будинок, зникла з місця проживання або ухиляється від виховання дитини чи догляду за нею, або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення та свідчать про її небажання стати на шлях виправлення;
- якщо в період звільнення від відбування покарання засуджена вчинила новий злочин.

У разі настання негативних кримінально-правових наслідків суд за поданням органу кримінально-виконавчої системи (ч. 5 ст. 83 КК України) може направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком. Якщо в період звільнення від відбування покарання засуджена жінка вчинила новий злочин, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у статтях 71 і 72 КК України (ч. 6 ст. 83 КК України).

9. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ЗА ХВОРОБОЮ

Положення статті 85 КК України передбачають чотири самостійних види звільнення від відбування покарання за хворобою, а саме:

– відмова держави від подальшого виконання покарання щодо особи, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу (ч. 1 ст. 84 КК України);

– відмова держави від подальшого виконання покарання щодо особи, яка під час його відбування захворіла на тяжку хворобу (крім психічної) (ч. 2 ст. 84 КК України);

– відмова держави від виконання призначеного особі покарання, якщо така особа після вчинення злочину захворіла на тяжку хворобу (крім психічної) (ч. 2 ст. 84 КК України);

– відмова держави від подальшого виконання покарання щодо військовослужбовця, визнаного непридатним до військової служби за станом здоров'я (ч. 3 ст. 84 КК України).

Відмова держави від подальшого виконання покарання щодо особи, яка під час його відбування захворіла на психічну хворобу (ч. 1 ст. 84 КК України)

Передумовами звільнення є реальне відбування особою будь-якого покарання, призначеного їй судом.

Підстави звільнення: захворювання особи під час відбування покарання на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

Характер звільнення є обов'язковим.

Умови звільнення: воно має безумовний характер.

Відмова держави від подальшого виконання покарання щодо особи, яка під час його відбування захворіла на тяжку хворобу (крім психічної) (ч. 2 ст. 84 КК України)

Передумовами звільнення є реальне відбування особою призначеного їй судом покарання, подальшому відбуванню якого перешкоджає певне тяжке захворювання.

Підстави звільнення: захворювання особи під час відбування покарання на іншу (крім психічної) тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання.

Характер звільнення є факультативним.

Умови звільнення: має безумовний характер.

Відмова держави від виконання призначеного особі покарання, якщо така особа після вчинення злочину захворіла на тяжку хворобу (крім психічної) (ч. 2 ст. 84 КК України)

Передумовами звільнення є засудження особи з призначенням їй такого покарання, відбуванню якого перешкоджатиме наявне в такій особи тяжке захворювання.

Підстави звільнення: захворювання особи після вчинення злочину на будь-яку тяжку хворобу (крім психічної), яка, на думку суду, перешкоджатиме відбуванню нею призначеного їй покарання.

Характер звільнення є факультативним.

Умови звільнення: має безумовний характер.

Відмова держави від подальшого виконання покарання щодо військовослужбовця, визнаного непридатним до військової служби за станом здоров'я (ч. 3 ст. 84 КК України)

Передумовами звільнення є реальне відбування засудженою особою основного покарання у вигляді службового обмеження для військовослужбовців, арешту (який відбувається на гауптвахті) або тримання в дисциплінарному батальйоні.

Підставою звільнення є визнання військовослужбовця непридатним до військової служби за станом здоров'я.

Характер звільнення є обов'язковим.

Умови звільнення: має безумовний характер.

Кримінально-правові наслідки звільнення від відбування покарання за хворобою мають позитивний характер. Вони проявляються в такому:

– такі особи остаточно звільняються від відбування покарання за вчинений злочин (крім випадків, передбачених у ч. 4 ст. 84 КК України);

– у першому та другому випадках (крім випадків, передбачених у ч. 4 ст. 84 КК України), а також у разі четвертого виду звільнення від відбування покарання за хворобою строк погашення судимості для особи обчислюватиметься із самого моменту звільнення, а у разі третього виду звільнення особа не вважається судимою з моменту її звільнення від покарання;

– у разі вчинення особою, звільненою від відбування покарання за хворобою, нового злочину їй не може призначатися покарання за правилами сукупності вироків.

У разі одужування особи до моменту закінчення строку давності (перші три випадки звільнення) вона повинна бути направлена для відбування призначеного покарання. При цьому час, протягом якого до осіб застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання (ч. 4 ст. 84 КК України).

10. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ НА ПІДСТАВІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ПРО АМНІСТІЮ АБО АКТА ПРО ПОМИЛУВАННЯ

Відповідно до положень статті 1 Закону України «Про застосування амністії в Україні» (далі – ЗУ «Про амністію») під амністією розуміють повне або часткове звільнення від відбування покарання осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, або кримінальні справи стосовно яких розглянуто судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної чинності.

Амністія оголошується законом про амністію, який ухвалюється Верховною Радою України відповідно до положень Конституції України, Кримінального кодексу України та ЗУ «Про застосування амністії в Україні».

Передумови звільнення: засудження особи за вчинення злочину з призначенням їй певного виду й міри покарання. При цьому враховуються положення ЗУ «Про застосування амністії в Україні» й особливості конкретного закону про амністію, що ухвалюється Верховною Радою України. Так, відповідно до положень статті 4 ЗУ «Про амністію» амністія не може бути застосована до:

– осіб, яким смертну кару в порядку помилування замінено на позбавлення волі, і до осіб, яких засуджено до довічного позбавлення волі;

– осіб, які мають дві й більше судимості за вчинення умисних тяжких та/або особливо тяжких злочинів, крім випадків індивідуальної амністії;

– осіб, яких засуджено за злочини проти основ національної безпеки України, терористичний акт, бандитизм, умисне вбивство за обтяжуючих обставин;

– осіб, яких засуджено за злочин або злочини, що спричинили загибель двох і більше осіб;

– осіб, стосовно яких протягом останніх десяти років було застосовано амністію або помилування незалежно від зняття чи погашення судимості та які знову вчинили умисний злочин.

Амністія також не застосовується до осіб, засуджених за умисне вбивство, катування, насильницьке донорство, незаконне позбавлення волі або викрадення людини, якщо при цьому сталося заподіяння смерті, або нанесення тяжких тілесних ушкоджень, що потягли за собою смерть.

Підстави звільнення: набрання чинності законом України про застосування амністії.

Характер звільнення є обов'язковим, а саме суд зобов'язаний звільнити від покарання кожну особу, на яку поширюється дія закону про амністію.

Умови звільнення: амністія має безумовний характер.

Кримінально-правові наслідки звільнення від відбування покарання у зв'язку з амністією мають позитивний характер для засудженої особи, а саме вона не відбуває (не продовжує відбувати) призначене їй судом покарання.

Звільнення від покарання у зв'язку з помилуванням реалізується на підставі положень статей 85, 87 КК України та Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом Президента України від 21.04.2015 р. № 223/2015 (далі – Положення про помилування).

Цей вид звільнення має персоніфікований характер – рішення про помилування ухвалюється безпосередньо стосовно конкретної особи.

Передумови звільнення:

1) засудження особи з призначенням їй покарання, а також його реальне відбування;

2) наявність клопотання від особи яка:

а) була засуджена судом України й відбуває покарання в Україні;

б) була засуджена судом іноземної держави й передана для відбування покарання в Україну без умови про незастосування помилування, вирок суду щодо якої приведено у відповідність до законодавства України;

в) була засуджена в Україні й передана для відбування покарання іноземній державі, якщо ця держава погодилася визнати та виконати ухвалене в Україні рішення про помилування;

г) є захисником, одним із батьків, дружиною (чоловіком), дитиною, іншим членом сім'ї чи законним представником особи, зазначеної у пунктах «а», «б» і «в».

У виняткових випадках за наявності надзвичайних обставин клопотання про помилування також може бути подано головою або іншим членом Комісії при Президентові України у питаннях помилування, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженим Президента України з прав дитини, Уповноваженим Президента України з прав людей з інвалідністю й Уповноваженим Президента України у справах кримськотатарського народу.

Підстави звільнення: набрання чинності відповідним указом Президента України про помилування.

За наявності зазначених передумови та підстави Президент України, здійснюючи помилування, своїм указом може:

- замінити довічне позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років;
- застосувати повне або часткове звільнення від основного й додаткового покарань.

Характер звільнення є факультативним, оскільки остаточне рішення щодо помилування ухвалюється за розсудом Президента України.

Умови звільнення: помилування має безумовний характер.

Кримінально-правові наслідки звільнення від відбування покарання у зв'язку з помилуванням мають позитивний характер – особа не відбуває (не продовжує відбувати) призначене їй судом покарання.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Які види звільнень від покарання та його відбування передбачає кримінальне законодавство України?
2. За наявності яких передумов і підстав можна застосувати до засудженої особи звільнення від покарання з випробуванням?
3. Які обов'язки передбачає закон у випадку застосування до засудженої особи звільнення від покарання з випробуванням?
4. Які передумови та підстави передбачено законом у разі звільнення від покарання у зв'язку з втратою особою суспільної небезпечності?
5. Якими є кримінально-правові наслідки звільнення від відбування покарання за хворобою?
6. Які передумови та підстави передбачено законом у разі звільнення від покарання у зв'язку з помилуванням?
7. Якими є кримінально-правові наслідки звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років?
8. Які передумови та підстави передбачено законом у випадку заміни невідбутої частини покарання більш м'яким?
9. Які передумови та підстави передбачено законом у разі умовно-дострокового звільнення від відбування покарання?
10. Які передумови та підстави звільнення від відбування покарання передбачено законом у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горох О. П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування: монографія / О. П. Горох ; за наук. ред. А. А. Музики. – Київ : Дакор, 2019. – 676 с.
2. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України / Є. О. Письменський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. – 214 с.
3. Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування: монографія / Є. О. Письменський. – Луганськ : Віртуальна реальність, 2011. – 386 с.
4. Про практику призначення судами кримінального покарання : Постанова Верховного Суду України від 24 жовт. 2003 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03>.
5. Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким : Постанова Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-02>.
6. Романов М. В. Звільнення від відбування покарання: навч. посіб. / М. В. Романов. – Харків : Нац. ун-т Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2012. – 90 с.
7. Скибицкий В. В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания / В. В. Скибицкий. – Киев : Наук. думка, 1987. – 184 с.

ТЕМА 19

СУДИМІСТЬ: ПОГАШЕННЯ ТА ЗНЯТТЯ

1. *Поняття судимості.*
2. *Правові наслідки судимості.*
3. *Погашення судимості.*
4. *Зняття судимості.*

1. ПОНЯТТЯ СУДИМОСТІ

Судимість як самостійний інститут кримінального права регламентовано Розділом XIII Загальної частини КК України «Судимість». Водночас чинний закон про кримінальну відповідальність (статті 88–91 КК України) не містить законодавчого визначення поняття судимості, яке формулюється наукою кримінального права на підставі аналізу конститутивних ознак, визначених у вказаних статтях КК України. Таким чином, можна зробити висновок, що **судимість** – це кримінально-правовий наслідок учинення особою суспільно небезпечного діяння, визначеного законом про кримінальну відповідальність як кримінальне правопорушення, що тягне за собою певні негативні соціальні та правові обмеження. Отже, судимість пов'язується виключно з учиненням діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність, і жодне інше правопорушення не тягне за собою такого наслідку, тобто не може утворювати судимості.

Обмеження, пов'язані із судимістю, виникають із дня набрання законної чинності обвинувальним вироком суду та тривають до її погашення або зняття (ч. 1 ст. 88 КК України). Виходячи з цього визначення, судимість поширюється на весь строк відбування покарання і, як правило, на певний строк після його відбуття. Таким чином, **підставою судимості** є наявність обвинувального вироку суду, який набрав законної чинності та яким особа засуджується до певного виду й розміру покарання.

Судимість завжди пов'язується з певними негативними як кримінально-правовими, так і із іншими загальноправовими обмеженнями прав засудженого, що й обумовлює її визначення у спеціальній

літературі як «особливо негативного правового статусу особи»¹. Незважаючи на те, що завданням судимості є досягнення цілей покарання, передбачених частиною 2 ст. 50 КК України, за своєю суттю та юридичною природою вона належить до категорії «інші заходи кримінально-правового характеру», хоча і є відносно самостійним їх видом.

Визначення особи, яка має судимість, і чинний закон про кримінальну відповідальність, і теорія кримінального права, і правозастосовна практика надають від супротивного, адже у частинах 3 і 4 ст. 88 та у ст. 89 КК України вказується на осіб, що не мають судимості. Останніми визнаються такі особи:

- засуджені вироком суду без призначення покарання (ч. 3 ст. 88 КК України);
- звільнені від покарання (ч. 4 ст. 74, ст. 85, ч. 3 ст. 88 КК України);
- ті, які відбули покарання за діяння, злочинність і караність якого усунуто законом (ч. 3 ст. 88 КК України);
- реабілітовані (ч. 4 ст. 88 КК України)²;
- засуджені й такі, що відбули покарання певного виду та розміру, передбаченого пунктами 1–9 ст. 89 КК України, якщо впродовж строку, визначеного у ст. 89 КК України, судимість щодо них погашено чи знято.

2. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ СУДИМОСТІ

Оскільки судимість безпосередньо пов'язується із вчиненням особою кримінального правопорушення, а також визнання її винною вироком суду та призначенням судом певного виду й розміру покарання, у системі інших заходів кримінально-правового характеру вона виконує важливе функціональне завдання щодо досягнення цілей покарання. Зазначене обумовлює можливість стверджувати, що судимість має, перш за все, кримінально-правове значення. Водночас судимості також притаманні й інші правові завдання та цілі, які враховуються іншими галузями права для регламентації відповідних відносин. Такі функціональні завдання обумовлюють загально-правове значення судимості. Це чітко зазначено у законі, а частина 2

¹ Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юрид., 2006. С. 17.

² Реабілітація є юридичною констатацією незаконного засудження особи та пов'язується з безумовним анулюванням застосування до такої особи будь-яких заходів кримінально-правового впливу, що до неї були застосовані (в тому числі судимості).

ст. 88 КК України проголошує: «Судимість має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України».

Кримінально-правові наслідки судимості знаходять своє вираження у тому, що вона впливає:

- на визнання повторності злочинів (ч. 4 ст. 32 КК України);
- на визнання рецидиву злочинів (ст. 34 КК України);
- на правові підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених статтями 45, 46, 47, 48, 97 КК України;
- на кваліфікацію злочину у разі зазначення наявності судимості особи як кваліфікуючої ознаки (наприклад, хуліганство, якщо воно було вчинено особою, раніше судимою за хуліганство, кваліфікується за ч. 3 ст. 296 КК України);
- на призначення покарання (відповідно до пункту 1 ч. 2 ст. 67 КК України, вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів суд зобов'язаний ураховувати під час призначення покарання як обставину, що обтяжує покарання) або на особливий порядок його призначення за правилами сукупності вироків (ст. 71 КК України);
- на звільнення від покарання або його відбування (пункти 2 і 3 ч. 3 ст. 81, пункти 2 і 3 ч. 4 ст. 82 КК України);
- на умови режиму виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк (ч. 2 ст. 18 КВК).

Загальноправові наслідки судимості полягають у тому, що судимість є перешкодою для здійснення відповідної діяльності або обіймання певних посад, а також правовою підставою низки інших обмежень для особи.

Так, громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, не може бути обраний народним депутатом України (ст. 76 Конституції); особа, яка має судимість, не може бути суддею (п. 3 ч. 2 ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»); набрання законної чинності обвинувальним вироком суду щодо нього є підставою для дострокового припинення повноважень народного депутата України (ст. 81 Конституції) або звільнення судді з посади (ст. 126 Конституції). Наявність непогашеної чи не знятої в установленому законом порядку судимості за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі, є перешкодою набуття права на заняття адвокатською діяльністю (п. 1 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). Особа, яка має судимість, не може бути також нотаріусом (ч. 2 ст. 3 Закону України

«Про нотаріат») й не може бути призначена на посаду прокурора (п. 3 ч. 6 ст. 27 Закону України «Про прокуратуру») тощо.

Наявність судимості також є перешкодою для реалізації деяких інших конституційних прав і свобод людини та громадянина. Зокрема, наявність у громадянина не погашеної чи не знятої в установленому порядку судимості за тяжкі або особливо тяжкі злочини слугує підставою відмови у наданні особі допуску до державної таємниці (п. 4 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про державну таємницю»). Відповідно до пункту «в» статті 4 Закону України «Про застосування амністії в Україні» до осіб, які мають дві та більше судимості за вчинення умисних тяжких та/або особливо тяжких злочинів, не може бути застосована амністія (крім випадків індивідуальної амністії).

Разом із тим судимість має обмежувальний вплив виключно у проміжок часу, чітко визначений у законі, тобто має строковий характер. Соціальні та правові обмеження, обумовлені судимістю, припиняються (закінчуються) її погашенням або зняттям (ч. 1 ст. 88 КК України).

3. ПОГАШЕННЯ СУДИМОСТІ

Погашення судимості – це автоматичне припинення (закінчення) дії судимості за умов спливу встановлених законом строків і невчинення особою впродовж цих строків нового злочину, що є підставою визнання особи як такої, що не має судимість. Таке визначення обумовлено тим, що судимість завжди має строковий характер, виникає з дня набрання законної чинності обвинувальним вироком суду, поширюється на весь період відбування покарання й на певний передбачений законом строк до її погашення або зняття. Однією з головних ознак погашення судимості є закінчення перебігу передбачених законом строків без необхідності ухвалення правового рішення та видання правового акту судом або будь-яким іншим органом (автоматично). При цьому строки погашення судимості обчислюються з дня відбуття як основного, так і додаткового покарання (повністю або частково). Правовим наслідком погашення судимості є визнання особи такою, що не має судимості. У разі вчинення особою, судимість якої погашено, нового злочину, вона визнається такою, що вперше вчинила злочин.

В окремих випадках погашення судимості не залежить від тяжкості вчиненого злочину та строку покарання, наприклад відповідно до пунктів 1 і 2 ст. 89 КК України в осіб, звільнених від відбування

покарання з випробуванням (статті 75 і 79 КК України), судимість погашається в разі сприятливого перебігу іспитового строку. У деяких випадках судимість погашається самим фактом відбуття покарання або звільнення від нього (наприклад, в осіб, засуджених до позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю).

Утім, у більшості випадків судимість погашається після спливу певних, встановлених у законі строків, які обчислюються з дня відбуття особою основного та додаткового покарання. Указані строки є диференційованими й залежать від виду покарання, строку покарання, *яке фактично було відбуте* засудженим, і тяжкості злочину. Зокрема, такими, що **не мають судимості**, визнаються особи, засуджені до:

1) основного покарання у вигляді штрафу у розмірі не більше трьох тисяч НМДГ, громадських робіт, виправних робіт або арешту, якщо вони *протягом одного року* з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину;

2) обмеження волі, а також до позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості, якщо вони *протягом двох років* із дня відбуття покарання не вчинять нового злочину;

3) позбавлення волі або основного покарання у вигляді штрафу за злочин середньої тяжкості, якщо вони *протягом трьох років* із дня відбуття покарання не вчинять нового злочину;

4) позбавлення волі або основного покарання у вигляді штрафу за тяжкий злочин, якщо вони *протягом шести років* із дня відбуття покарання не вчинять нового злочину;

5) позбавлення волі або основного покарання у вигляді штрафу за особливо тяжкий злочин, якщо вони *протягом восьми років* із дня відбуття покарання не вчинять нового злочину.

Таким чином, під час встановлення строків погашення судимості застосовується принцип *чим більш тяжким є злочин і більш суворим – вид покарання за його вчинення, тим більш тривалим є строк погашення судимості*.

Обов'язковою умовою погашення судимості є *невчинення особою впродовж цих строків нового злочину*. Відповідно до частини 5 ст. 90 КК України, якщо особа, яка відбула покарання, до закінчення строку погашення судимості вчинить новий злочин, перебіг строку погашення судимості *переривається й обчислюється заново*. У цих випадках строки погашення судимості обчислюються окремо за кожний злочин після фактичного відбуття покарання (основного та додаткового) за знову вчинений злочин. Строки погашення судимості спливають паралельно, не складаються й не поглинаються, а також закінчуються кожний самостійно залежно від їх тривалості.

Як уже наголошувалося, погашення судимості пов'язується законом із перебігом певних строків. У зв'язку з цим важливе значення має питання обчислення строків погашення судимості, врегульоване статтею 90 КК України. Так, у частині 1 цієї статті наводиться загальне правило, що строки погашення судимості обчислюються з дня відбуття *основного й додаткового* покарання. Наприклад, якщо особу було засуджено до основного виду покарання (наприклад, позбавлення волі на певний строк) і додаткового покарання, перебіг якого може початись тільки після відбування такого основного покарання (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю), строк, який погашає судимість, почне обчислюватися (спливати) тільки після відбуття особою такого додаткового покарання.

В окремих випадках строк погашення судимості закінчується одночасно зі строком давності обвинувального вироку. Так, частина 2 ст. 90 КК України встановлює, що в строк погашення судимості зараховується строк, протягом якого вирок не було виконано, якщо при цьому давність виконання цього вироку не переривалася. Якщо вирок не було виконано, судимість погашається після закінчення строків давності виконання обвинувального вироку, зазначених у статті 80 КК України. Якщо перебіг такого строку не переривався, то з моменту його закінчення одночасно погашається і судимість (ч. 2 ст. 90 КК України), тобто строк погашення судимості дорівнює строку давності виконання обвинувального вироку.

Частина 3 ст. 90 КК України встановлює, що якщо особу було достроково звільнено від відбування покарання, строк погашення судимості обчислюється з дня дострокового звільнення від відбування покарання (основного й додаткового).

Якщо невідбуту частину покарання було замінено більш м'яким покаранням, строк погашення судимості обчислюється, виходячи з фактично відбутого покарання, але з моменту відбуття основного та додаткового більш м'якого покарання (ч. 4 ст. 90 КК України). За таких умов тривалість строку погашення судимості обчислюється, виходячи із фактично відбутого покарання до моменту його заміни більш м'яким.

Якщо ж особа, яка відбула покарання, до закінчення строку погашення судимості вчиняє новий злочин, то згідно з положеннями частини 5 ст. 90 КК України строк погашення судимості переривається. У цьому разі він починає спливати (рахуватися) наново (з початку) після фактичного відбуття особою покарання (основного й додаткового) за останній із злочинів. Отже, з цього моменту починають

одночасно (паралельно) спливати два строки погашення судимості: за перший (попередній) злочин, строк погашення судимості якого був перерваний учиненням нового злочину, і за новий учинений злочин, щодо якого набрав законної чинності обвинувальний вирок. Ці строки спливають паралельно один щодо одного, тобто не складаються й не поглинаються. Якщо строки погашення судимості за кожен із злочинів є різними, судимість щодо них погашається окремо й незалежно один від одного. За таких умов особа визнається такою, що не має судимості, тільки після закінчення перебігу останнього (найбільш тривалого) строку погашення судимості.

4. Зняття судимості

Зняття судимості – це припинення стану судимості ухваленим з цього питання рішенням суду, яке викладається у формі ухвали. Таким чином, у разі зняття судимості (на відміну від її погашення) перебіг установленого законом строку за умов невчинення особою нового злочину сам собою, автоматично, не припиняє стан судимості, а обов'язковою умовою її зняття є відповідне рішення суду. Водночас закон не покладає на суд обов'язок, а лише *надає йому право* на підставі конкретних передбачених у законі умов вирішити питання про зняття з особи судимості.

Зняття судимості може здійснюватись лише до моменту закінчення перебігу (до його спливу) строків погашення судимості, передбачених статтею 89 КК України, адже будь-якого сенсу у знятті судимості після її погашення немає, тому зняття судимості завжди є достроковим припиненням певних негативних соціальних і правових обмежень щодо особи, яка вчинила злочин.

Для зняття судимості є необхідними такі *умови*:

- 1) особа відбула покарання у вигляді *обмеження волі* або *позбавлення волі на певний строк*;
- 2) закінчилося *не менше половини* строку погашення судимості, передбаченого у статті 89 КК України;
- 3) особа зразковою поведінкою й сумлінним ставленням до праці *довела своє виправлення*.

Отже, суд, установивши наявність сукупності таких умов, може ухвалити рішення про зняття з особи судимості, після чого остання визнається особою, що не має судимості.

Водночас у частині 2 ст. 91 КК України наводяться обмеження щодо зняття судимості до закінчення строків, передбачених ст. 89 КК

України, та вказується на її недопустимість у випадках засудження особи:

- а) за умисні тяжкі злочини (ч. 4 ст. 12 КК України);
- б) за особливо тяжкі злочини (ч. 5 ст. 12 КК України);
- в) за корупційні злочини незалежно від ступеня їх тяжкості (примітка до ст. 45 КК України).

За таких умов може здійснюватись виключно погашення судимості щодо згаданих злочинів у межах строків, установлених статтею 89 КК України.

Відповідно до частини 4 ст. 91 КК України порядок зняття судимості встановлюється Кримінальним процесуальним кодексом України (ст. 538, абз. 2 п. 7 ч. 2 ст. 539 КПК). У разі набрання законної чинності ухвалою суду про відмову у задоволенні клопотання щодо зняття судимості особа продовжує вважатися судимою та зазнає пов'язаних із цією обставиною обмежень. Розгляд повторного клопотання із цього ж питання може відбутись не раніше як через рік із дня винесення ухвали суду про відмову у задоволенні клопотання щодо зняття судимості. Судимість також може бути знята актом застосування індивідуальної амністії (ч. 2 ст. 2 Закону України «Про застосування амністії в Україні»).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що являє собою судимість?
2. Якими є кримінально-правові наслідки судимості?
3. Які правові, соціальні та інші наслідки обумовлює судимість?
4. Якою є мета інституту судимості?
5. Що являє собою погашення судимості?
6. Яким є порядок обчислення строків погашення судимості?
7. Що являє собою зняття судимості?
8. Щодо яких злочинів не допускається зняття судимості?
9. У чому полягає різниця між погашенням і зняттям судимості?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Голина В. В. Погашение и снятие судимости по советскому уголовному праву / В. В. Голина. – Харьков : Вища шк., 1979. – 137 с.
2. Голина В. В. Судимість : монографія / В. В. Голина. – Харків : Харків юрид., 2006. – 384 с.
3. Дурманов Н. Д. Давность и погашение судимости / Н. Д. Дурманов. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 24 с.

4. Зинин Г. Ю. Учет судимости при исполнении наказаний: практ. рек. Кн. 80 / Г. Ю. Зинин. – Рязань : Акад. ФСИН России, 2013. – 26 с.

5. Муратова С. О. Судимість у системі інститутів загальної частини кримінального права України : монографія / С. О. Муратова. – Харків : Право, 2017. – 272 с.

6. Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : монографія / Є. О. Письменський. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 216 с.

7. Яценко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру / А. М. Яценко. – Харків : НікаНова, 2014. – 387 с.

ТЕМА 20

ОБМЕЖУВАЛЬНІ ЗАХОДИ Й ІНШІ ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ

- 1. Поняття, ознаки та види заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб.*
- 2. Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство.*
- 3. Примусові заходи медичного характеру.*
- 4. Примусове лікування.*
- 5. Спеціальна конфіскація.*

1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Чинне законодавство у випадку вчинення злочину поряд із кримінальною відповідальністю як закономірним наслідком такої поведінки передбачає й інші заходи, що застосовуються до винного. Вони пов'язуються з певним видом вчиненого суспільно небезпечного діяння (наприклад, обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство, або спеціальна конфіскація), з певним станом особи, що виступає підставою для їх застосування (наприклад, примусові заходи медичного характеру або примусове лікування) тощо. Саме у зв'язку з наявністю цих заходів у КК України у визначенні поняття закону про кримінальну відповідальність міститься вказівка на інші кримінально-правові наслідки вчинення злочину.

Указані заходи впливу лише за своєю підставою віднесено до кримінально-правових (у зв'язку з їх закріпленням у КК України), а їх метою (на відміну, наприклад, від покарання – ч. 2 ст. 50 КК України) є обмеження можливості вчинити новий злочин чи суспільно небезпечне діяння (у випадку визнання особи неосудною), лікування, попередження вчинення злочину (злочинів) іншими особами або вилучення (конфіскація) грошей, цінностей та іншого майна у зв'язку з тим, що вони були одержані внаслідок учинення злочину та/або є доходами від такого майна.

Заходи кримінально-правового характеру (кримінально-правового впливу) мають специфічні (відмінні від кримінальної відповідальності ознаки), адже стосуються та є нерозривно пов'язаними зі специфічними станами винного (неосудність або обмежена осудність) чи обставинами (вчинення окремих видів злочинів).

До ознак заходів кримінально-правового характеру слід віднести такі:

1) визначеність положеннями КК України (відповідно до положень ч. 3 ст. 3 КК України «Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом»);

2) наявність підстави застосування заходів кримінально-правового характеру – вчинення суспільно небезпечного діяння або злочину;

3) призначення лише судом та від імені держави (підстави призначення заходів кримінально-правового характеру визначено положеннями КК України, а порядок відбування/виконання – іншими законами чи нормативно-правовими актами);

4) застосування заходів кримінально-правового характеру має вимушений (примусовий), а не добровільний характер (їх застосування є обов'язком спеціально уповноважених органів чи установ).

Виходячи з положень КК України, до заходів кримінально-правового характеру слід віднести такі:

1) обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство (Розділ XIII¹ «Обмежувальні заходи»);

2) примусові заходи медичного характеру (ст. 92–95 КК України);

3) примусове лікування (ст. 96 КК України);

4) спеціальна конфіскація (ст. 96–96² КК України).

Поняття, зміст і форми заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх, виходячи з їх специфічної правової природи, будуть розглянуті в окремих розділах.

2. ОБМЕЖУВАЛЬНІ ЗАХОДИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО

Відповідно до статті 91¹ КК України «Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство» в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням від кримінальної відповідальності чи покарання

з підстав, передбачених КК України, суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство, один або декілька обмежувальних заходів, відповідно до якого (яких) на засудженого можуть бути покладені певні обов'язки.

Під *домашнім насильством* згідно з положеннями КК України (ст. 126¹ «Домашнє насильство») розуміється «умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи».

Разом із цим зміст термінів, які використано у цій нормі, розкривається й у положеннях спеціального закону – Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229-VIII таким чином:

– **домашнє насильство** – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчиненням таких діянь;

– **фізичне насильство** – форма домашнього насильства, що охоплює ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру;

– **сексуальне насильство** – форма домашнього насильства, що охоплює будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності;

– **психологічне насильство** – форма домашнього насильства, що охоплює словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб,

приниження, переслідування, залякування й інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи;

– **економічне насильство** – форма домашнього насильства, що охоплює умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися й інші правопорушення економічного характеру.

Видами обмежувальних заходів, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство, є такі:

1) заборона перебувати в місці спільного проживання з особою, яка постраждала від домашнього насильства;

2) обмеження спілкування з дитиною у разі, якщо домашнє насильство було вчинено стосовно дитини або у її присутності;

3) заборона наблизитися на визначену відстань до місця, де особа, яка постраждала від домашнього насильства, може постійно чи тимчасово проживати, тимчасово чи систематично перебувати у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням чи з інших причин;

4) заборона листування, телефонних переговорів з особою, яка постраждала від домашнього насильства, інших контактів через засоби зв'язку чи електронних комунікацій особисто або через третіх осіб;

5) направлення для проходження програми для кривдників або пробаційної програми.

Указані заходи можуть бути застосовані лише до особи, яка на момент вчинення домашнього насильства досягла 18-річного віку.

Термін застосування заходів установлено в частині 3 ст. 91¹ КК України – «на строк від одного до трьох місяців». За потреби цей строк може бути подовжений на визначений судом строк, але не більше ніж на 12 місяців.

Виходячи з *порядку застосування обмежувальних заходів*, призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання та контроль за поведінкою засуджених, до яких застосовано обмежувальні заходи, здійснюються органом пробації за місцем проживання засудженого, а в разі вчинення злочину військовослужбовцем – командиром військової частини (ч. 4 ст. 91¹ КК України).

3. ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Відповідно до статті 92 КК України *примусовими заходами медичного характеру* (ПЗМХ) є надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, у спеціальний лікувальний заклад із метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь. У КК України передбачено, що особам може надаватись не лише стаціонарна, але й амбулаторна психіатрична допомога, а також вказано на мету примусових заходів медичного характеру. Зазначені заходи не є покаранням, оскільки вони мають іншу юридичну природу та позбавлені властивостей покарання (ПЗМХ мають медичний характер і за своїм змістом не містять негативної оцінки). Водночас примусові заходи медичного характеру не є видом звільнення від кримінальної відповідальності чи звільнення від покарання та його відбування.

Існують такі *підстави* застосування примусових заходів медичного характеру:

1) учинення особою суспільно небезпечного діяння, ознаки якого передбачено в статтях Особливої частини КК України (п. 1 ст. 93 КК України), або злочину (п. 2, 3 ст. 93 КК України);

2) наявність в особи психічного розладу або захворювання;

3) визнання судом особи такою, що становить небезпеку для себе або інших осіб.

Так, відповідно до статті 93 КК України примусові заходи медичного характеру застосовуються судом до осіб, які:

1) вчинили суспільно небезпечні діяння у стані неосудності (відповідно до частини 2 ст. 19 КК України вказані особи не підлягають кримінальній відповідальності);

2) вчинили злочини у стані обмеженої осудності (відповідно до статті 20 КК України вказані особи підлягають кримінальній відповідальності);

3) вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку (відповідно до частини 3 ст. 19 КК України вказані особи не підлягають покаранню, але до них за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, а після одужання такі особи можуть підлягати покаранню на загальних засадах (ч. 4 ст. 95 КК України);

4) вчинили злочин у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання; відповідно до статті 84 КК

України вказані особи можуть бути звільнені від подальшого відбування покарання; суд може застосувати до них примусові заходи медичного характеру; у разі одужання такі особи повинні бути направлені для подальшого відбування покарання, якщо не закінчилися строки давності, передбачені статтями 49 або 80 КК України, або відсутні інші підстави для звільнення від покарання (ч. 4 ст. 84, ч. 4 ст. 95 КК України).

Примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані лише у тому випадку, якщо особа становить суспільну небезпеку. Під час призначення примусових заходів медичного характеру беруться до уваги рекомендації лікарів, які містяться в акті судово-психіатричної або комплексної судової психолого-психіатричної експертизи.

Застосування примусових заходів медичного характеру є правом, а не обов'язком суду. Суд, вивчивши матеріали справи, може дійти висновку про відсутність необхідності застосування до психічно хворого примусових заходів медичного характеру; в такому випадку він може передати таку особу на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом (ч. 6 ст. 94 КК України).

Отже, **примусові заходи медичного характеру** – це заходи державного примусу, що призначаються, продовжуються, змінюються та припиняються за рішенням суду особам, які вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою частиною Кримінального кодексу, у стані неосудності, а також особам, визнаним судом обмежено осудними, й особам, які після вчинення злочину захворіли на психічну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. Вони полягають у психіатричному лікуванні, спрямованому на відновлення або зміцнення їх психічного здоров'я для виключення можливості вчинення ними нового суспільно небезпечного діяння, небезпеки заподіяння шкоди для себе або інших осіб, можливості заподіяння іншої істотної шкоди, а також дотримання їх прав і законних інтересів.

Метою примусових заходів медичного характеру є психіатричне лікування, спрямоване на відновлення або зміцнення психічного здоров'я особи для виключення можливості вчинення нею нового суспільно небезпечного діяння, небезпеки заподіяння шкоди для себе або інших осіб, можливості заподіяння іншої істотної шкоди.

Статтею 19 Закону України «Про психіатричну допомогу», а також ч. 1 ст. 94 КК України передбачено *чотири види* примусових заходів медичного характеру:

1) надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку;

- 2) госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом;
- 3) госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом;
- 4) госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

Відповідно до частини 6 ст. 94 КК України, якщо не буде визнано необхідним застосування до психічно хворого примусових заходів медичного характеру, а також у разі припинення застосування таких заходів, суд може передати його на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом. Таке піклування та лікарський нагляд не є примусовим заходом медичного характеру.

Надання *амбулаторної психіатричної допомоги* в примусовому порядку може бути застосоване судом стосовно особи, яка страждає на психічні розлади та вчинила суспільно небезпечне діяння, але за станом свого психічного здоров'я не потребує госпіталізації до психіатричного закладу (ч. 2 ст. 94 КК України). Це положення повторюється й у пункті 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» від 03.06.2005 р. № 7.

Відповідно до статті 12 Закону України «Про психіатричну допомогу» амбулаторна психіатрична допомога надається лікарем-психіатром таким особам: особі, яка досягла 14 років, на її прохання або за її усвідомленою письмовою згодою; особі віком до 14 років (малолітній особі) на прохання або за письмовою згодою її батьків чи іншого законного представника; особі, визнаній у встановленому законом порядку недієздатною, якщо вона за своїм станом здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, на прохання або за письмовою згодою законного представника такої особи (ч. 1).

Особа, якій надається амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку, повинна оглядатися лікарем-психіатром не рідше одного разу на місяць, а комісією лікарів-психіатрів – не рідше одного разу на 6 місяців для вирішення питання про продовження чи припинення надання їй такої допомоги (ч. 4 ст. 12 Закону України «Про психіатричну допомогу»).

До *психіатричного закладу із звичайним наглядом* може бути за рішенням суду госпіталізована психічно хвора особа, яка за своїм психічним станом і характером учиненого суспільно небезпечного діяння потребує тримання у психіатричному закладі й лікування у примусовому порядку (ч. 3 ст. 94 КК України). Обов'язковими умовами перебування психічно хворих у психіатричному закладі із звичайним наглядом є їх ізоляція від інших психічно хворих, що забезпечується шляхом зачинення відділення або палати пацієнта, а також

обмеження пересування – можливість прогулянок тільки на території психіатричного закладу.

Госпіталізація до *психіатричного закладу з посиленням наглядом* застосовується судом щодо психічно хворого, який вчинив суспільно небезпечне діяння, не пов'язане з посяганням на життя інших осіб, і за своїм психічним станом не становить загрози для суспільства, але потребує тримання у психіатричному закладі та лікування в умовах посиленого нагляду (ч. 4 ст. 94 КК України). У психіатричному закладі з посиленням наглядом для хворих осіб встановлено такі обмеження: місця для прогулянок ізольовано від інших відділень, технічно зміцнено й обладнано засобами охоронної сигналізації; побачення проводяться у спеціально обладнаному приміщенні та в присутності медичного персоналу; хворі можуть користуватись особистими речами та предметами особистої гігієни, крім тих, що можуть бути застосовані для заподіяння фізичної шкоди собі або оточенню, та ін.

Госпіталізація до *психіатричного закладу із суворим наглядом* може бути застосована судом щодо психічно хворого, який вчинив суспільно небезпечне діяння, пов'язане з посяганням на життя інших осіб, а також щодо психічно хворого, який за своїм психічним станом і характером вчиненого суспільно небезпечного діяння становить особливу небезпеку для суспільства й потребує тримання у психіатричному закладі та лікування в умовах суворого нагляду (ч. 5 ст. 94 КК України). Психічно хворі, які перебувають у лікарні із суворим наглядом, мають право на побачення за своїм бажанням або бажанням законного представника в присутності медичного персоналу та контролера відділу охорони лікарні в спеціально обладнаному для цього приміщенні; вихід хворих за межі лікарні із суворим наглядом не дозволяється; на території лікарні діють контрольно-пропускна система й охорона силами відділу охорони лікарні. Охоронці здійснюють не лише зовнішню охорону такого психіатричного закладу, але й нагляд за поведінкою психічно хворих усередині закладу, у його відділеннях, під час проведення лікувальних заходів, трудової терапії, прогулянки тощо.

Відмінність між лікувальними установами із різними видами нагляду полягає в умовах утримання та нагляду за хворими.

Під час призначення певного виду примусових заходів медичного характеру суд повинен врахувати три критерії – медичний, юридичний і соціальний.

Медичний критерій визначається клінічною формою психічного захворювання, його глибиною та стійкістю, динамікою хворобливого процесу, прогнозом його перебігу й деякими іншими обставинами,

що стосуються стану особи. Характер психічного захворювання, його форма, глибина, стійкість, особливості психічного стану й поведінки в період вчинення суспільно небезпечного діяння є головними ознаками, які визначають суспільну небезпечність психічно хворого.

Юридичний критерій ґрунтується на положеннях КК України, що визначають характер суспільно небезпечного діяння – його поєднання з посяганням на життя інших осіб.

Соціальний критерій містить оцінку: а) суспільної небезпечності вчиненого діяння, характеру вчиненого, можливих суспільно небезпечних наслідків діяння або тих, що настали, й інших обставин; б) психічного стану особи на момент розгляду справи судом і небезпечності цього хворого для оточуючих, що визначається характером захворювання.

Примусові заходи медичного характеру застосовуються *без указівки на тривалість перебування* у психіатричних закладах. Таке лікування повинно тривати до видужання або істотної зміни ступеня тяжкості захворювання, коли особа перестає бути небезпечною для себе або інших осіб.

Оскільки примусові заходи медичного характеру застосовуються до осіб, які страждають на психічні захворювання різного ступеня тяжкості, то очевидно, що з часом під впливом різних обставин, зокрема лікування, їх психічний стан може змінюватися, особа може навіть цілком видужати.

У статті 95 КК України передбачено умови, за яких примусові заходи медичного характеру можуть бути продовжені, змінені або взагалі припинені. Продовження, зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру *здійснюється судом* за заявою представника закладу з надання психіатричної допомоги (лікаря-психіатра), який надає особі психіатричну допомогу. До заяви додається висновок комісії лікарів-психіатрів, що обґрунтовує необхідність продовження, зміни або припинення застосування таких примусових заходів.

Зміна або припинення застосування примусових заходів медичного характеру може здійснюватися судом також за заявою особи, до якої застосовуються примусові заходи медичного характеру, її захисника або законного представника у разі, якщо така особа за станом свого здоров'я не може усвідомлювати свої дії (бездіяльність) чи керувати ними, в тому числі не може свідомо подати до суду відповідну заяву. До заяви додається висновок комісії лікарів-психіатрів закладу, в якому особі надається психіатрична допомога, або за наявності – висновок обраного нею незалежного лікаря-психіатра.

Особи, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру, підлягають огляду комісією лікарів-психіатрів не рідше одного разу на 6 місяців для вирішення питання про наявність підстав для звернення до суду із заявою про припинення або про зміну застосування такого заходу. У разі відсутності підстав для припинення або зміни застосування примусового заходу медичного характеру представник закладу з надання психіатричної допомоги (лікар-психіатр), який надає особі таку психіатричну допомогу, направляє до суду заяву, до якої додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність продовження застосування примусового заходу медичного характеру. У разі необхідності продовження застосування примусового заходу медичного характеру понад 6 місяців представник закладу з надання психіатричної допомоги (лікар-психіатр), який надає особі таку психіатричну допомогу, повинен направити до суду за місцем перебування закладу з надання психіатричної допомоги заяву про продовження застосування примусового заходу. До заяви додається висновок комісії лікарів-психіатрів, який містить обґрунтування про необхідність продовження надання особі такої психіатричної допомоги. У подальшому продовження застосування примусового заходу медичного характеру проводиться щоразу на строк, який не може перевищувати 6 місяців.

Особи, до яких застосовуються примусові заходи медичного характеру, мають право звертатися до суду із заявою про зміну або припинення застосування примусових заходів медичного характеру не частіше одного разу на 6 місяців і незалежно від того, чи розглядалося судом це питання в зазначений період.

Особа, до якої застосовуються примусові заходи медичного характеру, має право звернутися до обраного нею незалежного лікаря-психіатра з метою отримання висновку про стан свого психічного здоров'я. У висновку незалежного лікаря-психіатра мають бути зазначені підстави для зміни або припинення застосування примусових заходів медичного характеру. У разі відсутності таких підстав у висновку обґрунтовується необхідність продовження застосування примусових заходів медичного характеру.

У разі припинення застосування примусових заходів медичного характеру через зміну психічного стану особи на краще суд може передати її на піклування родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом (ч. 3 ст. 95 КК України).

У разі припинення застосування примусових заходів медичного характеру через видужання особи, які вчинили злочини у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку,

підлягають покаранню на загальних засадах, а особи, які захворіли на психічну хворобу під час відбування покарання, можуть підлягати подальшому відбуванню покарання (ч. 4 ст. 95 КК України).

4. ПРИМУСОВЕ ЛІКУВАННЯ

На відміну від примусових заходів медичного характеру, які застосовуються до неосудних та обмежено осудних осіб, а також осіб, які після вчинення злочину захворіли на психічну хворобу, що позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, примусове лікування застосовується «до осіб, які вчинили злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб». Застосування такого примусового лікування є правом, а не обов'язком суду.

Відповідно до частини 1 ст. 96 КК України **примусове лікування** застосовується незалежно від призначеного покарання, тобто воно здійснюється поряд із призначеним покаранням.

Захід застосовується до осіб, які вчинили злочини та мають хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Коло таких осіб (на відміну від положень ч. 2 ст. 14 КК України 1960 р.) не обмежується наркологічними хворими (хронічний алкоголізм та наркоманія). У цьому положенні йдеться про соціально небезпечні захворювання, до яких згідно з Основами законодавства України про охорону здоров'я відносять туберкульоз, психічні, венеричні захворювання, СНІД, лепру, хронічний алкоголізм, наркоманію, токсикоманію, а також карантинні захворювання.

Метою примусового лікування є медичне лікування особи, спрямоване на відновлення або зміцнення здоров'я особи, й ізоляція особи, яка страждає на захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Підставою для застосування примусового лікування є сукупність юридичного й медичного критеріїв.

Юридичний критерій – вчинення особою злочину та її засудження.

Медичний критерій – наявність в особи хвороби, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб, що підтверджується медичним висновком.

У статті 96 КК України не міститься положень щодо продовження або припинення примусового лікування, ці питання вирішено у кримінальному процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві.

У разі призначення покарання у вигляді позбавлення або обмеження волі примусове лікування здійснюється за місцем відбування покарання. У разі призначення інших видів покарань примусове лікування здійснюється у спеціальних лікувальних закладах (ч. 2 ст. 96 КК України).

5. СПЕЦІАЛЬНА КОНФІСКАЦІЯ

Спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених КК України (ч. 1 ст. 96¹ КК України).

Умовами застосування спеціальної конфіскації є такі:

1) вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України за які встановлено основне покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2) вчинення умисного злочину, за яке передбачено відповідальність за ч. 1 ст. 150, ст. 154, ч. 1, 2 і 3 ст. 159¹, ч. 1 ст. 190, ст. 192, ч. 1 статей 204, 209¹, 210, ч. 1 і 2 ст. 212, 212¹, ч. 1 статей 222, 229, 239¹, 239², ч. 2 ст. 244, ч. 1 статей 248, 249, ч. 1 і 2 ст. 300, ч. 1 статей 301, 302, 310, 311, 313, 318, 319, 362, ст. 363, ч. 1 статей 363¹, 364¹, 365² КК України.

Підставою застосування спеціальної конфіскації є:

- 1) обвинувальний вирок суду;
- 2) ухвала суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- 3) ухвала суду про застосування примусових заходів медичного характеру;
- 4) ухвала суду про застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 2 ст. 96¹ КК України).

Предметом спеціальної конфіскації можуть бути гроші, цінності й інше майно, які:

а) були одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна;

б) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення;

в) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави;

г) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання (ч. 1 ст. 96¹ КК України).

Спеціальна конфіскація не може бути застосована:

– до майна, яке перебуває у власності добросовісного набувача (ч. 4 ст. 96¹ КК України);

– до грошей, цінностей та іншого майна, які згідно із законом підлягають поверненню власнику (законному володільцю) або призначаються для відшкодування шкоди, завданої злочином (ч. 5 ст. 96¹ КК України).

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Що є метою й умовами застосування обмежувальних заходів, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство?

2. З якою метою відповідно до закону застосовуються примусові заходи медичного характеру?

3. Що є підставою для застосування примусових заходів медичного характеру?

4. Які види примусових заходів медичного характеру передбачаються чинним КК України?

5. Які критерії використовує суд під час визначення певного виду примусових заходів медичного характеру?

6. На який строк застосовуються примусові заходи медичного характеру?

7. Хто вирішує питання про продовження, зміну або взагалі про припинення примусових заходів медичного характеру?

8. Що є підставою для припинення чи зміни примусових заходів медичного характеру?

9. До яких категорій осіб застосовується примусове лікування?

10. На який строк може бути призначено примусове лікування?

11. За якими критеріями спеціальна конфіскація відмежується від загальної?

12. Щодо яких предметів не застосовується спеціальна конфіскація?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лень В. В. Примусові заходи медичного характеру: історія, стан, тенденції / В. В. Лень. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. – 211 с.
2. Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру / А. А. Музика. – Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. – 127 с.
3. Назаренко Г. В. Невменяемость: уголовно-релевантные психические состояния / Г. В. Назаренко. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 205 с.
4. Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування : навч. посіб. / Л. М. Палюх. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 214 с.
5. Первомайский В. Б. Невменяемость / В. Б. Первомайский. – Киев, 2000. – 320 с.
6. Постанови Пленуму Верховного Суду України у справах кримінальної спеціалізації / уклад. О. М. Литвинов, А. М. Яценко. – Харків : Константа, 2018. – 320 с.
7. Спасенников Б. А. Принудительные меры медицинского характера: история теория практика / Б. А. Спасенников. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 412 с.
8. Юношев О. В. Примусове лікування від наркоманії: за і проти (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) / О. В. Юношев. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2007. – 256 с.

ТЕМА 21

ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

- 1. Поняття заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб.*
- 2. Підстави й умови застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.*
- 3. Види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб.*

1. ПОНЯТТЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Згідно з чинним кримінальним законодавством України забезпечення охорони найбільш важливих соціальних цінностей і благ від потенційно можливих кримінальних загроз здійснюється шляхом застосування низки каральних та альтернативних їм інших некаральних заходів кримінально-правового характеру, у тому числі й тих, що репрезентовані в Розділі XVI-I Загальної частини КК України «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб».

Запровадження у Загальній частині КК України цих інших заходів кримінально-правового характеру стало наслідком виконання Україною Плану заходів з реалізації рекомендацій, які містяться у другій оцінці Європейської Комісії прогресу України у виконанні I-ї (законодавчої) фази Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму, а також у зв'язку з необхідністю виконання рекомендацій європейських експертів щодо забезпечення спеціальної конфіскації у предикатних злочинах, удосконалення положень антикорупційного законодавства тощо.

Визначаючи поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, необхідно виходити з того, що вони не є покаранням юридичної особи і, як наслідок, ні в якому разі не можуть вважатись проявом (формою) кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність являє собою негативну оцінку в обвинувальному вирокі суду вчиненого кримінального правопорушення й

особи, яка його вчинила – визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення (її засудження) з констатацією факту його вчинення, а також зазнавання винною особою конкретних заходів кримінально-правового характеру, що ґрунтуються на примусі (обмеженні прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру) або заохоченні (стимулюванні) позитивної посткримінальної поведінки, а також недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження.

ознаками кримінальної відповідальності є такі: 1) осуд (засудження) особи; 2) зазнавання покарання та/або інших заходів кримінально-правового характеру.

З об'єктивних причин юридична особа не може органічно відчувати як морального аспекту засудження, так і дії притаманної покаранню репресивної (каральної) функції. У зв'язку з цим суд від імені держави не може ані засудити юридичну особу, ані призначити їй покарання. Покарання може бути наслідком вчинення кримінального правопорушення тільки фізичною особою – суб'єктом кримінального правопорушення. Лише фізична особа може відчувати той негативний аспект засудження, який знаходить свій вияв у резолютивній частині обвинувального вироку через визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення. Законодавчо сформульовано правило для суду ухвалювати рішення про застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи безпосередньо в тому обвинувальному вироку, в якому уповноважена фізична особа визнається винною у вчиненому від її імена та /або в її інтересах злочину (ч. 4 ст. 374 КПК України), навряд чи може бути необхідною й достатньою підставою для твердження, що до юридичної особи у такому разі застосовується кримінальна відповідальність. Вищевказане не спростовує, а лише підтверджує висловлена окремими вітчизняними науковцями думка, що в межах кримінально-правових відносин до юридичної особи застосовується не кримінальна, а *квзікримінальна відповідальність* (М. І. Хавронюк, З. А. Загинеї, К. П. Задоя).

Кримінально-правовий вплив у формі квзікримінальної відповідальності регламентовано у кримінальному законодавстві низки європейських країн (Республіка Польща, Республіка Молдова, Естонська Республіка тощо). Кримінально-правове «реагування на прояви кримінально-правових загроз з боку юридичних осіб, наприклад у Польській Республіці, здійснюється на підставі нормативно-правового акту «Про відповідальність колективних утворень за заборонені карні дії». Законодавчі положення цього акту яскраво засвідчують, що до кримінальної відповідальності може бути притягнута виключно

фізична особа. Ця обставина не дозволяє здійснити ототожнення кримінально-правового впливу щодо юридичних осіб із суто кримінальною відповідальністю. З огляду на цю особливість є всі підстави стверджувати, що у Польській Республіці у кримінально-правовому аспекті юридичні особи можуть підлягати лише так званій квазікримінальній відповідальності, а не власне кримінальній відповідальності, на чому наполягають окремі вітчизняні науковці (В. К. Грищук, О. Ф. Пасека).

Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб – це передбачені КК України примусові або такі, що ґрунтуються на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження, засоби впливу на юридичну особу у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених статтею 96³ КК України, що тягнуть негативні для юридичної особи наслідки майнового чи організаційно-правового характеру або унеможливають їх настання, і застосовуються поряд з призначенням уповноваженій особі покарання (звільненням від нього) або разом зі звільненням її від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

Метою заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб є відновлення правовідносин, порушених учиненням будь-якого кримінального правопорушення, зазначеного у статті 96³ КК України, а також запобігання вчиненню уповноваженою особою юридичної особи будь-якого нового кримінального правопорушення з тих, які зазначено у цій статті КК України.

Вищевказане визначення поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб дозволяє виділити такі його ознаки.

По-перше, ці заходи державного реагування реалізуються в межах кримінально-правових відносин, за своєю суттю вони є кримінально-правовими заходами. У системі кримінально-правових заходів впливу вони належать до інших заходів кримінально-правового характеру. У науці кримінального права висловлюється думка, що ці заходи за своїм характером, навпаки, є не кримінально-правовими, а адміністративними (З. А. Загиней). З такою позицією погодитися не можна, оскільки заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб з огляду на їх регламентацію в КК України, а також на порядок застосування в КПК України мають власний кримінально-правовий зміст, попри схожість за назвою окремих з них із засобами правового впливу, наявними в інших галузях права (адміністративного, цивільного, господарського тощо).

По-друге, підставою для застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи є вчинення уповноваженою

особою не лише будь-якого з кримінальних правопорушень, передбачених у статті 96³ КК України, але й його вчинення такою особою саме від імені та/або в інтересах юридичної особи. Окрему підставу для застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи також становить незабезпечення виконання покладених на уповноважену особу обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого з окремих кримінальних правопорушень, передбачених у статті 96³ КК України.

По-третє, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи мають примусовий характер (ст. ст. 96⁷–96⁹ КК України – у такому разі вони тягнуть настання негативних для юридичної особи наслідків майнового або організаційно-правового характеру) або ґрунтуються на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження внаслідок певних обставин і поведінки уповноваженої особи (ст. 96⁵ КК України – у цьому випадку унеможливорюється настання таких негативних наслідків).

По-четверте, ці заходи кримінально-правового характеру, незважаючи на примусовий характер окремих із них, не є покаранням. Законодавець безпосередньо підкреслює цю ознаку, регламентуючи їх у Розділі XIV-I КК України на додаток до Розділу XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру».

По-п'яте, примусові заходи кримінально-правового характеру й ті, що ґрунтуються на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження, не тягнуть настання для юридичної особи судимості. Визнаватись такою, що має судимість, може лише уповноважена особа юридичної особи, тобто виключно фізична особа.

По-шосте, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи не можуть уважатися проявом (формою) кримінальної відповідальності.

По-сьоме, застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи має субсидіарний характер, тобто завжди залежить від призначення покарання (звільнення від покарання чи його відбування) щодо її уповноваженої особи. Застосування заходів щодо юридичної особи, що ґрунтуються на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження, як правило, залежить від її звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 96⁵ КК України, ч. 3 ст. 284 КПК України).

По-восьме, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи можуть бути застосовані тільки судом. У КПК України з огляду на це законодавцем передбачено спеціальний порядок

кримінального провадження щодо юридичної особи. У юридичній літературі іноді зазначається, що в КК України де-факто є механізм притягнення до відповідальності юридичних осіб у разі вчинення певних кримінальних правопорушень (А. А. Вознюк). З такою позицією погодитися не можна, оскільки з огляду на приписи розділу XIV-I Загальної частини КК України, а також окремих положень КПК України (п. 14 ч. 1 ст. 3; ч. 8 ст. 214 та ін.) до відповідальності, зокрема до кримінальної, може бути притягнута лише фізична особа. Юридична особа не притягується до відповідальності. Вона є особою, стосовно якої передбачається застосування заходів кримінально-правового характеру або здійснюється провадження щодо застосування заходів кримінально-правового характеру. Інакше кажучи, формулювання «притягнення до відповідальності» стосується виключно фізичних, а не юридичних осіб.

2. ПІДСТАВИ Й УМОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

У розділі XVI-I Загальної частини КК України законодавцем закріплено модель реагування на прояви потенційно можливих кримінально-протиправних загроз із боку юридичних осіб, що ґрунтується на принципі винної кримінальної відповідальності фізичної особи – суб'єкта кримінального правопорушення. Лише за умови, що фізична особа вчиняє кримінальне правопорушення від імені та/або в інтересах юридичної особи, поряд із кримінальною відповідальністю фізичної особи юридична зазнає впливу іншого заходу кримінально-правового характеру, який реалізується в межах такої відповідальності.

Згідно з чинною редакцією статті 96³ КК України підставами для застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи є такі:

1) учинення уповноваженою особою *від імені та в інтересах* юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених у статтях 109, 110, 113, 146, 147, ч. 2–4 ст. 159¹, ст. ст. 160, 209, 260, 262, 306, ч. 1 і 2 ст. 368³, ч. 1 і 2 ст. 368⁴, ст. ст. 369, 369², 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України;

2) учинення уповноваженою особою *від імені* юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених у статтях 258–258⁵ КК України;

3) незабезпечення виконання покладених на її уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи

обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого зі злочинів, передбачених у статтях 209 і 306, ч. 1 і 2 ст. 368³, ч. 1 і 2 ст. 368⁴, ст. ст. 369 і 369² КК України.

Відповідно до примітки 1 ст. 96³ КК України уповноваженою особою юридичної особи слід визнавати службових осіб юридичної особи, а також інших осіб, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від її імені.

Уповноважена особа має право діяти від імені юридичної особи у випадках, коли вона безпосередньо здійснює наявні в юридичної особи цивільні права й обов'язки, виражаючи тим самим волю юридичної особи. Право виражати таку волю виникає у фізичної особи на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, установлених актами цивільного законодавства (ч. 3 ст. 237 ЦК України).

Кримінальні правопорушення, передбачені статтями 109, 110, 113, 146, 147, ч. 2–4 ст. 159¹, ст. ст. 160, 209, 260, 262, 306, ч. 1 і 2 ст. 368³, ч. 1 і 2 ст. 368⁴, ст. ст. 369, 369², 436, 437, 438, 442, 444 і 447 КК України, можуть бути вчинені уповноваженою особою лише *в інтересах* юридичної особи. Ці кримінально-протиправні посягання визнаються вчиненими *в інтересах* юридичної особи, якщо вони призвели:

а) до отримання нею неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди;

б) були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності (примітка 2 до ст. 96³ КК України).

Згідно з частиною 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» під неправомірною вигодою слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав.

Учинення кримінального правопорушення, спрямованого на ухилення юридичної особи від передбаченої законом відповідальності, означає, що фактом його вчинення створюються перешкоди у здійсненні кримінального провадження щодо юридичної особи, у випадку вирішення питання про можливість застосування щодо юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, виявлення наявності інших правопорушень, до яких причетна юридична особа (адміністративних, цивільних тощо), судового розгляду справи про такі правопорушення в установленому законом порядку тощо.

За наявності вищезазначених *підстав* заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи можуть бути застосовані

до такої особи *лише за умов* відсутності обставин, що виключають можливість ухвалення рішення про їх застосування до юридичної особи, а також підстав для звільнення юридичної особи від застосування примусових заходів кримінально-правового характеру.

Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи не можуть бути застосовані до неї за наявності таких обставин.

По-перше, не можуть бути застосовані судом заходи кримінально-правового характеру до юридичних осіб публічного права або міжнародних організацій у випадку вчинення їх уповноваженою особою *від імені та в інтересах* юридичної особи будь-якого зі злочинів, передбачених ст. ст. 209 і 306, ч. 1 і 2 ст. 368³, ч. 1 і 2 ст. 368⁴, ст. 369 і 369² КК України або у разі незабезпечення виконання покладених на уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення одного зі злочинів з указанного переліку (ч. 1 ст. 96⁴ КК України).

По-друге, вчинення уповноваженою особою юридичної особи *від імені та в інтересах* такої особи злочинів, передбачених ст.ст. 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258–258⁵, 436, 436¹, 437, 438, 442, 444, 447 КК України (ст. 96⁹ КК України), обумовлює неможливість застосування до юридичної особи-суб'єкта приватного й публічного права резидентів і нерезидентів України, а також міжнародних організацій такого основного заходу кримінально-правового характеру, як штраф (ст. 96⁷ КК України). Останній застосовується до вказаних суб'єктів кримінально-правових відносин лише у разі, коли регулятивним законодавством не передбачається можливість припинення діяльності відповідної категорії юридичних осіб на підставі рішення суду¹. Але у такому разі відсутність у регулятивному законодавстві можливості припинення діяльності такої категорії юридичних осіб, водночас свідчить про наявність окремої обставини, що унеможливорює застосування судом таких заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, як ліквідація та конфіскація майна.

По-третє, вчинення уповноваженою особою юридичної особи *від імені та в інтересах* цієї особи злочину, передбаченого частинами 2–4 ст. 159¹ КК України, виключає можливість застосування такого основного заходу кримінально-правового характеру, як ліквідація, та

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Медьника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ : Дакор, 2018. С. 303–304.

додаткового заходу – конфіскації майна. У свою чергу, вчинення уповноваженою особою юридичної особи *від імені та в інтересах* цієї особи злочину, передбаченого ст. 436¹ КК України, унеможлиблює застосування штрафу як основного заходу кримінально-правового характеру, оскільки вказівка на нього відсутня у переліку кримінальних правопорушень, передбачених у статті 96³ КК України.

По-четверте, виключає можливість застосування до юридичної особи будь-якого заходу кримінально-правового характеру закриття кримінального провадження щодо уповноваженої особи юридичної особи на стадії судового слідства (ст. ст. 45–48, ч. 6 ст. 258, ч. 2 ст. 258³, ч. 4 ст. 258⁵, ч. 6 ст. 260 КК України), оскільки згідно з частиною 3 ст. 284 КПК України провадження щодо юридичної особи підлягає закриттю у разі закриття кримінального провадження щодо уповноваженої особи юридичної особи.

По-п'яте, можливість застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи виключається у зв'язку зі звільненням її від застосування заходів кримінально-правового характеру на підставі статті 96⁵ КК України.

Таким чином, з урахування зазначеного можна зробити висновок, що за наявності передбачених законом підстав заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи можуть бути застосовані до цієї особи за умов відсутності:

- а) обставин, що виключають можливість їх застосування;
- б) підстав для звільнення юридичної особи від застосування примусових заходів кримінально-правового характеру.

3. ВИДИ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Передбачені розділом XVI-I Загальної частини КК України заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб можуть бути поділені на такі види:

- 1) примусові заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи;
- 2) заходи кримінально-правового характеру, що ґрунтуються на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження щодо юридичної особи.

До примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи належать такі: 1) штраф (ст. 96⁷); 2) конфіскація майна (96⁸); 3) ліквідація (96⁹).

До юридичних осіб штраф і ліквідація можуть бути застосовані лише як основні заходи кримінально-правового характеру, а конфіскація майна – виключно як додатковий засіб впливу (ст. 96⁶ КК України).

Згідно з частиною 1 ст. 96⁷ КК України *штраф* – це грошова сума, що сплачується юридичною особою на підставі судового рішення. Суд застосовує штраф, виходячи з двократного розміру незаконно одержаної неправомірної вигоди.

Відповідно до частини 2 цієї статті, у випадку, коли неправомірну вигоду не було одержано, або її розмір неможливо обчислити, суд залежно від ступеня тяжкості злочину, вчиненого уповноваженою особою юридичної особи, застосовує штраф у таких розмірах:

- за злочин невеликої тяжкості – від п'яти до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- за злочин середньої тяжкості – від десяти до двадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- за тяжкий злочин – від двадцяти до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- за особливо тяжкий злочин – від п'ятдесяти до сімдесяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

З урахуванням майнового стану юридичної особи суд може застосувати штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до трьох років (ч. 3 ст. 96⁷ КК України). З огляду на це питання про розстрочку штрафу може бути вирішено судом як під час ухвалення обвинувального вироку суду, так і під час його виконання в порядку, передбаченому пунктом 14 ч. 1 ст. 537 КПК України.

Конфіскація майна полягає у примусовому безоплатному вилученні у власність держави майна юридичної особи й застосовується судом у разі ліквідації юридичної особи згідно з КК України (ст. 96⁸ КК України). Примусовій безоплатній конфіскації у власність держави підлягає все майно юридичної особи, але після задоволення вимог кредиторів, у тому числі за податками, зборами, єдиним внеском на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та іншими коштами, які слід сплатити до державного або місцевого бюджету, Пенсійного фонду України, фондів соціального страхування (ч. 2 ст. 112 ЦК України). Такий висновок впливає зі змісту ст. 96-8 КК України. У зв'язку з цим наврайд чи можна погодитися з висловленою в науковій літературі думкою, що конфіскація майна юридичної особи може бути як повною, так і частковою (О. В. Пасека).

Ліквідація юридичної особи застосовується судом у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого зі злочинів, передбачених

статтям 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258–258⁵, 436, 436¹, 437, 438, 442, 444, 447 КК (ст. 96⁹ КК України).

Зазначені примусові заходи кримінально-правового характеру застосовуються судом з урахуванням загальних і спеціальних правил застосування.

Статтею 96¹⁰ КК України визначено *загальні правила* застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру у вигляді штрафу або ліквідації. Зі змісту цієї статті вбачається, що суд під час застосування до юридичної особи примусових заходів кримінально-правового характеру зобов'язаний враховувати: а) ступінь тяжкості вчиненого її уповноваженою особою злочину; б) ступінь здійснення злочинного наміру; в) розмір завданої шкоди; г) характер і розмір неправомірної вигоди, яка була отримана або могла бути отримана юридичною особою; г) вжиті юридичною особою заходи для запобігання злочину.

У цій статті не передбачено правило, суть якого зводиться до зобов'язання застосовувати окремі примусові заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у відповідних межах. Це, зокрема, стосується вимог до призначення штрафу. Зі змісту частини 2 ст. 96⁷ КК України бачимо, що законодавець певним чином формалізував правила застосування такого кримінально-правового заходу, як штраф, адже межі його призначення, у першу чергу, залежать від належності вчиненого злочину до певної категорії тяжкості згідно зі статтею 12 КК України.

Спеціальні правила застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб встановлено у статті 96¹¹ КК України.

Згідно з частиною 1 цієї статті за сукупністю злочинів у межах одного провадження суд, застосувавши до юридичної особи заходи кримінально-правового характеру за кожен злочин окремо, визначає остаточний основний захід шляхом поглинення менш суворого заходу більш суворим. Це означає, що остаточний основний примусовий захід кримінально-правового характеру щодо юридичної особи має використовуватись у межах більш суворого заходу, застосованого за один зі злочинів, що входять до сукупності.

Згідно з передбаченою законом системою примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб найбільш суворим основним примусовим заходом є ліквідація юридичної особи. Конфіскація майна юридичної особи може бути застосована судом як додатковий захід кримінально-правового характеру, а тому не може поглинути собою штраф як найменш суворий основний захід.

З іншого боку, законом не врегульовано ситуації, коли за один зі злочинів, що входить до сукупності злочинів, судом застосовується конфіскація майна як додатковий кримінально-правовий захід. У такому разі очевидно, що цей додатковий захід має бути приєднаний до основного заходу, призначеного за сукупністю злочинів.

Відповідно до частини 2 ст. 96¹¹ КК України в разі застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру за злочин за наявності невиконаного заходу за попереднім вироком (вироками) суду кожен із них виконується самостійно, крім випадків застосування судом ліквідації юридичної особи згідно з КК України. Цією частиною статті врегульовано ситуації, коли до юридичної особи застосовуються примусові заходи кримінально-правового характеру після раніше ухваленого вироку (вироків), але до повного виконання раніше застосованих заходів кримінально-правового характеру. Особливістю положень частини 2 ст. 96¹¹ КК України є те, що, на відміну від правил призначення покарання фізичним особам за сукупністю вироків (ст. 71 КК України), суд до заходу кримінально-правового характеру, застосованого ним за новим вироком, повністю або часткового не приєднує (не складає) невиконану частину основного примусового заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи за попереднім вироком (вироками).

У цьому випадку йдеться про те, що за наявності за попереднім вироком (вироками) невиконаного заходу кримінально-правового характеру у вигляді штрафу, в разі застосування до юридичної особи за новим вироком за вчинене кримінальне правопорушення знову штрафу, самостійному виконанню підлягають як штраф, застосований за новим вироком, так і окремо штраф, застосований за попереднім вироком (вироками).

За наявності за попереднім вироком (вироками) невиконаного заходу кримінально-правового характеру у вигляді штрафу в разі застосування до юридичної особи за новим вироком за вчинене кримінальне правопорушення такого заходу кримінально-правового характеру, як ліквідація, виконанню підлягає застосована судом ліквідація.

За наявності за попереднім вироком (вироками) невиконаного заходу кримінально-правового характеру у вигляді ліквідації в разі застосування до юридичної особи за новим вироком за вчинене кримінальне правопорушення такого заходу кримінально-правового характеру, як штраф, подальшому виконанню підлягає раніше застосована судом ліквідація, оскільки як у першому, так і у другому випадку відбувається поглинання виконання призначеного за одним

із вироків більш суворого заходу кримінально-правового характеру менш суворим заходом.

Заходи кримінально-правового характеру, що ґрунтуються на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження щодо юридичної особи репрезентовано звільненням юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 96⁵ КК України).

Звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру у зв'язку із закінченням строків давності – це відмова від продовження подальшого кримінального провадження щодо юридичної особи через його недоцільність або реалізація судом повноваження не визначати юридичній особі визначених законом примусових засобів впливу, що тягнуть негативні для такої особи наслідки майнового чи організаційно-правового характеру, через їх недоречність у зв'язку із завершенням передбачених законом строків, протягом яких доцільність і доречність здійснення подальшого провадження або визначення юридичній особі примусових засобів впливу зберігалась.

Звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру у зв'язку із закінченням строків давності може здійснюватись за наявності *підстав* і відповідних *умов* його здійснення.

Підставою такого звільнення юридичної особи є закінчення встановлених законом строків давності здійснення кримінального провадження щодо такої особи, зокрема:

1) трьох років – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості за ч. 2, 3 ст. 159¹; ч. 1 ст. 368³, ч. 1 ст. 368⁴ ч. 1 ст. 369²; ч. 1 ст. 160; ч. 2 ст. 444 КК України;

2) п'яти років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості за ч. 2 ст. 368³, ч. 2 ст. 368⁴, ч. 1 ст. 369, ч. 2 ст. 369²; ч. 1 ст. 258¹; ст. 258²; ч. 2, 3 ст. 109; ч. 1 ст. 110; ч. 1, 2 ст. 146; ч. 4 ст. 159¹; ч. 2, 3 ст. 160; ч. 1 ст. 260; ст. 436; ч. 1 ст. 436¹; ч. 2 ст. 442 КК України;

3) десяти років – у разі вчинення тяжкого злочину за ч. 1 ст. 109; ч. 2 ст. 110; ч. 3 ст. 146; ч. 1 ст. 147; ч. 4 ст. 160; ч. 1 ст. 209; ч. 1 ст. 258; ч. 2 ст. 258¹; ст. 258⁴; ч. 1, 2 ст. 258⁵; ч. 2, 3 ст. 260; ст. 262, ч. 2, 3, 4 ст. 369, ч. 3 ст. 369²; ч. 2 ст. 436¹; ч. 1 ст. 444; ст. 447 КК України;

4) п'ятнадцяти років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину за ч. 2, 3 ст. 209, ст. 306, ч. 2, 3 ст. 258; ч. 1 ст. 258³; ч. 3 ст. 258⁵; ч. 3 ст. 110; ст. 113; ч. 2 ст. 147; ч. 4, 5 ст. 260; ст. 437; ст. 438; ч. 1 ст. 442 КК України.

Зі змісту частини 1 ст. 96⁵ КК України вбачається, що початком перебігу строку давності є день учинення уповноваженою особою юридичної особи будь-якого зі злочинів, зазначених у статті 96³ КК України, а його кінцем – день, що передує дню набрання законної чинності обвинувальним вироком, яким уповноважена особа засуджується за вчинення злочину.

Умовами звільнення юридичної особи від застосування примусових заходів кримінально-правового характеру є невчинення уповноваженою особою протягом установлених законом строків давності повторно будь-якого із злочинів, зазначених у статті 96³ КК України, а також відсутність факту переховування уповноваженої особи від органів досудового слідства й суду поряд із фактом відсутності відомостей про місцезнаходження уповноваженої особи.

Згідно з частиною 3 ст. 95⁵ КК України у разі вчинення протягом установлених законом строків давності уповноваженою особою повторно будь-якого із зазначених у статті 96³ КК України злочинів перебіг давності застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру *переривається*. Обчислення давності в цьому разі починається з дня вчинення уповноваженою особою юридичної особи будь-якого злочину, зазначеного у статті 96³ КК України. Якщо ж уповноважена особа ухиляється від кримінальної відповідальності, а її місцезнаходження невідоме перебіг давності застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру *зупиняється* і відновлюється лише з дня встановлення місцезнаходження цієї уповноваженої особи (ч. 2 ст. 96³ КК України).

У доктрині кримінального права звертається увага на те, що положення щодо переривання строків давності (ч. 3 ст. 96³ КК України) містить термінологічну помилку, оскільки законодавцем переривання строків поставлено у залежність від вчинення кримінального правопорушення *повторно*, а не у разі вчинення *нового* кримінального правопорушення. У зв'язку з цим пропонується у тексті ч. 3 ст. 96⁵ поняття «повторно» тлумачити незалежно від змісту поняття повторності, викладеному у статті 32 КК України (К. П. Задоя).

Механізм реалізації ст. 96⁵ КК України охоплює не лише обставини, що характеризують підставу й умови застосування цієї кримінально-правової норми, а ще й *передумови* її здійснення. Передумова звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру має *матеріальний* і *процесуальний* аспекти.

У *матеріальному аспекті* передумову звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру

становить факт учинення уповноваженою особою від імені та/або в інтересах юридичної особи будь-якого зі злочинів, зазначених у статті 96³ КК України. Крім того, передумову такого звільнення можуть також становити випадки призначення уповноваженій особі покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк у разі невизнання можливості застосувати давність за вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 438 чи ч. 1 ст. 442 КК України, за відсутністю факту ухилення уповноваженої особи від кримінальної відповідальності, внаслідок якого її місцезнаходження було невідоме.

Процесуальний аспект впливає зі змісту частини 3 ст. 285 КПК України. Він полягає у тому, що його передумовою є закриття кримінального провадження щодо уповноваженої особи зі звільненням її від кримінальної відповідальності за статтею 49 КК України або її звільнення від призначення покарання у зв'язку із закінченням строків давності за ч. 5 ст. 74 КК України, у разі, якщо уповноважена особа заперечувала проти звільнення від кримінальної відповідальності за статтею 49 КК України, але її вина все ж таки була доведена у повному обсязі в загальному порядку кримінального провадження.

Таким чином, звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру може здійснюватись за наявності у сукупності передумови, підстави й умов, які фактично засвідчують причинно-факторний комплекс його здійснення. Такий вид звільнення юридичної особи від кримінально-правових обтяжень не можна розглядати відірвано (окремо) від звільнення її уповноваженої особи від кримінальної відповідальності або призначення покарання, про що свідчить зміст як власне ч. 1 ст. 96⁵, п. 3–5 ч. 1 ст. 49 КК України, ч. 5 ст. 74 КК України, так і ч. 3 ст. 284, ст. ст. 314, 339 та ін. КПК України. Виняток із цього можуть становити випадки реалізації давності щодо уповноваженої особи у разі вчинення нею від імені та в інтересах юридичної особи злочину, передбаченого частиною 2 ст. 438 або ч. 1 ст. 442 КК України, за умови відсутності факту ухилення уповноваженої особи від кримінальної відповідальності, внаслідок якого її місцезнаходження було невідоме, оскільки рішення про звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру у такому разі може бути ухвалено судом в обвинувальному вирокі поряд із призначенням уповноваженій особі покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Якою є сутність заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб?
2. Які підходи існують у світі до регламентації заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб?
3. Дайте поняття та назвіть ознаки заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.
4. Яким є місце заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб у системі заходів кримінально-правового характеру?
5. Якою є система примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи?
6. Якими є передумови, підстави й умови застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, що ґрунтуються на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження?
7. Назвіть обставини, що виключають можливість застосування примусових заходів кримінально-правового щодо юридичної особи.
8. Якими є загальні правила застосування примусових заходів кримінально-правового щодо юридичної особи?
9. Які ви знаєте спеціальні правила застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гришук В. К. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : монографія / В. К. Гришук, О. Ф. Пасека. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 247 с.
2. Дудоров О. О. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. – Київ : Ваіте, 2014. – 944 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2015. – 680 с.
4. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – Київ : Істина, 2011. – 1121 с.
5. Кримінально-правові заходи в Україні : підручник / за ред. О. В. Козаченка. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 142 с.
6. Куц В. М. Юридична особа як об'єкт застосування кримінально-правових заходів : монографія / В. М. Куц, В. С. Сотниченко. – Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2017. – 250 с.

7. Литвинов О. М. Концептуальна модель механізму реалізації кримінальної відповідальності: монографія / О. М. Литвинов, І. І. Митрофанов. – Харків: Золота миля, 2017. – 180 с.

8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. – Київ: Юрінком Інтер, 2017. – 1104 с.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 10-те вид., перероб. та допов. – Київ: Дакор, 2018. – 1360 с.

10. Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру: монографія / А. М. Ященко. – Харків: НікаНова, 2014. – 387 с.

ТЕМА 22

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

- 1. Загальні засади кримінальної відповідальності неповнолітніх.*
- 2. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності.*
- 3. Види покарань, які застосовуються до неповнолітнього, й особливості їх призначення.*
- 4. Особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.*
- 5. Погашення та зняття судимості.*

1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Кримінальний кодекс України закріпив принцип пільгового ставлення до неповнолітніх у випадку порушення ними кримінально-правових норм. Такий підхід обумовлюється віковими особливостями неповнолітніх, пов'язаними з незавершеністю процесу соціального та психофізичного формування їх особистості (браком життєвого досвіду, нестійкістю соціально-психологічних установок, схильністю до наслідування негативних прикладів поведінки) та неспроможністю адекватно порівняно зі свідомістю дорослої особи оцінювати власні вчинки та передбачати їх наслідки. Ураховуючи розвиток кримінального права, а також досягнення таких наук, як педагогіка, медицина та психологія, законодавець установив більш м'які заходи кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх із метою їх виправлення та запобігання подальшого порушення ними норм кримінального законодавства.

Положення щодо гуманізації кримінальної відповідальності неповнолітніх відповідають міжнародно-правовим договорам у вказаній сфері. Так, наприклад, у Преамбулі Декларації прав дитини, ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН у 1959 р., наголошено, що дитина

внаслідок її фізичної та розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 р., також визначають низку рекомендацій, спрямованих на забезпечення розумного компромісу між задоволенням прав та інтересів неповнолітніх правопорушників та інтересами суспільства. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. (ратифікована Україною 27.02.1991 р.) та правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, від 14.12.1990 р. містять гарантії забезпечення прав неповнолітніх під час виконання найбільш суворих видів покарань, пов'язаних із позбавленням волі неповнолітніх у будь-якій формі. Крім того, стаття 37 (а) Конвенції про права дитини передбачає обов'язок країн-учасниць забезпечити незастосування найсупорішших видів покарань щодо неповнолітніх, таких як смертна кара й довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення.

В ухваленому в 2001 р. КК України був уперше виділений Розділ XV Загальної частини КК, який об'єднав у собі базові положення щодо гуманізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх стосуються таких положень:

- 1) звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (ст. 97, ч. 2 ст. 106);
- 2) види покарання, що застосовуються до неповнолітнього (статті 98–102);
- 3) призначення покарання (ст. 103);
- 4) звільнення від покарання та його відбування (статті 104–107);
- 5) погашення та зняття судимості (ст. 108).

Інші розділи КК України також містять низку положень, що стосуються деяких аспектів кримінальної відповідальності неповнолітніх. Зокрема, пункт 3 ч. 1 ст. 66 передбачає, що вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує покарання; в ч. 2 ст. 64 зазначено, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років; ч. 2 ст. 91 передбачає, що обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство, можуть бути застосовані лише до осіб, які на момент вчинення домашнього насильства досягли 18-річного віку, тощо. Відповідно, норми Розділу XV Загальної частини КК відіграють субсидіарне, уточнююче значення щодо певних аспектів кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Положення Розділу XV

Загальної частини КК не виключають застосування фундаментальних положень кримінального права, передбачених іншими розділами Кримінального кодексу, і не суперечать їм.

За віковим критерієм положення Розділу XV Загальної частини КК застосовуються:

1) до неповнолітніх, які на момент вчинення злочину досягли віку кримінальної відповідальності за це діяння (14 або 16 років) та яким на момент учинення злочину не виповнилося 18 років;

2) до неповнолітніх, яким на момент учинення суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, виповнилося 11 років і які не досягли віку кримінальної відповідальності (14 або 16 років) за нього.

Згідно з частиною 2 ст. 97 КК у порядку, передбаченому ст. 498 КПК, до вказаних осіб застосовуються примусові заходи виховного характеру. У цьому разі примусові заходи виховного характеру не є ані формою кримінальної відповідальності, ані кримінальним покаранням, що застосовуються до неповнолітніх, тож, назва Розділу XV Загальної частини КК підлягає розширеному тлумаченню. Крім того, вчинення неповнолітнім суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК, до досягнення віку кримінальної відповідальності тягне за собою накладення штрафу на їх батьків або осіб, які їх замінюють, відповідно до частини 4 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей».

Отже, можна зробити висновок, що Розділ XV Загальної частини КК містить низку норм, що стосуються певних аспектів кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність за їх учинення, та підстави застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх до досягнення ними віку кримінальної відповідальності. Основними цілями об'єднання норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх і покарання неповнолітніх в окремий розділ є забезпечення посиленого правового захисту неповнолітніх, розширення підстав їх звільнення від кримінальної відповідальності, мінімізація застосування до них заходів кримінальної репресії, забезпечення правильного формування особистості неповнолітніх, найбільш ефективного сприяння виключенню їх антисоціальних властивостей і навичок.

2. ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розділ XV Загальної частини КК передбачає два види звільнення від кримінальної відповідальності, що застосовуються до неповнолітніх:

1) звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97);

2) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (частини 1, 2 ст. 106).

Слід зазначити, що закон не обмежує можливість застосування до неповнолітніх інших заходів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених іншими розділами КК. Згідно з абзацем 4 п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р. № 2 «Про практику розгляду судами справ застосування примусових заходів виховного характеру», якщо в матеріалах справи наявні інші підстави для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, які за правовими наслідками є більш сприятливими для забезпечення його інтересів, мають бути обрані саме ці підстави.

Умовою застосування примусових заходів виховного характеру є вчинення неповнолітнім уперше злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості. *Підставою* є встановлена судом можливість виправлення неповнолітнього без застосування покарання. Для її встановлення суд має ретельно дослідити особу неповнолітнього й обставин вчиненого ним кримінального правопорушення. Так, згідно зі статтею 485 КПК під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми, суд має встановити:

1) повні й усебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати під час індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру; за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, слід також з'ясувати, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними – для цього може бути призначена комплексна психолого-психіатрична або психологічна експертиза;

2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння;

3) умови життя та виховання неповнолітнього, зокрема склад його сім'ї, обстановку в ній, відносини між дорослими членами сім'ї

та дорослими й дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, відносини з вихователями, учителями й однолітками, характер та ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; зв'язки та поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом і роботою;

4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Застосування до неповнолітнього, який досяг віку кримінальної відповідальності, примусових заходів виховного характеру є правом, а не обов'язком суду. Відповідно, такий вид звільнення від кримінальної відповідальності є *факультативним*.

Крім того, відповідно до частини 2 ст. 97 КК суд застосовує примусові заходи виховного характеру до неповнолітніх, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України. Згідно зі статтею 498 КПК неповнолітньому на момент вчинення суспільно небезпечного діяння має виповнитися 11 років. У цьому випадку застосування заходів виховного характеру є обов'язком суду.

Перелік примусових заходів виховного характеру, передбачений ч. 2 ст. 105 КК, є вичерпним. Суд має право застосувати до неповнолітнього кілька примусових заходів виховного характеру.

Застереження є одним із найм'якіших примусових заходів виховного характеру. Воно полягає у роз'ясненні судом неповнолітньому наслідків його дій – шкоди, завданої охоронюваним законом правам особи (осіб), інтересам суспільства або держави; оголошенні неповнолітньому осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового злочину.

Обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього може полягати в обмеженні перебування поза домом у певний час доби, забороні відвідувати певні місця, змінювати без згоди органу, який здійснює за ним нагляд, місця проживання, навчання чи роботи, виїжджати в іншу місцевість; у покладенні обов'язку продовжити навчання, пройти курс лікування (за наявності хворобливого потягу до спиртного або в разі вживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів) тощо. Під час застосування зазначеного примусового заходу виховного характеру

суд з урахуванням даних про особу неповнолітнього та характеру вчиненого ним злочину чи суспільно небезпечного діяння визначає:

- які саме види дозвілля слід обмежити, а які заборонити;
- які обов'язки слід покласти на неповнолітнього;
- строки, на які встановлюються обмеження дозвілля й особливі вимоги до поведінки неповнолітнього (як правило, декілька місяців).

Установлені заходи та вимоги мають бути достатніми для виправлення неповнолітнього.

У разі застосування *передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного (за місцем навчання) або трудового колективу (за місцем роботи) за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання* суд повинен:

– з'ясувати їх здатність позитивно впливати на неповнолітнього, здійснювати щодо нього виховний вплив, постійно й належним чином контролювати його поведінку;

– отримати згоду зазначених осіб або колективу на здійснення такого нагляду;

– з урахуванням конкретних обставин справи та мети виправлення неповнолітнього визначити строк, на який встановлюється нагляд (як правило, не менше одного року, але не довше, ніж до досягнення особою повноліття).

Покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку й має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків полягає у вимушеному відшкодуванні заподіяної матеріальної шкоди неповнолітнім, який досяг 15 років і має майно чи кошти, що є його власністю, або самостійно одержує заробіток. У постанові суд обов'язково повинен зазначити розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, та строки його виконання.

Найбільш суворим примусовим заходом виховного характеру є *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків для його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років*. Згідно із Законом України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» до таких установ належать школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти. До них направляють неповнолітніх, які вийшли з-під контролю батьків чи осіб, які їх замінюють, не піддаються виховному впливу й не можуть бути виправлені шляхом застосування інших примусових заходів виховного характеру. До загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації направляються неповнолітні віком від 11 до 14 років, а до професійних училищ соціальної реабілітації – неповнолітні віком

від 14 років. Заборонено направляти до таких установ дітей з інвалідністю й тих, кому згідно з висновком відповідних спеціалістів перебування там протипоказане за станом здоров'я, наприклад через наявність певних психічних, тяжких інфекційних або хронічних захворювань, зокрема СНІД (пункти 11–13 Інструкції про медичне обстеження дітей і підлітків, які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я та Міністерства освіти України від 05.05.1997 р. № 137/131). У виняткових випадках, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки, неповнолітніх можуть тримати у загальноосвітніх школах соціальної реабілітації до досягнення ними 15 років, а у професійних училищах соціальної реабілітації – до досягнення 19 років. Учні загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилося 15 років, але вони не стали на шлях виправлення, за рішенням суду за місцезнаходженням зазначеного закладу можуть бути переведені до професійного училища соціальної реабілітації (у межах терміну, встановленого рішенням суду, що застосував примусовий захід виховного характеру, але не більше трьох років).

Основними завданнями загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації є такі:

- створення належних умов для життя, навчання й виховання учнів, підвищення їх загальноосвітнього та культурного рівня, професійної підготовки, розвитку індивідуальних здібностей і схильностей, забезпечення необхідної медичної допомоги;
- забезпечення соціальної реабілітації учнів, їх правового виховання та соціального захисту в умовах постійного педагогічного режиму.

Згідно зі статтею 502 КПК суд, у межах територіальної юрисдикції якого перебуває спеціальна навчально-виховна установа, може достроково звільнити неповнолітнього від примусового заходу виховного характеру. При цьому суд має обов'язково з'ясувати думку ради спеціальної навчально-виховної установи, в якій перебуває неповнолітній.

Відповідно до частини 4 ст. 105 КК поряд із застосуванням одного чи декількох примусових заходів виховного характеру суд може в передбаченому законом порядку призначити неповнолітньому вихователя з урахуванням позитивних даних про певну особу та її здатності позитивно впливати на поведінку неповнолітнього. Ця особа має у судовому засіданні підтвердити свою згоду бути вихователем.

За своїм характером звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру є *умовним*. Відповідно до частини 3 ст. 97 КК України у разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються, і він притягається до кримінальної відповідальності.

Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності передбачаються частинами 1 і 2 ст. 106 КК. *Умовами* такого звільнення є вчинення неповнолітнім злочину у віці до вісімнадцяти років. Відповідно до пункту 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» розгляд справи після досягнення особою вісімнадцяти років не створює перешкод для застосування цієї статті.

Підставами такого звільнення є завершення встановлених у частині 2 ст. 106 КК строків із дня вчинення неповнолітнім злочину. Більшість строків давності притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх є скороченими порівняно зі строками, встановленими для осіб, які вчинили злочини у повнолітньому віці:

- 1) два роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 3) сім років – у разі вчинення тяжкого злочину;
- 4) десять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Окрім строків, установлених частиною 2 ст. 106 КК, до неповнолітніх застосовуються загальні положення звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачаються ст. 49 КК. За своїм характером цей вид є *обов'язковим і безумовним*.

3. Види покарань, які застосовуються до неповнолітнього, та особливості їх призначення

Керуючись принципом гуманізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, КК передбачає обмежений перелік покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, а також пільговий характер їх призначення та відбування. Згідно зі статтею 98 КК до неповнолітніх, винних у вчиненні злочину, можуть бути застосовані п'ять основних покарань:

- 1) штраф;
- 2) громадські роботи;

- 3) виправні роботи;
- 4) арешт;
- 5) позбавлення волі на певний строк.

У тих випадках, коли санкцією закону, за яким засуджується неповнолітній, передбачено лише такі види покарань, які з огляду на вік підсудного чи його стан не можуть до нього застосовуватися, суд звільняє його від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру або постановляє обвинувальний вирок і звільняє засудженого від покарання (п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»).

До неповнолітніх також можуть бути застосовані такі додаткові покарання: 1) штраф; 2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Перелік видів покарань, визначений у статті 98 КК, є вичерпним. Інші основні та додаткові покарання до неповнолітніх не застосовуються, навіть якщо на час розгляду справи судом вони досягли повноліття. Визначаючи розмір покарання таким особам, суд має виходити з відповідних положень статей 99–102 КК (п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»).

Штраф (ст. 99 КК) є найбільш м'яким видом покарання, яке застосовується до неповнолітніх. Штраф може бути призначено і як основне, і як додаткове покарання. Він застосовується лише до неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. З урахуванням цього суди повинні досліджувати докази щодо наявності у неповнолітнього достатніх для сплати штрафу доходів, коштів або майна та зазначати у вирокі відповідні мотиви ухваленого рішення.

Максимальний розмір штрафу порівняно з аналогічним покаранням для дорослих осіб суттєво обмежується. Так, штраф, який призначається неповнолітньому, не може бути більшим за п'ятсот установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, у тому числі за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Таким чином, розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та враховуючи майновий стан неповнолітнього в межах від тридцяти (ч. 2 ст. 53 КК) до п'ятисот установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Відповідно до частини 3 ст. 98 КК у тих випадках, коли неповнолітній, який не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засуджується судом за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, до нього може бути застосовано покарання у вигляді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями статей 100 і 103 КК. У тих випадках, коли неповнолітній, який не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засуджується судом за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу менш ніж три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, суд звільняє його від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру або постановляє обвинувальний вирок і звільняє його від покарання.

Громадські роботи (ч. 1 ст. 99 КК) можуть бути призначені неповнолітнім у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім у вільний від навчання чи основної роботи час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначається органами місцевого самоврядування (п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»). Тривалість виконання цього виду покарання не може перевищувати двох годин на день. Неповнолітні не можуть бути задіяні на роботах, на яких забороняється застосування праці осіб молодше 18 років, зокрема на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці (ст. 190 Кодексу законів про працю).

Виправні роботи (частини 2 і 3 ст. 100 КК) призначаються неповнолітнім у віці від 16 до 18 років, які мають постійну чи тимчасову роботу, на строк від двох місяців до одного року за місцем роботи. Суд у вирокі визначає розмір відрахувань у дохід держави із заробітку неповнолітнього засудженого в межах 5–10 %.

Арешт (ст. 101 КК) полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від 15 до 45 діб. Згідно з частиною 2 ст. 15 Кримінально-виконавчого кодексу виконання покарання у вигляді арешту неповнолітнім, яким на момент постановлення вироку виповнилося шістнадцять років і яких засуджено за злочини невеликої тяжкості, здійснюється в арештних домах.

Таким чином, передбачені статтями 99–101 КК особливості призначення громадських робіт, виправних робіт та арешту стосуються

неповнолітніх, які на момент постановлення вироку досягли 16 років. Строки й порядок відбування цих видів покарань є скороченими та менш суворими порівняно з аналогічними покараннями для повнолітніх осіб. Оскільки зазначені статті регламентують лише деякі аспекти призначення та відбування аналізованих видів покарань щодо неповнолітніх, їх зміст і порядок застосування мають визначатися з урахуванням загальних положень, передбачених статтями 56, 57, 60 КК.

Найбільш суворим видом покарань, що застосовується до неповнолітніх, є *позбавлення волі на певний строк* (ст. 102 КК). Це покарання має застосовуватися до неповнолітніх лише тоді, коли у суду є переконання, що застосування більш м'якого покарання не сприятиме виправленню засудженого. Висновок суду про необхідність застосування до неповнолітнього позбавлення волі, якщо санкцією статті, за якою він засуджується, передбачено й інші види покарань, треба мотивувати у вироку.

Особливості застосування позбавлення волі до неповнолітніх, які до вчинення злочину не досягли 18-річного віку, полягають у такому:

- у зниженні нижньої межі тривалості позбавлення волі до 6 місяців;
- у тому, що цей вид покарання не може призначатись неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 102 КК);

- у зменшенні тривалості строків позбавлення волі: за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості – від 6 місяців до 1 року 6 місяців; за злочин середньої тяжкості – від 1 року 6 місяців до 4 років; за тяжкий злочин – від 4 до 7 років; за особливо тяжкий злочин – від 7 до 10 років; за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, – від 10 до 15 років;

- у відбуванні позбавлення волі в спеціальних виховних установах; згідно зі статтею 19 Кримінально-виконавчого кодексу України виконання покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх здійснюється у виховних колоніях, за загальним правилом засуджені, які досягли 18-річного віку, переводяться із виховної колонії для подальшого відбування покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання; у виняткових випадках з метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли 18-річного віку, можуть бути залишені у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними 22 років (ч. 1 ст. 148 і ч. 1 ст. 147 Кримінально-виконавчого кодексу України).

Згідно з частиною 1 ст. 103 КК призначення покарання неповнолітнім відбувається передусім відповідно до положень, передбачених у статтях 65–67 КК, однак з обов'язковим урахуванням таких обставин:

- умов життя та виховання неповнолітнього;
- впливу на нього дорослих;
- рівня розвитку й інших особливостей особи неповнолітнього.

Відповідно до пункту 3 ч. 1 ст. 66 КК учинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка пом'якшує покарання й обов'язково має враховуватись під час призначення покарання незалежно від того, чи досяг підсудний на час розгляду справи повноліття. Залежно від конкретних обставин справи суди повинні враховувати як такі, що пом'якшують покарання, й інші обставини, перелічені в частині 1 ст. 66 КК, а також обставини, хоча і не зазначені у законі, але такі, що знижують ступінь суспільної небезпечності злочину чи особи (наприклад, втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність іншою особою, примирення з потерпілим тощо). Висновки суду про наявність чи відсутність обставин, які пом'якшують покарання неповнолітнього, мають бути вмотивовані у вирокі (п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»).

Згідно з частиною 2 ст. 103 КК України під час призначення покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у вигляді позбавлення волі не може перевищувати 15 років.

Таким чином, особливості застосування покарань до неповнолітнього та їх призначення полягають в імперативному пом'якшенні покарання неповнолітнім, обов'язковому врахуванні інтелектуальних і психофізичних особливостей неповнолітнього, впливу різноманітних соціальних обставин, що вплинули на скоєння ним злочину, значному зменшенні переліку покарань, що застосовуються до неповнолітніх, і значному пом'якшенні порядку їх відбування.

4. ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ

Кримінальний закон містить спеціальні норми, якими врегульовано особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування, зміст яких впливає з вікових характеристик особи та психофізичної незавершеності процесу її формування. Ці норми послідовно

відображено у розділі XV Загальної частини КК, вони передбачають пільгові умови, що стосуються звільнення від покарання, умовно дострокового звільнення від відбування покарання, погашення та зняття судимості.

Зокрема, ці питання врегульовано такими статтями: звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 104), звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105), звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106) та умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 107).

Звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 104 КК України). Суд після призначення покарання неповнолітній особі у деяких випадках може визнати, що її виправлення є можливим без фактичного відбування покарання, й ухвалити рішення про звільнення цієї особи від відбування покарання з випробуванням. Цей вид звільнення від відбування покарання застосовується на тих само засадах, що і стосовно дорослих осіб (статті 75–78 КК), з урахуванням особливостей, передбачених ст. 104 КК, які полягають у такому: 1) звільнення від відбування покарання з випробуванням може бути застосовано до неповнолітнього лише у разі його засудження до арешту або позбавлення волі; 2) іспитовий строк установлюється тривалістю від одного до двох років; 3) у разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням суд може покласти на окрему особу за її згодою або на її прохання обов'язок щодо нагляду за засудженим і проведення з ним виховної роботи. При цьому суди мають з'ясувати, чи є серед осіб, які можуть позитивно впливати на засудженого (батьки, близькі родичі, вчителі, співробітники тощо), такі, що бажають здійснювати нагляд і виховну роботу. За змістом закону вказаний обов'язок може бути покладено й на декількох осіб.

Відмова особи, на яку покладено обов'язок щодо нагляду за засудженим і проведення з ним виховної роботи, від виконання цього обов'язку у зв'язку із неналежною поведінкою неповнолітнього (ігноруванням обґрунтованих вимог, ухиленням від виховних заходів тощо), свідчить про невиконання засудженим покладених на нього судом обов'язків і про те, що випробування він не витримав. Це є підставою для скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітнього.

У разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням йому встановлюється іспитовий строк від одного до двох років. Розмір іспитового строку визначається у вказаних межах

з урахуванням тривалості позбавлення волі, яке повинен був відбутися неповнолітній засуджений, характеру заходів, необхідних для його виправлення, тощо.

Такий вид звільнення від відбування покарання може бути пов'язаний із покладенням судом на засудженого неповнолітнього певних обов'язків, перелік яких міститься у частині 1 ст. 76 КК. Вибір виду та кількості обов'язків у кожній конкретній справі покладається на суд. При цьому слід зауважити, що перелік таких обов'язків є вичерпним (відповідно до пункту 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»).

Правові наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітнього та підстави скасування такого звільнення визначено у статті 78 КК. Вони можуть бути як сприятливими, так і несприятливими.

До сприятливих слід віднести такі: 1) звільнення судом від призначеного покарання; 2) погашення у зв'язку з цим судимості. До несприятливих наслідків (якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчинює правопорушення, що тягнуть за собою адміністративні стягнення, що свідчить про його небажання стати на шлях виправлення) належать такі: 1) направлення судом засудженого для відбування призначеного покарання; 2) у разі вчинення засудженим протягом іспитового строку нового злочину призначення покарання за сукупністю вироків.

При цьому слід мати на увазі, що відповідно до частини 2 ст. 103 КК остаточне покарання для неповнолітніх осіб не може перевищувати 15 років позбавлення волі.

Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК України). Існує дві підстави такого виду звільнення від покарання. Формальна підстава – вчинення неповнолітнім злочину невеликої або середньої тяжкості. Матеріальна підстава – наявність щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки (допомога потерпілому як одразу ж після посягання, так і після нього; добровільне й повне усунення шкоди, заподіяної злочинном; утримання інших учасників посягання від його продовження або повторення; з'явлення із зізнанням до органів влади; викриття співучасників; правдиві свідчення в процесі досудового слідства й судового розгляду справи; добросовісне ставлення до навчання або праці; дотримання правил поведінки в громадських місцях і в побуті – вказані дії мають бути не вимушеними, нав'язаними іншими особами, чи епізодичними, а мають свідчити про певну лінію

поведінки неповнолітнього в період після вчинення злочину, про його прагнення спокутувати вину, виправитися).

Необхідною при цьому є впевненість суду в тому, що неповнолітній на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання, однак до нього слід застосовувати примусові заходи виховного характеру, які визначаються, виходячи з тяжкості вчиненого злочину, розумового та психологічного стану неповнолітнього й особливостей конкретного кримінального провадження.

У разі встановлення сукупності зазначених вище підстав до неповнолітнього судом можуть бути (це право, а не обов'язок суду) застосовані примусові заходи виховного характеру, які не є кримінальним покаранням і не тягнуть за собою судимості.

При цьому повинен бути дотриманий певний порядок – спочатку суд визначає покарання, встановлює його вид і розмір і постановляє про звільнення від покарання на підставі статті 105 КК. Одночасно він призначає вид примусового заходу виховного характеру, який має бути застосований до неповнолітнього, визначає його зміст (обов'язки, які покладаються на неповнолітнього, тривалість застосування заходів).

Примусові заходи виховного характеру, на відміну від кримінальних покарань, не поділяються на основні та додаткові. У частині 2 ст. 105 КК примусові заходи вказані у певному порядку – в міру посилення їх суворості: 1) застереження; 2) обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку й має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Докладну характеристику кожного з цих виховних заходів впливу на неповнолітнього зазначено у другому питанні цієї теми.

До неповнолітнього можуть бути застосовані одночасно кілька примусових заходів виховного характеру, якщо вони за своїм змістом не виключають один одного. Так, наприклад, направлення до спеціальної навчально-виховної установи зумовлює неможливість встановлення обмежень дозвілля й особливих вимог до поведінки неповнолітнього, його передання під нагляд батьків, інших осіб чи колективів. Втім, доцільним є поєднання таких заходів, як застереження та

покладення обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків з іншими видами примусових заходів виховного характеру.

Слід звертати окрему увагу на те, чи застосовувалися раніше до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, та встановити причини їх неефективності.

Правові наслідки звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру є однорідними з тими, які передбачено стосовно звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням таких заходів. У разі вчинення неповнолітнім нового злочину в період відбування примусових заходів виховного характеру йому призначається покарання за сукупністю вироків на підставі ст. 71 та ч. 2 ст. 103 КК.

У випадку ухилення неповнолітнього від застосованих до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються, і він направляється для відбування призначеного покарання.

Розмежування звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання здійснюється з різних критеріїв та підстав:

1) за кількістю вчинених злочинів: для звільнення від кримінальної відповідальності необхідною умовою є вчинення злочину вперше, для звільнення від покарання – не має значення, вчинено злочин уперше, чи ні;

2) за тяжкістю злочину (формальна підстава) звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності може здійснюватись за вчинення злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості, для звільнення від покарання – невеликої або середньої тяжкості;

3) залежно від правових і процесуальних наслідків у разі звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності – умовний характер звільнення (ухилення від примусових заходів виховного характеру тягне за собою їх скасування та притягнення особи до кримінальної відповідальності), тоді як звільнення неповнолітніх від покарання має безумовний характер (не ставиться в залежність від несприятливих наслідків).

У разі звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності виправлення є можливим без застосування покарання, як і в разі звільнення їх від покарання за наявності щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки.

Звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106 КК України). Ця стаття фактично об'єднує два різних за юридичною

природою види звільнення (від кримінальної відповідальності та від відбування покарання). Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку застосовується судом до неповнолітніх, відповідно до загальних вимог, викладених у статті 80 КК, з урахуванням особливостей, визначених у ч. 3 ст.106 КК, що полягають у скороченні строків давності та їх меншій диференціації.

По-перше, скорочені строки давності застосовуються щодо осіб, які вчинили злочин до досягнення повноліття незалежно від їх віку на момент вирішення питання про звільнення від відбування покарання.

По-друге, в цій нормі встановлено менш тривалі строки давності.

Строки давності, по закінченню яких особа до кримінальної відповідальності не притягується та звільняється від покарання, диференціюються залежно від ступеня тяжкості злочину:

1) два роки – у разі засудження до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, а також у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості;

2) п'ять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин;

3) сім років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкий злочин;

4) десять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за особливо тяжкий злочин.

Спільними між звільненням від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку неповнолітнього й особи, якій виповнилося 18 років, виступають такі риси:

– строки давності щодо додаткових покарань визначаються основними покараннями, призначеними за вироком суду (ч. 2 ст. 80 КК України);

– перебіг давності зупиняється, якщо засуджений ухиляється від відбування покарання, у цих випадках відлік давності відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання, у цьому разі строки давності подвоюються (ч. 3 ст. 80 КК України);

– перебіг давності переривається, якщо до закінчення строку давності засуджений вчинить новий середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин; обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину (ч. 4 ст. 80 КК України);

– давність не застосовується у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства, передбачені статтями 437–439 та ч. 1 ст. 442 КК України (ч. 6 ст. 80 КК України).

Умовно-дострокове звільнення неповнолітніх від відбування покарання. (ст. 107 КК України). Особи, які відбувають покарання за злочини, вчинені до досягнення вісімнадцятирічного віку, як і повнолітні засуджені, можуть бути умовно-достроково звільнені від покарання в процесі його відбування. Умовним таке звільнення є тому, що воно здійснюється під умовою невчинення нового злочину в період, який відповідає невідбутій частині покарання. Достроковим – тому, що воно відбувається до повного закінчення строку, призначеного судом. Щодо осіб, які вчинили злочин до досягнення повноліття, ці строки є більш сприятливими.

Положення, передбачені статтею 107 КК, застосовуються щодо осіб, які відбувають покарання за злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, але на момент звільнення за правилами, встановленими цією статтею, особа може бути й повнолітньою.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання на підставі статті 107 КК застосовується лише в разі відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Від інших видів покарань (як основних, так і додаткових) особа, яка вчинила злочин до досягнення повноліття, звільненню не підлягає.

Підстави для застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання до особи, яка вчинила злочин у віці до вісімнадцяти років, чітко визначено законом. Ними є такі.

1. Виправлення засудженого, яке свідчить про досягнення мети кримінального покарання й, відповідно, робить недоцільним його подальше відбування. Воно повинно встановлюватися на підставі об'єктивних даних, перелік яких щодо неповнолітнього є ширшим, адже має бути доведено сумлінною поведінкою та ставленням не лише до праці, а й до навчання.

Сумлінна поведінка полягає у дотриманні правил внутрішнього розпорядку, беззаперечному виконанні законних вказівок і розпоряджень адміністрації установи з виконання покарання, відсутності порушень дисципліни.

Сумлінне ставлення до навчання та праці – це дотримання виробничої та навчальної дисципліни, зокрема розкладу навчальних занять, виконання виробничих і навчальних завдань на рівні своїх можливостей, прагнення підвищити свої оцінки в навчанні тощо.

Засуджений повинен довести своє виправлення – належно поводитись протягом усього строку відбування покарання, а не лише

безпосередньо перед розглядом питання про можливість умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Відповідно до пункту 2, 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 2 «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» після повного й усебічного вивчення даних про особу встановлюється факт виправлення засудженого, який ґрунтується на аналізі даних про попередні судимості особи, відшкодування матеріальних збитків та інших даних, які відображено у характеристиці засудженого та поясненнях представників органу, який відає виконанням покарань.

2. Фактичне відбуття засудженим обов'язкової частини призначеного судом строку позбавлення волі. У пункті 1 ч. 3 ст. 107 КК чітко визначено строк покарання, який повинен відбути неповнолітній, для застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, зокрема:

– не менше третини призначеного строку покарання у вигляді позбавлення волі за злочини невеликої тяжкості або середньої тяжкості й за необережний тяжкий злочин;

– не менше половини строку покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила у віці до 18 років новий умисний злочин, за який її засуджено до позбавлення волі;

– не менше двох третин строку покарання у вигляді позбавлення волі, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також якщо особа раніше відбувала покарання у вигляді позбавлення волі й була умовно достроково звільнена від відбування покарання, але до закінчення невідбутої частини покарання та досягнення 18-річного віку знову вчинила умисний злочин, за який її засуджено до позбавлення волі.

Очевидно, що частину призначеного судом покарання, яку треба відбути перед вирішенням питання про умовно-дострокове звільнення, диференційовано залежно від тяжкості вчиненого злочину й особи засудженого. Цей термін потрібен для того, щоб забезпечити каральний вплив на неповнолітнього та позбавити його ілюзії про повне прощення та безкарність вчиненого посягання.

Протягом періоду відбування покарання адміністрація установи з виконання покарання повинна отримати можливість переконатися у виправленні засудженого, надати йому характеристику, відобразивши

в ній ступінь виправлення засудженого, відшкодування матеріальних збитків тощо.

Крім того, відповідно до пунктів 13–14 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 2 «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким» необхідно з'ясувати питання стосовно того, де проживатимуть, працюватимуть або навчатимуться неповнолітні, якщо до них буде застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Якщо неповнолітній відбуває покарання, призначене за сукупністю злочинів чи сукупністю вироків, то під час визначення обов'язкової частки покарання слід виходити з частки покарання, яке слід відбутися за найбільш суспільно небезпечний із вчинених злочинів.

До неповнолітніх не застосовуються передбачені ст. 82 КК положення про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням.

У разі вчинення особою, щодо якої застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, протягом невідбутої частини покарання нового злочину суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими у статтях 71 і 72 КК.

Порядок вирішення судом питань про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання передбачено у статті 537 КПК. Клопотання (подання) про вирішення питання, пов'язаного із виконанням вироку, подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого засуджений відбуває покарання (ст. 539 КПК).

Правові наслідки умовно-дострокового звільнення неповнолітнього від відбування покарання, залежать від поведінки засудженого під час невідбутої частини покарання й можуть бути як сприятливими (якщо особа повністю виконала умову звільнення, то воно стає остаточним і безповоротним), так і несприятливими для нього (у разі вчинення засудженим протягом невідбутої частини покарання будь-якого нового злочину (умисного чи необережного, незалежно від ступеня тяжкості) суд до невідбутої частини покарання приєднує покарання за новим вирокком за правилами, передбаченими у статтях 71 та 72 КК. При цьому у випадку, якщо обидва злочини були вчинені до досягнення вісімнадцятирічного віку, остаточне покарання у вигляді позбавлення волі не може перевищувати 15 років.

5. ПОГАШЕННЯ ТА ЗНЯТТЯ СУДИМОСТІ

Погашення та зняття судимості щодо осіб, які вчинили злочини до досягнення ними вісімнадцятирічного віку, відбуваються на підставі статей 88–91 КК, однак з обов'язковим урахуванням положень статті 108 КК. Так, для неповнолітніх, які вже відбули покарання, законом встановлено пільгові строки погашення судимості та децю спрощено умови дострокового зняття судимості.

Відповідно до частини 2 ст. 108 КК такими, що не мають судимості, визнаються неповнолітні: 1) засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, після виконання цього покарання; 2) засуджені до позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо вони протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину; 3) засуджені до позбавлення волі за тяжкий злочин, якщо вони протягом трьох років із дня відбуття покарання не вчинять нового злочину; 4) засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом п'яти років із дня відбуття покарання не вчинять нового злочину.

Дострокове зняття судимості щодо осіб, які до досягнення вісімнадцятирічного віку вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості, законом не передбачається, оскільки її тривалість і так є невеликою. Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі за злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо вони протягом одного року з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину, вважаються такими, що не мають судимості.

Дострокове припинення судимості у формі її зняття допускається лише щодо особи, яка відбула покарання у вигляді позбавлення волі за тяжкий або особливо тяжкий злочин, вчинений у віці до вісімнадцяти років, за підставами, передбаченими частиною 1 ст. 91 КК, після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного в ч. 2 ст. 108 КК, тобто дострокове зняття судимості за вчинення тяжкого злочину може здійснюватись тільки після одного року й шести місяців із дня відбуття покарання, а у разі вчинення особливо тяжкого злочину – після двох років і шести місяців. При цьому необхідною умовою є те, що особа зразковою поведінкою та сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення. Якщо суд з урахуванням обставин справи дійде висновку, що неповнолітній не довів своє виправлення, він вправі відмовити у достроковому знятті судимості.

Порядок зняття судимості та наслідки зняття судимості в осіб, які вчинили злочин у віці до досягнення вісімнадцяти років, є такими ж само, як і в осіб, що вчинили злочин у повнолітньому віці.

Строки погашення судимості поставлено законом у залежність від виду та строку покарання, а також від виду злочину за ступенем тяжкості (ст. 12 КК України).

Положення частини 5 ст. 90 КК про переривання строків погашення судимості у випадку вчинення нового злочину повністю поширюються і на осіб, які вчинили злочин до досягнення вісімнадцятирічного віку.

Правові наслідки судимості для неповнолітніх осіб є аналогічними тим, які зазнають дорослі – загальноправові та кримінально-правові.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Які ви знаєте підстави гуманізації кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх?

2. Якими є особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, передбачені у розділі XV Загальної частини КК?

3. Визначте види, охарактеризуйте підстави та порядок застосування примусових заходів виховного характеру, які застосовуються до неповнолітніх. Якою є їх юридична природа?

4. Назвіть та охарактеризуйте види покарань, які застосовуються до неповнолітніх, що вчинили злочини.

5. Визначте особливості призначення покарань щодо неповнолітніх.

6. Назвіть види наслідків звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітнього.

7. Визначте відмінності звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та від покарання.

8. Охарактеризуйте особливості погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх осіб, назвіть відмінності від погашення від зняття судимості щодо дорослих осіб.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія / В. М. Бурдін. – Київ : Атіка, 2004. – 240 с.

2. Єремій Г. О. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності: монографія / Г. О. Єремій, П. В. Хряпінський; під заг. ред. П. В. Хряпінського. – Запоріжжя: Альянс, 2012. – 178 с.

3. Лень В. В. Примусові заходи медичного характеру: цілі і підстави застосування : монографія / В. В. Лень, М. М. Книга. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2011. – 91 с.

4. Міжнародні та європейські стандарти застосування покарання до неповнолітніх : наук. нарис / за заг. ред. О. М. Литвинова ; Донецьк. юрид. ін-т МВС України, Кримінологічна асоціація України. – Київ : Дакор, 2015. – 76 с.

5. Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування : навч. посіб. / Л. М. Палюх. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 2010. – 58 с.

6. Триньова Я. О. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх : навч. посіб. / Я. О. Триньова. – Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2014. – 92 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми кримінального права : навч. посіб. / В. М. Попович, П. А. Трачук, А. В. Андрушко, С. В. Логін. – Київ : Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.
2. Александров Ю. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. А. Клименко. – Київ : МАУП, 2004. – 328 с.
3. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации. Общая часть : курс лекций / Л. В. Багрий-Шахматов. – Изд. 2-е, исправ. и доп. – Одеса, 2001. – 207 с.
4. Бажанов М. И. Множественность преступлений по уголовному праву Украины / М. И. Бажанов. – Харьков : Право, 2000. – 128 с.
5. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Часть Общая : конспект лекций / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги, 1992. – 168 с.
6. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния / Ю. В. Баулин. – Харьков : Основа, 1991. – 285 с.
7. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – Київ : Атіка, 2004. – 296 с.
8. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа ; пер. с итал. Ю. М. Юмашев. – М. : СТЕЛС, 1995. – 304 с.
9. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации / Н. А. Беляев. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. – 176 с.
10. Бойко А. И. Преступное бездействие / А. И. Бойко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 320 с.
11. Борисов В. І. Вибрані твори / В. І. Борисов. – Харків : Право. – 784 с.
12. Босхолов С. С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты / С. С. Босхолов. – Изд. 2-е, перераб. – М. : Юринфор, 2004. – 301 с.
13. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1963. – 275 с.
14. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит., 1967. – 240 с.

15. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) : монографія / В. М. Бурдін. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. – 780 с.
16. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння / В. М. Бурдін. – Київ : Атіка, 2005. – 160 с.
17. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В. М. Бурдін. – Київ : Атіка, 2004. – 240 с.
18. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Р. В. Вереша. – 2-ге вид. перероб. та допов. – Київ : Центр учб. літ., 2012. – 320 с.
19. Вереша Р. В. Проблеми вини в теорії кримінального права / Р. В. Вереша. – Київ : Атіка, 2005. – 464 с.
20. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності : підручник / Р. В. Вереша. – Київ : Атіка, 2006. – 740 с.
21. Волков Б. С. Мотивы преступлений. Уголовно-правовое и социально-психологическое исследование / Б. С. Волков ; науч. ред. М. Д. Лысов. – Казань : Казан. ун-т, 1982. – 152 с.
22. Воронин М. Ю. Уголовная политика: понятие, история возникновения и развития / М. Ю. Воронин. – М., 2000. – 350 с.
23. Гальперин И. М. Наказание: социальные функции, практика применения / И. М. Гальперин. – М. : Юрид. лит., 1983. – 208 с.
24. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория и практика / Л. Д. Гаухман. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юринфор, 2010. – 559 с.
25. Гончар Т. О. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / Т. О. Гончар, Є. Л. Стрельцов, О. А. Чуваков ; за ред. Є. Л. Стрельцова. – 3-тє вид., виправ. та допов. – Харків : Одіссей, 2014. – 264 с.
26. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину / М. Готтфредсон, Т. Герші ; пер. з англ. Н. Бордукова. – Харків : Акта, 2000. – 323 с.
27. Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В. К. Грищук. – Львів : Світ, 1992. – 165 с.
28. Грищук В. К. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : монографія / В. К. Грищук, О. Ф. Пасека. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 248 с.
29. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / В. К. Грищук. – Київ : Ін Юре, 2006. – 568 с.
30. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія / В. К. Грищук. – Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління та права, 2012. – 736 с.

31. Дагель П. С. Проблемы советской уголовной политики / П. С. Дагель. – Владивосток : ДВГУ, 1982. – 124 с.
32. Дагель П. С. Неосторожность: уголовно-правовые и криминологические проблемы / П. С. Дагель. – М. : Юрид. лит., 1977. – 144 с.
33. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М. : Юрид. лит., 1975. – 182 с.
34. Демидова Л. М. Проблеми кримінально-правової відповідальності за заподіяння майнової шкоди в Україні (майнова шкода як злочинний наслідок): теорія, закон, практика / Л. М. Демидова. – Харків : Право, 2013. – 752 с.
35. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за законодавством України : навч. посіб. / Т. А. Денисова. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. – 152 с.
36. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права / О. О. Дудоров ; вступ. сл. В. О. Навроцького ; МВС України, Луганськ. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 952 с.
37. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов ; отв. ред. М. Д. Шаргородский. – М. ; Ленинград : АН СССР, 1948. – 315 с.
38. Дуюнов В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика : монография / В. К. Дуюнов. – М. : Науч. кн., 2003. – 520 с.
39. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям : монографія / О. О. Житний. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 152 с.
40. Житний О. О. Кримінальне право України в міжнародному вимірі (порівняльно-правовий аналіз) : монографія / О. О. Житний. – Харків : Одісей, 2013. – 376 с.
41. Житний О. О. Кримінальне право України. Частина Загальна (у схемах та таблицях) : навч. посіб. / О. О. Житний. – Харків : Одісей, 2008. – 200 с.
42. Зайцев О. В. Обмежена осудність у кримінальному праві України : монографія / О. В. Зайцев. – Харків : Майдан, 2007. – 240 с.
43. Зінченко І. О. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання : монографія / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін. – Харків : ФІНН, 2008. – 336 с.
44. Зінченко І. О. Одиначні злочини: поняття, види, кваліфікація : монографія / І. О. Зінченко, В. І. Тютюгін. – Харків : ФІНН, 2010. – 256 с.
45. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения : учеб. пособие / К. Е. Игошев. – Горький : ГВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.

46. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1973. – 288 с.
47. Карпушева І. Ю. Суспільно небезпечна дія у кримінальному праві України : монографія / І. Ю. Карпушева. – Харків : НікаНова, 2012. – 226 с.
48. Кваліфікація злочинів у діяльності Національної поліції України : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Литвинова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. – 448 с.
49. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – 174 с.
50. Кенни К. Основы уголовного права / К. Кенни ; под ред. и вступ. ст. Б. С. Никифорова. – М. : Изд-во Иностранной лит., 1949. – 253 с.
51. Керженцев А. С. Бесконфликтный переход биосферы в ноосферу / А. С. Керженцев // Экология и жизнь. – 2008. – № 1. – С. 4–11.
52. Клименко В. А. Обмежена осудність: поняття, критерії та примусове лікування : монографія / В. А. Клименко, В. Б. Первомайський, Т. М. Приходько. – Київ : Атіка, 2011. – 180 с.
53. Ковтун Н. Я. Види додаткових покарань для неповнолітніх : монографія / Н. Я. Ковтун. – Київ : Ін Юре, 2011. – 208 с.
54. Коган В. М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В. М. Коган ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1983. – 183 с.
55. Козлов А. П. Понятие преступления / А. П. Козлов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 819 с.
56. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – 248 с.
57. Коржанский Н. И. Объект посягательства и квалификация преступлений : учеб. пособие / Н. И. Коржанский. – Волгоград : Волгоград. Высш. следственная шк. МВД СССР, 1976. – 120 с.
58. Коржанский Н. И. Очерки теории уголовного права / Н. И. Коржанский. – Волгоград : ВСШ, 1992. – 89 с.
59. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – 2-е вид. – Київ : Атіка, 2002. – 640 с.
60. Коржанський М. Й. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : курс лекцій / М. Й. Коржанський. – Київ : Атіка, 2001. – 432 с.
61. Коробеев А. И. Уголовная наказуемость общественно опасных деяний (основания установления, характер и реализация в деятельности органов внутренних дел) : учеб. пособие / А. И. Коробеев. – Хабаровск : Хабаровск. высш. шк. МВД СССР, 1986. – 80 с.

62. Кривопалов Г. Г. Уголовная ответственность и ее реализация в деятельности органов внутренних дел : учеб. пособие / Г. Г. Кривопалов. – М. : МВШМ МВД СССР, 1987. – 100 с.

63. Кривоченко Л. М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : монографія / Л. М. Кривоченко. – Київ : Юрінком Інтер, 2010. – 120 с.

64. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; відп. ред. Я. Ю. Кондратьев ; наук. ред. В. А. Клименко, М. І. Мельник. – Київ : Правові джерела, 2002. – 432 с.

65. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник : у 2 т. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. – Луганськ : Елтон-2, 2012. – Т. 1. – 780 с.

66. Кримінальне право України (Загальна частина) : підручник / А. М. Бабенко, Ю. А. Вапсва, В. К. Гришук та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2011. – 378 с.

67. Кримінальне право України (Особлива частина) : підручник / А. В. Байлов, А. А. Васильєв, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова ; наук. ред. серії О. М. Бандурка. – Харків : Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2011. – 572 с.

68. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / за ред. О. М. Омельчука. – Київ : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 208 с.

69. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін. ; за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка. – Київ : Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.

70. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Климента. – 5-те вид., перероб. та допов. – Київ : Атіка, 2009. – 408 с.

71. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 3-тє вид., перероб. та допов. – Київ : Юрид. думка, 2004. – 352 с.

72. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2010. – 456 с.

73. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – Київ : Істина, 2011. – 1112 с.

74. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін. ; за заг. ред. В. О. Тулякова. – Одеса : Юрид. літ., 2012. – 424 с.
75. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004. – 304 с.
76. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 244 с.
77. Кузнецов В. В. Історіографія кримінального законодавства України / В. В. Кузнецов, В. Д. Чабанюк // Митна справа. – 2015. – № 1 (97). – С. 51–52.
78. Кузнецов В. В. Теорія кваліфікації злочинів : підручник / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко. – Київ : Алерта, 2012. – 316 с.
79. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности : монография / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Госюриздат, 1958. – 220 с.
80. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.
81. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений : учеб. пособие / Б. А. Куринов. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 181 с.
82. Курс советского уголовного права : в 6-ти т. / АН СССР ; Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1970. – Т. 2: Преступление. – 516 с.
83. Курс уголовного права. Общая часть : учеб. пособие : в 5 т. / М. Н. Голоднюк, В. И. Зубкова, Н. Е. Крылова [и др.] ; под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 1999. – Т. 2. Учение о наказании. – 592 с.
84. Куц В. М. Новий Кримінальний кодекс України: яким йому бути / В. М. Куц. – Харків : Ксилон, 1999. – 204 с.
85. Куц В. М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину / В. М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1996. – Вип. 1. – С. 17–23.
86. Лазарев А. М. Субъект преступления : учеб. пособие / А. М. Лазарев. – М. : ВЗЮИ, 1981. – 63 с.
87. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н. С. Лейкина. – Ленинград : Ленинград. ун-т, 1968. – 128 с.
88. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика : монография / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 339 с.
89. Лопашенко Н. А. Уголовная политика / Н. А. Лопашенко. – Москва : Волтерс Клувер, 2009. – 608 с.

90. Лясс Н. В. Проблемы вины и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях / Н. В. Лясс. – Ленинград : Ленинград. ун-т, 1977. – 126 с.
91. Макашвили В. Г. Уголовная ответственность за неосторожность : монографія / В. Г. Макашвили. – М. : Госюриздат, 1957. – 211 с.
92. Маленин Б. В. Причинная связь в уголовном праве / Б. В. Маленин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 316 с.
93. Малинин В. Б. Объективная сторона преступления / В. Б. Малинин, А. Ф. Парфенов. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та, 2004. – 301 с.
94. Маляренко В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України / В. Т. Маляренко. – Київ : Правова ініціатива, 2003. – 156 с.
95. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / П. С. Матишевський. – Київ : А.С.К., 2001. – 352 с.
96. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація / А. А. Митрофанов. – Одеса : Вид-во Одеськ. юрид. ін-ту НУВС, 2004. – 132 с.
97. Митрофанов І. І. Вчення про механізм реалізації кримінальної відповідальності : монографія / І. І. Митрофанов. – Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2012. – 448 с.
98. Митрофанов І. І. Загальна частина кримінального права України : навч. посіб. / І. І. Митрофанов ; Кременчуц. нац. ун-т ім. М. Остроградського. – Одеса : Фенікс, 2015. – 576 с.
99. Митрофанов І. І. Кримінально-правові засоби впливу на осіб, які вчинили злочини : монографія / І. І. Митрофанов. – Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2009. – 488 с.
100. Митрофанов І. І. Співучасть у злочині : навч. посіб. / І. І. Митрофанов, А. М. Притула. – Одеса : Фенікс, 2012. – 208 с.
101. Михлин А. С. Последствия преступления : монографія / А. С. Михлин. – М. : Юрид. лит., 1969. – 104 с.
102. Музыка А. А. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення : монографія / А. А. Музыка, Горох О. П. – Київ : Паливода А. В., 2012. – 404 с.
103. Музыка А. А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія / А. А. Музыка, Є. В. Лащук. – Харків : Паливода А. В., 2011. – 192 с.
104. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / В. О. Навроцький. – 2-ге вид. – Київ : Юрінком Інтер, 2009. – 512 с.
105. Наден О. В. Теоретичні основи кримінально-правового регулювання в Україні : монографія / О. В. Наден. – Харків : Право, 2012. – 272 с.

106. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. – 4-те вид., перероб. та допов. – Київ : А.С.К., 2005. – 848 с.
107. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та допов. – Київ : Алерта ; КНТ ; Центр учб. літ., 2009. – Т. 2. – 624 с.
108. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / П. П. Андрушко, Т. М. Арсенюк, О. Г. Атаманюк та ін. ; за заг. ред. М. О. Потебенько, В. Г. Гончаренко. – Київ : Форум, 2001. – 942 с.
109. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., перероб. та допов. – Київ : Юрид. думка, 2010. – 1288 с.
110. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-тє вид., перероб. та допов. – Київ : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.
111. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – 560 с.
112. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций : в 2 т. / А. В. Наумов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 2004. – Т. 1. – 496 с.
113. Нерсесян В. А. Ответственность за неосторожные преступления / В. А. Нерсесян. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 223 с.
114. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б. С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 229 с.
115. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления: методологические аспекты / Г. П. Новоселов. – М. : Норма, 2001. – 208 с.
116. Ной И. С. Вопросы теории наказания в российском уголовном праве / И. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1962. – 165 с.
117. Ной И. С. Теоретические вопросы лишения свободы / И. С. Ной. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1965. – 167 с.
118. Орлов В. С. Субъект преступления по советскому уголовному праву : монография / В. С. Орлов. – М. : Госюриздат, 1958. – 260 с.
119. Орловская Н. А. Основания и принципы построения уголовно-правовых санкций : монография / Н. А. Орловская. – Одесса : Юрид. лит., 2011. – 618 с.
120. Основания уголовно-правового запрета: криминализация и декриминализация / под ред. В. Н. Кудрявцева и А. М. Яковлева. – М. : Наука, 1982. – 304 с.

121. Павлов В. Г. Субъект преступления / В. Г. Павлов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 318 с.
122. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / М. І. Панов ; передм. В. П. Тихого. – Київ : Ін Юре, 2010. – 812 с.
123. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Н. И. Панов. – Харьков : Вища шк., 1982. – 160 с.
124. Пермяков Ю. Е. Введение в основы уголовной политики : учеб. пособие / Ю. Е. Пермяков. – Самара : Самар. гос. ун-т, 1993. – 103 с.
125. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права Украины / А. А. Пинаев. – Харьков : Юрид. Харьков, 2002. – 568 с.
126. Пинаев А. А. Особенности состава преступления с двойной формой и смешанной формой вины : учебн. пособие / А. А. Пинаев. – Харьков : Харьков. юрид. ин-т, 1984. – 51 с.
127. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Часть Общая / А. А. Пионтковский. – М. : ГИЗ, 1925. – 478 с.
128. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права. Общая часть / Ин-т государства и права АН СССР. – Москва : Госюриздат, 1961. – 666 с.
129. Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права-засуджених, за кримінальним правом України : монографія / О. С. Пироженко ; за заг. ред. О. М. Литвинова ; Кримінологічна асоціація України. – Харків : НікаНова, 2012. – 294 с.
130. Познышев С. В. Основные вопросы учения о наказании: исследование / С. В. Познышев. – М. : Тип. императ. Москов. ун-та, 1904. – 407 с.
131. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права / С. В. Познышев. – М. : Изд. А. А. Карцева, 1912. – 653 с.
132. Полубинская С. В. Цели уголовного наказания / С. В. Полубинская. – М. : Наука, 1990. – 142 с.
133. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. нарис / Ю. А. Пономаренко. – Харків : Право, 2012. – 80 с.
134. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. – Миколаїв : Іліон, 2016. – 768 с.
135. Проблеми правової відповідальності : монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. – Харків : Право, 2014. – 348 с.
136. Прохоров В. С. Преступление и ответственность / В. С. Прохоров. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1984. – 136 с.

137. Пудовкин Ю. Е. Учение об основах уголовного права : лекции / Ю. Е. Пудовский. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 240 с.
138. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам : монография / А. И. Рарого. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 304 с.
139. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве : монография / А. И. Рарого ; науч. ред. Б. В. Здравомыслов. – Саратов : Саратов. ун-т, 1987. – 186 с.
140. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений / А. И. Рарог. – М. : Профобразование, 2001. – 135 с.
141. Розенко В. І. Суб'єкт злочину / В. І. Розенко, В. К. Матвійчук. – Київ : Акад. МВС СРСР, 1984. – 36 с.
142. Российское уголовное право. Общая часть : учебник / С. В. Бородин, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др. ; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 1997. – 495 с.
143. Российское уголовное право. Общая часть : учебник : в 2 т. / под. ред. Л. Б. Иногамовой-Хегай, В. С. Комисарова, А. И. Рарога. – М. : Велби ; Проспект, 2006. – Т. 1. – 516 с.
144. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть Общая : пособие к лекциям / Н. Д. Сергеевский. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1905. – 376 с.
145. Складаров С. В. Вина и мотивы преступного поведения / С. В. Складаров. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 326 с.
146. Становский М. Н. Назначение наказания / М. Н. Становский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 1999. – 480 с.
147. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть Общая : лекции : в 2 т. / Н. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. – Т. 2. – 393 с.
148. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая : лекции : в 2 т. / Н. С. Таганцев. – М. : Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.
149. Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія / В. Я. Тацій. – Харків : Право, 2016. – 256 с.
150. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения / А. А. Тер-Акопов. – М. : Юрид. лит., 1980. – 152 с.
151. Тер-Акопов А. А. Ответственность за нарушение специальных правил поведения / А. А. Тер-Акопов. – М. : Юрид. лит., 1995. – 176 с.
152. Терентьев В. И. Уголовная ответственность специальных субъектов преступления по уголовному праву Украины : монография / В. И. Терентьев. – Изд. 2-е, доп. и измен. – Николаев : Дизайн и полиграфия, 2006. – 190 с.
153. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України / І. Я. Терлюк. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 92 с.

154. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления / Г. В. Тимейко ; отв. ред. П. Т. Некипелов. – Ростов : Ростов. ун-т, 1977. – 216 с.

155. Тихий В. П. Злочин його види та стадії : наук.-практ. комент. / В. П. Тихий, М. І. Панов. – Київ : Проміні, 2007. – 40 с.

156. Трайнин А. Н. Состав преступления по советскому уголовному праву : монография / А. Н. Трайнин. – М. : Юриздат, 1951. – 384 с.

157. Трайнин А. Учение о составе преступления / А. Трайнин. – М. : Минюристиздат, 1946. – 184 с.

158. Трайнин А. Н. Общее учение в составе преступления / А. Н. Трайнин. – М. : Госюриздат, 1957. – 363 с.

159. Трахтеров В. С. Вменяемость по советскому уголовному праву : конспект лекций / В. С. Трахтеров. – Харьков : ХарЮИ, 1966. – 15 с.

160. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии) : сб. законодат. материалов / Н. А. Голованова, В. Н. Еремин, И. Д. Козочкин и др. ; под ред. И. Д. Козочкина. – М. : Зерцало, 1998. – 352 с.

161. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть : сб. законодат. актов / под ред. А. Н. Игнатова и И. Д. Козочкина. – М. : Изд-во УДН, 1990. – 310 с.

162. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть : учеб. пособие / под ред. и предисл. И. Д. Козочкина. – М. : Омега-Л ; Ин-т международ. права и экономики им. А. С. Грибоедова, 2003. – 576 с.

163. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части : учебник / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. – Харьков : Одиссей, 2007. – 720 с.

164. Уголовное право Украины. Общая часть : учебник / М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др. ; под ред. М. И. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Таця. – Киев : Юринком Інтер, 2003. – 403 с.

165. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.

166. Устименко В. В. Специальный субъект преступления / В. В. Устименко. – Харьков : Вища шк., 1989. – 104 с.

167. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве / Б. С. Утевский. – М. : Госюриздат, 1950. – 319 с.

168. Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Бородин, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов. – М. : Спартак, 1996. – 412 с.

169. Фефелов П. А. Общественная опасность преступного деяния и основание уголовной ответственности: основные методологические проблемы / отв. ред. М. И. Ковалев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 151 с.
170. Фефелов П. А. Понятие и система принципов советского уголовного права / П. А. Фефелов. – Свердловск, 1970. – 144 с.
171. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / П. Л. Фріс. – Київ : Центр навч. літ., 2004. – 362 с.
172. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / П. Л. Фріс. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Київ : Атіка, 2009. – 512 с.
173. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П. Л. Фріс. – Київ : Атіка, 2005. – 332 с.
174. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. / О. Г. Фролова. – Київ : АртЕк, 1997. – 208 с.
175. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія / М. І. Хавронюк. – Київ : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
176. Халфина Р. О. Общее учение о правонарушении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.
177. Хомич Б. М. Формы реализации уголовной ответственности / Б. М. Хомич. – Минск : Белгосуниверситет, 1998. – 132 с.
178. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве / Т. В. Церетели. – Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1957. – 382 с.
179. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность / М. Д. Шаргородский. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. – 160 с.
180. Шевченко Є. В. Злочини з похідними наслідками : монографія / Є. В. Шевченко. – Харків : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. – 216 с.
181. Шульга А. М. Кримінальне право України: основні питання та відповіді / А. М. Шульга, В. І. Павликівський. – Харків : Берека-Нова, 2007. – 304 с.
182. Юридическая техника и вопросы дифференциации ответственности в уголовном праве и процессе : сб. науч. ст. / под ред. П. П. Кругликова. – Ярославль, 1998. – 174 с.

183. Ярымыш Н. Н. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики) : учеб. пособие / Н. Н. Ярымыш. – Харьков : Основа, 1999. – 84 с.

184. Ярымыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) / Н. Н. Ярымыш. – Харьков : Право, 2003. – 512 с.

185. Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія / А. М. Ященко. – Харків : НікаНова, 2014. – 388 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Амністія 337

Арешт 279, 389

Афект 151

Бездіяльність 104

Безпосередній об'єкт злочину 96

Виконавець (співвиконавець) 180

Виконання наказу або розпорядження 237

Вина 141

Винність 56

Випадок (казус) 149

Випадковий причинний зв'язок 111

Виправні роботи 278

Виявлення умислу 165

Відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння 132

Готування до злочину 162

Громадські роботи 277

Дипломатичний імунітет 35

Диспозиція 24

Дія 103

Діяння 102

Діяння, пов'язане з ризиком 239

Добровільна відмова 171

Довічне позбавлення волі 281

Додатковий безпосередній об'єкт злочину 97

Додатковий обов'язковий (необхідний)

безпосередній об'єкт злочину 97

Додатковий необов'язковий (факультативний)

безпосередній об'єкт злочину 97

Додаткові покарання 282

Екстрадиція 40

Екссес виконавця 192

Елементи складу злочину 57

Загальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність 132

Загальний об'єкт злочину 95

Загальний суб'єкт злочину 119

Загальні засади призначення покарання 288

Закінчений злочин 160

Закон про кримінальну відповідальність 20

Замах на злочин 165

Засоби вчинення злочину 115

Затримання особи, що вчинила злочин 229

Зворотна дія закону про кримінальну відповідальність 32

Звільнення від відбування покарання 321

Звільнення від кримінальної відповідальності 246

Звільнення від покарання 320

Злочин 54

Злочинна недбалість 148

Злочинна організація 188

Злочинна самовпевненість 146

Змішана форма вини 149

«Змішані» покарання 276

Знижений вік, з якого настає кримінальна відповідальність 119, 128

Іспитовий строк 325

Кара 270

Караність 57

Кваліфікація злочину 77

Класифікація злочинів 60

Класифікація покарань 274

Конфіскація майна 283

Крайня необхідність 232

Кримінальна відповідальність 43

Кримінальне право 3

Кримінальний кодекс України 20

Кримінально-правова норма 21

Малозначність діяння 58

Мета покарання 269

Місце вчинення злочину 112

Множинність злочинів 200

Мотив злочину 150

Необхідний причинний зв'язок 110

Незакінчений злочин 161

Необережність 146

Необхідна оборона 223

Неосудність 123

Непереборна сила 236

Неповнолітня особа 50, 108, 119, 129, 137, 181, 217, 248, 281, 380

Непрягий умисел 145

Об'єкт злочину 83

Об'єктивна сторона злочину 100

Обмежена осудність 122

Обмеження волі 279

Обставини, що виключають злочинність діяння 221

Обставини, які обтяжують покарання 297

Обставини, які пом'якшують покарання 293

Обстановка вчинення злочину 114

Одиничний злочин 201

Організатор 181

Основний (головний) безпосередній об'єкт злочину 95

Основні покарання 277

Осудність 120

Патологічне сп'яніння 133

Підбурювач 184

Підстава кримінальної відповідальності 50

Повторність злочинів 211

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину

або кваліфікаційного класу 282

Позбавлення волі на певний строк 280

Позбавлення права обіймати певні посади

або займатися певною діяльністю 285

Покарання 263

Помилка 152

Помилування 338

Пособник 185

Предмет злочину 91

Призначення покарання 288

- Примусове лікування 360
Примусовий захід медичного характеру 354
Принципи кримінального права 10
Принципи чинності закону про кримінальну відповідальність у просторі 33
Причетність до злочину 196
Причинний зв'язок 109
Протиправність 56
Прямий умисел 144
Психічний примус 236
- Родовий (груповий) об'єкт злочину 96**
Рецидив злочинів 215
- Санкція 26**
Система покарань 274
Склад злочину 65
Службові обмеження для військовослужбовців 279
Спеціальний суб'єкт злочину 136
Співучасники злочину 180
Співучасть у злочині 177
Строк давності 257
Суб'єкт злочину 118
Суб'єктивна сторона злочину 139
Судимість 341
Сукупність вироків 311
Сукупність злочинів 205
Суспільна небезпечність 55
Суспільні відносини 83
Суспільно небезпечні наслідки 106
- Територія України 34**
Тлумачення закону про кримінальну відповідальність 28
Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців 280
- Умисел 144**
Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання 329
Уявна оборона 229
- Фактична помилка 153**
Фізичний примус 235

Фізіологічне сп'яніння 133

Форми реалізації кримінальної відповідальності 48

Форми співучасті 186

Час вчинення злочину 113

Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі 33

Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі 31

Штраф 284

Юридична помилка 152

ЗМІСТ

ТЕМА 1

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. Поняття кримінального права	3
2. Завдання, функції та принципи кримінального права	7
3. Система кримінального права	13
4. Кримінальне право та суміжні галузі права	14
<i>Контрольні питання</i>	18
<i>Список рекомендованої літератури</i>	18

ТЕМА 2

ЗАКОН ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Поняття закону про кримінальну відповідальність	20
2. Структура закону про кримінальну відповідальність (Кримінального кодексу України)	22
3. Тлумачення закону про кримінальну відповідальність	28
<i>Контрольні питання</i>	29
<i>Список рекомендованої літератури</i>	30

ТЕМА 3

ЧИННІСТЬ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ

1. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі	31
2. Чинність закону про кримінальну відповідальність у просторі ...	33
<i>Контрольні питання</i>	41
<i>Список рекомендованої літератури</i>	42

ТЕМА 4

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ПІДСТАВИ

1. Поняття кримінальної відповідальності	43
2. Підстава кримінальної відповідальності	50
<i>Контрольні питання</i>	52
<i>Список рекомендованої літератури</i>	52

ТЕМА 5

ЗЛОЧИН ТА ЙОГО ВИДИ

1. Поняття злочину	54
2. Ознаки й елементи злочину як вольового вчинку людини	55
3. Загальне визначення злочину в законі про кримінальну відповідальність	57

4. Відмежування злочинів від інших правопорушень та аморальної поведінки	59
5. Класифікація злочинів	60
6. Кримінально-правове значення правомірного вчинку (правомірної поведінки).....	62
<i>Контрольні питання</i>	64
<i>Список рекомендованої літератури</i>	64

ТЕМА 6 СКЛАД ЗЛОЧИНУ

1. Поняття складу злочину	65
2. Ознаки складу злочину.....	66
3. Види складів злочинів.....	69
4. Співвідношення елементів злочину й ознак складу злочину.....	74
5. Поняття складу правомірного вчинку (правомірної поведінки) та інших діянь, вчинюваних за обставин, що виключають можливість застосування кримінальної відповідальності	76
6. Кваліфікація злочинів	77
<i>Контрольні питання</i>	82
<i>Список рекомендованої літератури</i>	82

ТЕМА 7 ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

1. Об'єкт злочину: поняття та кримінально-правове значення	83
2. Предмет злочину та потерпілий від злочину.....	91
3. Класифікація об'єктів злочинів	95
<i>Контрольні питання</i>	98
<i>Список рекомендованої літератури</i>	98

ТЕМА 8 ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

1. Поняття та значення об'єктивної сторони злочину.....	100
2. Суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність).....	102
3. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види, значення.....	106
4. Причинний зв'язок між діянням (дією чи бездіяльністю) та суспільно небезпечними наслідками	109
5. Місце, час, обстановка, спосіб, знаряддя та засоби вчинення злочину	112
<i>Контрольні запитання</i>	116
<i>Список рекомендованої літератури</i>	116

ТЕМА 9
СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ

1. Поняття, ознаки та види суб'єктів злочину.....	118
2. Осудність та обмежена осудність: поняття та критерії.....	120
3. Неосудність: поняття та критерії.....	123
4. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.....	126
5. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння.....	132
6. Спеціальний суб'єкт та його ознаки.....	136
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>138</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>138</i>

ТЕМА 10
СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

1. Поняття та значення суб'єктивної сторони злочину.....	139
2. Поняття та значення вини.....	141
3. Умисел та його види.....	144
4. Необережність та її види.....	146
5. Змішана форма вини.....	149
6. Мотив і мета злочину.....	150
7. Помилка, її види та значення для кримінальної відповідальності.....	152
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>156</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>157</i>

ТЕМА 11
СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

1. Поняття та види стадій злочину.....	158
2. Поняття закінченого злочину, його характеристика.....	160
3. Незакінчений злочин та його види.....	161
4. Готування до злочину.....	162
5. Замах на злочин.....	165
6. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин.....	169
7. Добровільна відмова в разі незакінченого злочину.....	171
<i>Контрольні запитання.....</i>	<i>176</i>
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>176</i>

ТЕМА 12
СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ

1. Поняття й ознаки співучасті.....	177
2. Види співучасників.....	180

3. Форми співучасті.....	186
4. Кримінальна відповідальність співучасників.....	188
5. Спеціальні питання відповідальності за співучасть у злочині ..	190
6. Причетність до злочину.....	196
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>198</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>199</i>

ТЕМА 13

ПОВТОРНІСТЬ, СУКУПНІСТЬ І РЕЦИДИВ ЗЛОЧИНІВ

1. Поняття й ознаки множинності злочинів	200
2. Поняття та види одиничного злочину.....	201
3. Сукупність злочинів.....	205
4. Повторність злочинів.....	211
5. Рецидив злочинів.....	215
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>219</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>219</i>

ТЕМА 14

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

1. Поняття та види обставин, що виключають злочинність діяння	221
2. Необхідна оборона	223
3. Затримання особи, що вчинила злочин.....	229
4. Крайня необхідність.....	232
5. Фізичний або психічний примус.....	234
6. Виконання наказу або розпорядження.....	237
7. Діяння, пов'язане з ризиком (виправданий ризик).....	239
8. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації.....	242
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>244</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>245</i>

ТЕМА 15

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1. Поняття та види звільнення від кримінальної відповідальності.....	246
2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям.....	250
3. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим	252

4. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з переданням особи на поруки	253
5. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки	255
6. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності	256
<i>Контрольні питання</i>	260
<i>Список рекомендованої літератури</i>	261

ТЕМА 16 ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВИДИ

1. Поняття покарання.....	263
2. Мета покарання та її елементи	269
3. Система покарань.....	274
4. Основні покарання	277
5. Додаткові покарання	282
6. Покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові	284
<i>Контрольні питання</i>	287
<i>Список рекомендованої літератури</i>	287

ТЕМА 17 ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ

1. Загальні засади та принципи призначення покарання.....	288
2. Обставини, які пом'якшують покарання. Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання	293
3. Обставини, які обтяжують покарання.....	297
4. Призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, учинений у співучасті.....	299
5. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом.....	303
6. Призначення покарання за сукупністю злочинів	307
7. Призначення покарання за сукупністю вироків.....	311
8. Правила складання покарань і зарахування строку попереднього ув'язнення. Обчислення строків покарання	313
<i>Контрольні питання</i>	317
<i>Список рекомендованої літератури</i>	318

ТЕМА 18 ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ

1. Поняття звільнення від покарання та його види.....	320
---	-----

2. Звільнення від покарання у зв'язку з втратою особою суспільної небезпечності	323
3. Звільнення від відбування покарання з випробуванням.....	324
4. Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років.....	326
5. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку	328
6. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.....	329
7. Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким.....	331
8. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.....	333
9. Звільнення від покарання за хворобою.....	335
10. Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування	337
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>339</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>340</i>

ТЕМА 19

СУДИМІСТЬ: ПОГАШЕННЯ ТА ЗНЯТТЯ

1. Поняття судимості	341
2. Правові наслідки судимості.....	342
3. Погашення судимості	344
4. Зняття судимості.....	347
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>348</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>348</i>

ТЕМА 20

ОБМЕЖУВАЛЬНІ ЗАХОДИ Й ІНШІ ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ

1. Поняття, ознаки та види заходів кримінально-правового характеру щодо фізичних осіб	350
2. Обмежувальні заходи, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство.....	351
3. Примусові заходи медичного характеру	354
4. Примусове лікування.....	360
5. Спеціальна конфіскація.....	361
<i>Контрольні питання.....</i>	<i>362</i>
<i>Список рекомендованої літератури</i>	<i>363</i>

ТЕМА 21

**ЗАХОДИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ
ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ**

1. Поняття заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб.....	364
2. Підстави й умови застосування заходів кримінально- правового характеру щодо юридичних осіб.....	368
3. Види заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб.....	371
<i>Контрольні запитання</i>	378
<i>Список рекомендованої літератури</i>	378

ТЕМА 22

**ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ**

1. Загальні засади кримінальної відповідальності неповнолітніх.....	380
2. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності.....	383
3. Види покарань, які застосовуються до неповнолітнього, та особливості їх призначення.....	387
4. Особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.....	391
5. Погашення та зняття судимості.....	400
<i>Контрольні запитання</i>	401
<i>Список рекомендованої літератури</i>	401
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	403
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	416

К82 **Кримінальне** право України. Загальна частина : підручник / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 428 с.

ISBN 978-966-610-097-2

У підручнику розглянуто основні питання навчальної дисципліни «Кримінальне право України. Загальна частина». У матеріалах курсу під час розгляду основних інститутів і вчень Загальної частини кримінального права України використано актуальні нормативні акти й судову практику.

Для курсантів і студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю, викладачів, аспірантів та ад'юнктів, науковців і практичних працівників, а також широкого кола читачів, які цікавляться проблематикою протидії злочинності.

УДК 343.2(477)(075.8)

Приклад посилання на видання (в цілому) згідно з міжнародними стандартами:
Lutynov O.M. (ed.), 2020. *Criminal Law of Ukraine. General Part [Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna]*. Kharkiv: Kharkivskiyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav.

Навчальне видання

ВАСИЛЬЄВ Андрій Анатолійович,
ГЛАДКОВА Євгенія Олексіївна,
ЖИТНИЙ Олександр Олександрович та ін.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Підручник

Друкується в авторській редакції
Комп'ютерне верстання: А. О. Зозуля
Коригування списків бібліографічних посилань: С. С. Тарасова

Підпис. до друку 02.04.2020. Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 24,97.
Обл.-вид. арк. 23,58. Тираж 500 пр. Зам. № 2020-03.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.